

59
KÖNYV-
SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

106. évfolyam

1990

1-2

AKADÉMIAI

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

106. ÉVFOLYAM 1990/1-2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társ szerkesztő)

FÜLÖP GÉZA
NAGY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbetítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 192 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

4A 1759

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1990
106. ÉVFOLYAM

Szerkesztőbizottság

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő),
FÜLÖP GÉZA, NAGY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

A TARTALOMJEGYZÉKET ÉS A NÉVMUTATÓT ÖSSZEÁLLÍTOTTA VESZPRÉMY LÁSZLÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Gerics József–Ladányi Erzsébet</i> : Szent István királlyá avatása és egyházszervezése Theotmar krónikájában	93
<i>Kurucz György</i> : Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában	32
<i>Lengyel András</i> : A Szeged története /1920–1925/ II	45
<i>Pavercsik Ilona</i> : Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonala a 18. század közepén I	14
<i>Pavercsik Ilona</i> : Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonala a 18. század közepén II	113
<i>Szovák Kornél</i> : Horatius magyarországi utóéletének kérdéséhez	1
<i>Veszprémy László</i> : Ransanus krónikája Géza–Szt. István fejezetének forrásproblémája	99

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : Új példánya került elő az első hazai nyomtatványnak	129
<i>Enyedi Sándor</i> : Péteri Takáts József levelei Aranka Györgyhöz	69
<i>Enyedi Sándor</i> : Szigethy Mihály könyvnyomtató levelei Aranka Györgyhöz	147
<i>Fehér Katalin</i> : A Mindenes Gyűjtemény és a felvilágosodás kori pedagógia kérdései	134
<i>Fekete Csaba</i> : Mikor jelent meg a „Lubáni Biblia”?	68
<i>Grüll Tibor</i> : Lackner Kristóf könyvtárának maradványai	132
<i>Lengyel András</i> : Egy szegedi lapalapítási kísérlet 1881-ben	152
<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i> : A budapesti Egyetemi Könyvtár jezsuita könyvjegyzékeinek drámakötetei	139
<i>Stoll Béla</i> : József Attila olvasmányaihoz	75
<i>Szilágyi Márton</i> : Egy XVIII. század végi verseskönyv kiadástörténete	137
<i>Wimmer Éva</i> : Egy Jókai kézirat-töredék a Bibliotheca Bodmerianában	74

FIGYELŐ

<i>Borsa Gedeon</i> : László Mihály /1911–1989/	78
<i>T. Erdélyi Ilona</i> : Erdélyi János írói hagyatékának sorsa	79
<i>Káldos János</i> : Adalékok az RMNy I. kötetéhez	156
<i>Kelecsényi Ákos</i> : Kner Imre emléke 1890–1990	155
<i>Vértessy Miklós</i> : Ars Hungarica. 1989. 1. szám	158

BIBLIOGRÁFIA

<i>Heltai János</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvkötészeti szakirodalom 1989-ben	160
---	-----

NÉVMUTATÓ

- Abraham a Sancta Clara 1. Megerle, Johann
 Ulrich
 Achilles 177
 Adalbert, Szent 105, 108
 Ádám János 173
 Adamus Bremensis 93
 Ady Endre 74–75, 51, 186
 Aesopus 28, 30
 Ágost, Szász (választófejedelem) 89
 Ágoston, Szent 3, 9, 13, 30, 93, 114, 118
 Agreda 29
 Agricola 24
 Aiszkhülosz 144
 Alajos, Szent (Gonzaga) 24
 Alantsee, Leonhard 175
 Alanus ab Insulis 5
 Albelius, Simon 173
 Albericus 106
 Albrich, Martin 173
 Aler, Paul 143
 Almádi István 172
 Alvarez 27
 Ambrus, Szent 24
 Amerighi, Paolo 173
 Amman, Hans Jacob 173
 Amort, Eusebius 30, 118
 Anastasius, I. (pápa) 1
 András, II. (magyar király) 7, 11
 Andreas Ungarus 172
 Ángyán Béla 66
 Anonymus (P. mester) 106, 172
 Anselmus (ravennai érsek) 5–6
 Antal János 71–72
 Antalóczi Lajos 174–175
 Antoine, Paul Gabriel 31
 Ányos Pál 71
 Apácai Tamás 172
 Apponyi Balázs 132–133
 Apponyi Sándor 182
 Apró Ferenc 49–50
 Aranka György 69–74, 147–151
 Arany János 79
 Arany László 79
 Arisztophanész 144
 Arisztotelész 13, 26, 143, 147
 Arnobius 177
 Arnold, Geoffrey J. 180
 Arnulf (bajor herceg) 94–95
 Art, A. 187
 Asachi, Gh. 90
 Avancinus, Nicolaus 24, 30, 124, 144
 Babits Mihály 51, 92
 Back Bernát 47
 Bacon, Francis 26, 31
 Bácskai Vera 16
 Badstübner, E. 3
 Bailey, John 38
 Bajza József 79
 Bakewell, Robert 37–38, 40
 Bálán, Ion Dodu 90–92
 Balassa 12
 Balassa Armin 49
 Balassa Bálint 75–77
 Balácsi Zoltánné 80
 Balbinus, Bohuslav 143
 Balde, Jacob 145
 Balla Jenő 45–46, 48
 Balogh Albin 101
 Bánffy György (Alsólendvay) 132
 Bárány György I. Szenicei Bárány György
 Bárány János I. Szenicei Bárány János
 Baráth Tibor 171
 Barclay, John 31
 Bárdos Kornél 132
 Barilaro, A. 103
 Barițiu, Gh. 90
 Barker, Nicolas 183–186
 Barkóczy Ferenc 174
 Baróti Szabó Dávid 134

- Barta Dezső 46–48
 Barta János 34
 Barton, Thomas 173
 Bartoniek Emma 102
 Bartók Béla 50–51
 Bártzay Borbála 138
 Barzizza, Gasparino 185
 Bassanini 24
 Bassus 177
 Batsányi János 134
 Batthyány Boldizsár 83
 Batthyány Ignác 11, 174–176
 Bauhinus 26
 Baumeister, Friedrich Christian 30
 Bayer 27
 Beaujeu, Chevalier de 173
 Becanus, Mart. 118
 Beck, Kaspar 25
 Becker, F. 69
 Beda Venerabilis 3
 Békefi Antal 49
 Békefi Remig 13
 Bél Mátyás 27, 29–30
 Béla, III. (magyar király) 7
 Béla, IV. (magyar király) 1, 3, 8–10
 Bellarmino, Roberto 24, 30
 Belloszthenész 27
 Benedek, XIV. (pápa) 31
 Benedek (nagyváradi püspök) 13
 Benedek Marcell 137
 Beniczki 76
 Benke Mihály 71
 Benzing, Josef 180–181
 Beöthyne Kozocsa Ildikó 159
 Bercsényi Miklós 173
 Berecz József 80
 Beregi Lajos 47
 Berger Henrik 47
 Bernardi (bécsi könyvkereskedő) 119
 Bernardin, Szent 175
 Bernát (Chartres-i) 10
 Berkovits Ilona 104
 Berndt, Adam 175
 Bertits 137
 Bertlef, Martin 173
 Bertók Lajos 16
 Berwick, J. Fitz 173
 Bessenyei György 186
 Bethlen István 57, 66
 Bethlen Kata 83, 149
 Béthune 173
 Beyerlinck, Lorenz 25
 Beynon 27
 Bidermann, Jacob 145
 Bidloo 25
 Bill, William 88
 Bisselius, Joannes 30
 Bitay Á. 12
 Bitskey István 85
 Blazovich László 99, 101, 103, 107, 109
 Blogie, J. 187
 Blount, Henry 173
 Boardman, Thomas 41
 Bodenehr, Gabriel 28
 Bodini 25
 Bodmer, Martin 74
 Bodó Mátyás 25
 Bodoni 155
 Boerhaave, Herman 26, 30
 Boethius, Anicius Torquatus Severinus 13
 Bogyai Tamás 9, 104
 Bohn 28
 Bohus, Andreas 146
 Boileau, Nicolas 143
 Bojta Béla 57
 Bóka László 75
 Bollók János 105, 109
 Bona, Giovanni 30, 118
 Bonfini, Antonius 25, 103
 Bongars, Jacques 173
 Bonini, Girolamo Felice 173
 Bónis György 14, 126
 Borda Lajos 130
 Borghese-műhely 89
 Boris Bálint 86
 Borleffs, J. G. Ph. 3
 Borosnyai Lukács György 149
 Borosnyai Lukács Simon 149
 Boross Klára 159
 Bors Gedeon 78, 83, 86–87, 129–131, 171–174, 179–181
 Borzsák István 10, 12
 Bossuet, Jacques Benigne 24, 30, 118
 Bourdaloue, Louis 24, 30
 Böhm Sándor 46
 Bóle Kornél 111
 Brandi, K. 94
 Brandl, Matth. 118
 Brémai Ádám I. Adamus
 Brett, Samuel 173
 Bright, Richard 33
 Brock, Adam 157
 Brockes 28
 Brown, Edward 173
 Brown, Robert 40
 Brucher, Roger 187
 Brucker 26
 Brunhölzl, Fr. 10

- Brunnemann, Johann 30
 Bruno, (Querfurti) 104
 Brunswick Antal 16
 Buccella, Nicolaus 173
 Buday György 156
 Buday Imre 17
 Bujánovich Lukács 148, 150–151
 Butlin, R. A. 32
 Buxtorf, Johannes 27, 30
 Büky József 174
 Büsching, Anton Fridrich 135
- Caesar, Caius Julius 30
 Calanus (püspök) 173
 Calderon, de la Barca 145
 Calepinus 27
 Călinescu, George 91
 Calino, Cesare 24, 30, 118
 Callixtus, II. (pápa)
 Calmet, Augustin 21, 24
 Calvin János I. Kálvin
 Cano, Francisco Melchor 31
 Caragiale 91
 Carcalechi, Zaharia 90
 Carier 18
 Carpanus, Giuseppe 142, 146
 Carpoz, Benedict 26, 31
 Cartonensis, Bernardus 10
 Cassianus, Ioannes 106
 Caussini, Nicolas 24–25, 31, 142, 144, 147
 Cellarius, Christophorus 27, 30, 124
 Cellot 142
 Celsus 26
 Chambers, J. D. 35, 37
 Charlier, Gustave 186
 Chauvini 27
 Chiakor György (álnév) I. Buccella, Nicolaus
 Christelius 29
 Cicero, Marcus Tullius 1, 27, 29–30, 147, 184
 Cilia, Gelasius di 31
 Clapmarius, Arnoldus 31
 Classen, P. 7
 Claudianus, Caesareai 1
 Claus, Anton 146
 Clauss, Ignaz 30
 Cobden-Anderson 183
 Coelestini 25
 Coke-család 43
 Comazzi, Giovanni Battista 173
 Comenius Ámos János, 27, 172
 Congar, Yves M. 93
 Conrad, Hermann 95
 Contarini, Giovanni Matteo 186
 Contucci, Contuccio 146
- Corneille, Pierre 145
 Corsini 26
 Cotton, Robert Sir 184
 Cracherode, Clayton Mordaunt 184, 186
 Crasset, Jean 30
 Creangă 91
 Crosnensis, Paulus I. Paulus
 Cubero, Sebastian Pedro 173
 Culley-fivérek 37
 Culley, George 38, 40
 Culley, Matthew 38
 Culot, Jean-Marie 187
 Curas 27
 Clüver 27
 Cygne, Martin du 142–143, 145
 Czimmer Károly 52
 Czuly, Joannes 130
- Csahihen Károly 15
 Csányi János I. Tschány, Johann
 Csányi Piroska, M. 49
 Csapodi Csaba 113, 158, 175
 Csapodiné Gárdonyi Klára 158
 Csáti Demeter 76
 Csepy Katalin 80
 Cserényi Mihály 173
 Csernátoni Lajos 153
 Csernigei 172
 Csipkés György I. Komáromi Csipkés György
 Csóka J. Lajos 100–102, 104, 109
 Csokonai Vitéz Mihály 76
 Csongor Győző 152–154
 Csorba Ilona I. Erdélyi Jánosné
 Csűry Bálint 69–70
- Dallos Miklós 172
 Dániel (próféta) 177
 Dante, Alighieri 185
 Dantz 27
 Dávid (bibliai) 104
 Dávid Ferenc 177
 Dávid Gyula 92
 Davis, Henry 87–90
 Davy, Humphrey 41–42
 Dayka Gábor 176–177
 Deane, P. 32
 Debreczeni István 148
 Dechelles, P. 114
 Deér József 9
 Dekeins, Joannes 147
 Delberne 24
 Delius 27
 Dentzler 27
 Dernschwam János 172

- Derom-család (könyvkötő) 89
 Desericzky Ince 25
 De Smet-család 89
 Detemmerman, Jacques 186–187
 Dézsi Lajos 76
 Diana 177
 Dickson, R. W. 39–40
 Diomédész 143
 Dionysius von Luxemburg 31
 Dobszay László 158
 Dóka Klára 14
 Domán Mátyás 46, 48
 Domanovszky Sándor 171
 Dommerich 21, 27
 Donaldson, J. 33
 Donatus, Alessandro 143, 145
 Dondini 19–20, 127
 Don Quijote 28
 Doromby Károly 84
 Drexel, Hieremias 24, 29–30
 Du Chesne 172
 Dudley, Robert 88
 Dufrene (Du Frene), Maximilian 29, 31

 Ebeleben-család 89
 Ebeleben, Nicolaus von 89
 Eberhard (salzburgi érsek) 6
 Eberhard, Philipp 14
 Eckhardt Sándor 9
 Eckhart Ferenc 13
 Eduárd, IV. (angol király) 184
 Eidus Bentján 47–48
 Eisner Ignác 153
 Eisner Manó 47–48
 Elzevir 155
 Elzevir-nyomda 25
 Emerson, Ralph Waldo 170
 Eminescu 91
 Ender, Joseph 84
 Endes-család 70
 Engel 26
 Engel Adolf 153
 Enyedi György 156–158
 Enyedi Sándor 69–74, 147–151
 Erasmus, Desiderius 30
 Erdélyi Ilona, T. 79–82
 Erdélyi János 79–82
 Erdélyi Jánosné 80
 Erdélyi Jenő 47–49
 Erdélyi Pál 79–81
 Erdész Ádám 156
 Erdős Károly 68
 Erzsébet, I. (angol királynő) 184
 Espen 26

 Esterházy Károly 174–175
 Esztergomi Mihály 175
 Etmullerus, Mich. 114
 Euklidész 27, 114
 Euripidész 144
 Eusebius (Euszebiosz), Caesareai 1

 Fabri, Johann 175
 Fabricius, Joannes 19–20, 31
 Fabritius, Georgius 143
 Fallenbüchl Zoltán 16
 Faludi Ferenc 176
 Falus Róbert 10
 Faragó Lajos 47
 Faut Márk 132
 Fayt, R. 187
 Feder 134
 Fehér Katalin 134–137
 Feine, Hans Erich 97
 Fejér György 11
 Fekete Csaba 68–69
 Félegyházi László 85
 Fénelon, François de Salignac de la Motte 28, 30
 Ferdinánd, II. (magyar király) 75
 Ferenc, Szent (Szalézi) 24, 30
 Ferenc, Szent (Xavéri) 24, 118
 Ferenc, I. (magyar király) 33
 Ferenczi László 186–187
 Fessler Ignác Aurél 17
 Festetich László 69, 72
 Festetics György 32–44
 Feuquier 114
 Fichtenau, Heinrich 1
 Fiorillo 183
 Fischhof Gyula 46
 Fletcher, W. Y. 186
 Fleury, Claude 30
 Fodor Adrienne, J. 158
 Főgel József 103
 Folter, Roland 131
 Foot, Mirjam M. 87–90, 186
 Formschneider 181
 Fox, H. S. 32
 Fraknói Vilmos 183
 Francken 157
 Frank József 48–49, 51, 67
 Friese 27
 Frigyes, II. (német-római császár) 9
 Frimmová, Eva 86–87
 Frischlin, Nicodemus 143, 145
 Friz, Andreas 146
 Froelich, Erasmus 30
 Fugger, J. J. 88–89
 Fuhrmann, Mathias 31

- Fulbert (chartres-i püspök) 5
 Futaky István 178–179
 Gabelmann, Nikolaus 173
 Galántai Erzsébet, Sz. 99, 103, 109, 111
 Galla Ferenc 103
 Garampi, Giuseppe 174
 Garay János 16
 Gárdonyi Albert 14–17, 120, 123, 126
 Garegeot 26
 Gatterer, Johann Christoph 179
 Gazda István 17
 Geisler Jenő 47
 Gelléri Mór 153
 Gellért, Szent 6
 Gellért-legenda 6
 Georgi, Theophil 22
 Georgius de Hungaria 172
 Gerbert I. Szilveszter II.
 Gerendi János 157
 Gerézdi Rabán 100
 Gergely, Szent, Nagy 24
 Gergely, VII. (pápa) 93, 96–97
 Gergely, IX. (pápa) 9
 Gerhoch (prépost) 5
 Gerics József 93–98, 100
 Gessner 26
 Géza (fejedelem) 99–112
 Géza, II. (magyar király) 6–7
 Ghelen, Johann Peter van 119
 Giattini, Giovanni 145
 Gilhofer-cég 130
 Ginteer, Anton 30
 Giotto 3
 Glatz Ferenc 94, 100
 Glüctahl Lajos 47
 Gochez 26
 Goldhammer, K. 2–3
 Goldfriedrich, Johann 22, 114–115, 119–120
 Golescu, Dinicu 90
 Golius 27
 Gombos Ferenc Albin 9, 102, 105–106
 Gomez, Madame 28
 Gonzalez 26
 Gotti, Vincenzo Ludovico 30
 Gottsched, Johann Christoph 27, 146
 Gömöri György 183
 Gracian 25
 Gramond, Bartholome 19, 127
 Greguss Ágost 79–80
 Gretscher 24
 Grillmeier, A. 3
 Grimaldi 88
 Groedel báró 49
 Grosz Marcell 46
 Grotius, Hugo 26, 29
 Grüll Tibor 132–133
 Gryphius (lyoni nyomdász) 21
 Guarini, Battista 145
 Guevara 25
 Gulyás Pál 172
 Guoth Kálmán 107
 Gutenberg, Johannes 130
 Günther, Otto 131
 Gvadányi József 176
 Gyömrői Edit 77
 Gyöngyösi István 86
 Györfly György 97
 György, II. (angol király) 183
 György, III. (angol király) 185
 György, IV. (angol király) 185
 György Béla 90–92
 Györkössy (Jirka) A. 10
 Gyulai Pál 80
 Gyulai gróf 151
 Hackius (leideni nyomdász) 21
 Haiman György 83, 156
 Hajnóczy, J. 12
 Haller 28
 Hamel, du 26
 Hanapus, Nic. 118
 Hancke 28
 Hangiu, Ion 90–92
 Haraszthy Gyula 81
 Häring, N. M. 5
 Harley, Edward 184, 186
 Harley, Robert 184, 186
 Harreré, Hans 89
 Hartung and Hartung cég 129–131
 Hartung (königsbergi könyvkereskedő) 22
 Hartvik (püspök) 93, 99–112, 172
 Hatvany Lajos 81
 Hauck, Albert 96
 Haude (berlini könyvkereskedő) 22
 Havas L. 13
 Hederich 21, 25–27, 29–30
 Hegedűs László 80
 Hegyi Béla 84
 Hegyi Gy. 13
 Heidenstein 21
 Heimbach, Matthias 24, 30
 Heineccius, Johann Gottlieb 26, 30
 Heinrici, Friedrich Georg 131
 Heinsius (lipcsei könyvkereskedő) 22
 Heister, Lorenz 30
 Héjjas Iván 57

- Hellenbak Károlyné 134
 Hellwig, Christoph von 30
 Henrik, I. (német király) 94–95
 Henrik, II. (német-római császár) 95–98
 Henrik, II. (francia király) 88
 Henrik, VIII. (angol király) 184
 Henrik (bajor herceg) 94
 Herbst, Hermann 181
 Herlet, Friedrich 24, 31
 Hermann Egyed 103
 Hermetius 29
 Hess András 129, 170, 172
 Hets J. Aurelián 141
 Hevenes Gábor 29, 31
 Heyne, Christian Gottlob 178–179
 Hippokratész 26
 Hippolytus, Szent 3
 Hobson, A. R. A. 88
 Hoffmann 26
 Hofman György Friderik 134
 Holl Béla 126, 158
 Holtzer, Simon 181
 Holtzer Tivadar 47–48
 Holtzmann, Robert 94
 Hóman Bálint 171
 Homann 28
 Homérosz 27
 Honorius, III. (pápa) 11
 Hopetoun, Earl of 130
 Horatius, Quintus Flaccus 1–13, 27, 31, 143
 Horn, Friedrich 30
 Horn, P. 36
 Horváth János 100, 102
 Hödl, G. 7
 Hörnigk, Philip Wilhelm von 25
 Hrabanus Maurus 4
 Huber, M. 5
 Hudák Julianna 156
 Hueber, Franz 120
 Huebman 29
 Hunt, C. 41
 Hunyadi Demeter 158
 Hunyadi János 101, 107
 Hunyady József 182
 Huszty István 25
 Huth 26
 Hübner, Johann 27, 30, 114

 Ignác, Szent (Loyolai) 24, 118, 177
 Ignotus 155
 Ilia Mihály 49–51
 Illei János 146
 Illés (próféta) 177
 Illésy János 177

 Imre, Szent (magyar herceg) 99, 108
 Iorga, Nicolae 91
 Ipolyi Arnold 104
 Irenaeus 177
 Isidor (Sevillai) 3–4, 94
 István, I., Szent (magyar király) 6, 12, 93–98, 99–112
 Istvánffy Miklós 25
 Ivanics 7
 Ivanicsi István 175
 Ivánka (olvasókanonok) 12
 Iványi Béla 103
 Iványi Sándor 174
 Ivo (püspök) 5
 Izsaías (próféta) 104

 Jacobus a Mellen 25
 Jahn (bécsi könyvkereskedő) 119
 Jakab, I. (angol király) 184
 Jakab Elek 157
 Jakubovich Emil 108
 Jancsó Elemér 70
 Jankovics József 133
 Janus Pannonius 27, 83
 Jászi Oszkár 49
 Jelenits István 2, 5, 7
 Jenei Ferenc 47
 Jeremiás (próféta) 176
 Jeromos, Szent 31, 175
 Jób Gábor 146
 Johannes Amalfitanus 5
 Johannes de Utino 105
 Jókai Mór 58, 74–75, 186
 Jones, William Sir 184
 Jordanes 9
 Jósika Miklós 72
 Jouvancy, Joseph de 143, 147
 József, Szent (Kalazanci) 24
 József, I. (magyar király) 25
 József, II. (magyar király) 135
 József Attila 52, 64, 75–77
 József Jolán 76
 Jöcher, Christian Gottlieb 23
 Judit (bibliai) 177
 Juhász Gyula 49–53, 57, 64
 Juhász László 103
 Juncker, Johann 26
 Jusztin, Szent 24
 Jügel, Karl-Heinz 178–179

 Kádár János 171
 Kájoni János 104
 Káldos János 156–158
 Kálmán (magyar király) 12, 93, 103

- Kálmán Márton 47
 Kálvin János 27, 118, 177
 Kampe 134
 Karácsonyi Béla 106, 108, 175–176
 Karácsonyi Sándor 99, 104–105, 109
 Kardos József 94, 100
 Kardos Tibor 12, 107
 Karl and Faber 130
 Károly, II. (angol király) 186
 Károly, III. (magyar király) 25
 Károly, V. (német-római császár) 25
 Kästner 179
 Katalin, Szent 114
 Katona István 11
 Katzenberger, Kilian 24, 30
 Kazinczy Ferenc 134–136, 155–156
 Keán 106, 111
 Kelecsényi Gábor (Ákos) 83–84, 155–156, 170–171
 Kelemen (Alexandriai) 3
 Kelen Hugó 47
 Kempis Tamás 29–30, 114, 118
 Kent, Nathaniel 34, 36–37
 Kepler, Johannes 26
 Kerekes Ferenc 86
 Kerényi K. 3
 Kereskényi Ádám 146
 Kerridge, E. 32
 Kertész Béla 47–48
 Kertész Gyula 170–171
 Keveházi Katalin 175
 Keyser 26
 Kézai Simon 105, 108–109
 Kézai Simon (álnév) I. Pásztor József
 Khor, Josef 14
 Kiesel, Helmuth 19
 Kilián István 85–86
 Kircher, Athanasius 30
 Kirchoffer, Franz 14
 Kirsch 27
 Kis Miklós I. Misztótfalusi Kis Miklós
 Kisa, Anton 183
 Kispéter Miklós 170
 Klaniczay Gábor 100–101
 Klára, Szent 24
 Klebelsberg Kunó 58
 Klempa Károly 43
 Knauz Nándor 10–5–106, 108
 Kner Albert 155
 Kner Endre 155
 Kner Erzsébet 155–156
 Kner Imre 155–156
 Kner Izidor 83, 155
 Kner Zsuzsa 156
 Koberger, Anton 183
 Kodály Zoltán 50–51
 Kogălniceanu, Mihail 90
 Kókay György 178–179
 Kolb, Gregorius 30
 Kolczava, Karel 146
 Komáromi Csipkés György 68–69
 Komenský, J. A. Comenius Ányos János
 Komjáthy Miklósné 171
 Konrád, II. (német-római császár) 98
 Konrád, IV. (német király) 1
 Koppány 100
 Koroknay Éva, Sz. 159
 Kósa János 15
 Kosáry Domokos 14, 126
 Kossuth Lajos 57
 Kovachich Márton György 134, 141
 Kovács Ferenc 135
 Kovács József László 132–133
 Kovács Sándor Iván 76
 Kovács Sándor, V. 132
 Kotvan, Imrich 86–87
 Kozocsa Ildikó I. Beöthyne Kozocsa Ildikó
 Kőhegyi Mihály 175–176
 Köleséri Sámuel, ifj. 183
 Körmendy Kinga 158
 Kracker János Lukács 174
 Krampl Miklós I. Kispéter Miklós
 Kraus 131
 Kraus, A. 119
 Krause, Jacob 89
 Kräutermann, Valentin I. Hellwig, Christoph von
 Kresten, O. 10
 Krieger (giesseni és marburgi könyvkereskedő) 22
 Kristó Gyula 107, 111
 Krúdy Gyula 64
 Krüchten, Joseph 17, 119–120
 Kulcsár György 132
 Kulcsár Péter 99, 103, 171–174, 175–176
 Kulinyi Zsigmond 152–154
 Kumwerth és Behr 47
 Kuncz Aladár 92
 Kurcz Ágnes 1–2, 6, 12, 104, 107, 109
 Kurucsev Sándor 47
 Kurucz György 32–44
 Kurze, Friedrich 94
 Kühár Flóris 3
 Lackner Kristóf 132–133
 Ladányi Erzsébet 93–98
 Ladomér (érsek) 7
 Laing 41
 Lájér Dezső 64
 Lajos, I. (magyar király) 7
 Lambertini, Prospero I. Benedek, XIV. (pápa)

- Landerer-nyomda 19, 126
 Landerer, Franz Leopold 17, 19
 Landerer Mihály 137–139
 Lange 27
 Lantos (antikvárius) 81
 Lappenbergius, Joh. M. 94
 La Roche 27
 Laskai Osvát 108, 175
 Lasteyrie, P. 41
 Laszky, Hieronym 172
 László, I., Szent (magyar király) 7, 12–13, 93
 László Mihály 78
 Lazius, Wolfgang 173
 Le Jay, Gabriel-François 142–143, 146–147
 Lemerius, Nic. 114
 Lemonnier (könyvkötő) 89
 Lengyel András 45–67, 152–154
 Lengyel Vilma 49–50, 61
 Lenin, Vlagyimir Iljics (Uljanov) 171
 Lenkey István 85–86
 Leonardo da Vinci 185
 Lesznai Anna 75–86
 Leupold, Jacob 31
 Liben 145
 Lichtenau, Eva Elisabetha 126
 Lintzel, Martin 95
 Lippelt, Helmut 95
 Lipsius, Justus 25, 30
 Lipszky (hadnagy) 71
 Liudprand (Cremonai) 10, 96
 Livius, Titus 13, 25, 30, 184
 Lockman 28
 Lodomér (érsek) 12
 Lohenstein 28
 Lohner, Tobias 24, 30
 Lopez 26
 Lórántffy Zsuzsanna 177
 Lovik Károly 48
 Lőkös István 176–178
 Lőrinc, szent (Brindisi) 24
 Lucanus András 132
 Luccock, John 41
 Lucretius, Titus Lucretius Carus 27, 86
 Ludwig von Baden 173
 Luenig, Johann Christian 30
 Lugosi Döme 52
 Lukács (esztergomi érsek) 6–7
 Lukács György I. Borosnyai Lukács György
 Lukács László 84, 157–158
 Lukács Simon I. Borosnyai Lukács Simon
 Lukácsics J. 8
 Lukácsics Pál 13
 Luther, Márton 68, 118, 177, 184
 Macartney, C. A. 99, 108
 Mackenzie, George 41
 Madas Edit 158
 Madden, Frederic Sir 185
 Madzsar Imre 12–13
 Magnus-család 89
 Magnus, Albert 88–89
 Magyar László 50, 59, 61
 Mahieu, Thomas (Maioli) 88
 Maiorescu, Titu 91
 Malapert 145
 Málnási Ödön 171
 Mályusz Elemér 97
 Manitius, Max 12
 Manlius 157
 Mann, Thomas 155
 Manni 29
 Mansi, Giovanni Domenico 30
 Manutius, Aldus (velencei nyomdász) 21, 115
 Margit, Boldog (Árpádházi) 102, 106, 111
 Mária, Szűz 103–104
 Mária (II. Lajos özvegye) 175
 Maria Terézia (magyar királynő) 17, 25, 127, 140
 Maria (Fernandez Coronel) de Jesus de Agreda 31
 Markel 24
 Marshall, William 36–38, 41
 Martialis, Marcus Valerius 27
 Martini 26
 Márton, Szent 106
 Marzio, Galeotto 172
 Masenius, Jacob 30, 142–144, 147
 Mathioli 26
 Matič, Tomo 140
 Matthaei 27
 Matthew of Paris 9
 Mátyás (esztergomi érsek) 9
 Mátyás, I. (magyar király) 83, 101, 103, 107, 172, 182
 Mátyás Flórián 12, 99–100, 102–103, 105, 110
 Maulbertsch, Franz Anton 174
 Maurisberg, Antonio 142, 146
 Mauss, Johann Gerhard 14–31, 113–128
 Mearne, Samuel 186
 Mécs László 84
 Medgyesi Pál 147
 Megerle, Johann Ulrich 24, 30
 Mehmed, IV. (török szultán) 177
 Melanchton, Philipp 145
 Mészöly Miklós 85
 Metastasio, Pietro 146
 Mettermich Kelemen (herceg) 57
 Meuser, Caspar (könyvkötő) 89
 Meyer, Wilhelm 181

- Mezei Márta 137
 Michaelis, J. D. 178–179
 Michalik Manó 174
 Michelangelo, Buonarroti 185
 Middleton, John 39
 Migazzi Antal Kristóf 176
 Mills, John 40
 Milton, John 28
 Minay Lajos 81
 Mingay, G. E. 34–35, 37
 Mikes Kelemen 174
 Miklós (comes) 12
 Miklós Tamás 76
 Misztótfalusi Kis Miklós I. Tótfalusi
 Mitchell, B. R. 32
 Mitchison, R. 35
 Moesch Lukács 143
 Molière, Jean-Baptiste 28, 114, 145
 Molnár Borbála 137–139
 Monath (bécsi könyvkereskedő) 119
 Monath (nürnbergi könyvkereskedő) 22
 Monok István 175
 Monte Degoi Albert Ferenc 174
 Móra Ferenc 49–51, 61
 Morhof, Daniel Georg 30
 Móricz Zsigmond 86
 Morvan de Bellegarde, Jean Baptiste 31
 Mozart, Wolfgang Amadeus 174
 Möser-Mersky, Gerlinde 97
 Muller, Jean 179
 Muraközy Gy. 11
 Murányi Gábor 75
 Murbek, Josef 14
 Muschenbroek, Pieter van 26, 31
 Mügeln, Heinrich von 7, 104, 108
 Münch, Paul 19
 Myller, Josef 25
- Nagy Gy. I. Tasnádi Nagy Gy.
 Nagy Iván 7, 17
 Nagy Lajos 14, 17, 126
 Nagy Péter 156
 Nagy Samu 47–48
 Németh Andor 76
 Németh Gy. 9
 Németh László 92
 Németh Katalin, S. 83–84
 Némethy Lajos 14–15
 Neudecker, Sigismund 31
 Neumann, H. 3
 Neumayer, Franz 142–143, 146–147
 Newton, Isaac 26, 29
 Nieremberg, Juan Eusebio 30
 Nietschmann 173
- Nixon, Howard M. 88, 186
 Noël, Alexandre 24, 30
 Noé (bibliai) 3, 6
 Noltenius 27
 Noodt, Gerhard 26
 Nottenstein-nyomda 19
 Nottenstein, Veronica 17
- Nyirkállói Tamás 172
- Ocskay László 74
 Ocsovszky Pál I. Otsovszki Pál
 Odilo, Szent (cluny-i apát) 6
 Oehme, August 27, 30
 Oláh Miklós 182
 Oliva 24
 Orbán, II. (pápa) 5
 Origenész 3
 Orme Robert 185
 Orosz István 34
 Ortelius 25
 Ortutay Gyula 81
 Otsovszki Pál 73
 Ottó, I. (német-római császár) 93–98
 Ottó, II. (német-római császár) 94
 Ottó, III. (német-római császár) 94–96
 Ottó (Freisingi) 10
 Ottovay Károly 46–48, 52, 66
 Ovidius, Publius Naso 12, 27, 30, 177
 Ovidius (Pszeudo) 13
- Ördög István 149
- P. mester I. Anonymus
 Padeloup (könyvkötő) 89
 Paisey David L. 179–181
 Pajkossy Györgyné 140
 Pál, Szent 13
 Pál, Szent (Remete) 24
 Pálffy Miklós 19
 Panizzi, Antonio 185
 Pansaers 187
 Paris, Matthaeus I. Matthew of Paris
 Parker, G. 35
 Parker, P. A. C. 43
 Pásztor József 45–67
 Patachich, Joseph 14
 Paulus, Crosnensis 173
 Paulus, Diaconus 3
 Paur Iván 133
 Pavercsik Ilona 14–31, 113–128
 Payne, Roger 88, 184
 Payne, Thomas 88
 Pécsi András 14

- Péczeli József 134–136
 Peidl Gyula 64
 Peikhart, Franciscus 31
 Peisner Ignác 15
 Peplier 27
 Perghold, Lucas 19, 127
 Perl Pál 47
 Petančić, Felix 172
 Petau, Denis 145
 Péter (apostol) 3, 5, 7–8
 Péter László 45, 49–50, 52, 57, 64
 Péteri Takáts József 69–74
 Peterson, E. 2–3
 Pethe Ferenc 33, 35, 37, 41
 Petőfi Sándor 75
 Petrarca 19, 127
 Petrik Géza 18–20, 137, 139, 181
 Petrovich Ede 13
 Peucer, Casparus 132
 Pexenfelder, Mich. 118
 Philo Judaeus 31
 Phoebei 26
 Pichler, Vitus 24, 26, 31
 Pick Jenő 46, 48
 Picques, Claude de 88
 Piestyánszky József 126
 Pilátus (bibliai) 177
 Pilinszky János 85
 Pinamontus, Pet. 118
 Pintér Gábor 171–174
 Pintér Márta Zsuzsanna 139–147
 Pirckhaimer, Christoph 175
 Pitpai 28
 Pitt, William 35, 37, 185
 Planta, Joseph 185
 Plantin (nyomdász) 21
 Plautus, Titus Maccius 27, 31, 144
 Plaw, John 41
 Pleiner, Joseph 133
 Plinius, Caecilius Secundus Caius 27, 31
 Plisnier, Charles 187
 Podesta 27
 Podhradszky József 99
 Podmaniczky-család 126
 Podmaniczky János 17
 Podmaniczky Lajos 17
 Pollák testvérek 47
 Pomey, François Antoine 31
 Pongrácz Ignác 24
 Pontanus, Jacob 142–143
 Popa, Marian 92
 Pope, Alexander 184
 Popper Ferenc 46
 Pór Nándor 182
 Porée, Charles 146
 Pósa Lajos 152–154
 Possonyi László 84
 Potemkin (herceg) 90
 Potvin, Charles 187
 Prasser, Johann Baptist 119
 Pray György 99
 Pražak, Richard 102
 Prefling, Paul 173
 Prileszky János 25
 Prins, C. 187
 Puente, Luis de la 31
 Putendorf, Samuel von 26, 31
 Pukánszky Béla 15
 Pulteney 34
 Purmann, Matthäus Gottfried 26, 30
 Puskás Jenő 63
 Pyrrhus, Corradus 24
 Quaritch, Bernard-cég 130
 Quintilianus, Marcus Fabius 2, 147
 Quirin, H. 2
 Racoce, Theodor 90
 Rădulescu, I. H. 90
 Rahner, H. 2
 Ransanus, Petrus 25, 99–112, 172
 Ráth Mór 81
 Redelhamer 26
 Redhead 41
 Reed, R. 159
 Reiffenstuel 26
 Reineccer 27
 Renner, Mich. 118
 Rényi Péter 156
 Rettenbacher, Simon 145
 Reutzer Lipót 47
 Révay József 3
 Ribadeneira, Pedro de 24, 30
 Rieger, Matthäus 119
 Rigby, E. 43
 Ringhieri, Pompeo Ulisse 146
 Ripa, Cesare 147
 Riverius, Lazarus 31
 Robertson, James 38
 Robitsek Rezső 47
 Rochow, Eberhard 135
 Rómer Flóris 18
 Romme, M. M. (álnév) l. Foot, Mirjam M.
 Rónay György 84–85
 Rónay László 85
 Rogerius, Valentinus 12, 172
 Rosenfeld Nándor 47
 Rosetti, I. M. K. 90

- Rospigliosi-műhely 89
 Rottler Ferenc 101
 Rousseau, Jean Jacques 134
 Rózsa Béla 47
 Rowe, D. J. 38
 Rozsondai Marianne 87–90, 159, 181–183, 183–186
 Ruday Gyula 51
 Rue, Charles de la 145
 Ruffius 177
 Ruitz I. Gy. 1–2, 8
 Ryder, M. L. 40

 Saavedra 19–20, 25, 127
 Sachs, H. 3
 Sack, Vera 182
 Sági Károly 33
 Salamon (bibliai) 104, 177
 Salamon (magyar király) 99
 Sallustius, Caius 25
 Saltzman 134
 Sande, R. Van De 187
 Sándor, III. (pápa) 5-7
 Sándor, VI. (pápa) 8
 Sarbak Gábor 158
 Sarolt (Géza fejedelem felesége) 101–105, 108, 110
 Sartorius Szabó János 68–69
 Sayer, Hans 93
 Scaligero, Giulio Cesare 143
 Scheffczyk, L. 3
 Schilgen-nyomda 119
 Schlicht, Christian 126
 Schmaltzgruber 26
 Schmaus, M. 3
 Schmidt János 68
 Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf 181–183
 Schoepper, Jacob 145
 Schorr Ottó 47
 Schöffner, Peter 182
 Schöner Magda 81
 Schönwisner István 141
 Schramm, Percy Ernst 96
 Schultz, Heinrich 30
 Schumann, Helmut 131
 Schwamm, Kristin 178–179
 Schwandtner, Johann Georg 172
 Schwarcz Béla 47
 Schwetschke, Gustav 22, 113
 Scipio, Carteromachus 145
 Sebesi Névtelen I. Georgius de Hungaria
 Sebestyén Károly, Cs. 52
 Segneri, Paolo 24, 30
 Seibert, J. 3
 Seneca, Lucius Annaeus 6, 27, 30, 144, 177
 Sennert 26

 Serédi Jusztinián 6, 9
 Serry 24, 29
 Simeons, Joseph Anglus 144
 Simplicius (milánói püspök) 1
 Sinclair, John Sir 34–35
 Siniscalchi, Liborio 30
 Sik Sándor 84–85
 Siki Géza (álnév) I. Rónay László
 Slade, Felix 186
 Slavici 91
 Slicher Van Bath, B. H. 32–33
 Sloane, Hans Sir 183–186
 Soarez 147
 Soltész Erzsébet 183
 Solyom K. 12.
 Somlyai Mihály 175
 Soós Imre 175
 Sophia (hercegnő) 7
 Spajzer 15, 19
 Spielenbergs 178
 Spies, Plac. 114
 Stächer, Johann 19–20, 127
 Stadler Márton 14
 Stanihurst, William 30
 Stapleton 24
 Staud Géza 140–142
 Stauder Mária 84–85
 Ștefănescu, Ștefan 92
 Stefano 145
 Stein, Aurél Sir 185
 Stoll Béla 75–77
 Strabon 28
 Strachovszky, Bartolomaeus 69
 Strada, Achille 19–20
 Struve, Friedrich Gottlieb 31
 Stuhlfauth, G. 3
 Sugár István 140
 Suite 28
 Sulpicius Severus 106
 Süle Sándor 33
 Swift, Jonathan 184

 Szabó Dezső 51–52, 58, 63–65, 86
 Szabó Flóris 142
 Szabó Géza 171–174
 Szabó Károly 158, 170
 Szaitz Leo 177
 Szakáts József 47
 Szalai Veronika 159
 Szalkai Balázs 175
 Szántó Judit 75
 Szász Károly 79
 Széchenyi Ferenc 83–84
 Széchenyi István 43

- Szecskó Károly 174–175
 Szegedy János 18, 25, 29–30
 Székely György 2, 96
 Szekfü Gyula 171
 Szekulesz József 47–48
 Szelestei N. László 158
 Szemere Miklós 79
 Szenczi Molnár Albert 27
 Szendrei Janka 158
 Szenicei Bárány György 68–69
 Szenicei Bárány János 68–69
 Szentpáli Ferenc 177
 Szentpétery Imre 1, 6
 Szigeti Szerentsy Ferenc 138
 Szigethy Mihály 147–151
 Szigethy Vilmos, Sz. 49, 51, 61, 65
 Szigetvári Iván 139
 Szilágyi Márton 137–139
 Szilágyi Tönkö Márton 86
 Szilas László 141
 Szilvási János 157
 Szilveszter, II. (pápa) 96
 Szinyei József, 68, 137, 153–154, 157, 171–172
 Szivesy Lehel 47
 Szophoklész 27, 144
 Szovák Kornél 1–13
 Szűcs Jenő 9, 94, 97
- Tacitus, Publius Cornelius 25, 30, 115
 Tagino (magdeburgi érsek) 95
 Takács Olga, R. 84–85
 Takáts József I. Péteri Takáts József
 Takáts Sándor 18, 69
 Talander 28
 Tarnai Andor 175
 Tasi József 75–76
 Tasnádi Nagy Gy. 7
 Tausszig Ármin 47
 Teleki Domokos 70–71
 Teleki Lajos 149
 Teleki Mihály 149
 Teleki Sámuel 73
 Telemaque 28, 114
 Tellenbach, Gerd 93, 95, 97
 Temesvári Pelbárt 182
 Terentius, Publius Terentius Afer 27, 144
 Tertina Mihály 148–149
 Tertullianus 3–4, 9, 177
 Tessedik Sámuel 135
 Tevan Andor 83
 Thaer, Albrecht 34, 40–41
 Thaly Kálmán 80, 178
 Theiner, A. 10–11
 Theobald, Szent 175
- Thieme, U. 69
 Thietmar (merseburgi püspök) 93–98, 105
 Thirsk, J. 32
 Thuránszky László 138
 Thuróczy János 7, 100, 103, 107, 111, 186
 Tillotson 134
 Timkovics Pál 13
 Timon Sámuel 25, 29, 31, 118
 Toldy Ferenc 174–175
 Toldy István 153
 Tolnai Gábor 155
 Tolnai József 45, 69
 Tompa László 85
 Tonelli Sándor 47, 49, 51, 61
 Torkos András 68
 Tótfalusi Kis Miklós 156, 186
 Tóth Béla 85–86
 Tóth Kálmán 153
 Tóth Sarolta 99
 Tóth Zoltán 96, 99–112
 Tömörkény István 49
 Tönkö Márton I. Szilágyi Tönkö Márton
 Török József 158
 Trattner (bécsi könyvkereskedő) 119
 Trattner, Johann Thomas 19, 119
 Traub B. és társa 152–154
 Trencsényi-Waldapfel Imre 10
 Trimberg, Hugo von 10
 Tschány, Johann 173
 Tucci, Stefano 145
- Ugrin (Csák nb. Újlaki) 11
 Uhlirz, Mathilde 94
 Uhse 27
 Újlaki Gergely 175
 Ullmann, Walter 97
 Unrest, Jakob 105, 108
 Urstadius, Christianus 25
- Vachott Kornélia I. Erdélyi Jánosné
 Váczy Péter 94
 Vajda László 50
 Vandenhoeck (göttingeni könyvkereskedő) 22
 Van der Beeck 24
 Váradi Péter 8, 172
 Varga Árpád 12
 Varga Dezső 47
 Varga Imre 176–178
 Varga Mihály 46, 48
 Varga Sándor 16, 18, 116
 Varjú Elemér 109
 Varsa József 47
 Vega, Lope de 185
 Veneroni 27

Vér György 50, 61
Vergilius Maro, Publius 27, 30
Verne Gyula (Jules) 58
Vértes Miksa 47
Vértessy Miklós 158–159
Vetter Lipót 17
Veszprémy László 99–112, 158–159
Vezér Erzsébet 75
Vieira 24
Világhy István 146
Viperano, Antonio 143
Virág Benedek 71–73
Vitéz János 7, 83, 172, 182
Vitriarius, Reinhard 26
Vizkelety András 100, 104, 159
Vogt, Johann 21
Vossius, Gerardus 27, 30
Vossius, Johannes 143

Wagner, C. 8
Wagner, Franz 27, 31
Wagner, H. 7
Wagner Károly 141
Waldapfel József 15
Walser 26
Walther 27
Weale, W. H. J. 186
Weber-nyomda 147
Weber (pozsonyi könyvnyomtató) 71
Weber, Ad. 30
Wecheliuss (frankfurti nyomdász) 21
Wehli Tünde 158–159
Weingand, Johann Georg 16
Weingand, Johann Michael 15
Weingand-Köppf kiadó 15–16, 123, 127
Weisz Zsigmond 47

Weitenauer, Ignaz 146
Weller 27
Wenzel György 1
Werbőczy István 25
Werner 12
Weszprémi István 134
Wiesner Salamon 47
Wigeleb Bálint 132
Wilkins, Charles 184
Wilson, C. 35
Wimmer Éva 74–75
Wimmer Fülöp 46, 66
Winkler testvérek 46
Wittmann, Paul 126
Wolf Endre 47
Wolf Károly 57
Wolff, Christian Friedrich von 26, 29–30
Wotton, Thomas 88–89
Wright, John 42
Wussin 27

Xistus 27

Young, Arthur 34–44
Yves-Congar 3

Závodszy Levente 12, 93
Zichy-család 126
Zilahy Sámuel 149
Zimmerman 12
Zoesius, Henricus Jacobus 26, 31
Zoványi Jenő 68
Zrínyi Miklós 83

Zsámboky János 83, 147

SZEMLE

Antalóczi Lajos: Az egri Főegyházmegyei Könyvtár története /1793–1989/. Eger, 1989. /Szecskó Károly/	174
Barker, Nicolas: Treasures of the British Library. London, 1988. /Rozsonдай Marianne/	183
Bibliographie des écrivains français de Belgique 1881–1960. T. V. Bruxelles, 1988. /Ferenczi László/	186
„Debrecen, Ó-kikötő. . .” Árkádiától Európáig. Debrecen, 1988. /Kilián István/	85
Foot, Mirjam M.: The Henri Davis Gift. A Collection of Bookbindings. London, 1982. /Rozsonдай Marianne/	87
István Futaky – Kristin Schwamm: Die Ungarn betreffenden Beiträge in den Göttingischen Gelehrten Anzeigen 1739–1839. Bp. 1987. /Kókay György/	178
Hangiu, Ion: Dicționar al presei literare românești /1790–1982/. București, 1987. /György Béla/	90
Kelecsényi Gábor: Múltunk neves könyvgyűjtői. Bp. 1988. /Németh S. Katalin/	83
Kotvan, I. – Frimmová, É.: Incunabula quae Martini in bibliotheca nationali slovacae . . . asservantur. Martin, 1988. /Borsa Gedeon/	86
Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal tellyes kert. Pasquillusok a XVII-XVIII. századból. Szerk. Lőkös István. Bp. 1989. /Varga Imre/	176
Magyar Könyvművészet 1921–1944. Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Bibliographia Hungarica 1921–1944. Szerk. Kertész Gyula. Bp. 1989. /Kelecsényi Akos/	170
Paisey, David L.: Deutsche Buchdrucker, Buchhändler und Verleger 1701–1750. Wiesbaden, 1988. Harrassowitz. /Borsa Gedeon/	179
Régi magyarországi szerzők. Bp. 1989. OSzK /Kulcsár Péter/	171
Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf: Bibliographie zur Geschichte der Einbandkunst von den Anfängen bis 1985. Wiesbaden, 1987. Reichert. /Rozsonдай Marianne/	181
Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára. Szeged, 1989. /Kőhegyi Mihály/ ...	175
Vigilia. Repertórium 1935–1984. /R. Takács Olga/	84

Horatius magyarországi utóéletének kérdéséhez

A magyar ókortudomány az ókori szerzők magyarországi utóéletére vonatkozóan sokat foglalkozott Horatiusszal. A hazai latin források a Horatius-millennium óta szinte évről évre szolgáltak új adatokkal, amelyek egyértelműen bizonyították, hogy az „Ethicus Poetá”-t a középkorban Magyarországon is jól ismerték. Ezek az adatok egyrészt a költő kortalanságára, másrészt pedig a középkori ember érvelési rendszerére, gondolkodásmódjára vetnek fényt: ebben áll jelentőségük. S bár az idézetekből, reminiscenciákból rajzolható kép ma még szegényesnek tűnhet, az újabban előkerülő adatok tovább árnyalhatják a középkori magyar művelődésről alkotott elképzeléseinket. Két vonatkozásban szeretnénk a magunk részéről ehhez hozzájárulni.

I.

H. Fichtenau I. Anastasius pápának Simplicius milánói püspökhöz 400-ban intézett levelére hivatkozva megállapítja, hogy a középkori oklevelek arengáiban gyakran szereplő ’állam—hajó’ hasonlat, miután korábban már többen feldolgozták, a Cicerónál található előfordulásokkal állítható leginkább párhuzamba. A közhely további útját szerinte Caesareai Eusebius és Claudianus jelentették.¹ Az ő nyomán Kurcz Ágnes a magyarországi források vizsgálatából arra a megállapításra jutott, hogy a hasonlat sokkal inkább az alkaioi—horatiusi ’hajó’ allegóriára vezethető vissza.² Állításának igazolására IV. Bélának 1241-ben kelt levelét idézte, melyben az Konrád német királyt figyelmeztette a tatárveszedelemre, a következő szavakkal tévén érzékletessé mondanivalóját: „... a vihar olyannyira megnövekedett, hogy a hívek bárkája nem csupán hanyódni látszik a hullámokon, hanem már-már el is süllyed ...” (Gy. Ruitz I. ford.)³ Az idézett hely értelmezéséhez fontosnak tartjuk a következő szempontok figyelembevételét:

¹ FICHTEAU, H.: *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*. (MIÖG. Ergb. 18, Graz-Köln, 1957.) 98—99. Idézzük itt a Fichtenau által felsorakoztatottak közül az egyik legjellemzőbb, lucretiusi előképre valló Cicero-helyet (Ad Atticum II. 7. 4.): „Iam pridem gubernare me taedebat, etiam cum licebat; nunc vero cum cogar exire de navi non abiectis sed ereptis gubernaculis, cupio istorum naufragia ex terra intueri.”

² KURCZ Á.: *Az antikvitás hatásának nyomai XIII. századi okleveleinkben*. (Antik Tanulmányok, 8 (1961) 106—113.) 110.

³ WENZEL G.: *Árpád-kori Új Okmánytár II*. Pest, 1861. 126—127. (71. sz.); SZENTPÉTERY I.: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, Bp. 1923. (a továbbiakban: *Reg. Arp.*) 707. sz. A latin

1. Horatius kérdéses ódájának (I. 14) államra értelmezését Quintilianustól ismerjük (Inst. or. VIII. 6. 44). Bár az egyházatyák magyarázatára bizonnyal hatott Quintilianus, nincs bizonyítékunk arra nézve, hogy a középkorban is értelmezték volna a hajó képét az államra, amely mint elvont fogalom egyébként is meglehetősen későn jelenik meg forrásainkban. Horatius allegóriát alkalmaz, a középkori szövegekben szinte kivétel nélkül metaforákkal találkozunk.

2. A *navicula* kifejezés nem fordítható minden további nélkül a *navis* értelmében, hisz jelentése nem 'hajó', hanem 'csónak, bárka, halászbárka'.

3. A *fideles* szónak csak egyik, s az adott esetben talán nem is a legszerencsésebb fordítása az 'alattvaló', hisz fordítható 'hívó, keresztény' értelemben is. Jelentését szövegkörnyezete és az a gondolatrendszer döntheti el, amelyben a király levele fogant.

H. Quirin korábban felhívta a figyelmet arra, hogy „aki a középkori latinság alapjait meg akarja ismerni, annak a Vulgata vagy Szt. Benedek Regulája olvasásával kell kezdenie”.⁴ Annak eldöntéséhez, hogy milyen forrást használt a kérdéses levél fogalmazója, fel kell vázolnunk röviden a hajóval kapcsolatos elképzelések történetét.

A Gellért-legendák forrásairól írt tanulmányában Jelenits I. idézte fel H. Rahner nyomán a hajó-hasonlat keresztény átértelmezésének folyamatát.⁵ Eszerint az ókori ember számára oly kedves Odysseus-téma patrisztikus átértelmezése során született meg az az elképzelés, hogy az Egyház olyan hajó, mely az evilág veszélyeit jelképező hullámokon hanyódik, árboca Krisztus keresztje, a kikötő pedig, amely felé a hajó igyekszik, az örök élet. E. Peterson figyelmeztetett arra, hogy az Egyházra alkalmazott kép forrása általában az evangéliumi híradásban jelölhető meg, és bár a hajó és a bárka képe adott esetben fedheti egymást, mindkettő sajátos fejlődést és jelentéstartalmat hordoz.⁶ K. Goldammer vitába szállt ezzel a nézettel, és azt állította, hogy a hajónak az Egyházra alkalmazott képe a sajátosan nyugati, antik politikai gondolatból vezethető le, az evangéliumi származatásnak pedig nincsenek szilárd fogódzópontjai.⁷ A tények az utóbbival szemben — úgy tűnik — Petersont igazolják.

A *navicula* kifejezés két evangéliumi történetben fordul elő. Az egyik szerint Jézus bárkába száll, hogy átkeljen a tavon, s a bárkában elalszik. Közben vihar kerekedik, s a tanítványok rettegve ébresztgetik. Jézus fölkel, s parancsol a tengernek. Jézus ezt követő szavai bizonyítják, hogy a viharnek eleve jelképes értelme

szöveget lásd a 28. jegyzetben. Kurcz Á. — ellentétben Gy. Ruitz I. fordításával — a *fideles*-t 'alattvaló'-nak értelmezte, hisz felfogása csak ezzel magyarázható.

⁴ QUIRIN, H.: *Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte*, Braunschweig, 1964³, 153.

⁵ JELENITS I.: *Adalékok legendáink dogma- és liturgiátörténeti vizsgálatához*. (Eszmetörténeti Tanulmányok a Magyar Középkorról. Szerk. SZÉKELY György. Memoria Saeculorum Hungariae 4., Bp. 1984. 227—234.); RAHNER, H.: *Antenna Crucis*. (Zeitschrift für katholische Theologie, 65 (1941) 123—152, 66 (1942). 89—118, 196—227.)

⁶ PETERSON, E.: *Das Schiff als Symbol der Kirche: Die Tat des Messias im eschatologischen Meeressturm in der jüdischen und altchristlichen Überlieferung*. (Theologische Zeitschrift, 6 (1950) 77—79.)

⁷ GOLDAMMER, K.: *Das Schiff der Kirche*. Ein antiker Symbolbegriff aus der politischen Metaphorik in eschatologischer und ekklesiologischer Umdeutung. (Theologische Zeitschrift, 6 (1950) 230—237.)

van (Mt. 8, 26). A másik előfordulás pedig, midőn Péter a vizen jár. A szél itt is a világban létező kicsinyhitűséget jelképezi (Mt. 14, 28—34). Az újszövetségi szövegek mögött nyilván az ószövetségi Noé-bárájának képe áll. A történetet Nyugaton Tertullianus értelmezte először:

„... Egyébként pedig az a hajó az Egyháznak volt előképe. Az Egyház is a tengeren — vagyis e világon — hullámok, vagyis üldözések és megpróbáltatások közt hanyódik, míg az Úr mintha aludnék — ez türelmének jelképe —, míglen a végső időkben a szentek imádságai által felébresztve megfékezi a világot és visszaadja övéinek a nyugalmat.” (Kühár F. ford.)

Az evangéliumi szöveget Tertullianus eschatologikus értelemben magyarázza, értelmezésének eschatologikus elemei IV. Béla király levelében is feltűnnek.⁸ A *navicula Petri* képéhez további két evangéliumi hely szolgálhatott alapul: Jézus azon ígérete, hogy tanítványait emberhalászokká teszi (Mk. 1, 17) és Péter elhívása (Mt. 16, 18—19), mely a pápai primátussal kapcsolatos viták során játszott igen nagy szerepet.

Krisztust és az evangélistákat egy 4. századi spoletói szarkofágon hajó utasaiként ábrázolták: a hajó biztonságosan jut a kikötőbe, melyet egy világítótorony világít meg.⁹ Római Szt. Hippolytus, Clemens Alexandrinus és Origenész erősen jelképes egyházszemlélete a keresztény Nyugatra sem maradt hatástalan. Beda Venerabilis az Egyházat személyekben és tárgyi jelképekben, így pl. bárányban jeleníti meg.¹⁰ A hajózási szakismeretek Isidorus Hispalensis révén öröklődnek a középkorra¹¹, de a jelképes értelmezés először Paulus Diaconusnál jelenik meg. Ő a Vízkereszt utáni negyedik vasárnapra írt szentbeszédében így szól híveihez:

⁸ „Ceterum nauicula illa figuram ecclesiae praeferebat quod in mari, id est in saeculo, fluctibus id est persecutionibus et temptationibus, inquietetur domino per patientiam uelut dormiente, donec orationibus sanctorum in ultimis suscitatus compescat saeculum et tranquillitatem suis reddat.” (De baptismo 12, Tertulliani Opera, pars I. Turnholti, 1954. ed.: J. G. Ph. BORLEFFS, Corpus Christianorum SL. I. 288); idézi: PETERSON i.m. 77. Bár a PETERSON által forrásul idézett *Testamentum Naphtali* c. 6. ténylegesen sok hasonlóságot mutat, az eschatologikus értelmezés forrását nem föltétlenül kell a Jeruzsálem pusztulása utáni zsidóság környezetében keresni, hisz a motívum a kánoni hagyományban is megvan, vö. Psalm. 77,65: „excitatus est tanquam dormiens Dominus”.

⁹ SACHS, H.—BADSTÜBNER, E.—NEUMANN, H.: *Christliche Ikonographie in Stichworten* Leipzig, 1973. 296. SEIBERT, J.: A keresztény művészet lexikona, Budapest, 1986. 113—114. Utóbbi megállapításait megszorításokkal vehetjük csak tudomásul. Ugyanezen téma ábrázolása volt Giotto egykori Navicella-ja, mely a római Szent Péter bazilikát díszítette. A korai ábrázolásokra vö.: GOLDAMMER, K.: *Navis Ecclesiae. Eine unbekannte altchristliche Darstellung der Schiffsallegorie.* (Zeitschrift für d. ntliche Wiss., 40 (1941) 76—86). A korai ábrázolások katalógusa: STUHLFAUTH, G.: *Das Schiff als Symbol der altchristlichen Kunst.* (Rivista di archeologia cristiana. 19 (1942) 111. skk.) Alaposan tárgyalta a 'hajó'-szimbolika kérdését, bár az ittenitől eltérő értékeléssel: RÉVAY J.: *Ökeresztény symbolumok.* (Tört. Szemle, 3 (1914) 346—370, 481—516., 495—496., azonban ő is hangsúlyozza a kép igen általános jellegét, s bőséges irodalmat és bizonyító anyagot sorol fel. KERÉNYI K.: *Ascensio Aeneae II.* (EPHk, 48 (1924) 30—32) szintén a kép egyetemességét emeli ki.

¹⁰ YVEN-CONGAR: *Die Lehre von der Kirche.* Von Augustinus bis zum abendländischen Schisma. (SCHMAUS, M.—GRILLMEIER, A.—SCHEFFCZYK, L.: *Handbuch der Dogmengeschichte, Bd. III.* fasc. 3. c.) Freiburg—Basel—Wien, 1971. 24—27.

¹¹ Etym. 19,1. (Idézi: GOLDAMMER, i.m. 236.)

„Még ha az egész evilág tengerként kérkedik is . . . , ne féljete, ne riadjatok meg, s ne csüggedjete. Mindnyájan ugyanis, ahányan csak a hit bárkájában az Úrral hajóztok, mindnyájan, ahányan csak a kétségtelenül szentséges Egyháznak eme bárkájában az Úrral ezt a hullámzó világot áthalhajóztatok, még ha az Úr alszik is . . . , serényen lépjete oda hozzá, imáitokkal állhatatosan . . . , és Ő fölkelvén parancsol majd a szeleknek.”

A homília természetesen Mt. 8, 23-at magyarázza. Igen jellemző a végítéletre való utalás a beszédben.¹²

A Karoling-kor másik nagy íróegyéniségének, fuldai Hrabanus Maurusnak a Mindenségről írott munkája tárgyi ismereteiben Isidorus Etimológiáira vezethető vissza. Isidorustól annyiban tér el, hogy a tárgyi dolgokhoz jelképes magyarázatokat fűz, s így hosszú fejtegetéseket találunk a hajózás címszavai alatt:

„A hajó ugyanis rejtett értelemben az Egyházat is jelentheti. . . . a hajókban pedig méltán jelképezik az egyházakat is, melyek az evilág veszedelmes hullámaiból a dicsőséges keresztfa által menekülnek meg, magukkal vivén azokat a népeket, amelyek a hit jelében hittek. A hajókon ott lakik Krisztus, aki, ha a hívők felébresztik, parancsol a hatalmas viharoknak, hogy nyugodjon el, s az elnyugszik.”¹³

Habár a szerző nem ritkán idézi Horatiust, itt is, s más, a hajót jelképesen értelmező helyeken is teljesen egyértelmű, hogy értelmezését az újszövetségi szövegekre építi. Tertullianushoz hasonlóan értelmezése eschatologikus. Krisztusnak gubernator-ként való megjelenítése mutatja, hogyan bővítette a szerző a képet az antik terminusok felhasználásával. Valóban, a *De navalibus* című munkájában a következő módon építi tovább a képet:

„Ha azonban lelki értelemben a hajók az egyházakat jelenthetik, melyek az evilág tengerén időznek, és a megpróbáltatások hullámverései és üldöztetések viharai által hanyattatnak, ennek megfelelően fogható fel az állomás vagy a kikötő a hit erősségeként, ahol a szentek lelkei a béke nyugalmát fellelni vágyják.”¹⁴

Más helyen a 'hajó'-képet — még pontosabb magyarázatokkal — az egyetemes Egyházra alkalmazza.¹⁵

¹² „Et si omnis iste mundus tanquam mare ebulliat . . . , nolite timere, nolite turbare, nolite contremiscere, nolite deficere. Omnes enim, quotquot in fidei navicula cum Domino navigatis, omnes, quotquot in hac nimirum sanctae Ecclesiae navicula cum Domino per hunc undosum supernatatis mundum, etsi ipse Dominus dormiat, pio somno nostram patientiam et tolerantiam expectans, vel impiorum poenitentiam et conversionem sustinens, alacriter accedite ad eum, orationibus instantes . . . , et ipse surgens imperabit ventis.” (*Homília LV*, Migne PL 95. col. 1198^d.)

¹³ „Navis enim mystice aut Ecclesiam significat . . . In navibus autem merito significantur Ecclesiae, quae periculosos fluctus mundi per lignum gloriosae crucis evadunt, portantes populos, qui signo fidei crediderunt. In navibus habitat Christus: qui si a credentibus excitetur, dicit immanissimae tempestati, ut quiescat, et quiescit.” (*De universo sive de rerum naturis* 20,39. Migne PL 111. col. 554^c.)

¹⁴ „Si autem naves spiritualiter ecclesias possunt significare, quae in sale istius mundi versantur et fluctibus tentationum et persecutionum tempestatibus quassantur, non incongrue statio vel portus navium fidei firmitas potest accipi, ubi tranquillitatem quietis sanctorum animae invenire desiderant.” (*De navalibus* 13,16. Migne PL 111. col. 372^e.)

¹⁵ „Navicula est Ecclesia, ut in Evangelio: ita, ut navicula operiretur fluctibus, id est ut Ecclesia vexaretur tribulationibus. Navicula crux Christi, ut in Evangelio: Ascendit Iesus in naviculam, et transfretavit et venit etc. quod ascendens Christus crucem exivit de mundo, et venit ad coelestem patriam.” (Migne PL 112. coll. 1004e-1005^b.)

A Karoling-kor után a 12. század hoz nagy fellendülést Európa szellemi életében. A 11. században a szimbolikus teológia európai központjává Chartres iskolája lesz, s a következő század folyamán hatását a legkülönbözőbb területekre sugározza szét. A korábban kialakult jelképeket rendszerekbe foglalja. Feltehetőleg itt került a 'hajó'-kép mariológiai összefüggésbe, s lett Mária az evilág tengerén hányódók vezérlő csillaga. Itt az antik gyökerű, a patrisztika által átértelmezett 'hajó'-képet alkalmazták talán szívesebben. Ez derül ki chartres-i Fulbert munkájából, amely — Jelenits I. meggyőző bizonyítása szerint — Magyarországon is jelentős hatást gyakorolt. De Fulbert, s Ivo püspök (1040—1116) a 'hajó'-képet nem az államra, hanem az Egyházra vetíti.¹⁶

Gerhoch, reichersbergi Ágoston-rendi prépost a reformpápaság híve. Nála merül fel korán és rendkívül szemléletesen a *navis Petri* kifejezés. Ez korántsem véletlen: az investitúra-küzdelmek idején nemcsak a világi hatalom és a pápaság került szembe egymással, hanem az egyetemes Egyházat képviselő Róma és a világi hatalom mellett elkötelezett német egyházak is. Megelevenedett a Róma primátusa érdekében folytatott viták emléke. Gerhoch prépost a *navis Petri*-t szűkebb, gregoriánus értelemben a papi rendre alkalmazza: „... nagyon is összeillően fogják fel az apostoli tanításban kiképzett papi rendet Péter apostol hajója gyanánt.”¹⁷

A 12. században Alanus ab Insulis ciszterci szerzetes, a chartres-i iskola utolsó nagy mestere ábécérendbe szerkesztett bibliai lexikont írt. Ebben a *navis*-t a következőképpen értelmezi:

„Az Egyházat is nevezik hajónak, mert amiként hajó segítségével az ember átkel a tengeren s eljut a kikötőbe, ugyanúgy az Egyháznak mint lelki hajónak a segítségével átkelven ezen a nagy s hatalmas tengeren, tudniillik a világon, az örök boldogság kikötőjébe jutunk.”¹⁸

A szövegben szereplő zoltáridézet is egyértelművé teszi a bibliai előképet. II. Callixtus pápa (1119—1124) egy szentbeszédében az üdvösség kikötőjén kívül megjelenik már a *navita* is.¹⁹ Anselmus ravennai érsek (1155—1158) Dialogusaiban olvashatjuk a következőket:

„... a római szent Egyházban sok görög nemzetiségű főpap ült már Szent Péter apostolfejedelm trónusán, akik az igaz hitnek kormányrúdjával és a józan tanítás evezőlapátjával az egyházat, amely Péter birkája, Péter helyetteseként helyesen kormányozván a szentek sorába számíttatnak.”

¹⁶ Ivo Cartonensis episc. Ep. 1. (Migne PL 162. col. 20); ugyanilyen általános értelemben használja a képet Johannes Amalfitanus a Liber de miraculis (ed. M. Huber, 1913), előszavában, s *parva scientie navicula* kifejezéssel tesz eleget a korban kötelező szerénységnek.

¹⁷ „navis Petri apostoli ordo cleri apostolicis disciplinis informati non incongrue intelligitur” (Liber de novitatibus huius temporis, ed. N.M. Häring, 1974.) A *navis Petri* kifejezés korábbi előfordulása: II. Orbán pápa levele (MIGNE PL 151. col. 286^d). A *navicula Petri*-re való utalások, főleg III. Sándor pápa levelezésében szaporodnak meg (1159: Acta Pont. Rom. inedita, II. 364; 1164: Acta Pont. rom. Gall. I. 283). Talán nem véletlen, hogy ugyanilyen tartalommal Magyarországon is ugyanebben az időben találkozunk vele. Erre nézve ld. a továbbiakat!

¹⁸ „Navis dicitur etiam Ecclesia, quia sicut mediante nave aliquis pertransit mare veniens ad portum, ita aliquis mediante Ecclesia, quasi spirituali nave pertransiens hoc mare magnum et spatiosum, id est mundum, pervenit ad eterne beatitudinis portum.” (Distinctiones dictionum theologicarum, MIGNE PL 210. col. 872^d) A zoltár: 103,25.

¹⁹ MIGNE PL 163. col. 1401^s.

Anselmus szerint a római Egyház az Úrtól azt a kiváltságot kapta, hogy „az eretnek fonákságnak semmiféle szele nem képes megingatni”²⁰ Az érsek itt azokról értekezik, akik vádolják az Egyházat a görög és latin hit eltérései miatt. A *navicula Petri*-nek — funkcióját tekintve — a bizánci egyház igényeivel szemben van itt jelentősége.

Mint már említettük, a 'hajó'-kép már a 12. században jelen volt a magyarországi irodalmi alkotások egyikében. Általánosabb, s ezért nem annyira jellemző, mint a Gellért-legenda esetében, a Kisebb István-legenda szövegének utalása: „Sem a grammatikusok tudós összemesterkedett rendjét, sem a filozófusok magyarázatait vagy tudálékos szörszálhasogatásait nem utánozzuk, mert balgaság a nyílt tengerre szállni, ha nem tudsz a révhez sem beállni.” (Kurcz Á. ford.) Olyan közismert képpel, talán közmondással van itt dolgunk, melynek forrását nehéz lenne meghatározni, de leginkább a köznapi szólás-használatból eredhet, s ritmikus-rímes megfogalmazása a legenda szövegének szerzőjét dicséri.²¹

1159 után ismét kiéleződött a pápaság és a császári hatalom viszonya. A vetélytársával küszködő III. Sándor pápa az Imperiummal szemben a regnumok irányítóiban keresett szövetségeseiket. Élénk diplomáciai érintkezések szövődtek Magyarországon, a pápaság, valamint az európai királyságok között. Magyarországon az Imperium-ellenes álláspont következetes képviselőre Lukács esztergomi érsekben talált. Lukács Párizsban tanult, s következetes, személyi biztonságát is veszélybe sodró magatartása miatt már életében szent hírében állott. Valószínűleg ő fogalmazta azt a levelet, melyet II. Géza király a pápai politika legfőbb német támaszához, Eberhard salzburgi érsekhez intézett. A levélben a király barátságáról és támogatásáról biztosítja az érseket, s többek közt ezeket írja:

„Az érett gondolkodással pedig együtt jár az óvatosság, hogy amiképpen a gonoszok példaadását, akárcsak a hajósok a vészhozó szirteket, kerülni, azonképpen a jóknak a lábanyomába lépni, mint a szerencsésen járó hajónak a kikötőbe, minden módon igyekeznünk kell. Hogy tehát a nagyerejű kezdetre ugyanolyan befejezés következzen, az elődeink között már elkezdett barátságot annál nagyobb hajlandósággal igyekszünk a maga sértetlenségében megőrizni, minél szilárdabban ismertük meg azt az egyház iránti hűségben akkor, midőn Péter hajócskája az üldözések hullámain hanykolódott.” (Mezey L. ford.)²²

²⁰ „in sancta Romana Ecclesia multi pontifices natione Graeci sederunt in cathedra Beati Petri apostolorum principis, qui gubernaculo fidei rectae, et remigio sanae doctrinae, Ecclesiam, quae est navicula Petri, vice Petri bene gubernantes, in numero sanctorum computantur. Ipsa autem sancta Romana Ecclesia, mater omnium Ecclesiarum, hoc a Domino privilegium accepit, quod ita specialiter fundata est supra firmam petram, ut a nullo unquam vento haereticae pravitatis impelli poterit.” (Dialogi 2. prol., MIGNE PL 188. col. 1161^c)

²¹ „Quia stultum est in altum navigare, si non possit ad portum transmeare.” (SZENTPÉTERY I. szerk: *Scriptores rerum Hungaricarum II*, Bp. 1938. (a továbbiakban: SRH) 393. A 'hajó'-kép Magyarországra a legkorábban bizonyosan Szent Odilo (+ 1048), cluny-i apát Szent Istvánhoz intézett levele által kerülhetett. A tőle ereklyét kérő magyar királynak a következőket írja: „Fuerunt et alii plerique potentissimi et nobilissimi viri, qui spretis pompis huius saeculi et calcatis cenosis fluctibus mundi desiderio vitae aeternae ducti confugerunt ad portum nostri monasterii”, s ezek igen sok ereklyét szereztek a monostornak (*Emlékkönyv Szent István Király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. SERÉDI Jusztinián, I., Bp. 1938, 459). Szent Odilo ugyanúgy vetíti a 'hajó'-motívumot az ember életére, miként az ókorban Seneca (Ep. mor. 70). Vö. Szt. Gellért ószövetségi történetre épített szövegét: *illa arca a Noe fabricata ecclesia est a Christo redempta* (p.108).

A levél szövegében a 'hajó'-kép mindkét típusát megtaláljuk. A hajót zátonyrafutással fenyegető sziklák és a kikötőbe igyekvő hajó emlegetése az esetleges forrást az Atyák korába utalja, megfelelő helyet Augustinusnál is találunk.²³ A „Péter bárkája” bizonyosan az egyházzsakadásban kiforrott gondolatra vezethető vissza. Jelentése magába foglalja az egész korabeli keresztény Európát, hisz a szakadás az egész keresztény Nyugat egységét veszélyeztette.

A hajó az Egyházat jelképezi II. András királynak azon oklevelében, melyben megerősíti a III. Béla király által alapított szentgotthárdi egyházat Dobra nevű földje birtokában, 1213-ban. Miután leírja, hogy elődei miként gyarapították dicsőségesen a magyarországi Egyházat, a következő megjegyzést teszi:

„A kegyes törekvéseknek mindig az volt a célja, hogy a veszendő dolgokat maradandókra, a mulandókat örökkévalókra, az evilági szenvedés és fájdalom szomorúságát az örök haza örömeire cserélje. Széltében és hosszában nyilvánvaló, hogy mennyi és mekkora értékkel gazdagították Krisztus hajóját, vagyis az Egyházat, és a mulékony élet tengerén át gyarapították építéssel, irányítással és helyreállítással szent atyáink (ti. a magyar királyok) ...”²⁴

Amint a hajó az Egyház, a Krisztushoz vezető élet jelképévé lett, a hajózás egyes mozzanatainak terminusai az emberi élet szakaszait, jelenségeit ábrázolták. Az emberi szerencsétlenség, sorsforduló vagy a halál jelképévé így emelkedett a hajótörés, amint arról egy 1355-i oklevélben is olvashatunk: „... erről a világról, amit a csálóka világ hajótörésének neveznek, az Úrhoz ment át.”²⁵ A 'hajó'-képe és a

²² „Cautum autem habendum est apud maturitatem sensus, ut quemadmodum exempla pravorum, veluti scopuli naufragorum, sunt vitanda, sic vestigia bonorum, veluti navis properantis ad portum, summopere sunt imitanda. Ut igitur robusto principio concors exitus respondeat, amicitiam inter nostros priores inchoatam eo propensius volumus intemeratam custodire, quanto in fide Ecclesiae, dum navicula Petri fluctibus persecutionum quatiebatur, cognovimus firmiorem.” (Reg. Arp. 96. sz. = CLASSEN, P. —HÖDL, G.: *Die Admonter Briefsammlung nebst ergänzenden Briefen* (MGH. Epp. 2.: Die Briefe der deutschen Kaiserzeit, VI. Bd.), München, 1983, 135—136, /178./). Lukács érsekről ld. III. Sándor pápa értékelését: „Tibi non sicut mediocri aut sacras scripturas ignoranti, sed tam divinis quam humanis scripturis plenius erudito et ecclesie doctori scribamus.” (Századok, 92 /1959/ 409). A II. Géza udvarában ismertté vált kép egyik lehetséges forrása minden bizonnyal Sophia hercegnő levelében (1146) fedezhető fel: „Opto sane et desiderio fraterno tui auxilio ad portum monasterii et quietis nuda saltem et despoliata ex huius mundi fugere naufragio.” (MIÖG, 2 /1888/ 375).

²³ „Ex una parte saxa navifraga, ex alia parte vero vorago navivora.” (Idézi: JELENITS, i.m. 228).

²⁴ „Piorum semper fuit studiorum peritura permansuris, temporalia sempiternis laboris dolorisque tristitiam presentis, eterne patrie gaudiis commutare. Longe lateque patet, quot et quantis mercimonijs Christi navem, id est Ecclesiam, ditaverint et per pelagus vite pretereuntis construendo, gubernando, resarciendo sancti patres nostri multiplicaverint.” (Reg. Arp. 281. sz. = WAGNER, H. szerk.: *Urkunde-buch des Burgerlandes, I.*, Graz—Köln, 1955, 64—65 /95/).

²⁵ „De hac luce, que fallentis mundi naufragium appellatur, ad dominum transmigrasset.” (NAGY I. —TASNÁDI NAGY GY.: *Anjoukori Okmánytár, VI.*, Budapest, 1891, 398). A következő igen jellemző példákat említhetjük még: 1242-ben IV. Béla a pápához: „specialem fingentes in vobis spei anchoram” (CD Slov. II, 72 /109/); 1288-ban Lodomér érsek László királyról a pápához: „salutis sue procul raptum a portu” (Századok, 44 /1910/, 9); MÜGELN Henrik: „Malus enim verus est, in cuius precordiis velum pendet fidei, quo navis totius ecclesie vehitur et liburnus.” (SRH II, 233) I. Lajos király 1382 (CD Hung. IX/5, 587); stb. A kép kiteljesedésének eme szép példája egyben az Egyházra való magyarázatot is alátámasztja. Számtalan további példát idézhetnénk (Thuróczi prológusa, Ivanics Vitéz János leveles-könyvéhez írott utószava stb.)

köréje csoportosuló jelképrendszer a reneszánsz hatására, a 15. században teljessé vált ki, az antik gondolkör nyomán. Sohasem merült azonban feledésbe újszövetségi fogantatású párja, válságos időszakok forrásszövegeiben mindig megtaláljuk. 1438. december 28-án az esztergomi érsek és püspöktársai levélben fordulnak a bázeli zsinathoz, s ebben arra kéri az ott részt vevő püspököket, hogy kitartóan munkálkodjanak az Egyház egységének helyreállításán, „hogy Péter bárkája miként azelőtt, ezután se hanyódjék a viharos hullámokon”.²⁶ 1492. szeptember 21-én Váradi Péter kalocsai érsek intéz levelet VI. Sándor újonnan megválasztott pápához, amelyben örömet fejezi ki megválasztása fölött, jóindulatát kéri egyházmegyéjé s a maga számára, s végül köszönetet mond testvérének pápai titkos kamarássá való kinevezéséért. A következőket írja: „akinek (ti. a pápának) igen szerencsés kormányzata alatt Péter bárkája is a helyes kormányzás folytán biztonságban lehet a viharoktól.”²⁷ A felsorolt adatok elemzéséből a következő eredményre jutunk:

1. Nincs adat arra, hogy a középkorban ismerték és alkalmazták volna a horatiusi hajó-allegóriát. A szövegekben a 'hajó' kivétel nélkül hasonlat vagy metafora formájában bukkan fel. A 'hajó'-t jelképesen értelmező középkori szerzők értelmezésük alátámasztására mindig bibliai szövegeket idéznek.

2. A *navicula* kifejezést korai időktől fogva alkalmazzák az Egyházra, a kifejezés pedig egyértelműen újszövetségi eredetű. A 11–12. században, a világi és egyházi hatalmi igények összeütközése folyamán alakul ki a *navicula Petri* képe, melyhez az evangéliumi szövegek szolgáltak forrás gyanánt.

Ezzel egyetlen kérdés maradt megválaszolatlanul IV. Béla levele kapcsán: jelentheti-e a *fidelium navicula* a középkori magyar államot? A kérdést a *fidelis* helyes értelmezése döntheti el. Amennyiben 'hű alattvaló'-nak fordítjuk, az államra — helyesebb fogalomhasználattal a királyságra — vonatkozik, ha pedig 'hívó'-nek, akkor az Egyházra, a nyugati kereszténységre.

Számos forrást idézhetnénk annak igazolására, hogy IV. Béla levele nyomán szinte egész Európában elterjedt annak híre, hogy a tatárok a kereszténység elpusztítására érkeztek Keletről. A levélben a király az egyetemes kereszténységet fenyegető veszélyre hivatkozva kéri a Nyugat segítségét országa maradékának megvédéséhez:

„... szerencsétlenségünk gyászát kell jelentenünk, amely miatt egyben a kereszténység pusztulásától kell rettegnünk. ... Mivel tehát a jelen helyzetben nemcsak a magunk, hanem az egész keresztény nép reménye is láthatólag a tett próbáján fordul meg, s mert a mi védfalunk már leégett ... késlekedés nélkül kegyeskedjeteK védelmünkre, helyesebben az egész kereszténység védelmére sietni.” (Gy. Ruitz I. ford.)

Hogy a 'hajó' képe mögött bibliai forrást kell keresnünk, azt éppen az eschatológiára utaló szövegkörnyezet bizonyítja. A korai középkorban (és nem csak a reformáció és a török terjeszkedés nyomán) alakul ki az az elképzelés, hogy Isten a

²⁶ „Ne Petri navicula amodo in antea et deinceps procellosis fluctibus agitetur.” (LUKCSICS J. szerk.: *A Veszpremi Püspökség Római Oklevéltára, III*, Bp. 1907, 71 /103/).

²⁷ „Sub cuius felicissimo regimine et Petri navicula rectissime gubernata tuta esset a procellis.” (WAGNER, C.: *Petrus de Warda*, Epistolae, Pozsony—Kassa, 1776, 29).

barbár népeket Keletről a keresztények bűneinek evilági megtorlására küldte. A gondolatban az önvédelemre kényszerülő nyugati keresztény világ rémülete tükröződik a barbár népek megjelenésének időszakaiban. Erről az 1241. évi levélben a következőket olvashatjuk:

„... szerencsétlenségünk gyászát kell jelentenünk, mely miatt egyben a kereszténység pusztulásától rettegünk. Mert Megváltónk a kor romlottságát s a módfelett elhatalmasodott gonoszságot megsokallta, és a vihar olyannyira megnövekedett, hogy a hívek bárkája nem csupán hanyódni látszik a hullámokon, hanem már-már el is süllyed, ha az Úr, a könyörgők kiáltásától és jajszavától megindulva, a veszedelemmel hosszasan küszködő népek idő múltával segítségére nem siet. Mert Ő, akinek akarata mindeneket igazgat, megengedte — mint szilárdan hisszük: az emberiség bűnei miatt —, hogy Kelet felől egy magát tatárnak nevező barbár népség ... legutóbb, ó fájdalom, a mi országunkat foglalja el egész a Dunáig.”

A vészből való menekülést a hívők imái által felébresztett Úr hozhatja meg itt is, akárcsak Tertullianusnál. Az pedig világos, hogy ez a fajta értelmezés szoros kapcsolatban van a már sokszor idézett evangéliumi hellyel.

Matthaeus Paris krónikájában maradt fenn Frigyes császárnak az angol királyhoz intézett levele, melyben a tatárveszedelem kapcsán hasonló gondolatokat találunk:

„Az egyetemes kereszténység egész királyságát általános kiirtás fenyegeti ... egyáltalán nem az Isten ítélete nélkül, népének megfeddésére és megjavítására, bárcsak ne az egész kereszténység elveszejtésére.”²⁸

²⁸ „Ex infausto nostri casus eventu christianitatis excidium trepidantes, dum redemptore nostro exigente malicia temporis et habundante nequitia ultra modum soporato, usque adeo tempestas insurgit, quod iam non solum agitari fluctibus videatur fidelium navicula sed submergi, nisi clamoribus et vocibus querulantium excitatus Dominus populo periclitanti longiori licet mora protracta subveniat. Nam ipso, cuius nutu singula diriguntur, propter peccata hominum, ut firmiter credimus, permittente, barbare nationes, que se Tartaros appellant ... regnum nostrum totum ultra Danubium noviter, proh dolor, occuparunt. ... cum igitur non solum nostra, verum etiam totius populi Christiani spes ad presens agi per facti experientiam videatur ... in presidium nostrum, verius totius populi Christiani vestrum dignemini sine mora accelerare succursum.” (A 3. számú jegyzetben idézett hely). Az a gondolat, hogy Isten nemcsak az Utolsó Ítéletkor, hanem a földön is bünteti az embert elkövetett bűneiert, ószövetségi alapokon nyugszik (Iz. 10,26). Nyugaton Szent Ágoston (a megfelelő helyeket összegyűjtve ld.: *Emlékkönyv Szent István Király halálának kilencszázadik évfordulóján*, szerk. SEREDI I. I., Bp. 1938, 525.) és Jordanes nyomán terjedt el a *flagellum Dei* képébe foglalva (ECKHARDT S.: *Attila a mondában* (NÉMETH Gy. szerk.: *Attila és hunjai*, Bp. 1940, 154) Az ebből kinövő védőbástya-tudatra: DEER J.: *Pogány magyarság — keresztény magyarság*, Bp. 1938, 218. skk. (hivatkozva IV. Béla 1250. évi oklevelére: *Reg. Arp.* 933.b), valamint SZÜCS J.: *A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán* (Történelmi Szemle, 31 /1978/ 158). és BOGYAY T.: *A magyarság mint „Nyugat védőbástyája”*. Egy eszme történeti folytonossága (Katolikus Szemle, 38 /1986/ 101—114.) a kérdés teljes bibliográfiájával. A császár leveléből vett idézet: „Toti rei publice universe christianitatis excidium generale comminatur ... non absque Dei iudicio ad sui populi correptionem et correccionem, non utinam ad totius christianitatis dispendium!” (GOMBOS F.A.: *Catalogus fontium*, 1582—1585). Amennyiben IV. Béla leveléhez közvetlen forrást keresünk, ha egyáltalán volt ilyen, akkor az bizonyosan IX. Gergely pápa 1240. október 15-én kelt, Mátyás esztergomi érsekhez intézett levele volt, melyben a pápa az érseket immáron többször szólítja fel arra, hogy tegyen eleget *ad limina* látogatási kötelezettségének. A levél még bizonyosan IV. Béla levelének megfogalmazása előtt az országba érkezett, és — bár ekkor már nem Mátyás érsek volt a kancellár — valószínűleg a királyi kúriában is ismeretessé vált. A levél eschatologikus értelemben fejt

Amint IV. Béla országát a keresztény világ *paries*-eként értelmezi, úgy tartja a császár a sajátját *christianorum ianua*-nak.

A harmadik kérdésre a válasz csakis nemleges lehet. IV. Béla levelének kérdéses helyét ki kell tehát iktatnunk Horatius középkori magyarországi ismeretét bizonyító adataink sorából.

II.

Az elmondottakból korántsem akarunk arra következtetni, hogy az antik szerzők hatását a középkori irodalomra le kellene becsülnünk. Nem csupán szóvirágok Chartres-i Bernát szavai, „aki azt mondotta, hogy hasonlatosak vagyunk a törpékhez, de óriások vállain állunk, hogy náluknál többet s rejtettebb dolgokat is meglát-hassunk, de nem ám élelátásunk, vagy testünk magassága folytán, hanem mivel gigászi nagyság emel fel és tesz magassá bennünket.”²⁹

Éppen félszázados felismerés az, hogy Horatius ismerete egyidős a magyarországi irodalommal. Ebben a tekintetben a legértékesebbek a korai — humanista hatásoktól mentes — idézetek. A Horatius-filológia megállapítása szerint az ilyenek idézetgyűjteményekből, ún. florilegiumokból váltak közismertekké. Ezen adatok sorát legutóbb Borzsák István gyarapította.³⁰ Ugyanő állapította meg, hogy a középkor számára legfontosabb horatiusi mű az *Ars poetica* volt. A 13. században a *Registrum multorum auctorum* szerzője, Hugo von Trimberg (1230—1313) Horatius életművét két részre osztotta: a *tres libri principales* közt első helyre az *Ars poetica* került, a Szatírák és a Levelek társaságában, *minus usuales*-nak számítottak az Ódák és az Epódoszok.³¹ A középkori idézetek számaránya is azt bizonyítja, hogy az *Ars poetica*-t vagy nagyon alaposan kivonatolták, vagy teljes egészében igen jól ismer-

ki a 'hajó'-képet: „Petri navicula, matris ecclesie sinus, negotiorum operta fluctibus et questionum urgentium agitata procellis, dexteram Iesu sublevantis implorat, ea quidem flatibus aquilonis impulsa, dormire videtur Dominus, nutant discipuli, naute quasi naufragii verentur eventum, populi trepidant, clamat Petrus ... ut multiplicatis clamoribus Dominum suscitet dormientem.” (JAFFÉ—POTTHAST, *Regesta Pontificum Romanorum*, I, Berolini, 1874, 10945.sz. = Theiner A., *Vetera monumenta historica* ..., I, Romae, 1859, 180 /331. sz./). Az elmondottak kapcsán reméljük, hogy nem estünk abba a hibába, amelybe O.KRESTEN (*Pallida Mors Sarracenorum. Zur Wanderung eines literarischen Topos von Liudprand von Cremona bis Otto von Freising und zu seiner byzantinischen Vorlage, Römische Hist. Mitteilungen*, 17 /1975/ 23—73), aki nyilvánvalóan horatiusi szókapcsolatot bizánci előképre vezet vissza.

²⁹ „Dicebat Bernardus Cartonensis nos esse quasi nanos, gigantium humeris incidentes, ut possimus plura eis et remotiora videre, non utique proprii visus acumine aut eminentia corporis, sed quia in altum subvehimur et extollimur magnitudine gigantea.” (Migne PL 199, col. 900)

³⁰ BORZSÁK I.: *A magyar Horatius (Falus R.: Horatius*, Bp. 1958, 281. skk.); *Uő.*: Bevezető (Q. Horatius Flaccus összes versei, Budapest, 1961, 34 skk.); a Horatius-utóélet kutatás két kezdeményezése: GYÖRKÖSSY (JIRKA) A.: *Horatius és a magyar szellemi élet*. (Budapesti Tanárképzőint. Gyakorló Középisk. 1935. évi értesítője, 5—20.) és TRENCSENYI-WALDAFFEL I.: *Magyar Horatius. Horatius noster*, Bp. 1943. 143. skk. (első kiadása: Bp. 1936).

³¹ BORZSÁK I.: *A magyar Horatius*, 290. Az *Ars poetica* kivonatolását alátámasztják a trieri florilegium Horatius-idézeteinek számarányai is (Ed. Fr. BRUNHÖLZL, in: *Mittelaltinisches Jahrbuch*, 3 /1966/. 129—217), ahol külön egységet képez az „Oracius in antiqua poetria” vagyis az *Ars poetica*.

ték. Egy — tudtunkkal eddig nem ismert — idézettel bővíthetjük a költemény ismeretére valló magyarországi adatok számát.

II. András király 1217-ben, szentföldi hadjáratáról visszatérvén, a jeruzsálemi jánoslovagoknak, Szentföldön tapasztalt érdemeik jutalmaképpen a szalacsi sójő-vedelemből évenként húsvétkor fizetendő 500 ezüstmárkát rendelt. Adományát egy évvel később III. Honorius pápa átíratával erősítette meg.³² Katona István, az oklevél első publikálója, dőlt betűkkel szedetvén jelezte, hogy felfedezte a szövegben rejlő hexametert, de forrását nem azonosította. Az újabb publikációk folyamán Batthyány, Fejér és Theiner nem foglalkozott a kérdéssel. Az oklevélnek ugyanis azon részében, ahol a király a szentföldi utat elméletileg megokolja, a következőket olvashatjuk:

„... verum, quia segnius invitant animos demissa per aures, quam quae sunt oculis commissa fidelibus, quum ad sanctae terrae liberationem in spe divinae consolationis accessimus, ...”

(„Hanem, mivel restebbül csalogatják a lelkeket azok a dolgok, melyek fülükön keresztül jutnak el hozzájuk, mint azok, melyeket hűséges szemükkel látnak, midőn a Szentföld megszábadítására mentünk az isteni vigasz reményében ...”)

■ Az ismerős sorok Horatius *Ars poetica*-jának 180—181. sorát juttatják eszünkbe:

„segnius inritant animos demissa per aurem, quam quae sunt oculis subiecta fidelibus et quae ipse sibi tradit spectator, ...”

(„Csak hallott dolgok nem rázzák úgy meg a lelkünk, mint az, amit biztos szemmel meglátva a néző önmaga érzel, ...” Muraközy Gy. ford.)

Az idézet tehát nem egészen pontos: az *inritant* helyett az *invitant* talán lehetne olvasati hiba is, valószínűbb azonban, hogy az oklevél fogalmazója fejből idézte a verset és a két szó felcserélésével a szöveg értelmét a mondanivaló érdekében megváltoztatta. A további eltérések (*per aurem* helyett *per aures*, és a *subiecta* helyett *commissa*) az emlékezetből való idézést bizonyítják.

Az idézett részt tartalmazó oklevél Csák nembeli (Üjlaki) Ugrin királyi kancellár kezéből kelt. Arra nézve nincsenek pozitív adataink, hogy Csák nembeli Ugrin tanult volna külföldön, ebből azonban még nem következik, hogy ennek lehetőségét ki kellene zárunk. A saájómezei csatában elesett érsek pályája azt mutatja, hogy művelt diplomata és hitelveihez hű főpap volt, s fontos momentuma életének, hogy 1217-ben a királyt elkísérte a szentföldi útra. A Horatius-idézet mindenképpen a királyi kancellária valamely tagjának műveltségét dicséri, legyen az maga a kancellár vagy valamelyik beosztottja. Mesteri fogással indokolta meg II. András óriási költségeket felemésztő zárandoklatát, mellőzvénn annak tényét, hogy apja fogadalmát teljesítendő harcolnia kellett volna a királynak, amit ugyan meg is tett, csak éppen számottevő eredmény nélkül — bár a krónikakompozíció *victor gloriosus*-nak titulálja.

³² Reg. Arp. 329. sz. Az idézet Theinertől (*Vetera monumenta*, I, 14—15 /23. sz./), és Katona, *St. Historia critica* ..., V, Pozsony—Kassa, 1783, 277. Az átfogalmazásra, a gondolat célszerű átalakítására ld. a trieri florilegium 697. sora (154. o.) és másutt is.

Az 1217-es idézet igen előkelő helyet foglal el a magyarországi Horatius-reminiscenciák közt. Az Intelmeknek és Kálmán király törvényeinek szövegében Borzsák I. talált olyan jelzői felsorolást és egyes kifejezéseket, melyek Horatius ismeretére vallhatnak, s ugyanő mutatott ki Szent István Nagyobb legendájának szövegében idézetet.³³ Szent István Kisebb legendája három esetben mutatott Horatiusszal való szövegegyezést.³⁴ Szent László legendájában Kardos T. sejtett idézetet,³⁵ Miklós comes végrendeletében (1231) Súlyom K., majd Rogerius szövegében Madzsar I., s az ő nyomán terjedt el az a feltételezés, hogy Horatius-idézetet is tartalmazó florilegium Rogeriusszal került volna Magyarországra először.³⁶ Jelen-tős még a nagy műveltségű Lodomér érsek 1288-ban íródott levelének idézete,³⁷ valamint a váradi káptalan oklevelében felfedezett 1302. évi adat.³⁸

A nyolc konkrét szövegidézet közül négy az *Ars poetica*-ból származik, az eseteknek pontosan a fele. A most bemutatott 1217. évi idézet szintén az *Ars poetica* ismeretére valló adatok számát gyarapítja, s hozzátehetjük, hogy az eddig ismert leghosszabb idézettel, csaknem két teljes hexameterrel. Ezáltal az egykor első helyre tett 1302. évi okleveles adatot immáron a sokadik hely illeti meg Horatius magyarországi utóéletének időrendjében.³⁹

³³ BORZSÁK I.: *A magyar Horatius*, 287 (*iracundus, superbus, invidus, inpacificus*: Ep. I, 1, 38 és AP 121 = SRH II, 624; *o praesulum decus*: Sat. II, 1, 20 és AP 438–450 = Závodszy, 181–183; *undique fit concursus*: Sat. I, 9, 78 = SRH II, 383).

³⁴ *Quia vale sacro caruerunt*: Carm. IV, 9, 28 = SRH II, 393, vö. *M. Florianus*, Font. Dom. I, 1, valamint HAJNÓCZY J., EPhK 64(1940), 76; *careat lucida facundia*: AP 41 = SRH II, 393, vö. BORZSÁK I.: *A magyar Horatius*, 286; *quorum animus cereus est flecti in vitium* AP 163 = SRH II, 398, vö. *Manitius*, M. III, 577.

³⁵ *Plenis copie cornibus*: Carm. saec. 59–60 = SRH II, 515, vö. KARDOS T.: *A magyarság antik hagyományai*, Bp. 1942, 12.

³⁶ *Multa renascentur que iam cecidere*: AP 70 = SRH II, 560, vö. MADZSAR I., EPhK 60(1936) 183; *quid futurum sit*: Carm. I, 9 = ItK 70 (1966) 79.

³⁷ Szó szerint idézte-e Lodomér Ovidiust? Ovidiusnál gyakran fordul elő a *mutare figuram* (Met. 15, 374), az *in varias . . . migrare figuras* (Met. 15, 172), valamint a *plures in . . . transire figuras*-szókapcsolat (Met. 8, 730), vö. a bevezető sort (*in nova fert animus mutatas dicere formas/corpora*). Az érsek azonban Horatiust használta közvetlen forrásként, miként azt ő maga elárulja IV. László jellemzésében: „*Iuxta verbum etnici natus in triviis et pene forensis*”. Ki más is lehetne az *etnicus* (ami ugyan ebben a formában 'pogány, barbár' jelentésű), ha nem Horatius? Az *etnicus* talán az *ethicus*-ból torzult el az átírás során, de az sem elképzelhetetlen, hogy maga Lodomér írta így (MADZSAR I.: Régi magyarországi Horatius-idézetek. EPhK 64/1940/294–295). Hogy azonban biztos Horatiusról van szó, bizonyítja az *Ars poetica* 245. sorával (*ne velut innati triviis ac paene forenses*) való egybevetés. Ha mármost a forrást az Epistulák első könyvében keressük (mint ahogy innét való ugyanezen levél *dente Theonino*-ja is), akkor a *nullisque nodis potuisse teneri Proteum fabulosum mutantem vultus vanas in figuras* forrását az Epistulák első könyvének első darabjában találjuk: *quo teneam voltus mutantem Protea nodo?* Ezek szerint Lodomér érsek Horatius-tanulmányaiból ismerhette meg a mesés Proteust.

³⁸ *Theonino dente dilanians*: Ep. I, 18, 82 = Századok, 44/1910/, 2, vö. BALASSA: *Horatius az idők rostáján*, 1935; *ut silvis folia pronos mutantur in annos / prima cadunt: ita verborum vetus inerit aetas / et iuvenum ritu florent modo nata vigenque / debemur mori nos nostraque*: AP 60–63 = Zimmermann – Werner, Urkb. I, 221–222, vö. BITAY Á.: *Horatius-idézet a nagyváradi káptalan egy középkori (latin) oklevelében /1302/*, Erdélyi Múzeum, 39/1934/. 373–374, majd ugyanezen oklevél kapcsán KURCZ Á.: i.m. 111. jelezte, hogy az idézet parafrázissal folytatódik (*ad instar cadivorum foliorum simul labantur*). Az oklevelet Ivánka olvasókanonok fogalmazta, s az idézetből VARGA Á. (*Művelődéstörténeti tanulmányok*, Bukarest, 1980, 33). a lector külföldi iskolázottságára következtet.

SZOVÁK KORNÉL

Au problème de la postérité d'Horace en Hongrie

Horace était bien connue dans la Hongrie médiévale. L'auteur a voulu contribuer au tableau, esquissé jusqu'ici surtout par des citations et des réminiscences, en deux rapports. D'une part, il démontre par ses exemples que l'allégorie du navire d'Horace n'était pas connue au moyen âge. Dans les textes, le «navire» se rencontre sans exception sous la forme d'une comparaison ou d'une métaphore; les auteurs interprétant le navire d'une manière symbolique citent toujours des textes bibliques. L'expression «navicula» remonte au Nouveau Testament, et l'image «navicula Petri» prenant forme aux XIe—XIIe siècles doit son origine à l'Évangile. D'après l'auteur, la lettre du roi Béla IV qui mentionne la «fideliū navicula», doit être supprimée de parmi les données prouvant la connaissance d'Horace en Hongrie. D'autre part, l'étude augmente le nombre des données se rapportant à la connaissance de l'Art poétique en Hongrie, par une citation de 1217 jusqu'ici inconnue.

³⁹ MADZSAR I.: *Horatius hazánkban*. (EPHK 60 /1936/ 183). Újabbán jelentős Boethius-idézetet fedezett fel HEGYI Gy. (*Boethius-idézet Árpád-kori oklevélben*. Magyar Könyvszemle 89 /1973/ 398). Itt jegyezzük meg azt, hogy a középkori forrásanyagban találunk Livius ismeretére valló reminiscenciákat is, ennek ellenére Magyarországon nem a liviusi, biológiai alapozású államtan nyert teret, hanem az Újszövetség szövegeire (elsősorban Szent Pál leveleire) épített organikus államtan (az előbire: HAVAS L.: *Mese és történelemszemlélet az ókorban*. MTA I. Oszt. Közl. 33 /1984/ 111—121, az utóbbi pedig: ECKHART F.: *A Szentkorona-eszme története*, Bp. 1941, különösen a 9. fejezet, 159 skk.) Az örökség átvételében a középkor szuverén módon járt el, sajátosan és csak rá jellemző módon alakította gondolataihoz az antik idézetanyagot, s ahol számára elvont, ismeretlen fogalommal találkozott, mindig igyekezett valóságstartalommal megtölteni. Az elvont fogalmak körén belül elsőként az Egyház fogalma körvonalazódott, és sok száz évi késéssel követte csak az államfogalom kikristályosodása.

Végezetül szeretnénk föl hívni a figyelmet egy, a dolgozat lezárása után felmerült szempontra, ti. arra, hogy a magyarországi középkor első századaiban hiányzik az a műfaj, mely argumentáló jellegénél fogva igényelné az antik auktorok gyakori idézését. Mihelyt az első, kifejezetten érvelő művek (szentbeszédek) feltűnnek, felbukkannak bennük az antik auktorok idézetei is. Természetesen ezekben is túlnyomó a bibliai érvek tömege, de már az egyszerűbbekben is találunk Pszeudo-Ovidius, Augustinus, Arisztotelész idézeteket is, miként pl. Benedek nagyváradi püspöknek két Szent Lászlóról szóló beszédében LUKCSICS P.: *Szent László király ismeretlen legendája*, Bp. 1930, 30—35). Újabbán a kutatás az ún. pécsi egyetemi beszédek egy 13. század 60—80-as éveire keltezi (PETROVICH E.: *A középkori pécsi egyetemen kapcsolatos szentbeszédek kora*, ItK, 70(1966), 142—146; *Timkovics P.: A „Pécsi egyetemi beszédek” szellemi háttere*, ItK, 83(1979), 1—14), s ezekben már nem kis számú idézetet regisztrált eddig is a kutatás, pl. egy Horatius-idézet: „Oramus (*recte*: Oratius) in sermonibus: Grecus Aristippus, qui suos (*recte*: servos) proicere aurum in media iussit Libia, quia tardius irent propter honus segminis (*recte*: segnes)”. (BEKEFI R.: *A Pécsi Egyetem*, Bp. 1909, 90. = Serm. 2, 3, 100—102.) Ezen idézetek lehetőleg teljes regisztrálása előtt nehezen alkothatnánk képet az Árpád-kor antik ismereteit illetően.

Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonalára a 18. század közepén I.

Pesten is, éppúgy, mint más városokban, az első könyvkereskedők a vásárokon árusító könyvkötők közül kerültek ki. A török felszabadító háborút követő időtől a siralmas állapotban lévő, de királyi kiváltságait visszanyert, kezdetben lassan újjáépülő, majd rohamosan fejlődő városban a következő könyvkötőket vették fel a 18. század közepéig a pesti polgárok közé: Franz Kirchoffert (1703), Josef Murbekket (1721), Josef Khort (1737), Philipp Eberhardot (1738), Pécsi Andrást (1740), végül Johann Gerhard Mausst (1748). Ők valamennyien önálló mesterek voltak — legény közülük nem kaphatott polgárjogot.¹ Céhjellegű szervezetük már 1746-ban megalakult, annak ellenére, hogy kiváltságlevelük nem maradt fenn.² Arra azonban, hogy a hatodiknak felsorolt személy, Johann Gerhard Mauss nem könyvkötő volt, hanem Pest város első, csak könyvárusítással foglalkozó, hivatásos könyvkereskedője, a városi magisztrátus aktái világítanak rá. A kölni származású, akkor 33 éves könyvkereskedő letelepedése ellen ugyanis a pesti könyvkötők nevében Pécsi András és Josef Khor tiltakozott. A városi tanács ezért 1748-ban csak azzal a feltétellel adta meg Mausznak a könyvkereskedői engedélyt, hogy az új könyveket a pesti könyvkötőknél kell beköttetnie.³ Itt már egyértelműen elválik a két foglalkozás, bár az önálló könyvkereskedő mint fogalom annyira szokatlan volt, hogy a polgárkönyvbe jegyző személy továbbra is könyvkötőként nevezte meg az új pesti polgárt.⁴

Hogyan fejlődött a most már önálló hivatássá alakuló könyvkereskedelem ebben a század közepén még csak kilencezer lakosú szabad királyi városban? A népesség száma egyébként (amely a század 2. felében ugrásszerűen nőtt) nem döntő, hiszen Pest kedvező földrajzi fekvése miatt országos vásárain közel annyi látogató fordult meg, mint magának a városnak a lakossága.⁵ Kulturális téren a fejlődés csak a 18. század utolsó két évtizedében bontakozott ki igazán: a nagyszombati egyetem, majd a pozsonyi királyi kamara és a Helytartótanács Budára költözése a testvérvárosra is nagy hatást gyakorolt, amelyet a nyomdák számának, a könyvkiadásnak

¹ NÉMETHY Lajos: *Nyomdászok, könyvkereskedők és könyvkötők Budán és Pesten a XVII. és XVIII. században.* = MKsz 1901. 60—61. p. Stadler Márton könyvkötőlegényről ld. uo. 57. p.

² DÓKA Klára: *A pest-budai céhes ipar válsága (1840—1872).* Bp. 1979. 80, 83. p.

³ GARDONYI Albert: *Régi pesti könyvkereskedők.* = MKsz 1926. 45, 290. p.

⁴ PATACHICH, Joseph: *Die Bürger Pesth's in der Vorzeit und Gegenwart.* Pesth 1834. 49. p.

⁵ *Budapest története III. Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig.* Szerk. KOSÁRY Domokos. Írta NAGY Lajos, BÓNIS György. Bp. 1975. 118, 124, 127. p.

a gyarapodásán, a hírlapkiadás megjelenésén is le tudunk mérni. A József-korszakban Pesten működött az egyetem, a teológiai szeminárium, új főiskolák jöttek létre: a mérnöki intézet (Institutum Geometricum) és az állatorvosi főiskola. A rendszeres színjátszás is meghonosodott már a városban.⁶ Könyvkereskedés 1748-tól 1782-ig csak egy volt Pesten: 1770-ig Mauss, majd utódjának, Weingandnak ill. Weingandnak és Köpffnek üzlete, s csak utána kezdett az önálló könyvkereskedők száma emelkedni: a felvilágosodás kultúrájának terjedése, a könyvforgalom növekedése az ő üzletüket gyarapította, és nem az inkább ponyvanyomtatványokat terjesztő könyvkötőket.⁷

Gárdonyi Albert a következőképpen jellemezte a 18. századi pesti könyvkereskedelmet:

„Pozsonynak, Nagyszombatnak jutott a vezető szerep a kulturális életben — Pest csupán a 18. század végén kezd feléjük közeledni. Ezt a legjobban a könyvkereskedelem állapotával tudjuk igazolni, mert Pozsonynak már virágzó könyvkereskedelme volt, amikor Pesten még a könyvkötők uralkodtak e téren. A 18. század utolsó évtizedeiben jelenik meg a hivatásos könyvkereskedelem Pesten, s lépésről lépésre erősödik a múlt század negyvenes éveiiig, amikor is a pesti könyvkereskedelem az ország könyvkereskedelmének élére emelkedett.”⁸

Pozsonyban, a török idők óta Magyarország tényleges fővárosában, amely érseki székhely is volt, ahol előbb alapítottak tipográfiát, mint Pesten (és Budán), törvénszerű, hogy előbb jelent meg a hivatásos könyvkereskedelem (Spaiser, 1728),⁹ mint az akkor se nem főváros, se nem egyházi központ Pesten (amely csak a kúria székhelye volt 1723-tól). De az a megállapítás, hogy Pozsonynak virágzó könyvkereskedelme volt, amikor Pesten még a könyvkötők uralkodtak e téren — nem felel meg a tényeknek. A pesti hivatásos könyvkereskedelem kezdete 1748, és nem a század utolsó évtizedei, így a fejlődési lemaradás Pozsonyhoz képest csak néhány évtizedben fejezhető ki.

Gárdonyi még a továbbiakat emelte ki a pesti könyvkereskedőkről írott tanulmányában:

„A magyarországi könyvkereskedelemnek kezdettől fogva az a jellegzetes tulajdonsága, hogy nem magyar. Könyvkereskedőink idegenből vándoroltak be, s idegen, túlnyomóan német nyelvű könyveket szállítottak... A magyarországi könyvkereskedelem idegen, nevezetesen német kultúrát képviselt a 18. század 2. felében és a 19. század 1. felében, s hogy csaknem egy egész évszázadon át fenn tudta magát

⁶FEISNER Ignác: *Budapest a XVIII. században*. Bp. 1900. 128, 132. p. — CSAHINEN Károly: *Pest-Buda irodalmi élete 1780—1830*. Bp. 1931. 1—2. köt. I. 35—39. p. — WALDAFFEL József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780—1830*. Bp. 1935. 3—16. p. — PUKÁNSZKY Béla: *A magyarországi német irodalom története (a legrégibb időktől 1848-ig)*. Bp. 1926. 393—395. p. — A legjobb áttekintést a Budapest története III. kötetének „Művelődési élet” c. fejezete adja Pest kulturális életéről, ld. 191—215. p.

⁷NÉMETHY i. m. 58. p., Kósa János: *Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig*. Bp. 1937. 227—233. p.

⁸GÁRDONYI i. m. 39. p.

⁹GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre*. Bp. 1917. 23. p. Spaiser kiadványairól jó áttekintést ad: *Magyarország bibliographiája 1712—1860. VI. Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1—5. kötetben közreadott... nyomtatványokhoz*. Bp. 1972. 387—392. p.

tartani, annak okát a német kultúra fölényében kell keresnünk. A nemesség és papság latinos kultúráját az ébredő nemzeti kultúrák háttérbe szorították s a városi polgárság megerősödése városaink nemzetiségi viszonyai következtében a német kultúrát vitte előre...¹⁰

Nem célunk ez alkalommal a 18. századi pesti könyvkereskedelem átfogó értékelése. E sommás megállapítások átértékelését azonban a pesti könyvkereskedelem kezdeti szakaszára vonatkozóan mindenképpen szükségesnek érezzük. Maguknak a forrásoknak az elemzése világítson rá arra, hogy hol, milyen mértékben kell más-képpen fogalmaznunk, valóságközelibb értékelésre törekednünk. Mert milyen kultúrát képviselt egy német könyvkereskedő egy kétharmadrészt német lakosságú városban, amelynek polgári rétege még messze volt a megerősödéstől, és amelynek arculatát, jellegét a polgárságtól különböző társadalmi rétegek is jelentős mértékben befolyásolták? A pesti polgárság közel fele (44%) amúgy is külföldi, általában német származású volt.¹¹ A német és magyar kultúra ellentétének kiéleződését csak a központosító jozefinista politika eredményezte. Milyen jellegű, milyen nyelvű kultúrát terjesztett azonban egy a felvilágosodás elterjedése előtt már Pesten működő könyvkereskedő?

Erre a kérdésre kísérelünk meg választ adni két olyan forrás bemutatásával, amelyek mind ez idáig elkerülték a kutatás figyelmét. A két — mai ismereteink szerint — első pesti könyvkereskedői jegyzékről van szó, amelyek évtizedekkel megelőzik az eddig ismert legkorábbiakat.¹² E nyomtatott könyvjegyzékek ismertetése talán hozzájárul majd ahhoz, hogy Mauss tevékenysége ne legyen teljesen fehér folt előttünk, és ahhoz is, hogy egy pálya mérlegét — nagyon sok kérdőjel és bizonytalanság ellenére — a kezdeti pozitív törekvésektől, céloktól kiindulva a már ismert végső eredménytelenségig, az anyagi tönkremenésig meg tudjuk vonni, és ne csak a sikertelenség alapján általánosítsunk, leértékelve ezzel a hivatásos pesti könyvkereskedelem több évtizedes kezdeti szakaszát.¹³

¹⁰ GÁRDONYI: *Régi pesti...* 41. p. A 18. század végi pesti könyvkereskedelem német jellegét Garay János is hangsúlyozta a Kisfaludy Társaságban 1844-ben mondott beszédében: „Ki ezelőtt ötven évvel Pestre jött s magyar író, magyar irodalmat keresett volna, épen úgy nem fogta találni egyiket, sem másikat, mint nem pompás és szép Dunasorunkat... Nem mintha már ekkor magyar írók s irodalom nem létezett volna hazánkban — de az írók s írói erők igen szétszórva az országban nem valának sem máshol, sem Pesten központosítva; de még a könyvnyomdák közül is a pestiek voltak azok, melyek legkevesebb magyar könyvet nyomtatának, a pesti könyvárusok, kik kevésbé foglalkoztak magyar könyvek eladásával; ezekben Bécsnek, Pozsonynak, Kassának, Komárom sőt Kolozsvárnak, sőt Nagye-nyednek jóval nagyobb elsőségök volt.” ld. *Források Budapest múltjából. I. kötet. Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686—1673.* Szerk. Bácskai Vera. Bp. 1971. 154—158. p.

¹¹ FALLENBÜCHL Zoltán: *Pest város népességének származáshelyei a statisztika és a kartográfia tükrében (1687—1770).* = Tanulmányok Budapest Múltjából XV. Bp. 1963. 239—287. p. — 284. p.

¹² A szakirodalom az első ismert pesti könyvkereskedői jegyzékként a Weingand és Köpff-cég 1775-ös katalógusát tartja nyilván. Bértók Lajos közleményéből (MKsz 1956. 251—252. p.) azonban nem tűnik ki, hogy e könyvjegyzék Johann Georg Weingand bécsi könyváruossal (a pesti Weingand testvérével) közösen Bécsben nyomtatott katalógus címlapváltozata csak. (Az OSZK-ban mindkét változat megtalálható.) Varga Sándor szíves közlése. Ezúton köszönöm meg Varga Sándornak, hogy a téma fontosságára felhívta a figyelmemet, és munkámat korábbi kutatásainak eredményeivel önzetlenül segítette.

¹³ Gárdonyi szerint Mauss forgalma nem lehetett nagy; üzlete nem tudott felvirágozni, és ez indította arra, hogy könyvkereskedői jogosítványát 1770-ben eladja Johann Michael Weingandnak. Mauss vállalkozásai kezdettől fogva balul ütöttek ki: 1751-ben Brunswick Antaltól egy évre 400 forintot vett kölcsön,

Catalogus universalis

Johann Gerhard Mauss három évvel pesti letelepedése után a könyvesboltjában árusított művekről a következő, a szokásoknak megfelelően latin—német című katalógust jelentette meg: „*Catalogus universalis librorum theol. jurid. hist. polit. medicorum, in suas classes alphabetico ordine digestus, qui addito pretio proximo venales extant Pestini apud Joannem Gerardum Mauss, in domo baronis Vetter, sub signo trium regum, 1751. Oder Verzeichnuß aller theologisch-juridisch-historisch-politisch und medizinischer Bücher, nach alphabetischer Ordnung in seine Classen gesetzt, welche nebst beygesetzten nechsten Preiß zu finden seynd in Pest bey Johann. Gerard Mauß, im Baron Vetterischen Haus, bey dem Zeichen der Heil. drey König, 1751. Ofen, gedruckt bey Veronica Nottensteinin, Witwe.*” A jegyzék, amelyet (2. levele rectóján) Magyarország címerét tartalmazó fejléc díszít, számozatlan, terjedelme 44 nyolcadrét levél. 1751 nyár végéig jelenhetett meg, mert éppen 1751 augusztus—szeptember hónapban volt a nyomda vezetésében a váltás Veronika Nottenstein és fia, Franz Leopold Landerer között. A jegyzék a Könyvelosztóból 1979-ben került be az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményébe egy 15 műből álló kolligátum tagjaként; pecsétet, bejegyzést nem tartalmaz, így korábbi tulajdonosai ismeretlenek.¹⁴

A második könyvjegyzék már év nélküli, ami üzleti szempontból azt jelenti, hogy hosszabb ideig felhasználható és nem kell hamar újabb kiadásáról gondoskodni. Címe ugyanaz, csak az utolsó két sor változott: a teológiai, jogi, történelmi, politikai, orvosi könyvek kaphatók Johann Gerhard Maussnál „*in domo P.S.P. in foro signo trium regum*” — „*im P. Piaristen-Haus auf dem Platz bey dem Zeichen der Heil. drey König. Ofen, gedruckt bey Leopold Frantz Landerer, Buchdr.*” Terjedelme 66 levél, szintén nyolcadrét alakban. A kötet az Országos Evangélikus Könyvtárban található, a címlap verzón a Podmaniczky-gyűjtemény ex librisével, amelynek felirata: „Szereztük báró Podmaniczky Lajos aszódi könyvtárával 1889.”¹⁵ A pesti könyvkereskedői katalógus első használója valószínűleg a Mária Teréziától báróságot kapott Podmaniczky János lehetett, aki aszódi kastélykönyvtárát olyan szépen gyarapította, hogy a történetíró Fessler is gyakran kereste fel.¹⁶

A könyvesbolt, amelyet e jegyzékek szerencsésen reklámoznak, vallásos jellegűt is hangsúlyozni kívánva a „Háromkirályok” cégér alatt működött. Báró Vetter

de csak 155 Ft-ot törlesztett belőle, s a hitelező ezért 1758-ban végrehajtást kért ellene. A könyvkereskedő ezt az összeget 1751-ben földvásárlásra fordította: Buday Imre özvegyétől vett szántóföldet. 1757-ben azonban a törvényes örökös visszaperelte tőle a földet. Mausst vállalatának szerencsétlen kimenetele odáig juttatta, hogy élete végén könyvkötőként volt kénytelen fenntartani magát. 1775-ben, amikor Krüchten bécsi könyvkereskedő nagy összegű adóssága miatt beperelte, már teljesen vagyontalan ember volt. 1778. december 3-án, 63 éves korában halt meg. Ld. Gárdonyi: Régi pesti... 290—291. p. — Hasonlóan írt Maussról Nagy Lajos (*Budapest története* III. 202. p.) és Gazda István is: *Könyvkereskedők a régi Váci utcában a pesti könyvnyomtatás első száz évében*. Bp. 1988. 11—12, 19. p.

¹⁴ Országos Széchényi Könyvtár, 324.128 jelzetten.

¹⁵ Evangélikus Országos Könyvtár P 16.394 jelzetten.

¹⁶ NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. Pest 1857—1868. IX. kötet 341. p.

Lipót háza, amelyben elhelyezést nyert, a Hatvani utca végén, a Hatvani-kapu, az akkori városi kocsmá (később kórház) és a lövölde közelében volt, tehát nem valami előkelő helyen, Pest város keleti szélén.¹⁷ A városi polgárokból álló lövészegylet nagy napjai éppen ekkortájt, 1751 nyarán voltak, amikor fényes ruhában maga a Pestet és Budát meglátogató királynő és férje előtt parádézhattak.¹⁸ Nem lehetetlen, hogy Mauss éppen a legfényesebb uralkodói látogatástól kapott ösztönzést arra, hogy saját személyét ismertebbé, üzletének jelentőségét egy ügyesen elkészített jegyzékkel az eddiginél nagyobb körben nyilvánvalóvá tegye. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a második jegyzék megjelenésekor az önmagára adó könyvkereskedő már megfelelő helyen volt: a város középpontjában, a jezsuiták által felépített, de 1718-ban a városba már betelepült piarista rendnek átadott épületben, amely a Főter északi részén, a Rondella utca — Kis utca — Főter és a Duna által határolt területen helyezkedett el, és csak a Heister-palota választotta el a Városházától.¹⁹ Nemcsak azért nagyon kedvező a hely, mert a jővőű gimnáziumot fenntartó, és feltehetően a könyvvásárlásban érdekelt piarista rend házában volt a könyvesbolt, hanem azért is, mert a gimnáziumot ünnepélyes iskolai alkalmakkor, az egyes osztályok védőszentjeinek laudációja, az évente kétszer megrendezett nyilvános vizsgák, az igen kedvelt színi előadások alkalmával nagyszámú, előkelő közönség kereste fel, a város színe-java és más méltóságok.²⁰

1751-et követően mikor kerülhetett Mauss szorosabb kapcsolatba a piaristákkal, mikor költözött a házukba? Csak annyit tudhatunk bizonyosan, hogy a második, év nélküli „Catalogus librorum” idején már ott volt. A katalógus megjelenési évére a benne foglalt, impresszumot is megadó nyomtatványokból következtethetünk. A jegyzékben 1752. évi impresszumot visel 35 könyv, 1753. évit 18, 1754. évit 23, végül 1756 és 1757 is feltűnik egy-egy alkalommal kiadási évként. Carrier „*Digestum fidei catholicae, singula ejus dogmata et ritus Ecclesiae juxta patres et concilia declarans*” című lyoni kiadás az 1757-es, Szegedy János „*Cynosura juris Hungarici*” című győri kiadás pedig az 1756-os könyv.²¹ A győri jezsuita akadémia számára készült jogtörténeti munkát az 1751-es jegyzék 1749-es évszámmal sorolta fel,²² (ezt bibliográfiáink is ismerik, az 1756-os kiadást viszont nem)²³, így az 1756-os évszám feltehetően elírás. Carrier művéről sajnos nem rendelkezünk adatokkal.

Mauss 1751-es katalógusa tartalmazott 1751., 1750., 1749. évi legújabb kiadásokat is, mégpedig elég nagy számban. A második katalógus ilyen értelemben csak 1754-ig megy el, az viszont nagyon meggondolandó, hogy 1755-ös könyv egyetlen egy sem szerepel benne. Valószínűbbnek látszik az a feltevés, hogy az egyszer

¹⁷ Főv. Szabó Ervin Könyvtár Budapest gyűjtemény, Conseriptions Liste 1735/1736. 57. tétel. Varga Sándor szíves közlése. Vö. Pest 1758-as térképével, Rómer Flóris: A régi Pest c. kötetében. Bp. 1873. 140. p.

¹⁸ Budapest tört. III. 155. p.

¹⁹ RÓMER i. m. 124. p.

²⁰ TAKÁTS Sándor: A főváros alapította budapesti piarista kollégium története. Bp. 1895. 138—139, 155. p.

²¹ A Catalogus librorum A5b—A6a, ill. D3b lapján.

²² Az 1751-es catalogus librorum C2b lapján.

²³ A különböző 1749-es kiadásokról ld. Petrik VI. 121. p.

előforduló 1757-es évszám tévedés, mint hogy ilyen nagy tételszámú, esetleg 1757-ben kinyomtatott jegyzék egyáltalán ne tartalmazzon 1755-ben nyomtatott könyveket.

Hasonló irányba mutatnak, e feltevést erősítik a pesti könyvkereskedő saját kiadványaira vonatkozó adatok. És itt az évszám utáni nyomozásban meg kell állnunk egy pillanatra, hogy a saját kiadás jelentőségét kellőképpen fel tudjuk mérni. A Német-római birodalomban, ahol Mauss felnőtt, és szakmai ismereteit szerezte, a könyvkiadás már régóta az önálló könyvkiadói feladatot ellátó könyvkereskedők kezében összpontosult, és nem az egyes könyvnyomtató műhelyekben.²⁴ Magyarországon ez szinte ismeretlen jelenség. A 18. század első felében történnek az első próbálkozások: egy-két sikerkönyv esetében a kereskedők saját kiadással is elébe mennek az igényeknek.²⁵ Mauss pesti letelepedésének évében már saját kiadvánnyal jelentkezik, de ennek kinyomtatását — jellemző módon — még Bécsben, és nem a közeli Budán rendeli meg. Saavedra: „*Idea principis Christiano politici centum symbolis expressa*” című reprezentatív kiállítású művéhez, amely a jó fejedelemlről értekezik, Johann Gerhard Mauss „bibliopola Pestiensis” latin nyelvű ajánlást ír, amelynek címettje reménybeli vagy tényleges pártfogója, Pálffy Miklós pozsonyi főispán.²⁶ Lehet, hogy éppen ezért a kiadás nem jelentett nagy anyagi terhet a könyvkereskedőnek, a kezdeményezés azonban mindenképpen Maussé. A győri jezsuita kollégiummal is kapcsolatba került a könyvkereskedő, amikor számukra ennek a kiadásnak egy variációját (ajánlás nélkül, az 1748. augusztusi vizsgára szóló tézissel), ill. annak kinyomtatását intézte. 1749-ben már a budai Nottenstein-nyomdában rendeli meg Mauss Faber „*Euphlander seu vir ingeniosus*” című művének kinyomtatását (kis, 12° formátumú kötet), a folio kötetek kinyomtatását (Dondini: *Gesta principis Farnasii seu Continuatio Famiani Stradae* és Strada: *De bello Belgico*) nem bízta rájuk, hanem az alig egy éve önálló nyomdát alapító bécsi Johann Thomas Trattnerre. Dondini művének 1749-es és 1750-es impresszumot viselő pesti kiadása, Strada művének 1751-es pesti kiadása is ismert. 1753-tól a pesti könyvkereskedő már megállapodik a budai Landerer-nyomdánál: két művet rendel meg Franz Leopold Landerernél: a váci prédikálórendi szerzetes Johann Stächer *Institutiones practicae... sive compendium theologiae moralis* című munkáját ill. Bartholome Gramond nagyszabású történeti művének (*Historia Galliae seu Continuatio Thuani*) kinyomtatását. Az 1756-os impresszumot viselő, a forgandó szerencséről írott Petrarca-mű kiadását valószínűleg a pesti piaristák kezdeményezték, mert a kis nyolcadrét kötetet szeptember 6-i filozófiai vizsgájukon, a vizsgatézisekkel együtt ünnepélyesen ki is osztották. Ezután már csak két kiadványt ismerünk Mausstól: Lucas Perghold pesti jogiskolai tanár négykötetes jogtörténeti művének 2. kötete (*Methodica in II. Justiniai institutionum*) a következő megjelöléssel jelent meg: „prostant Pestini apud authorem et Mauss bibliopolam”, vala-

²⁴ KIESEL, Helmuth—MÜNCH, Paul: *Gesellschaft und Literatur im 18. Jahrhundert*. München 1977.

²⁵ Pozsonyi, győri, soproni könyvkötők-kereskedők kiadványairól ld. Petrik VI. 392, 133, 457. p. E tekintetben csak a már említett pozsonyi könyvkereskedő, Spajzer tevékenysége jelentős.

²⁶ PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712—1860. I—4. köt.* Bp. 1888—1892. 5. köt. Pótlások. Bp. 1971. — Petrik III. 263.

mint 1759-ből datálódik a Saavedra-műnek egy újabb, alig változtatott címlapkiadása, amely Mauss közreműködésével a budai jezsuita akadémia részére készült. És végül természetesen maguk a könyvjegyzékek is saját kiadványok. Jelenlegi ismereteink szerint tehát a pesti könyvkereskedőnek az 1748—1759 közötti évekből 11 saját kiadása volt.²⁷ A kiadói tevékenység 1748—1751 közé sűrűsödik, utána kihagyások is vannak az egyes évek között, majd 1760—1770 között, Mauss működésének utolsó 11 évében már nincs nyoma saját kiadói tevékenységnek.

A pesti könyvkereskedői jegyzékek természetesen tartalmazzák Mauss saját kiadványait is: ahol Pest fordul elő az impresszumban, amely akkor még nem volt nyomdaváros, eleve Mauss-kiadásról van szó. Az 1751-es katalógusban a következő saját kiadások szerepelnek:

Saavedra: <i>Idea principis Christiano...</i>	Pest 1748 2°
Faber: <i>Euphiander...</i>	Pest 1749 12°
Dondini: <i>Gesta principis Farnasii...</i>	Pest 1750 2°
Strada: <i>De bello Belgico...</i> 2 tom.	Pest 1750 2°

A második katalógus a következő saját kiadásokat sorolja fel:

Saavedra: <i>Idea principis Christiano...</i>	Bécs 1748 2° (a nyomtatás helye)
Strada: <i>De bello Belgico...</i> 2 tom.	Bécs 1750 2° (a nyomtatás helye)
Dondini: <i>Gesta Farnesii...</i>	Pest 1751 2°
Faber: <i>Euphiander...</i>	Buda 1749 12° (a nyomtatás helye)
Stächer: <i>Compendium theologiae moralis</i>	Buda 1753 8° (a nyomtatás helye)
Gramond: <i>Historia Galliae...</i>	Buda 1754 2°
Gramond: <i>Historia Galliae...</i>	Buda 1754 8° (a nyomtatás helye) ²⁸

Amennyiben ezek az adatok pontosak — a könyvjegyzékekből több, bibliográfiailag még nem ismert Mauss-kiadásra is lehet következtetni. A németalföldi háborút leíró Strada-műnek csak 1751-es pesti kiadása maradt fenn — 1750. évi kiadását nem ismerjük. Dondini történeti munkája 1749-es és 1750-es kiadású példányait ismerjük, 1751. évit nem. Valószínű, hogy mindkét esetben címlapkiadásról volt szó: a könyvkereskedő a még eladatlan példányokat újabb kiadási évet feltüntető címlappal hozta forgalomba — amennyiben ezt valamely iskolai intézménynek, az ünnepélyes vizsgán való kiosztás céljából tette, teljesen megszokott módon járt el. A formátumra vonatkozó adatok a könyvjegyzékekben igen pontosak: ezért azt kell feltételeznünk, hogy Mauss nemcsak folio, hanem nyolcadrét formában is kiadta Gramond Franciaország történetéről írott munkáját. A műnek csak 1753-as folio példánya maradt fenn: ezt már nem közli a második katalógus, csak az 1754-es impresszumú kiadást, amelynek viszont nem ismerjük példányát. Megbízható adatok esetén Mauss kiadványainak a száma tehát nem 11, hanem összesen 15. A késői kiadványok közül az 1756-os Petrarca-mű és az 1757-es Perghold-kötet már nem

²⁷ Ld. PETRIK V. 437, V. 126, I. 736, III. 451, I. 560, II. 600, V. 477, I. 940, V. 474, III. 81, III. 70, V. 437.

²⁸ Az 1751-es catalogus D6a, C7b, C7a, D7a, a 2. jegyzék D8a, F2a, F3b, C4b, E2a, E2b lapjain.

szerepelnek a második könyvjegyzékben, ezért a jegyzék legvalószínűbb megjelenési ideje — a korábbi érveket is figyelembe véve — 1755.

A könyvkereskedői katalógusok nemcsak a pesti könyvesbolt választékát tükrözik; a katalógusok színvonala Mauss személyes képességeire is rávilágít. Ahhoz ugyanis, hogy a könyvkereskedő ne csak ábécé-rendben sorolja fel az árusított könyvek címeit, hanem — mint az jóval ritkábban történt — szakok szerinti csoportosításban, viszonylag széles körű ismeretekre, nagy könyvkereskedői gyakorlatra volt szükség. Johann Gerhard Mauss itt lényegében megállta a helyét, csak kevés tévedése van.²⁹ Az egyes könyvcímek leírásai jó minőségűek, kis helyen is sok információt adnak. Szerepel a leírásokban a szerző neve (a keresztnév általában egy-két szótagra rövidítve), rövid cím az eredeti nyelven, a megjelenés helye, éve, néha a kiadó is,³⁰ kötettség, rétnagyság és az ár forintban és krajcárban kifejezve. Utal Mauss arra is, ha a könyv metszeteket tartalmaz vagy már bekötött állapotban van. Szövegkiadásoknál a kommentátor neve is megtalálható, a többnyelvű műveknél pedig a nyelvek megjelölése is.

A két könyvjegyzék hasonló felépítésű, a következő nyolc csoportban közli a tételeket:

1. teológiai könyvek, bibliák, kommentárok, egyházatyák, prédikációk, erkölcssteológiai és dogmatikai művek, áhitatos művek
2. polgárjog, kánonjog, különböző népek, államok közjoga, természetjog
3. különböző népek egyházi és világi történetiről, geográfusok; levelezések
4. filozófia és matematika
5. orátorok és költők, klasszikus szerzők
6. lexikonok, különböző nyelvek nyelvtanai
7. vegyes művek, köztük gazdaságiak is
8. orvostudományi munkák.

Az 1751-es és 1755-ös jegyzékben is közölt tételek általában ugyanabban a szakban szerepelnek, néhány kivétellel.³¹ A statisztikák készítése során ezeket a tételeket minden esetben meghagytuk abban a szakban, ahová Mauss sorolta be; néhány tétel amúgy sem befolyásolná az összképet.

A könyvkiadás-könyvkereskedelem területén legalább egy évszázaddal előttünk járó Németországban sem volt általános, hogy az egyes könyvesboltok választéká-

²⁹ Pl. a vegyes szakban szerepel néhány olyan mű, amely tévedésből maradt ki a filozófia, a jogtudomány vagy az orátorok szakból; így HEDERICH: *Anleitung zu den philosophischen Wissenschaften*, HEIDENSTEIN: *De dignitate et officio cancellarii Regni Poloniae*, DOMMERICH: *Anweisung zur wahren Beredsamkeit*. Ugyanakkor a történelem szakba kerültek egyes gyakorlati, gazdasági célokat szolgáló levelező-könyvek, címtárak, kalendáriumok, amelyek a vegyes szakba kíváncsoltak volna.

³⁰ Mauss a következő kiadók-nyomdászokat tartotta fontosnak feltüntetni: a velencei Aldus Manutius, a lyoni Gryphius, a frankfurti Wecheliust, a leideni Hackiust, az antwerpeni Plantint, az amszterdami Elzevirt, a párizsi Regia typographiát, ld. az 1751-es jegyzék C5a, C6b, C7a, C8a—b, D2a, D5a—b, E4b, E8b lapjait, az 1755 körüli jegyzék C8a, D6a, D7a, E3b, E4b, E6b, F1a—b, F3b, F4b, F5a, G6a—b, H1a lapjait. Itt jegyezzük meg, hogy megvolt Mauss könyvesboltjában Johann VOGT: *Catalogus historico-criticus librorum rariorum* c. művének 1738-as hamburgi kiadása is. (1751-es könyvjegyzék D8a lap.)

³¹ Más szakban szerepel pl. Augustin Calmet bibliai szótára (1751: teológia, 1755: lexikonok és nyelvtanok), vagy a *Menschliche Klugheit, oder die Kunst, wodurch ein Mensch sich und sein Glück hoch empor bringen kann* c. mű (1751: vegyes szak, 1755: történelem.)

ról katalógusok jelenjenek meg. A nagy kiadó-könyvkereskedő cégek különböző, elsősorban a frankfurti, a 17. századtól egyre inkább a lipcei könyvvásárokon cserélték ki áruikat. Az évente kiadott frankfurti—lipcei összesített vásári jegyzékeknek, amelyek főleg a németországi, de kisebb mértékben egyes külföldi kiadók újdonságait is felsorolták, központi jelentőségük volt a németországi könyvkereskedelemben.³² Ezekhez képest alárendelt szerepük volt és ritkábban is jelentek meg egy-egy kiadó-könyvkereskedő katalógusai a könyvesbolt választékáról vagy a saját kiadásokról. Goldfriedrich, a német könyvkereskedelem történetének monográfiája az 1650—1765 közötti időszakból összesen 33 ilyen jegyzéket sorol fel, az 1740-es, 1750-es évekből nyolcat: Hartung königsbergi (1746), Vandenhoek göttingeni (1746), Heinsius lipcei (1748, 1760), Monath nürnbergi (1748, 1753, 1758) és Haude berlini (1753) könyvkereskedő katalógusait.³³ A sort kiegészíthetjük azokkal a külföldi könyvkereskedői katalógusokkal, amelyek Mauss 1751. évi jegyzékével kolligálva maradtak fenn: Georg Bauer bécsi—nürnbergi (1754), Heinrich Felix Bader bécsi—regensburgi (1759) és Matthaus Rieger augsburgi (1759) könyvkereskedő könyvjegyzékeivel, amelyek a pesti katalógusoknál kisebb terjedelműek, nem átfogó készlet-katalógusok.

Johann Gerhard Mauss könyvkatalógusai tehát szakmai igényességükkel a kor színvonalán állnak, a könyvek árának feltüntetése pedig kifejezetten modernnek mondható. Egységes könyvkereskedelmi árak ebben az időben még sehol nem alakultak ki: az árakat a kereslet nagymértékben befolyásolta.³⁴ Mauss — néhány külföldi példa nyomán — közölt árakat, amit annál is inkább megtehetett, mert — mint később látni fogjuk — sajátos tevékenysége miatt nem kellett tartania a magyarországi konkurenciától.

A könyvjegyzékeket összevetve miben mutatkozott nagy különbség a korabeli élenjáró németországi könyvkereskedelem és a kibontakozó pesti könyvkereskedelem között? Nyilvánvalóan a választék nagyságában. A pesti könyvesbolt 1751-es választéka: 1026 tétel, 1755-ös választéka pedig 1427: ez mintegy egytizenketted-egytizenhatod része a korabeli legfejlettebb német könyvkereskedések választékának: a lipcei Heinsius 1748-ban pl. 16 000, a nürnbergi Monath 1758-ban 23 000, a berlini Haude 1753-ban 18 200 tételes választékkal rendelkezett. Természetesen voltak kisebb könyvkereskedések is, pl. a giesseni és marburgi Kriegernek 1725-ben volt olyan nagy választéka (1 000 tétel), mint Maussnak 1751-ben.³⁵ A pesti köny-

³² A lipcei—frankfurti könyvjegyzékek összefoglaló modern kiadása: *Codex nundiaris Germaniae literatae bisecularis. Mess-Jahrbücher des Deutschen Buchhandels von dem . . . Jahre 1564 bis . . . 1765*. Einl. Gustav Schwetschke. Halle 1850—1877. Nachdruck: Nieuwkoop 1963.

³³ GOLDFRIEDRICH, Johann: *Geschichte des deutschen Buchhandels Bd. 2. 1648—1740*. Leipzig 1908. 309. p.

³⁴ Szakmai körökben ezért váltott ki nagy felzúdulást Theophil Georgi lipcei könyvkereskedő vállalkozása, az *Allgemeines Europäisches Bücher-Lexicon* (Lipce 1748—1755, 4 kötet), amely a 16. századtól nyomtatásban megjelent könyveket közölte ívterjedelmükkel és árukkal együtt. Ld. Kiesel-Münch i. m. 131. p., Goldfriedrich i. m. 321. p.

³⁵ GOLDFRIEDRICH i. m. 308. p. Ugyanakkor egy városban nemcsak egy könyvkereskedés volt, hanem pl. a legfejlettebb volt ilyen szempontból Lipce — az 1740-es években egyidejűleg húsz könyvkereskedéssel! Uo. 387. p.

vesbolti választék egy-egy példányának összértéke 1751-ben 3212 Ft 6 krajcár, 1755-ben 4267 Ft 4 krajcár volt, tehát nem csekély értéket képviselt. (A választék szakok szerinti megoszlásáról és értékéről ld. az 1. táblázatot.)

1. táblázat
A választék megoszlása szakok szerint

1751

	cím	kötet	érték (Ft, x)
teológia	347	623	1342,50
jogtudomány	85	118	260,48
történelem	303	443	1050,21
filozófia	61	95	191,16
orátorok	80	109	122,28
lexikonok	48	49	127,31
vegyes	61	61	51,18
orvosi	41	42	65,34

összesen	1026	1540	3212,06
----------	------	------	---------

1755

	cím	kötet	érték (Ft, x)
teológia	480	838	1848,08
jogtudomány	127	161	296,30
történelem	420	578	1387,58
filozófia	87	124	191,49
orátorok	89	132	119,43
lexikonok	63	69	144,59
vegyes	26	30	25,06
orvosi	135	157	252,51

Összesen	1427	2089	4267,04
----------	------	------	---------

A könyvesbolt választéka

Tegyük egy képzeletbeli látogatást a pesti könyvesboltban az 1750-es évek elején! Milyen benyomást szerezhetett a látogató, vásárló, milyen érdekességekre hívhatta fel Mauss a figyelmét?³⁶

A teológiai művek választéka a pesti könyvesboltban annyira gazdag volt, hogy nehéz bármit is kiemelni belőle. A legnagyobb csoportok voltak: prédikációgyűjtemények (több mint 30 szerzőtől), erkölcszteológiai művek, dogmatikák, egyházatyák művei, újabb kori teológusok összes munkái, biblia és bibliakommentárok,

³⁶ Az egyes kiadványok azonosításához legtöbbször használt forrás: Christian Gottlieb JÖCHER: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. Bd. 1—4. Leipzig 1750—51.

egyházttörténeti művek. Mauss szinte az összes pesti és budai szerzetesrend igényeivel számolt, amit leginkább az egyes rendek számára készült breviáriumokon és misekönyveken, de más kiadványokon is le tudunk mérni. A ferenceseknek árusította pl. a *Breviarium* és a *Missale Franciscanorum*ot, Szalézi Szent Ferenc műveit, Kilian Katzenbergertől a ferencrendiek reguláit, több művet a ferencrendi terciáriusokról stb. A jezsuiták számára nemcsak kiemelkedő jezsuita teológusok (pl. Bellarmino, Gretscher) műveit árusította, hanem Loyolai Szent Ignác, Gonzaga Szent Alajos, Xavéri Szent Ferenc ájtatosságait, és számos, Szent Ignác művét követő lelkigyakorlatos könyvet, pl. Herlet *Exercitia spiritualia*ját, vagy Bourdaloue franciából németre fordított művét: *Betrachtungen oder Geistlich Einöde zum Gebrauch der Ordens-Personen* címmel. De ugyanígy volt a választékbán kapucinus misekönyv és Brindisi Szent Lőrinc élete, vagy apácáknak szóló művek, pl. Bassaninótól „*Die einsame Klosterfrau*”, Szent Klára élete Katzenbergertől stb. A piaristák bizonyára megvásárolták Kalazanci Szent József életét bemutató latin nyelvű munkát, a szerviták Markel *Viri illustres Ord. Servorum B. M. V. c.* művét vagy a pálosok Pongrácz Ignác művét Remete Szent Pál életéről.

Az egyházttörténeti művek közül kiemelhetjük Agricolától a németországi jezsuiták, Delbernétől az inkvizíció történetét, Corradus Pyrrhus ötkötetes összeállítását a pápai dekrétumokról, a pápák történetét több szerzőtől, ugyancsak több szerző összeállításában a tridenti zsinat történetét, valamint Serry művét a Rómában működő „*Congregatio de auxiliis divinae gratiae*”-ról és dogmatikai vitáiról. A legterjedelmesebb egyházttörténeti összefoglaló mű Mauss könyvesboltjában Noël Alexandre *Historia ecclesiastica*ja volt 18 kötetben. Tudományos szempontból azonban a francia maurinus kongregáció által gondozott kritikai kiadások voltak a legjelentősebbek: különböző egyházatyáktól, így Szent Ambrustól, Jusztintól, Nagy Szent Gergelytől stb.

A pesti könyvkereskedő latin és német nyelvű prédikációgyűjteményeket árult nagyrészt német, francia, olasz szerzőktől, de spanyol, portugál, németalföldi, angol teológusoktól is (csak néhány név rövid felsorolásképpen: Bourdaloue, Calino, Caussin, Oliva, Segneri, Vieira, Heimbach, Lohner, Stapleton). A több prédikációval szereplő szerzők közül elsősorban Hieremias Drexel bajor és Abraham a Sancta Clara bécsi udvari pap prédikációit kell kiemelnünk. 1751 és 1755 között a német nyelvű prédikációgyűjtemények aránya nőtt jelentős mértékben Mauss könyvesboltjában. A kontroverzia szak, amelyet kezdetben csak Bellarmino és Bossuet, Van der Beeck és Pichler művei képviseltek, ugyancsak számos művel gyarapodott 1755-re. A bibliakommentárok nagy keresettsége is megítélhető a választék bővüléséből. Ezenkívül népszerűek lehettek a krisztológiai művek (pl. Avancini, Herlet Jézus életét bemutató művei) és a szentek életéről írtak is: itt Ribadeneira összefoglalását kell kiemelnünk, valamint a *Martyrologium Romanum*ot. Természetesen nemcsak tudományos szintű műveket árusított Mauss, hanem gyakorlati célúakat is. pl. katekizmusokat, gyóntatóknak szóló kézikönyveket, vagy olyan érdekességet is, mint Calmet művét: *Von Erscheinung der Geister und deren Wampieren in Hungarn und Mähren*.

A világi történeti munkák közül három nagy csoportot emelhetünk ki: egyetemes történeti összefoglalásokat, ókori, görög—latin történetírók és az újkori történetí-

rók egyes országokról írt munkáit. Az ókori történetírók választéka igen gazdag, a legtöbb kiadásban természetesen Tacitus műveit lehetett megtalálni Mauss könyvesboltjában, de megvolt a *Historia Romanae Scriptores* c. összeállítás is, Livius, Sallustius stb. művei.

Az újkori történetírók művei közül a legnagyobb számban a magyar ill. német vonatkozásúakat tartotta Mauss. Magyarországról: Petrus Ransanus *Epitome rerum Hungaricarum*át, Bonfini, Istvánffy, Ortelius krónikáját, azonkívül jezsuita és piarista történetírók műveit: Timon Sámuelről az *Imago antiquae et novae Hungariae*, a *Chronologia Hungariae*, Desericzky Ince *De initiis ac majoribus Hungarorum* c. művét, valamint egy összeállítást *Scriptores historici antiqui et novi rerum Hungaricarum* címmel. A német történetírók hasonló sorozata is megvolt Maussnál Christianus Urstitius szerkesztésében. De lehetett könyvet kapni V. Károly császárról, a brandenburgi, a szász, a bajor választófejedelmekről, Habsburg-uralkodókról (I. József-ről, VI. Károlyról és Mária Teréziáról), a *Chronic der Teutschen* c. művet Frankentől stb. A választékban háromnál több történeti munka szerepelt nemcsak Magyarországról és Németországról, hanem Ausztriáról, Franciaországról és Törökországról is. Ezenkívül lehetett könyvet kapni Angliáról, Dániáról, Portugáliáról, Svájeról, Csehországról, Sziléziáról, Lengyelországról.

Az egyetemes történeti összefoglalások közül Lorenz Beyerlinck *Magnum Theatrum* c. 8 kötetes és a *Historische Bildersaal oder geistliche und weltliche Histori von Anfang der Welt bis auf jetzige Zeiten* c. 13 kötetes művet emelhetjük ki, ezenkívül a *Respublicae seu historiae diversarum regionum* c. 1628—1633 között Leidenben, Elzevirnél megjelenő kis alakú sorozatot, amely külön kötetekben 15 ország történetét mutatja be. A történetírás módszertanával foglalkozik Bodini műve, bevezetést ad a történeti stúdiumokba Hederich tanulmánya, és két könyv képviseli a választékból a kronológia segédtudományát is. A numizmatika is több művel szerepel, közülük csak Jacobus a Mellen magyar vonatkozású művét emeljük ki. A történelem szakban találjuk a merkantilista gazdaságpolitika hívének, Philip Wilhelm von Hörnigknek *Österreich über alles wann es nur will* c. értekezését is.

Népszerű politikai-történelmi munkákat szintén tartott raktáron Mauss, elsősorban a fejedelmi hatalomról, a jó fejedelemtől (Guevara; Saavedra, Coelestini műveit), de más politikai értekezéseket is, pl. Justus Lipsiustól. Graciannak az udvari emberről írt népszerű munkáját latin és német nyelvű kiadásban árulta a könyvkereskedő. Gracian művének ellenpárja, Causininek a katolikus keresztény ember számára írt útmutatása, a *Geistliche Hofhaltung wider die falsche Gründ der eütlen Welt-Menschen* is megvolt Pesten.

A pesti könyvesbolt választéka jogtudományi munkákból szintén gazdagnak mondható. Legnagyobb számban természetesen a magyar vonatkozású jogi munkák szerepeltek a könyvesbolt készletében: Werbőczy István *Tripartituma*, a jezsuita Prileszky János és Szegedy János három, magyar joggal foglalkozó műve, Huszty István jogi kommentárja, Bodó Mátyás *Jurisprudentia criminalis secundum constitutiones Hungaricas* c. munkája, valamint a *Manuale jurisperitorum Hungariae* és az 1715-ös, 1729-es és 1741-es pozsonyi országgyűlések artikulusai. Más országok jogalkotásáról is ajánlhatott Mauss könyveket: pl. Kaspar Beck *Specimen jurispublici Austriaci* c. művét, az osztrák Josef Myller *Corpus juris militaris*át,

vagy a *Constitutiones Polonorum* varsói kiadását. Nagyon érdekes, hogy a pesti könyvkereskedő Hugo Grotius híres művét, a *De jure belli et pacis*-t is árusította: a társadalmi szerződés gondolatát felvető nagy hatású mű magyarországi recepciójáról ugyanis csak a 18. század végéről vannak adataink. Johann Gottlieb Heineccius Grotius művéről írott tanulmánya éppúgy megvolt Maussnál, továbbá Heineccius, Samuel von Pufendorf, Reinhard Vitriarius és Christian Wolff legmodernebb szemléletű, a felvilágosodás filozófiai tanait megalapozó természetjogról és népjogról írott művei — közülük elsősorban a hallei egyetemi tanár Wolff nagy terjedelmű, nyolckötetes munkáját kell kiemelnünk. Számos, büntetőjoggal kapcsolatos tanulmányt is árusított Mauss (pl. Carpzov, Gochez, Keyser, Lopez és Martini művét). Az egyéb jogi kérdésekkel foglalkozó tanulmányok mellett természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nagyszámú egyházjogi művet sem: Engel, Espen, Gonzalez, Huth, Phoebei, Pichler, Reiffenstuel, Schmaltzgruber és Zoesius kánonjogi összefoglalásait. A legtöbb jogi művel szereplő szerzők mind a kor híres jogtudósai: Johann Gottlieb Heineccius, Benedict Carpzov és Johann Brunnemann.

Az 1751 után rendelt jogtudományi könyveknél már viszonylag kevesebb a kánonjogi munka és több a polgárjoggal foglalkozó (pl. Gerhard Noodt műve), és több tanulmány található a perek lefolytatásáról, több az esettanulmányok száma. Egészében véve az a benyomásunk, hogy a választék bővítése a korábbinál gyakorlatiasabb szempontok alapján történt.

A természettudomány egyes területei közül a következőket képviseli néhány könyv Maussnál: növénytan, állattan, fizika, csillagászat, kémia, matematika. Közülük csak a legjelentősebbeket emeljük ki: Gessner *Historia omnium animalium* c. művét, Pieter Muschenbroek fizikai témájú tanulmányait, Kepler levelezését, Newton és Christian Wolff matematikai összefoglaló műveit. A filozófia tudományát mintegy húsz könyv képviseli a pesti könyvesboltban: általában latin nyelvű filozófiai összefoglaló művek, egyetemi tankönyvek, egy részük pedig logikatanönyv. Többkötetes összefoglalások közülük: Corsini, du Hamel, Redelhamer, Walser, *Philosophia*a, Arisztotelész és Bacon *Opera omnia*a, Brucker *Opera philosophica*a és Newton *Philosophiae naturalis principia* c. műve. Már a filozófia-tankönyvek között is akad német nyelvű: Hederich *Einleitung zu den Philosophischen Wissenschaften* c. munkája.

Az orvostudományi könyvek választéka 1755-re nagymértékben bővült és ezzel igen gazdaggá vált. A legnagyobb csoportok a pesti könyvesboltban: anatómiai, sebészeti kézikönyvek, az orvostudományt összefoglaló művek, egyetemi disszertációk, gyógyszerkönyvek. Az orvosi stúdiumokat összefoglaló művek közül Boerhave, Celsus, Hoffmann, Mathioli és Sennert munkáit emelhetjük ki, és természetesen nem maradhat ki a sorból Hypocrates sem. Megvolt Pesten Bauhinus baseli orvos-professzor, valamint Bidloo hágai professzor anatómiája, a híres francia sebész Garengot műve, Jancker, Purmann és mások sebészeti kézikönyvei, hat szerző szülézzettel, nőgyógyászattal foglalkozó könyve, de azonkívül is számos munka a szemészet, belgyógyászat stb. kérdéseiről. A legtöbb művel a hallei egyetemi tanár Johannes Juncker szerepelt. Jónéhány orvosi témájú egyetemi disszertáció és szerepel a választékban würzburgi, hágai, wittenbergi, ingolstadt kiadásban, valamint a *Dissertationes medicae variae* c. hatkötetes disszertációgyűjtemény. A gyógyszer-

könyvekre néhány példa: *Freiwillig aufgesprungener Granat-Apple oder bewehrtes Artzney-Buch bestehend in Haus-Mitteln*, Schorer: *Artzney der Reisenden* stb. Bécsi, augsburgi gyógyszerrendelet is volt a pesti könyvesboltban, továbbá bécsi kiadású pestisrendelet. A zömmel latin nyelvű munkák mellett már német nyelvű orvosi munkák is találhatók a választékban, sőt két francia nyelvű is. A német nyelvűek egy része nem tudományos szintű, hanem népszerűsítő kiadás. pl. Beynon: *Barmhertziger Samariter in allerhand Kranckheiten* 3 Theil, Oehmen: *Kunst, wodurch sich ein Frauenzimmer in ihrer Natur erkennen, bey ihren Kranckheiten selbst rathen und ihr Leben hoch bringen kann*, vagy éppen a *Sicher und vernünftiger Pferd-Artzt*.

A pesti könyvesboltban kapható középfokú tankönyvek nagy része latin, görög nyelvtan, poétika ill. retorika-tankönyv volt. Latin nyelvtan a következő szerzőktől: Alvarez, Cellarius, Dentzler, Lange, Kirsch, Noltenius, Wagner, görög nyelvtan Bayertől, Deliustól, Goliustól, Langétól, Matthaeitől, Vossiustól és Wellertől. A sort még néhány más európai nyelv nyelvtanával egészíthetjük ki: francia (Cellarius, Peplier), olasz (Veneroni), német—francia (Curas, La Roche), német (Bél Mátyás) és magyar nyelvtannal szintén Bél Mátyástól. Comenius *Orbis pictus*ának latin—német nyelvű kiadása volt meg Maussnál. A felsőbb szintet a héber ill. különböző keleti nyelvek nyelvtanai jelentették: Buxtorf, Reineccer, Xistus héber, Dantz héber és káld nyelvtana, Lange héber clavisa és Podesta arab, perzsa és török nyelvtant magában foglaló műve.

A poétikai és eloquentia-, retorika-művek gazdag választékát a latin—görög auktorok verseinek, drámáinak, orációinak latin nyelvű kiadásai egészítették ki (Cicero, Horatius, Lucretius, Ovidius, Plinius, Seneca, Vergilius, Martialis, Plautus, Sophoklés, Terentius, Homérosz). Janus Pannonius *Poemata*ját is árusította a könyvkereskedő. A latin kiadásokon túl német nyelvű szónoklástan-művek, összeállítások sem hiányoztak a könyvesbolt készletéből: Gottsched *Ausführliche Redekunst* c. kétkötetes műve, Dommerichtől az *Anweisung zur wahren Beredsamkeit* és a *Reden grosser Herren, vornehmer Ministeren und anderer berühmter Männer* c. 11 kötetes összeállítás. A középfokú tankönyvek közé sorolhatunk még be néhány földrajz tankönyvet (Hübneről és Clüvertől), ill. matematika-bevezetést (*Aufmunterung in den mathematischen Wissenschaften*), Hederich: *Anleitung zu dem mathematischen Wissenschaften*, Euklidész *Elementorum lib. 8. c. művét* ill. Sturm *Kurze Anweisung zur Geometrie* c. tankönyvét.

A szótárak közül megvolt Pesten Calepinus többnyelvű szótára (a hétnyelvű kiadás), valamint a latin és más európai nyelvek szótárai: Veneroni francia—latin—olasz—német, Wagner latin—német—magyar—cseh, Wussin latin—német—cseh, Szenci Molnár Albert magyar—latin—német—görög, Friese latin—német, Belloszthenész latin—horvát szótára. Francia—német nyelvű útiszótárt is árusított Mauss.

A pesti könyvkereskedő több színvonalas lexikont is ajánlhatott vásárlóinak: Hübner *Reales Staat- und Zeitungs-Lexicon*át, Hederich *Reales Schul-Lexicon*át, Uhse *Geographisches und Historisches Lexicon*át, Walther *Musicalisches Lexicon*át, a *Repertorium Codicis Fridericiani* oder *Königliches Preussisches allgemeines Processual-Lexicon* c. munkát, Calvini kétkötetes *Lexicon Juridicum*át és Chauvini *Lexicon Philosophicum* c. művét. A lexikonok egy kivétellel németországi kiadások.

A már említett földrajz tankönyveken kívül a geográfia történetének egyik kiemelkedő alkotását, Strabo 17 kötetes földrajzát is meg lehetett találni Mauss könyvesboltjában. Reprezentatív kiadvány lehetett Gabriel Bodenehr híres augsburgi rézmetszőnek az európai városokat bemutató, kétszáz metszetből álló sorozata (*Europens Pracht und Macht*). A földrajzi művek közül még kiemelhetjük Adrianinak az ismert városokat leíró művét, Róma város topográfiáját, valamint egy *Bilder-Geographie* c. térképekkel is ellátott négykötetes összeállítást. Az útleírások igen népszerűek lehettek: Angliáról, Franciaországról, Svédországról, Finnországról, Itáliáról, Spanyolországról, Portugáliáról, Törökországról és a keleti országokról, Kínáról szóló útkönyveket lehetett Pesten kapni, továbbá egy Ázsiát, Afrikát, Európát egyaránt leíró kis kötetet. Mauss árusította az Európa-szerte ismert, nürnbergi kiadású Homann-féle világatlaszokat, és természetesen Magyarország térképét is.

A gyakorlati életet szolgáló, a mindennapi életben használatos könyvek zöme olyan, amely a magyarországi könyvkiadásban még nem terjedt el. Öt könyvet tartott Mauss a helyes gazdálkodásról, hetet a kertészettről, hármat a méhészettről, egy kereskedők kézikönyvét (Bohn: *Woll-erfahner Kaufmann, welcher umständliche Nachricht ertheilet in was vor Waaren die vornehmste Handels-Stadt in gantz Europa handlen*) és egy *Kauffmann-Magazint*, valamint könyvelésről, pénzátszámításról, számításokról kézikönyveket, és néhány mesterséggel, iparral kapcsolatos munkát. A jómódú polgársághoz szóltak egyes könyvek a helyes életvezetésről, mindennapi bölcsességről. (Pl. *Menschliche Klugheit oder die Kunst wodurch ein Mensch sich und seyn Glück hoch empor bringen kan.*) A megfelelő társasági modorról és levélírói stílusról sem hiányoztak könyvek (ez utóbbiak egy része a gazdasági jellegű levelezés kívánalmait foglalta össze). De külföldi kiadású címtár, öröknaptár, álmoskönyv is volt raktáron, azonkívül néhány, a festészet technikájával foglalkozó munka is.

A mai szóhasználattal szépirodalminak nevezett műveket a könyvkereskedő két szakba osztotta be: a regényes elbeszéléseket a história szakba, a verseket, drámákat pedig az orátorok, poéták szakba. A korszak egyik legnépszerűbb alkotásának, Fenelonnak Telemakhosz kalandjait bemutató regényes története francia, német, olasz és latin nyelvű kiadásban volt meg a pesti könyvesboltban. De ajánlhatta Mauss a vásárlóinak Don Quijote történetét, Madame Gomez válogatott históriáit, Pitpai és Lockman indián-történeteit, Lohensteinnek Arminiusról és Thusneldáról szóló szerelmi és hősi történeteit, Suite elbeszélését egy portugál lovag és Carabella kínai császárnő küzdelméről, valamint Talander ezeregyéjszaka-feldolgozását német nyelven. Már német nyelvű verseskötetek is kaphatók voltak Pesten: Brockes, Haller, Hancke költeményei, a *Sammlung dramatischer Gedichte* c. gyűjtemény. Milton Elveszett paradicsoma német fordításban volt meg, Molière összes művei viszont eredeti francia nyelven. A szépirodalmi művek közé sorolhatjuk még Aesopus meséit (német nyelven), valamint olyan fantasztikus történeteket is, mint a *Redende Thier über menschliche Laster und Fehler* 34 Theil, vagy a *Wurmland, nach Lands-Arth Regiment, Religion und Sitten vorgestellt — im Jahr da es wurmstichig war* c. művet.

A vallásos jellegű, nagyközönségnek szánt irodalom jelentős részét nem sorolta fel Mauss, csak összefoglalóan adta meg a könyvjegyzékekben: „*Gebett Bücher allerhand deutsch, Französisch, Ungarisch und Lateinisch, in 4to, 8vo, 12mo und 18va*”. A teológia-szak néhány tételével azonban kiegészíthetjük ezt a sommás megjelölést: Kempis Tamás Krisztus követéséről írott művét német, francia és latin nyelvű kiadásban árusította a könyvkereskedő, de a legtöbb népszerű vallásos munkát német nyelvű kiadásban, pl. Du Frene: *Der schmale Weg des Lebens und der breite des Verderbens*, Hermetius Creutz über Creutz... *Trost-Wercklein, Wahre Weisheit d. i. überaus geistliche Betrachtungen die Forcht des Gottes zu erwerben auf ein jeden Tag der Wochen*, Christelius *Monatliche Seelen-Nahrung*, Huebman *Geistliches Braut-Bethlein*..., Manni *Denck-Ring der Ewigkeit*, *Der zur zehntägiger Einsamkeit bezwangene Welt-Mensch* stb.

Mivel a választék vázlatos bemutatására volt csak lehetőségünk, kiegészítésképpen megadjuk a leggyakrabban előforduló szerzők jegyzékét is. Az élen egy 17. századi és egy ókori szerző szerepel: Hieremias Drexel bajor udvari pap és Cicero 20 ill. 19 különböző kiadással. (A két catalogus librorumban felsorolt összes kiadás, és nem művek száma alapján készült a fenti összesítés.) Ezt követően további száz író, tudós nevét olvashatjuk a listán, 3—10 közötti kiadással. A legsokoldalúbb szerző — úgy tűnik — a német Benjamin Hederich öt különböző szakban (történelem, filozófia, orátorok, lexikonok, vegyes) előforduló műveivel. A „népszerűségi” listán szép számmal találhatók latin auktorok, az újkori szerzők között a németek vannak a legnagyobb számban, de francia, olasz, spanyol, németalföldi, angol név sem ritka, magyar pedig négy van: Szegedy János, Hevenesí Gábor, Timon Sámuel jezsuiták és a protestáns tudós Bél Mátyás. Ha a szerzőnek több kiadványa található a második catalogus librorumban, mint az elsőben, erre a körülményre a név mellé tett csillaggal hívtuk fel a figyelmet. A jezsuita szerzők választéka láthatóan növekedett 1751—1755 között.

Az eddig leírtak alapján is meg lehet ítélni, hogy a pesti könyvesbolt választéka az 1750-es évek első felében igen gazdag volt. Abban az időben, amikor a magyarországi könyvkiadás még mindig erősen egyházas jellegű, és csak bizonyos műfajokban (teológia, jog, történelem, népszerű vallásos irodalom, alapfokú és gimnáziumi tankönyvek) elégítette ki valamennyire az igényeket, nem csekély a jelentősége annak, hogy a pesti könyvesboltban hozzáférhetővé vált a külföldi tudományos irodalom és modern szépirodalom számos alkotása is. A könyvesbolti választékot bizonyos értelemben kettősség jellemzi. Magas volt még a vallásos művek aránya (itt azonban korábban betiltott könyvek is szerepeltek, pl. Agreda, Serry művei), de kezdtek tért hódítani a világi tudományok, a vallásos prózától függetlenedő szépirodalom is. A latin még mindig túlsúlyban van, de egyes népszerű műfajokban a nemzeti nyelv jelentősége növekedett. Már az 1750-es évek pesti könyvkereskedelmében jelen voltak olyan művek, műfajok, amelyek valójában csak később, a felvilágosodás idején terjedtek el nálunk (pl. a filozófia területén Newton, Hugo Grotius, Christian Wolff művei, szépirodalmi műfajok: regény, elbeszélések, memoár, kalandos útleírások; gyakorlati ismereteket összefoglaló közhasznú könyvek, mezőgazdasággal, iparral foglalkozó munkák, nők számára készült irodalom stb.) A hagyomány és a modernség tehát egyszerre volt jelen a pesti könyvesbolt választék-

kában, de túlsúlyá még a hagyományok által meghatározott irodalomnak volt. Mauss könyvüzletének további jellegzetességeiről; a kiadványok nyelvéről, származási helyéről, a feltételezett könyveladról a tanulmány második, befejező részében lesz szó.

2. táblázat
A leggyakrabban előforduló szerzők

20 kiadással:		5 kiadással:	
Drexel, Hieremias	teol.	*Amort, Eusebius	teol. tört. fil.
19 kiadással		*Bellarmino, Roberto	teol.
Cicero, Marcus Tullius	tört. orát	*Caesar, Caius Julius	tört.
10 kiadással:		Calino, Cesare	teol.
*Heineccius, Johann Gottlieb	jog, tört. filoz. lex.	Clauss, Ignaz	teol.
*Lipsius, Justus	tört.	Fleury, Claude	teol. tört. ve-gyes
9 kiadással:		Horn, Friedrich	tört.
*Szent Ágoston	teol.	*Kircher, Athanasius	tört. fil.
*Katzemberger, Kilián	teol.	Lohner, Tobias	teol.
*Masenius, Jacobus	teol. tört. orát.	Purmann, Matthäus Gottfried	orv.
*Megerle, Johann Ulrich		*Siniscalchi, Liborio	teol.
(= Abraham a S. Clara)	teol.	Wolff, Christian Friedrich von	jog, fil.
Ovidius Naso, Publius	tört. orát.		
8 kiadással:		4 kiadással:	
Erasmus, Desiderius	tört. lex. ve-gyes	Aesopus	tört. orát.
*Szalézi Szent Ferenc	teol.	Baumeister, Friedrich Christian	fil.
Salignac de la Motte Felon,	tört. orát. ve-gyes	*Bél Mátyás	tört. lex.
François de		*Bisselius, Joannes	teol. tört.
7 kiadással:		*Bossuet, Jacques Benigne	teol. tört.
*Bona, Giovanni	teol.	*Bourdaloüe, Louis	teol.
*Cellarius, Christophorus	tört. lex.	Brunnemann, Johann	jog
*Hederich, Benjamin	tört. fil. orát. lex. vegyes	Buxtorf, Johannes	tört. lex.
*Szent Justin	teol. tört.	Crasset, Jean	teol.
*Segneri, Paolo	teol.	*Froelich, Erasmus	tört.
Tacitus, Publius Cornelius	tört. orát.	Ginther, Anton	teol.
Virgilius Maro, Publius	orát.	*Gotti, Vincenzo Ludovico	teol.
Vossius, Gerardus	tört. orát. lex.	*Heister, Lorenz	orv.
6 kiadással:		Hellwig, Christoph von	orv.
Alexandre, Noel	teol. tört.	(= Kräutermann, Valentin)	
Avancinus, Nicolaus	teol. orát	Huebner, Johann	tört. lex.
*Boerhaave, Herman	orvosi	Kolb, Gregorius	teol. tört.
Heimbach, Matthias	teol. fil.	*Livius, Titus	tört.
Juncker, Johann	orv.	Luenig, Johann Christian	tört. orát.
Kempis, Thomas a	teol.	*Mansi, Giovanni Domenico	teol.
*Schultz, Heinrich	orv.	*Morphof, Daniel Georg	tört. orát
Stanihurst, William	teol. tört.	*Nieremberg, Juan Eusebio	teol.
		Oehme, August	orv.
		*Ribadeneira, Pedro de	teol. tört.
		Seneca, Lucius Annaeus	fil. orát.
		*Szegedy János	jog
		Weber, Ad. (?)	teol. tört.

3 kiadással:

*Antoine, Paul Gabriel	teol.	Maria (Fernandez Coronel)	teol.
Bacon, Francis	fil.	de Jesus de Agreda	vegyes
Barclay, John	teol. tört.	Morvan de Bellegarde,	
*XIV. Benedek pápa	teol.	Jean Baptiste	
(= Lambertini, Prospero)		*Muschenbroek, Pieter van	fil.
*Cano, Francisco Melchor	teol.	*Neudecker, Sigismund	teol.
Carpzov, Benedict	jog	*Peikhart, Franciscus	teol.
Caussin, Nicolas	teol. tört.	*Philo Judaeus	tört.
Cilia, Gelasius di	teol.	*Pichler, Vitus	teol. jog
Clapmarius, Arnoldus	tört.	*Plautus, Titus Maccius	orát.
Dionysius von Luxemburg	teol.	Plinius Caecilius Secundus	
*Dufrene, Maximilian	teol.	Caius	tört. orát.
Fabricius, Joannes	tört.	*Pomey, François Antoine	tört. lex.
Fuhrmann, Mathias	tört.	Puente, Luis de la	teol.
Herlet, Friedrich	teol.	Pufendorf, Samuel von	jog, tört.
*Hevenesi Gábor	teol.	Riverius, Lazarus	orv.
Horatius Flaccus, Quintus	orát.	*Struve, Friedrich Gottlieb	jog, tört.
*Szent Jeromos	tört.	*Timon Sámuel	tört.
*Laymann, Paul	teol.	Wagner, Franz	tört. lex.
Leupold, Jacob	vegyes	*Zoesius, Henricus Jacobus	jog

Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában¹

Angliában a XVIII. század utolsó évtizedeire az egyes területek természeti adottságainak, illetve a piac diktálta igényeknek megfelelően, szinte mindenütt általánossá váltak azok a rotációs rendszerek, amelyek eredetüket tekintve a kelet-angliai Norfolkban elterjedt búza, répa, árpa, vöröshere összetételű vetésforgóra vezethetők vissza. Igazi lendületet a szigetország mezőgazdasága a XVII. századtól kapott, amikor a tulajdon szerzésének és elidegenítésének általános jogát deklarálták, s a szabaddá váló földforgalomnak köszönhetően a gazdasági élet egyéb szféráiban felhalmozódó tőkefelesleg akadálytalanul áramolhatott az angol vidékre. A vállalkozó szellemű polgárok a földet is hasznos tőkebefektetésnek tekintették, hiszen a föld kölcsönök felvételéhez is fedezetül szolgált, ami az esetenként drágább technikai újításoknak és kísérletezéseknek szintén megfelelő pénzügyi háttérrel biztosított. Egyidejűleg a kedvező vámpolitika, s a rohamosan gyarapodó népesség is a termelés fokozására, a művelt területek növelésére ösztönzött. Ekkor teljesedett ki a bekerítések, az „enclosure” állandó folyamata, amikor is az angol falvak közföldjei, illetve a műveletlen területek jelentős része fokozatosan magánkézbe került. Kiépült a mezőgazdasági bérlő — vállalkozások rendszere, ami még inkább a profitorientált termelést szolgálta.²

Ugyanakkor a kontinensen, a korábban Anglia számára is példát adó Németalföldet leszámítva, még feudális viszonyok kötötték gúzsba a mezőgazdaságot. A jobbágyi robotmunka, a tőkehiány, a rossz hitelviszonyok, a birtokforgalom merevsége, illetőleg az elmaradott agrotechnika következtében rendkívüli különbség mutatkozott Anglia és Európa többi országának agrártermelése között. A szigetország gyakorlata iránti széles körű elismerés, az angol agrárirodalom kibontakozása révén, a század utolsó harmadától vált általánossá. Hogy a korban a mezőgazdaság megújításával próbálkozó felvilágosult uralkodók miért nem a szintén régóta kiemelkedő gazdálkodást folytató Németalföldet választották példa gyanánt, főként

¹ Jóllehet ma már Helikon Könyvtár néven ismeretes az egykori családi könyvgyűjtemény, azonban a témából adódóan a „Festetics családi könyvtár” megjelölés használata célszerű.

² A korszakra vonatkozó óriási irodalomból csupán az alábbi műveket szeretném kiemelni: B. R. MITCHELL—P. DEANE: *Abstract of British Historical Statistics*. Cambridge, 1962., B. H. SLICHER VAN BATH: *The Agrarian History of Western Europe A. D. 500—1850*. London, 1966., E. KERRIDGE: *Agrarian Problems in the Sixteenth Century and After*. London, 1969., *Change in the Countryside: Essays on Rural England*. Eds H. S. FOX—R. A. Butlin. London, 1979., *The Agrarian History of England and Wales V/2*. Ed. J. Thirsk. Cambridge, 1985.

azzal magyarázható, hogy az agrártermelés valamennyi területét felölelő szakkönyvek sora, amelyek megalapozottságát az angliai mezőgazdaság élenjáró volta is igazolt, túlnyomórészt angol szerzők tollából került ki.³

E művek jó része, s a bennük hirdetett elvek, módszerek Magyarországon sem maradtak ismeretlenek, ami azonban nem a központi politikának tulajdonítható, hanem az I. Ferenc császár türelmetlen abszolutizmusával szembeni ellenálláshoz új utakat kereső gróf Festetics György határozott kultúrpolitikai tevékenységének. Az európai mértékkel is úttörő jelentőségű Georgikon, a Festetics által 1797-ben Keszthelyen létrehozott felsőfokú gazdasági tanintézet, a hazai feudális keretekhez képest új alapokon, kapitalisztikus gazdálkodási elvek alkalmazásával igyekezett enyhíteni a feudális kötöttségek mellett még szakemberhiánnyal küszködő magyar mezőgazdaság gondjain.⁴ Az angliai minta a tangazdaságban, az angol mezőgazdaságról személyes tapasztalatokkal is rendelkező tanár, Kisszántói Pethe Ferenc közreműködésével került felhasználásra.⁵ Az „anglus raison” szerint általa kialakított vetésforgóban, illetőleg a csekély értékű jobbágyi robotmunka helyett alkalmazott mezőgazdasági bér munka gyakorlatában a hagyományos gazdálkodási elvekkel való szakítás szándéka testesült meg. Mindemellett az angliai viszonyok folyamatos megismerését célzó törekvésekre vall az is, hogy ágensei útján Festetics egyre több angol szakíró munkáját szerezte be könyvtára számára. Richard Bright orvos, aki a bécsi kongresszus idején járt Magyarországon, maga is elismeréssel jegyzi meg könyvében, hogy Festetics még nála is nagyobb tájékozottsággal bírt a szigetország dolgaiban. A gróf könyvtáráról pedig úgy emlékezett meg, hogy ott szinte minden nyelven, rendkívül nagy számban lehetett találni különféle könyveket.⁶

A Georgikon gazdálkodási rendszere alapján tehát egyértelműen nagy hatással voltak Festeticsre a korszak angol mezőgazdaságának eredményei, de e tekintetben több, Magyarországon eddig még nem kutatott kérdés is felmerül. Mindenekelőtt az, hogy az egykori családi könyvtár anyagában fellelhető, a „new agriculture” gyakorlatát bemutató szakkönyvek milyen összetételt mutatnak, illetőleg milyen tárgyköröket ölelnek fel. Nem elhanyagolható a szerzők személye sem, amely a kor ítéletére nézve is adalékokkal szolgálhat, de e tanulmány terjedelmi korlátai miatt csak a legnagyobb hatású írók pályájára van mód röviden kitérni.⁷ Lényeges szempontnak látszik ugyanakkor annak vizsgálata, hogy az egyes művek milyen értéket képviseltek, illetőleg milyen vonatkozásban tarthattak igényt a korabeli magyar olvasó figyelmére.

³ B. H. SLICHER VAN BATH szerint Németalföldön a bevált módszerek generációkon keresztül öröklődtek vagy alkalmazkodtak az új igényekhez. Angliában viszont, ahol csak a XVIII. század folyamán tűntek el fokozatosan a hagyományos gazdálkodási keretek maradványai, igen élénk agrárirodalmi tevékenység alakult ki, s a „new agriculture” fogalma ezért kötődik oly szervesen a szigetországhoz, jöllehet az angolok csupán remek tanítványoknak bizonyultak. SLISCHER VAN BATH: *i. m.* 239. p.

⁴ A Georgikon történetére nézve lásd: SULE Sándor: *A keszthelyi Georgikon*. Bp., 1967., Georgikon 175. Szerk. SÁGI Károly Bp., 1972.

⁵ Pethe Ferenc életútjának részletes feldolgozását lásd: SULE Sándor: *Kisszántói Pethe Ferenc*. Bp., 1964.

⁶ R. BRIGHT: *Travels from Vienna through Lower Hungary*. London, 1818. 449. p.

⁷ Az angol agrárirók életrajzi gyűjteményét lásd: J. DONALDSON: *Agricultural Biography*. London, 1854.

E kérdések megválaszolása után természetesen még további kutatás tárgyát képezheti, hogy a Keszthelyen fellelhető munkák milyen arányt képviselnek az érintett időszak angol szakirodalmának egészéhez képest, de igen fontos lenne a német közvetítés szerepének alaposabb megvilágítása is.⁸

Megyei felmérések

Műfajilag, bár esetenként adódhatnak átfedések, az egyes műveket alapvetően három fő csoportba lehet sorolni. Közülük azonban mindenképpen az élre kívánczik az angliai agrárviszonyokról készített igen alapos felmérések sora, amelyek a Board of Agriculture, a Földművelésügyi Hivatal kezdeményezésére íródtak. Az 1793-ban felállított intézmény az új vívmányok terjesztése, az agrárirodalom széles körű művelése érdekében szállt síkra. Az ekkor megindított sorozat is ezt a célt szolgálta, s az általános szerkesztési elveket valamennyi felmérés bevezetőjében újból közölték. Eszerint a „hivatal a mezőgazdaság állapotának mindenre kiterjedő feltárása, s egy erőteljes birodalom belső fejlődését elősegítő eszközök vizsgálata végett felállítván, a különféle fontos sajátosságok mellett szükségszerűen figyelemmel kell hogy legyen a közjó összetevőit illetően”.⁹

E sorok lényegében két kiváló szakíró, Arthur Young és John Sinclair munkásságának „ars poetica-jaként” is felfoghatók, akik a szigetország agrártudományosságának meghatározó alakjai voltak. Young (1741—1820)¹⁰ alig huszonhárom évesen jelentette meg korai mezőgazdasági tárgyú cikkeit a *Museum Rusticum et Commerciale* című első agrárszaklapban, majd pár évvel később, igen népszerűvé lett munkáját, *The Farmer's Letters to the People of England*, amellyel már az egész országban nevet szerzett magának.¹¹ Bár a suffolki Bradfieldben maga is gazdálkodott, mégis sok helyen megfordult, s észak-, illetve dél-angliai tapasztalatait 1768-ban és 1770-ben két újabb munkában örököltette meg.¹² Egyik, a kortársak és az utókor által egyaránt sokat idézett agrárgazdasági értekezése szintén a hetvenes években látott napvilágot, amelyek megjelenése az angliai mezőgazdaságban bekövetkező természetszerű változásokkal is egybeesett.¹³ Az 1770-es évtizedtől

⁸ A jeles német szakíró, Albrecht Thaer magyarországi hatására vonatkozóan lásd: Ifj. BARTA János—OROSZ István: *Albrecht Thaer hatása a magyarországi agrártudományra*. Agrártörténeti Szemle 21. 1979. 365—377. p.

⁹ „A board established for the purpose of making every essential enquiry into the agricultural State, and the means of promoting the internal improvement of a powerful Empire, will necessarily have it in view, to examine the sources of public prosperity, in regard to various important particulars.” N. KENT: *General View of the Agriculture of the County of Norfolk*. London, 1813. IV. p.

¹⁰ Young összefoglaló életrajzát a rendkívül termékeny munkásságot illusztráló válogatás kíséretében lásd: G. E. Mingay: *Arthur Young and His Times*. London, 1975.

¹¹ A YOUNG: *The Farmer's Letters to the People of England* ... London, 1767.

¹² A. YOUNG: *A Six Weeks' Tour through the Southern Counties of England and Wales*. London, 1768., A. YOUNG: *Six Months' Tour through the North of England*. London, 1770.

¹³ A. YOUNG: *Political Arithmetic, Containing Observations on the Present State of Great Britain and the Principles of Her Policy in the Encouragement of Agriculture*. London, 1774., *Political Arithmetic, Part II. Containing Considerations on the Means of Raising the Supplies within the Year*. Occasioned by Mr Pulteney's Pamphlet on that Subject. London, 1779.

ugyanis az angol gabonaforgalom export-import értékkülönbözete évi átlagban csaknem 300 000 fontos veszteséget mutatott, s a korábbi alacsony belföldi gabona-árszínvonal következtében az állattenyésztés, illetőleg az állati termékek forgalmazása került előtérbe.¹⁴

Mindamellet Young szakírói vállalkozásainak talán legjelentősebb darabját az *Annals of Agriculture* című folyóirat képezte. Az 1784 és 1815 közt általa szerkesztett lapban a kor valamennyi neves angol mezőgazdásza jelentetett meg cikket, ami igencsak ellentmond a Youngot utólag ért bírálatoknak, miszerint sok tekintetben felületes és járatlan lett volna, s a gyakorlati gazdálkodók valójában figyelemre se méltatták.¹⁵ Cáfolja ezt a tényt az is, hogy a Földművelődésügyi Hivatal létrehozásakor, az elnök Sir John Sinclair mellett, Youngot választották meg titkárnak. A skót származású Sinclair (1754—1835),¹⁶ aki Edinburghban, Glasgowban, majd pedig Oxfordban folytatott jogi tanulmányokat, végül is nem az ügyvédi pályát választotta, hanem 1780-tól kezdve csaknem harminc éven át parlamenti képviselőként és közíróként tevékenykedett az agrárérdekek védelmében. A *History of the Public Revenue of the British Empire* című, 1784-ben Londonban kiadott közgazdasági értekezése hozta meg számára az általános elismerést,¹⁷ de igen sokat munkálkodott a brit gyapjú minőségének javítására létrehozott edinburghi társaság alapító tagjaként is. Sinclair és Young közt azonban alapvető különbségnek számított, hogy míg az előbbi inkább egy szintetizálásra hajlamos, az idősebb Pitt köréhez tartozó politikus alkat volt, addig az utóbbi, jóllehet nemegyszer intuitív módon, de a legkülönbébb részletek fáradhatatlan kutatójának számított. Young volt az, aki folyamatosan jelentette meg írásait, s ha éppen nem írt vagy lapot szerkesztett, akkor az országot járta.

Nem lehet véletlen, hogy kettőjük közül csak Young készített felméréseket a Board of Agriculture számára, mégpedig összesen hetet. Essex, Lincolnshire, Norfolk, Oxfordshire, Hertfordshire gazdálkodásának ismertetése mellett 1794-ben, illetve 1813-ban két könyvet is megjelentetett Suffolk mezőgazdaságáról. E két munka közül az utóbbi, az 1813. évi átdolgozás, megtalálható az egykori Festetics könyvtár anyagában, s ennek értékét feltétlenül növeli, hogy a korábbi állapotokkal való egybeesés révén e jelentős kelet-angliai megye mezőgazdaságának fejlődéséről sokkal átfogóbb képet lehet nyerni.¹⁸ Young ugyanis közel húsz év távlatában végzett megfigyeléseit is számításba vette, s állításait, feltételezéseit — főként az agrárgazdasági folyamatok értékelésekor — a legobjektívebb módon igyekezett mérlegre tenni. Ezt a törekvést szolgálja a fejezetek beosztása, amely egyúttal a szempontok összetettségét is jól érzékelteti.

¹⁴ C. WILSON: *The British Isles*. In: *An Introduction to the Sources of European Economic History 1500—188*. Eds C. WILSON—G. PARKER. New York, 1977. 121. p., J. D. CHAMBERS—G. E. MINGAY: *The Agricultural Revolution 1750—1880* London, 1966. 39—42. p.

¹⁵ MINGAY: i. m. 5—8. p.

¹⁶ Sinclair életének feldolgozását lásd: R. MITCHISON: *Agricultural Sir John. The Life of Sir John Sinclair of Ulster, 1754—1835*. London, 1962. Sinclairról egyébként már a Pethe Ferenc által szerkesztett első magyar agrárszaklapban, a *Visszaforduló Magyar Gazda* 1797. évi 22-es számában is található egy rövid írás.

¹⁷ E mű 1803—1804-es harmadik kiadása szintén megtalálható Keszthelyen.

¹⁸ A. YOUNG: *General View of the Agriculture of the County of Suffolk*. London, 1813.

Az első fejezetben a földrajzi és az ökológiai adottságok ismertetésén kívül Suffolk közigazgatási viszonyairól is szó esik. A következő fejezetben kerül tárgyalásra a birtokviszonyokkal, a birtokigazgatással, valamint a földbérlettel kapcsolatos tulajdonjogi és pénzügyi kérdések sora. Ezután következik a bekerítések pozitív vagy negatív hatásának vizsgálata, majd pedig a szántóföldi művelés során alkalmazott munkaeszközök és módszerek ismertetése. Ugyanakkor az adott időszak legmodernebbnek számító s egyes talajfajtákhoz megfelelően kialakított vetésforgók részletes leírásán túl, magában a vetésforgóban alkalmazott növények termesztésével kapcsolatos helyi módszerek feltárása sem maradt el. A rét- és legelő gazdálkodás gyakorlatának ismertetése után az állattenyésztést, és az állati termékek hasznosítását egyaránt átfogó fejezet tárgyalja. A mezőgazdasági bémunkával kapcsolatos vizsgálódáshoz még egy „politikai gazdaságtani” fejezet is járul, amelyben a közlekedés, szállítás, értékesítés és népesség alakulásáról lehet olvasni. Külön fejezet foglalkozik azonban az állami agrárpolitika helyi hatásával, az esetleg meglévő mezőgazdasági társaságok működésével. A függelék is rendkívül fontos adalékokat tartalmaz a megyében termesztett növények árszínvonaláról, a mezőgazdaságban fizetett bérek, illetőleg az élelmiszerek árának változásairól. Összességében tehát megállapítható, hogy a Young által készített felmérés igen alapos ismereteket nyújt a XVIII–XIX. század fordulójának suffolki gazdálkodásáról.

A Suffolk északi határán fekvő Norfolkrol két mű is található a gyűjteményben, s közülük az egyik nem a Földművelésügyi Hivatal megbízásából készült. Young kortársa, William Marshall még az 1780-as években kétkötetes munkát adott közre annak az angol megyének a mezőgazdaságáról, amely vetésforgói révén szerte ismertté vált Európában. Marshallnak ez az írása egyébként német fordításban jutott el Keszthelyre.¹⁹ A könyv igen alapos ismertetést ad mind a földbérleti viszonyokról, mind pedig a könnyű norfolki talajon alkalmazott agrotechnikai módszerekről. Marshall műve mellett azonban igen fontos kiegészítésekkel szolgál Nathaniel Kent munkája is, melyet 1813-ban jelentetett meg a Board of Agriculture.²⁰ E mű szerkezetileg Young már ismertetett suffolki felméréséhez igazodik, bár a szerző közel sem tanúskodik olyan problémaérzékenységről, mint a Földművelésügyi Hivatal titkára. Nem retrospektív módon vizsgálja a termelékenység alakulását, mint ahogy eltekint a bérleti díj, a bérlet időtartama, s a bérleti feltételek közelmúltbeli változásának ábrázolásától is. Kimondottan egy időszak jellemzőit, az 1800-as évek elejének norfolki agrárhelyzetét rögzíti, anélkül, hogy részletesebb adatsorokat közölne, vagy az agrárgazdasági folyamatok mélyebb összetevőit boncolgatná. Összességében tehát Nathaniel Kent könyvét csak Marshall német fordításával együtt hasznosíthatta igazán az érdeklődő magyar olvasó. Kent egyébként a birtokviszonyok tekintetében mindig is a kis bérletek kialakítása mellett érvelt. Már első nagyobb művében, a *Hints to Gentlemen of Landed Property*

¹⁹ W. MARSHALL: *The Rural Economy of Norfolk I–II*. London, 1787., Német címe: *Beschreibung der Landwirtschaft in der Graffschaft Norfolk I–II*. Berlin, 1797–1798. Marshall munkásságát lásd: P. HORN: *William Marshall (1745–1813) and the Georgian Countryside*. Abingdon, 1982.

²⁰ N. KENT: *General View of the Agriculture of the County of Norfolk*. London, 1813. Kent első felmérése 1796-ban jelent meg Norfolkrol. Életét lásd: P. HORN: *An Eighteenth Century Land Agent: The Career of Nathaniel Kent (1737–1810)*. *Agricultural History Review* 30. 1982. 1–16. p.

lapjaiban is a nagy birtokok kis bérlőgazdaságokra osztásáért szállt síkra,²¹ míg Marshall inkább a nagybani termelés hívének mutatkozott. Az angol bérleti rendszer propagálására, illetőleg a magyar viszonyokhoz való alkalmazására, Magyarországon csak Pethe Ferenc, a Georgikon egykori tanára tett kísérletet második szaklapjában, a *Nemzeti Gazdában*.

Az elsősorban szántóföldi növénytermesztésük és modern agrotechnikai módszereik révén ismert Norfolk és Suffolk mellett, az állattenyésztése, valamint legelő- és rétgazdálkodása miatt élenjáró angol megyéről, Leicestershire-ről is található felmérés Keszthelyen.²² A wolverhamptoni William Pitt, aki csak névrokona volt a politikusnak, rendkívül alapos ismertetést készített. Nathaniel Kenthez képest igyekezett a korábbi időszakok agrárgazdasági folyamataira is rávilágítani, sőt esetenként más megyék viszonyaival is egybevetette a leicestershire-i állapotokat. Igen érdekes adalékokkal szolgált például a földbérleti díjak változásának vizsgálata során, amelyből kiderült, hogy amíg az 1700-as évek elején a megyében átlagosan 5 shilling volt egy acrenyi (0,4 ha) terület bérleti díja, addig 1805-ben már 5 font.²³ Száz év alatt tehát hússzorosára emelkedett! Ez pedig mindenképpen az egyre hatékonyabb módszerek alkalmazását jelentette, hiszen a földbérleti díj nagysága mindig is a földből kihozható profithoz igazodott. Norfolkban és Suffolkban természetesen más volt a helyzet, mivel ott már a XVII. századra visszamenően eredményesebb gazdálkodást folytattak. Mindamellett igen figyelemre méltó a megyében alkalmazott vetésforgókat tárgyaló fejezet is. A norfolki négyes vetésforgó elemeit ugyanis továbbfejlesztett formában, többnyire hatszakaszos rendszerben alkalmazták.²⁴ Elterjedt volt a bükköny, s a szálastakarmányok közt nagy szerepet játszottak a fűfélék. Ez utóbbiak közül főként az angol perje.

Kelet-Angliához képest azonban Leicestershire-ben, jóval nagyobb területet foglaltak el a rétek és a legelők. Csatornázással, öntözéssel, rendszeres trágyázással javították a minőségüket.²⁵ E tekintetben egyébként Robert Bakewell és a Culley fivérek, a kor neves állattenyésztői jártak elől jó példával. A Bakewell által kitegyesztett Dishley-juhok valószínűleg nem értek volna el olyan jelentős súlygyarapodást, ha nem kiváló minőségű legelőkön és takarmányon tartják őket.²⁶ A magyar olvasó számára azonban csábító lehetett a tejtermelésről íródott fejezet is. Előfordult ugyanis, hogy egy-egy leicestershire-i tehenészetben 11 font 10 shilling évi jövedelemmel számolhattak tehenenként.²⁷ A nyugat-európai mintára ekkoriban létrehozott magyar „svájcerájok” viszont eleve kudarcra voltak ítélve, hiszen nálunk nem voltak olyan városok, amelyek állandó felvevő piacot jelentettek volna a tejtermékeknek.

²¹ N. KENT: *Hints to Gentlemen of landed Property*. London, 1775. 217–218. p.

²² W. PITT: *A General View of the Agriculture of the County of Leicester*. London, 1809.

²³ PITT: *i. m.* 45. p.

²⁴ PITT: *i. m.* 92–93. p.

²⁵ A. YOUNG: *A Ten Days' Tour to Mr Bakewells' Annals of Agriculture* 1786. 472–478. p.

²⁶ J. D. CHAMBERS—G. E. MINGAY: *The Agricultural Revolution 1750–1880*. London, 1966. 65–68. p.

²⁷ PITT: *i. m.* 218–219. p. 10–14. p.

Az 1805-ben Northumberland gazdálkodásáról kiadott felmérés két szerző, John Bailey és George Culley munkája.²⁸ Bailey, aki Lord Tankerville szolgálatában működött jó ideig a megyében, korántsem volt olyan elismert szakember mint George Culley, aki gyakorlati gazdaként és agráríróként egyaránt sokat tett a hatékony módszerek terjesztéséért.²⁹ Még az 1760-as évek elején került bátyjával Bakewell mellé, ahol mesterüktől átvették azt az alapelvet, hogy tenyésztésre kizárólag a legjobban fejlett, s a legegészségesebb állatokat választották ki. Néhány év elmúltával az észak-angliai Northumberlandbe költöztek, ahol meglehetősen nagy farmokat lehetett bérelni, s a bérleti díjak is igen méltányosak voltak. Ekkoriban igen maradi módon gazdálkodtak a megyében, s csakis a Culley-fivérek hatására kezdték egyre többen alkalmazni a norfolki vetésforgó módosított változatait. Kezdetben hétszakos forgók terjedtek el, mígnem a századfordulóra az ötszakasos rotációk váltak általánossá, ahol a cereáliák és a különféle takarmánynövények mellett, az ötödik szakaszt legelő számára tartották fenn. Egyébként a Culley testvérek, Matthew és George voltak azok a bérlők, akik a megyében meghonosították a répa sorvetését. Mégis elsősorban állattenyésztésük révén váltak híressé. A Bakewell nevéhez fűződő Dishley-fajtának a Teeswaterrel való keresztezése nyomán alakult ki a Border Leicester, vagy más néven a Culley-fajta, amely sokkal ellenállóbb volt a finom csontozatú Dishleyhez képest. Mindamellett George Culley igen jó író is volt, s 1786-ban Londonban publikált *Observations on Livestock* című művével országosan elismertté vált szakírói körökben. Egykori tanítója, Bakewell, soha nem jelentetett meg önálló munkát, s tevékenységéről csakis a kortárs agráríróknak köszönhetően maradtak fenn pontos leírások.

A Board of Agriculture ösztönzésére íródott northumberlandi felmérést egyébként Arthur Young és William Marshall is nagyra tartotta. A szerkezetében és a tárgyalt mezőgazdasági problémák vizsgálatában a többi felméréshez igazodó mű értékét azonban — magyar szempontból nem elhanyagolható módon — még két dolog is növelte. Mindenekelőtt a gépeknek, eszközöknek és az agrotechnikai módszereknek a többi felméréstől eltérően sokkal részletesebb, metszetekkel is illusztrált ismertetése, ami már-már kézikönyv jellegűvé tette ezt a munkát. A másik igen fontos jellemzője volt az állattenyésztést tárgyaló fejezetek pontossága és szakszerűsége. Itt főként a juhtenyésztéssel foglalkozó részek figyelemreméltóak, annál is inkább, mivel a francia háborúk lezárulásával a gypajú lépett elő konjunktúrális exportcikké.

Talán ezzel is magyarázható, hogy James Robertson skót szerzőnek Inverness mezőgazdaságáról összeállított műve is megtalálható Keszthelyen, hiszen az erdős, hegyes skóciai megyében a legfőbb jövedelemforrást a juh- és a kecsketartás jelentette.³⁰ E terjedelmében és színvonalában jelentéktelennek tűnő könyv, mintegy jelezve a megye mezőgazdaságának súlyát, ha önmagában nem is mérhető az eddig

²⁸ J. BAILEY—G. CULLEY: *General View of the Agriculture of the County of Northumberland*. London, 1805.

²⁹ D. J. ROWE: *The Culleys, Northumberland Farmers, 1767—1813. Agricultural History Review* 19. 1971. 156—174. p.

³⁰ J. ROBERTSON: *General View of the Agriculture of the County of Inverness*. London, 1808.

tárgyalt felmérésekhez, mégis a szigetország állattartásának összképéről további fontos adalékokkal szolgálhatott.

Végezetül, John Middleton könyve Middlesex mezőgazdaságáról, valószínűleg a megye élelmiszertermelése, — közelebbről, egy nagy város igényeinek kielégítésére specializálódott régió — általános jellemzőinek összefoglalása miatt kelthette fel Festetics érdeklődését.³¹ Bár ez a megye volt Rutlandshire után Anglia második legkisebb megyéje, a London körül elterülő gazdaságok a legvirágzóbbak közé számítottak az országban. Itt már az 5—600 acres farmokat a tekintélyesebbek közé sorolták, hiszen az átlagos nagyság 100 acre volt.³² Ugyanakkor Suffolkban vagy Leicestershire-ben nem volt ritka az 1000—3000 acres bérlet sem.³³ A bérleti díj nagyságát egyébként más területekhez képest feltűnően befolyásolta a piactól, azaz ebben az esetben a fővárostól való távolság. A bérleti időtartam is eltért a kelet-angliai szokásos 7—21 éves periódustól, mivel itt az évenkénti meghosszabbítás, vagy a meghatározatlan időre szóló szerződések voltak igen gyakoriak. A rövidebb bérleti idő természetesen gyakrabban tette lehetővé a tulajdonos számára, hogy emelje a bérleti díj összegét. Mindemellett London közelségére vallanak az itt alkalmazott egyedi vetésforgók is, amelyekben a népelelmezési cikként és takarmánycikként egyaránt jól hasznosítható burgonya is helyet kapott. Az ún. stratfordi vetésforgóban három szakaszban, a búzával és a vörösherével, míg a kensingtoni rotációban káposztával és vörösherével termesztették.³⁴

Az egykori családi könyvtárban meglévő felmérésekről összességében tehát megállapítható, hogy az invernessi kivételével mindegyik Anglia egy-egy jellegzetes agrárregióját képviseli. Közülük kiemelkednek a Norfolkra és Suffolkra szóló írások, amely megyék a kor ismert angol szakíróinak véleményével összhangban főként a növénytermesztésben, míg a Leicestershire-ről és Northumberlandről írott munkák az állattenyésztésben élenjáró megyéket mutatták be. Valamennyi jóval Festetics György halála, azaz 1819 előtt jelent meg, így igen valószínű, hogy e munkák nem utóbb, hanem mint azt a Georgikonban megvalósított elvek és módszerek is bizonyítják, az alapító szándékait tükröző módon, az iskola első két évtizedében kerültek Keszthelyre.

Kézikönyvek és összefoglalások

Festetics György tudatos gyűjtőtevékenységére vall a szakkönyvek második csoportja is, amelyek vagy a szigetország mezőgazdaságának egészére nézve, tematikus rendszerben nyújtanak eligazítást, vagy pedig egy-egy szakterület ismeretanyagáról tájékoztatják az olvasót. Az e műfajokat képviselő munkák nagy száma miatt azonban csak a legjelentősebbek ismertetésére vállalkozhatunk.

E csoportban kétségtől R. W. Dickson kézikönyvei tekinthetők a legimpozánsabb daraboknak. Kétkötetes átfogó műve, a *The Farmer's Companion* 1813-as

³¹ J. MIDDLETON: *General View of the Agriculture of the County of Middlesex*. London, 1813.

³² MIDDLETON: i. m. 53. p.

³³ YOUNG: Suffolk i. m. 14. p., Pitt: i. m. 28—29. p.

³⁴ MIDDLETON: i. m. 190. p.

Londonban megjelent második kiadása mellett megtalálható e könyv korábbi változatának német nyelvű berlini kiadása is, amelyet az angol mezőgazdaság nagy hatású német szakértője, Albrecht Thaeer rendezett sajtó alá.³⁵ Az említett második kiadás egyébként összesen 946 oldalon 103 metszet kíséretében tárgyalja az angol mezőgazdaság jellemzőit. A címszavakra épülő fejezetekben a különféle növénytermesztési eljárásoktól kezdve, a gazdasági épületek tervezési módján át, gyümölcsfák telepítéséig mindenről lehet olvasni. Különösen figyelemre méltó a gépeket, munkaeszközöket tárgyaló fejezet, amely a sorvetőgépek, ekék, boronák, lókapák stb. gazdagon illusztrált ismertetését tartalmazza. Mindemellett a szerző pontosságára jellemző, hogy az állattenyésztési részben még a különböző juhajtáktól nyerhető gyapjú súlya is táblázatokban van feltüntetve. A könyvben azonban található olyan fejezet is, amely kizárólag a bekerítések technikai kérdéseivel foglalkozik, szervesen kapcsolódva a konkrét termesztéstechnikai vagy egyéb gyakorlati ismereteket taglaló fejezetekhez. Ez a rész a modern vetésforgók alkalmazását lehetlenné tevő közösségi gazdálkodási keretek kritikáját is magában foglalja, utalva arra, hogy csakis az elkülönített, egy tagban lévő területeken lehet eredményeket elérni. E könyvek csoportjában igen átfogó műnek tekinthető Robert Brown *A Treatise on Agriculture and Rural Affairs* címmel 1811-ben Edinburghban megjelent írása is. A növénytermesztésről, talajművelésről, trágyázásról, öntözésről, állattenyésztésről stb. szóló fejezetek kellő részletezettséggel, s megfelelő gyakorlati ismeretekkel íródtak. Megtalálható ezen kívül még John Mills az idő tájt már elavultnak számító, *A New and Complete System of Practikal Husbandary* című munkája, igen korai német fordításban.³⁶

Culley már említett első nagyobb írása, az *Observations on Livestock* 1804-es német nyelvű kiadása is Keszthelyen található.³⁷ A könyv számos angliai, illetőleg idegen nyelven való megjelentetése is jelzi megbecsültségét, valamint külföldi elismerését. Ez mindenekeelőtt annak tulajdonítható, hogy a szerző mint gyakorló állattenyésztő, az állatok minden jellemzőjét, azaz színt, arányokat, csontozatot stb. a legrészletesebben igyekezett leírni. A korban egyébként nem voltak még meghatározott szakirodalmi normák, így e könyv, rendszerezettsége folytán úttörő jelentőségűnek számít. Ráadásul Culley még az egyes fajták eredetéről is megpróbált tájékoztatást adni. Igen érdekes például a lótenyésztésről írott fejezet, amelyben megemlíti, hogy Bakewell Hollandiából hozott méneket a helyi állomány felfrissítésére.³⁸ A legrészletesebben azonban a juhtenyésztéssel foglalkozott, amelynek során összesen tizennégy juhajtfa tulajdonságait elemezte.³⁹ Megtudhatjuk, hogy a legtöbb gyapjút a Lincolnshire-fajta adta, átlagosan 11 fontot, azaz kb. 5,5 kg-ot. Utána következett a Teeswater, s a Dartmore 9-9 fonttal (kb. 4,5 kg). A

³⁵ R. W. DICKSON: *Der Praktische Ackerbau I—II*. Berlin, 1808.

³⁶ J. MILLS: *Vollständiger Lehrbegriff von der praktischen Feldwirtschaft, nach der alten und neuen Einrichtung, soweit sie sich auf die Erfahrung gründet I—V*. Leipzig, 1764—66.

³⁷ G. CULLEY: *Über die Veredlung und Auswahl der vorzüglichsten Hausthiere*. Berlin, 1804.

³⁸ CULLEY: i. m. 27. p.

³⁹ A leírások fejlődésének problémájáról lásd: M. L. RYDER: *The History of Sheep Breeds in Britain*. *Agricultural History Review* 12. 1964. 1—12. p.

legkevesebbet adta a Dunface, és a kimondottan jó minőségű gyapjáért tenyésztett Shetland, azaz átlagosan 1,5-1,5 fontot (0,75 kg-ot).

A juhtenyésztéssel, illetőleg a juhok tartásával és gyógyításával kapcsolatban még több önálló munka található a gyűjteményben angol és német nyelven egyaránt. John Luccock tekintélyes értekezése például nemcsak az Angliában előforduló juhajták tenyésztési gyakorlatát dolgozta fel, hanem a gyapjú minőségével, kezelésével és értékesítésével kapcsolatban is nélkülözhetetlen ismereteket közölt.⁴⁰ Mégis talán e mű legfontosabb vonása, hogy a befektetések és költségek alakulásáról sem feledkezett meg a szerző. A teljesen más feltételek mellett működő magyar tenyésztő számára viszont természetszerűleg inkább hasznosabbak lehettek azok a számítások, amelyek a földterület nagyságának és az eltartott állatok számának arányai-val foglalkoztak. A Dishley-juhok megfelelő tartásához például nyolc acrenyi földet vett alapul tizenegy állat éves legelő- és takarmányszükségleteinek előteremtéséhez.⁴¹ Luccock egyébként a kor legnevesebb angol állattenyésztőire hivatkozott, s nem feledkezett meg Young közvetítői tevékenységéről sem. Figyelemre méltó munka még Hunt és Lasteyrie írása a spanyol merinó juhok hasznosításáról, amelyeket kimondottan királyi rendeletre kezdtek el tenyésztetni Angliában.⁴² Három szerző, Redhead—Laing—Marshall 1792-ben Edinburghban *Observations on the Different Breeds of Sheep* címmel kiadott művét is meg kell említenünk, amelynek függelékében még további szakkönyvek listája szerepel. Feltehetően ennek nyomán került kiválasztásra később John Plaw *Ferme ornée, or Rural Improvements* című írása.⁴³ Az új mezőgazdaság német autoritásától, Thaertól is található még juhtenyésztési kézikönyv Keszthelyen, amely 1811-ben jelent meg Berlinben.⁴⁴ Állatgyógyászati szempontból viszont George Mackenzie értekezése emelkedik ki, amely az Edinburgh Society ösztönzésére készült.⁴⁵ Említést érdemel még ezen kívül Thomas Boardman 1805-ben Londonban kiadott állatorvosi szótára.⁴⁶

Végezetül szólni kell egy olyan műről is, amely ekkor még viszonylag fiatalnak számító tudományterülettel, az agrokémia tárgykörével foglalkozott. Humphrey Davy *Elements of Agricultural Chemistry* című könyve 1813-ban Londonban látott napvilágot, amelyet Pethe Ferenc — két évvel az angliai kiadás után — második szaklapja, a *Nemzeti Gazda* mellékleteként bocsátott magyarul a hazai olvasók elé.⁴⁷ Davy közel tíz éven át tartott előadásokat a Board of Agriculture tagjai számára, mígnem előadásainak anyagát könyvben is megjelentette. E munka lefordítása egyébként mind szakmai, mind nyelvi szempontból újszerű vállalkozásnak számított, hiszen az egykori georgikoni tanár az 1810-es évek magyar nyelvújító törekvéseinek megfelelően próbálta közérthető formában értelmezni az angol szerző megál-

⁴⁰ J. LUCCOCK: *An Essay on Wool, Containing a Particular Account of the English Fleece*. London, 1809.

⁴¹ LUCCOCK: i. m. 206. p.

⁴² C. HUNT: *A Practical Treatise on the Merino and Anglo-Merino Breeds of Sheep*. London, 1809. P. LASTEYRIE: *An Account of the Introduction of Merino Sheep*. London, 1810.

⁴³ J. PLAW: *Ferme ornée, or Rural Improvements*. London, 1796.

⁴⁴ A. THAER: *Handbuch für die feinvollige Schaafzucht*. Berlin, 1811.

⁴⁵ G. MACKENZIE: *A Treatise on the Diseases and Management of Sheep*. Edinburgh, 1809.

⁴⁶ T. BOARDMAN: *A Dictionary of the Veterinary Art*. London, 1805.

⁴⁷ H. DAVY: *A földművelési Kémia gyökerei*. Ford. Pethe Ferenc. Bécs, 1815.

lapításait. Természetesen Davy és magyar nyelvű fordítója, a kor színvonalának megfelelően, sok bizonytalanságot árul el, de a vetésforgók szükségességét igazoló tápanyag tartalékolási kísérletek ismertetése komoly gyakorlati jelentőséggel bír. Ráadásul a legmodernebbnek számító forrásból magyar nyelven addig még nem jelent meg hasonló írás.

A fenti művekkel csupán szűk keresztmetszetet adhattunk az érintett műfajokat reprezentáló szakmunkákból. A sokszínűség azonban mindenképpen érezhető, amelyhez képest jóval szerényebbnek mutatkozik a szigetországi szerzőktől származó könyvek harmadik csoportja.

Népszerűsítő munkák, kalendáriumok

Egyedinek tekinthető a Földművelésügyi Hivatal levelező tagjainak értekezései-ből és tudósításaiból összeállított kötet, amely *Communications to the Board of Agriculture* címmel, közel hatszáz oldalas kiadványként jelent meg Londonban, 1806-ban. A szerzők jobbára gyakorlati gazdák voltak, így nevük kevésbé, vagy egyáltalán nem jelentős a kor angol szakirodalmának szempontjából. Érthető módon tehát az egyes írások színvonala is igen eltérő. Tematikailag viszont a kötet igazán átfogó, hiszen az agrárszféra szinte valamennyi kérdéséről tartalmaz hasznos elemzéseket, leírásokat. Így például, a tejtermelésről, a tejtermékek forgalmazásában rejlő anyagi lehetőségekről éppen úgy olvashatunk, mint a növényvédelem különböző módjairól, vagy az angliai gabonatermelés és fogyasztás alakulásáról. Mindemellett érdekes adaléknak számít még a Board of Agriculture szerepére nézve, hogy egy bizonyos John Wright kimondottan a Hivatal felhívására folytatott kísérleteket a különböző trágyafajtákkal.⁴⁸

A fiatal Young szakírói próbálkozásának első darabjai szintén a tudósítások csoportjához tartoznak. Még a suffolki Bradfieldben volt bérlő, mikor a *The Farmer's Letters* első sorait, főként gyakorlati tapasztalatai nyomán, papírra vetette. Művének 1767-es londoni megjelenését több kiadás is követte, amelyek közül az 1771-es található a könyvtárban. Az ismeretgyűjtő utak eredményeképpen ekkoriban íródott munkái közül megtalálható még *A Six Months' Tour through the North of England 1771–75*-ös lipcei kiadású német fordítása is.⁴⁹

Mint már korábban utaltunk rá, Young tevékenységében meghatározó volt az idegen területek gazdasági-társadalmi körülményeinek megismerése és feldolgozása, még ha e korai könyvek nem is érik el későbbi írásai színvonalát.⁵⁰ Mindazonáltal a konkrét agrotechnikai eljárások regisztrálásán túlmenően, már ekkor igyekezett üzemszervezési, sőt általános agrárgazdasági összefüggésekre rávilágítani.

⁴⁸ J. WRIGHT: *Experiments Made at the Request of the Board*. In: *Communications ... i. m.* 175–208. p.

⁴⁹ A. YOUNG: *Sechsmönatliche Reise durch die nördlichen Provinzen von England I–IV*. Leipzig, 1772–75.

⁵⁰ Young említett művei sorrendben a következők: *A Six Weeks's Tour through the Southern Counties of England and Wales*. London, 1768., *A Six Months' Tour through the North of England*. London, 1770., *The Farmer's Tour through the East of England*. London, 1771.

Az észak-norfolki Holkham gazdálkodása sem maradt azonban ismeretlen Keszthelyen. A Coke család birtoka ugyanis szinte a kor mezőgazdaságainak zárókövévé vált, hogy még az angliai mértékkel is egyedülálló eredményeket a helyszínen tanulmányozhassák.⁵¹ Rigby 1818-as leírása szerint Holkhamben a vetésforgókkal, az intenzív talajműveléssel és növényvédelemmel folytatott állandó kísérletek nyomán nem volt ritka a megye ácrenkénti termésátlagának kétszerese, vagy az országos termésátlagok háromszorosa sem!⁵² A szerző említést tesz még a Holkham Hallban július 7-én évenként megrendezett ünnepségekről és versenyekről is, amikor a legjobb juhászok mutatták be állataikat, vagy a környék gazdái mérték össze tudásukat szántásban. Hasonló jellegű bemutatókra Magyarországon csak később, gróf Széchenyi István kezdeményezésére került sor.

Egy ekkoriban már túlhaladottnak számító műfaj reprezentánsaiként a kalendáriumok is megtalálhatók, amelyek a mindennapi feladatok, az évszakok változásával összefüggő gyakorlati teendők leírásával voltak hivatva szolgálni az eredményesebb gazdálkodást. A szerző feltüntetése nélkül 1809-ben Londonban kiadott *The New Farmer's Calendar*, valamint *The Farmer's Pocket Calendar* mellett Youngnak *The Farmer's Calendar* címmel számos kiadást megért munkája emelkedik ki.⁵³ A kontinens országainak kalendárium irodalmával egybevetve — természetszerűleg a műfaj kötöttségéből adódóan — ezek a munkák szerkezetileg alig mutatnak eltérést. Ugyanakkor nem elhanyagolható, hogy Európa más részeihez képest magasabb agrotechnikai szinthez igazodva, kapitalista viszonyok alapján szabták meg a mezőgazdaság valamennyi termelési ágához kapcsolódó teendőket. Didaktikus hangvétel sem jellemzi ezeket az írásokat, hanem sokkal inkább egy kézikönyv tárgyilagossága vagy szabatossága. Young közel hétszáz oldalas művének alaposságát jól érzékelteti, hogy a függelékben például éppúgy közöl összehasonlító adatokat a különböző mértékegységekről, mint a korszerűbb talajtani vizsgálatokról. Mindezeket túl olvashatunk még a vízminőség meghatározását célzó vizsgálatokról is, valamint a különböző bérleti szerződések megkötésének feltételeiről.

A „new agriculture” irodalmi anyagának jelentősége

Klempa Károlynak, a család utolsó könyvtárosa által készített könyvtártörténeti ismertetője is csak becslésekre hagyatkozik a korábbi idők könyvállományát illetően.⁵⁴ Feltehetően 20 000 kötetet foglalhatott magában a gyűjtemény gróf Festetics György halálakor. Ma az „Oeconomica” szakban, a majd két évszázad alatt egybegyűjtött mezőgazdasági témájú munkák közül körülbelül száz sorolható az újkori angol agrárforradalom tárgyköréhez. A szám szerinti pontos meghatározás azért bizonytalan, mivel a vizsgáldást nem lehet csakis agrotechnikai, természettechnikai vagy egyéb, kizárólag mezőgazdasági témájú művekre korlátozni. A

⁵¹ P. A. C. PARKER: *Coke of Norfolk*. Oxford, 1975.

⁵² E. RIGBY: *Holkham, Its Agriculture*. Norwich, 1818. 2. p.

⁵³ A. YOUNG: *The Farmer's Calendar*. London, 1771.

⁵⁴ KLEMPA Károly: *A keszthelyi Festetics könyvtár*. Keszthely, é. n.

rendszer egészét részleteiben feltáró agrárgazdasági, pénzügyi, politikai gazdaságtani stb. tárgyú írásokat is ide sorolhatnánk, hiszen a szigetország mezőgazdaságának eredményessége nem pusztán az agrotechnika milyenségétől függött. E felismerést egyébként a korszak kiemelkedő angol szakíróinak életműve is tükrözi.

A fenti áttekintés remélhetően vázlatosságában is kellőképpen érzékelteti, hogy az új mezőgazdaság irodalmának különböző darabjai miért is lehettek a sikeres gyakorlat nagy hatású közvetítői. Igaz, nálunk a Georgikon és az alapító könyvtára csak sziget volt, s csak 1848 teremtette meg a lehetőséget az e könyvekben hirdetett gyakorlati és közgazdasági elvek országos megvalósításához. A Georgikon, s Festetics könyvei azonban a legmodernebb forrásokból nyert szellemiség és ismeretek befogadásának egyedülálló hazai példáját képviselik.

KURUCZ GYÖRGY

Die Literatur der "Neuen Landwirtschaft" ("New Agriculture") im Material der ehemaligen Festetich-Bibliothek

Die Abhandlung untersucht, in welcher Zusammensetzung und in welchen Themenkreisen die die Resultate der englischen Landwirtschaft der 17—18. Jahrhunderte enthaltenden und die Praxis der sogenannten "new agriculture" darstellenden Fachbücher im Material der Keszthelyer Bibliothek von Georg Festetich vorhanden waren. Der Verfasser beabsichtigt zu erhellen, in welcher Beziehung diese Werke auf die Beachtung der zeitgenössischen Leser Anspruch machen konnten. Er teilt die Werke in drei Hauptgruppen ein: und zwar 1) Vermessungen, die vom Amte für Landwirtschaft (Board of Agriculture) über die englischen Agrarverhältnissen verfertigt wurden, 2) Handbücher und zusammenfassende Werke, 3) populärwissenschaftliche Werke, Kalender.

LENGYEL ANDRÁS

A Szeged története (1920—1925)

II.

3. Az „igazi” Szeged

A fordulat s a lap menedzselésének átszervezése a *Délmagyarország* egykori laptulajdonos-főszerkesztője, Pásztor József nevéhez fűződik. Ő a maga nemében egyedülálló alakja volt a szegedi sajtó 1919. utáni történetének. Újságíróból lett nyomda- és laptulajdonos, s ezt az indulást tulajdonosként sem feledte el teljesen; egy-egy cikket, kritikát mindvégig írt. De ekkoriban már elsődlegesen üzletember volt, aki — mert ehhez értett — nem a kereskedelembe vagy az iparba, hanem a sajtóba fektette be tőkéjét. Ebből akart — s lehetőleg jól — megélni. Üzleti szempontjai azonban, bár elsődlegesek voltak, nem nyomták el, nem semmisítették meg liberális, kurzusellenes beállítódottságát. „Ellenzékiségét” ugyan a napi politika erőviszonyai s személyes üzleti érdekei mindenkor behatárolták, de egészében tagadhatatlanul a liberális polgársághoz tartozott: szemben állt a kurzussal. Így sajátos ellentmondás jellemezte: már egyértelműen üzletember volt s nem — legalább gondolataiban „szabad” — intellektuel, de a politikai és üzleti lehetőségek határain belül, márcsak saját hosszú távú érdekei védelmében is, teret engedett eme intellektuelek törekvéseinek is. Ő volt az, aki üzletileg megalapozta a Szegedet. Nincs róla egyetlen baráti hangú vagy rokonszenvező emlékezés sem, de a szerep, amelynek betöltésére vállalkozott, nélkülözhetetlen volt a szegedi sajtó történetében.⁴⁹

(*A Délmagyarország Rt. létrehozása*). A Szeged átszervezésének gondolata 1923 szeptemberében kezdett alakot ölni. Szeptember 10-én Pásztor József s a kiadóhivatal vezetője, Balla Jenő „Részvényalírási felhívást” hozott forgalomba.⁵⁰ A felhívás, mint kiderül szövegéből, egy új részvénytársaság megszervezését célozta:

„A Délmagyarország hirlap- és nyomdavállalat részvénytársaság” bejegyzett cég alatt Szegeden részvénytársaságot alapítunk s az alapítandó részvénytársaság tervezetét, valamint a részvényalírási feltételeit következőkben közöljük:

1. A vállalat tárgya: a Pásztor József szegedi lakos tulajdonát képező Délmagyarország hirlap- és nyomdavállalat összesen gép- és berendezési tárgyainak, felszereléseinek és ingóságainak megvétele és

⁴⁹ Pásztor jellemzéséhez I. PÉTER László nekrológiát: *Pásztor József halálára*. = Dm, 1962. febr. 2., valamint: LENGYEL András: *A laptulajdonos-főszerkesztő. Vázlat Pásztor Józsefről*. Kézirat.

⁵⁰ A Délmagyarország Rt. iratanyagát, így a Részvényalírási felhívás-t is a szegedi bíróság őrzi az ún. cégbírói iratok között. Az anyagra Tolnai József hívta föl figyelmemet; szívességét ezúton is köszönöm.

a vállalatnak tovább folytatása, — illetve a könyv- és hírlapkiadás, úgy egyáltalában a könyvkiadó és nyomdavállalat üzletkörébe eső mindennemű ügyletek létesítése. —

2. A részvénytársaság székhelye: Szeged.

3. A részvénytársaság határozatlan időre alakul.

4. Az alaptőke 90.000.000, — azaz kilencven millió korona, mely 1800 darab egyenként 50.000, — azaz ötvenezer korona névértékű bemutatóra szóló részvényből áll. —

5. A részvénytársaság meg- és átveszi a Pásztor József tulajdonát képező Délmagyarország hírlap és nyomdavállalat összes gép- és berendezési tárgyait, felszerelési tárgyait, ingóságait, tehát összes aktívait teljes mértékben, tehát a passzívát átvállalása nélkül. — Az aktívák meg- és átvétele a szakértőileg felvett és megbecsült leltár szerinti 97.000.000,— kor. becserült alapján megállapított 66.000.000,— kor. vételára fejében 1200 drb. összesen 66.000.000 kor. névértékű részvényt kap, a fennmaradó 6.000.000,— kor vételár pedig készpénzben lesz részére kifizetendő. —

6. A fentiek szerint Pásztor József részére adandó 60.000.000,— kor. névértékű részvényen felüli 30.000.000,— kor. alaptőke lesz ezen részvénykibocsátási felhívás alapján jegyzendő és biztosítandó akként, hogy az aláírt részvények 50%-a vagyis részvényenként 25.000 korona részvényjegyzéskor azonnal, — további 50%-a vagyis részvényenként 25.000 kor. pedig az alakuló közgyűlés előtt 3 nappal lesz a szegedi Kereskedelmi és Iparbanknál befizetendő. — A részvénykibocsátási illeték a részvényjegyzőket terheli, — valamint az alapítási költség is.

7. Alulírt alapítók fenttartják maguknak a jogot, hogy az első igazgatóságot a Keresk. Törv. 183. §-ának értelmében 3 évre maguk nevezhetik ki. —

8. A részvényaláírás zárhatárideje: 1923 évi október hó 28. napja.

Kelt Szegeden, 1923. évi szeptember hó 10-én.

Az alapítók:

Balla Jenő
hírlapíró Szegeden
Attila ucca 30. sz.

Pásztor József
nyomdatulajdonos, Szeged,
Kazinczy ucca 6. sz.

E terv üzleti oldala — a bonyolult fogalmazás ellenére — egyértelmű: Pásztor József, nyomdája tulajdonjoga fejében, a megalakuló új részvénytársaság főrészvényese, meghatározó embere kívánt lenni, ugyanakkor a cég működéséhez még 30 millió korona pótlólagos alaptőkét kívánt bevonni.

A siker biztosnak látszhatott, mert szeptember 23-án a szerkesztőség és a kiadóhivatal a Próféta szállóban bérelt helyiségeiből a Deák Ferenc u. 2. szám alatti épületbe költözött át.⁵¹ S a remény be is teljesedett; a 30 millió korona október 31-ére összejött, a részvénytársaság megalakulhatott. Részvényt a cég iratai között fennmaradt részvénybefizetési számla szerint — időrendben — a következők jegyezték:⁵²

1. Domán Mátyás	500.000 korona
2. Pick Jenő	2.000.000 korona
3. Wimmer Fülöp	2.000.000 korona
4. Ottovay Károly	1.000.000 korona
5. Winkler testvérek	1.000.000 korona
6. Varga Mihály	1.000.000 korona
7. Böhm Sándor	500.000 korona
8. Popper Ferenc	500.000 korona
9. Grosz Marcell	250.000 korona
10. Fischhof Gyula	250.000 korona
11. Barta Dezső	250.000 korona

⁵¹ A Délmagyarország fél évszázada, 81.

⁵² A Délmagyarország Rt iratanyaga. Cégbírószági iratok.

12. Kelen Hugó	250.000 korona
13. Dr. Varsa József	100.000 korona
14. Schwarcz Béla	500.000 korona
15. Agrária rt.	500.000 korona
16. Perl Pál	500.000 korona
17. Pollák testvérek	250.000 korona
18. Eidus Bentján	120.000 korona
19. Glüestahl Lajos	250.000 korona
20. Dr. Tonelli Sándor	200.000 korona
21. Szegedi[...]bank rt.	100.000 korona
22. Faragó Lajos	250.000 korona
23. Weisz Zsigmond	250.000 korona
24. Wolf Endre	200.000 korona
25. Schorr Ottó	200.000 korona
26. Ker. és Gazd. rt.	100.000 korona
27. Kálmán Márton	200.000 korona
28. Dr. Erdélyi Jenő	200.000 korona
29. Rózsa Béla	1.000.000 korona
30. Kertész és Ujhelyi cég	1.000.000 korona
31. Berger Henrik	500.000 korona
32. Kurucsev Sándor	500.000 korona
33. Cimmer szalámigyár rt.	200.000 korona
34. Belvárosi Bank rt.	250.000 korona
35. Varga Dezső	100.000 korona
36. Jenei Ferenc	200.000 korona
37. Geiszler Jenő	100.000 korona
38. Vértés Miksa	500.000 korona
39. Kumwerth és Behr	250.000 korona
40. Hazai fatermelő rt.	500.000 korona
41. Ker. és Gazd. rt.	400.000 korona
42. Dr. Nagy Samu	100.000 korona
43. Szakáts József	500.000 korona
44. Eisner Manó	50.000 korona
45. Kertész Béla	100.000 korona
46. Berger Henrik	500.000 korona
47. Schorr Ottó	300.000 korona
48. Geiszler Jenő	150.000 korona
49. Eidus Bentján	130.000 korona
50. Tausszig Ármin	200.000 korona
51. Reitzer Lipót	100.000 korona
52. Dr. Szivesy Lehel	100.000 korona
53. Wiesner Salamon	250.000 korona
54. Dr. Barta Dezső	500.000 korona
55. Rosenfeld Nándor	100.000 korona
56. Robitsek Rezső	250.000 korona
57. Back Bernáth	3.000.000 korona
58. Holtzer Tivadar	2.000.000 korona
59. Beregi Lajos	1.000.000 korona
60. Szekulesz József	1.000.000 korona

Az alakuló közgyűlésre így a tervezett időben, 1923. október 31-én sor is kerülhetett a szegedi Kereskedelmi és Iparkamara székházában. A közgyűlésen — 1265 részvény képviselőjében — Ottovay Károly, Rózsa Béla, dr. Tonelli Sándor, dr.

Kertész Béla, Rosenfeld Nándor, dr. Barta Dezső, dr. Nagy Samu, dr. Erdélyi Jenő, dr. Eisner Manó és, természetesen Pásztor József vett részt. Az alakuló értekezlet Ottovay Károly elnökletével folyt le, s kimondta a Délmagyarország Hírlap- és Nyomdavállalat Rt. megalakulását. Pásztor József nyomdája így az új részvénytársaság tulajdonába ment át, Pásztor azonban — 1200 részvényével — főreszvényes lett. S mivel a döntés így de facto az ő kezébe került, az ügyvezető igazgató is ő lett. (E minőségében történő javadalmazásáról külön szerződés intézkedett; ezt sajnos nem ismerjük.) A hat tagú igazgatóság, amelyet az alapszabály értelmében 3 évre Balla Jenő és Pásztor József jelölt ki, szintén megalakult. Ennek tagjai a következők lettek: Ottovay Károly vaskereskedő, bátyjai Holtzer Tivadar nagykereskedő, Pick Jenő gyáros, dr. Erdélyi Jenő orvos, Balla Jenő hírlapíró és Pásztor József ügyvezető igazgató.⁵³ A felügyelő bizottság pedig, mely szintén megalakult, a következőkből került ki: Domán Mátyás kereskedő, Szekulesz József bankigazgató és Varga Mihály kötélgyáros. Mandátumuk egy évre szólt. A céget az ügyvezető igazgató és egy igazgatósági tag együttesen volt jogosult jegyezni.⁵⁴

A Délmagyarország Rt. célja, mint az alakuló közgyűlésen elfogadott alapszabály kimondja, „a könyv- és hírlapkiadás, úgy egyáltalán a könyvkiadó és nyomdavállalat üzletkörébe eső mindennemű ügyletek létesítése” lett.⁵⁵

Ezzel — Pásztor József irányításával — egy, immár stabil kiadóvállalat jött létre, melynek legfontosabb feladata a Szeged kiadása lett.

(A szerkesztőség megerősítése.) A cégbíróság — a szegedi kir. törvényszék — csak 1923. november 19-én jegyezte be a cégek közé az új részvénytársaságot (Cg. 665/1923/1. szám alatt), de az alakuló közgyűlés másnapján, november 1-én a Szeged már új impresszummal jelent meg. A felelős szerkesztő ugyan rövid ideig még Lovik Károly maradt, de kiadóként már a Délmagyarország Hírlap- és Nyomdavállalat Rt. szerepelt, a felelős kiadó pedig — immár az impresszumban is — Balla Jenő lett, az előállító nyomda pedig most már a részvénytársaság saját nyomdájaként említődik.⁵⁶ S hamarost, még a cég hivatalos bejegyzése előtt, szerkesztőcserére is sor került. November 18-án Lovik Károly neve lekerült a lapról (visszaköltözött a fővárosba, ahol újra a *Világ* munkatársa lett), Frank József neve pedig ismét fölkerült az impresszumba: „a szerkesztésért ideiglenesen felelős” megjegyzéssel. Hogy e megszorításra miért volt szükség, s Frank miért csak 1 év múlva, 1924. november 5-étől lett formálisan is felelős szerkesztő, nem tudjuk. Nagy jelentősége a dolognak nem volt, mert — az „ideiglenesség” ellenére — a lapot Lovik távozása után ő szerkesztette.

Frank József személyében rutinos és nagy helyismeretű, az ellenzéki újságírásnak régtől fogva elkötelezett szerkesztője lett a *Szegednek*. 1875. március 12-én született

⁵³ A Délmagyarország Rt 1923. okt. 31-i alakuló közgyűlésének jegyzőkönyve, valamint a részvénytársaság bejegyzési kérelme a szegedi kir. törvényszékhez. Cégbírósi iratok.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ A Délmagyarország Rt. alapszabálya, Cégbírósi iratok.

⁵⁶ Vö. A *Délmagyarország fél évszázada*, 81.

Baján, zsidó kispolgári családban. Középiskolai tanulmányait (1885–1894) a szegedi piarista gimnáziumban végezte, majd Budapesten orvosi, utóbb pedig bölcsészeti tanulmányokat folytatott. Az egyetem után Németországba került egy Groedel báró nevelőjének. Göggingeni éveiről kevés tudható, de azt tudjuk, már akkor újságírónak készült. Hazatérve, 1907-ben a *Szegedi Napló* munkatársa lett, ahol akkor többek között Tömörkény Istvánnal, Móra Ferencel és Békefi Antallal dolgozott együtt. Innen hamarost mégis a *Szegedi Híradó* szerkesztőségébe, majd 1908-ban a liberális, ellenzéki *Szeged és Vidéke*hez lépett át. Itt 1918-ig maradt, s munkatársból hamarosan helyettes szerkesztővé, majd felelős szerkesztővé lépett elő. Ha volt lap Szegeden 1914 előtt, amely a polgári radikalizmus törekvéseit szövegezte meg, a *Szeged és Vidéke* volt az; Jászi Oszkár és párthívei leginkább e lap hasábjain remélhettek támogatást. Frank mint szerkesztő maga is ennek az iránynak az elkötelezettje lett, s itt, a *Szeged és Vidéke* szerkesztőségében kötött életrevaló barátságot a lapba rendszeresen dolgozó Juhász Gyulával is. 1918-ban, szembe kerülve a lap tulajdonos Balassa Arminnal, együtt léptek át a *Délmagyarországhoz*, s ott együtt csinálták végig a forradalmakat, egészen a lap 1920-i megszűnéséig. Utóbb is Juhász a *Szeged*nek mindig akkor dolgozott, amikor a lapot Frank szerkesztette.⁵⁷

Frank József visszatérése a *Szeged*hez, mint várható volt, megint a laphoz vonta Juhász Gyulát is. Így Juhász, aki 1922. július 30-ától nem dolgozott a *Szeged*be, most hamarosan, már 1923. december 22-étől a lap sokat foglalkoztatott vezető munkatársa lett.⁵⁸

Időközben — 1923. nov. 13-át követően — a *Szeged* szerkesztőségébe került Erdélyi Jenő főorvos kulturált, zeneértő felesége, a szegedi feministák hajdani titkára, Lengyel Vilma (1893–1983) is.⁵⁹ Majd, szerződtetett cikkíróként föltűnt a lapban a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara széleskörűen művelt, jótollú titkára, Tonelli Sándor,⁶⁰ valamint a rutinos újságíró-író, Sz. Szigethy Vilmos⁶¹ is.

E személyi változások nagy jelentőségűeknek bizonyultak. Kialakult egy létszámában is, intellektuális súlyában is, összetételében is számottevő szerkesztőség, amely — kiegészülve alkalmi külső munkatársakkal — képes volt arra, hogy folyamatosan magas színvonalú, harcossan ellenzéki, egyes munkatársai révén irodalomtörténetileg is jelentékeny lapot csináljon. Olyat, amely méltóan tudta képviselni a város és a régió érdekeit, ugyanakkor ellátta a hatalmat kontrolláló és fékező nyilvánosság helyi kulcsintézményének nehéz, de igen fontos szerepét is.

⁵⁷ Frankról: LENGYEL András: *Frank József emlékezete*. Kézirat.

⁵⁸ Vö. Ilia Mihály jegyzetével: JGYÖM 7 : 360.

⁵⁹ Lengyel Vilmáról I. PÉTER László: *Egy újságírói életmű. Lengyel Vilmáról*. = Csongrád Megyei Hírlap, 1982. márc. 21. = P.L.: *A szeretete város*. Bp. 1986. 433–438. [Apró Ferenc] A.F.: *Lengyel Vilma köszöntése*. = Dm, 1983. jun. 9. 5., [Apró Ferenc] A.F.: *Lengyel Vilma halálára*. = Dm, 1983. okt. 27. 5. Vö. még: M. CSANYI Piroska: *Budapesti levél*. = Dm, 1980. márc. 23.

⁶⁰ Tonelliről I. [PÉTER László] P. L.: *Tonelli Sándor centenáriuma*. = Somogyi-könyvtári Műhely, 1982. 69–71.

⁶¹ Sz. Szigethyről I. PÉTER László: *Sz. Szigethy Vilmos centenáriuma*. = Dm, 1977. márc. 8. = P.L.: *A szeretete város*, Bp. 1986. 377–381., LENGYEL András: *Sz. Szigethy Vilmos emlékezete*. In: Sz. SZIGETHY Vilmos: *Régi szegedi kocsmák*. Sajtó alá rend. APRÓ Ferenc és LENGYEL András. Szeged, 1988. 225–240.

Az „újakból” és a „régiekből” ugyanis egy sajátos, s tartósan igen jól működő munkamegosztási rendszer jött létre a szerkesztőségben. A *Szeged* helyi hírellátását, e nem látványos, de nagyon fontos aprómunkát — megtetézve egy-egy fontosabb riporttal, nagyobb cikkel, szabadabb szárnyalást megengedő színes írással — a „fiatalok” látták el. Mindketten: Magyar László is, Vér György is húszas éveie elején járt; Magyar 23, Vér 20 éves volt. Életkoruknak is „megfelelt” a mozgékonytságot, sőt esetenként talpalást is igénylő hírbegyűjtő munka. De mindketten jól is írtak. Magyar, akiben regényírói ambíciók is munkáltak, precíz, tárgyias, de mégis olvasmányos stílusban írt; az általa fogalmazott hírek is, a nevével vagy szignójával jegyzett riportjai is pontos, tárgyyszerű tájékoztatást nyújtanak — a helytörténeti kutató ma is nyugodt szívvel hagyatkozhat rájuk. Vér impulzívabb egyéniség volt; a színesség, s leginkább a harcosság, az ütközéseket, sőt a sajtópöröket is vállaló bátorság jellemezte. Riporteri mozgékonytsággal párosult harcossága, mely jó pár leleplező cikket is eredményezett, nélkülözhetetlen volt egy olyan ellenzéki szerepet vállaló lapnál, mint az ekkori *Szeged*. (Jellemző, hogy egyetlen könyvét, amely ugyan később, 1928-ban jelent meg, olyan börtönélmények alapján írta, amelyeket ekkori leleplező riportjaiért, a nevezetes csongrádi bombamerénylet világgá kürtöléséért⁶² szabtak ki rá). A munkamegosztásban némileg hozzájuk kapcsolódott a náluk idősebb, de még újságírói rutin nélküli Lengyel Vilma is. Ő azonban elsősorban kulturális „anyagokat” írt, s elsődleges feladata a zenei események, színházi bemutatók recenzálása, kulturális vonatkozású, zömmel művészeti tárgyú cikkek megírása volt. Professzionális szintű zeneértése, műveltsége azonban messze a szokásos vidéki átlag fölé emelte ilyen vonatkozású munkásságát. Bartókról, Kodályról írott cikkeit, hangversenykritikáit ma is számon tartja a zenetörténeti kutatás.⁶³

Más, látványosabb, ugyanakkor nagy intellektuális képességeket megmozgató s a lap egész profilját meghatározó szerepköre volt Móra Ferencnek és Juhász Gyulának. Ők ketten írták a — névtelen — vezércikkek zömét. Sajnos, bár a kutatás mára igen sok ilyen cikküket azonosította már,⁶⁴ e politikai és kulturális tárgyú, zömmel irodalmi igényességgel megfogalmazott cikkek ma még alapos esztétörténeti elemzésre várnak. Jelentőségüket azonban már fölismerhettük; e nemben Szegeden a legmagasabb szintet jelentették a Horthy-korszakban. Móra elemző okossága, írnitudása, fanyar humora, mely oldott, „csevegő” írásaiiba is mindig csöpp keserűséget vitt, vezércikkeit rangos teljesítménnyé emelte. Írásai a közmentális változásainak, belső mozgásainak érzékeny szeizmográfjai. A „szelid” költő (s harcos publicista) Juhász Gyula pedig ezekben a vezércikkekben mutatta meg jó ügyekkel vállalt szolidaritását. Vezércikkeit sajtó alá rendezőjük, legalaposabb ismerőjük Ilia Mihály így jellemezte: „bátor szembeszállás az ellenforradalmi rendszerrel, Ady örökének vállalása, erős szociális hang, a magyar irodalom és művészet igazi értékeinek

⁶² Vö. APRÓ Ferenc: *Vér György ébresztése*. = Dm, 1980. aug. 10.

⁶³ Lengyel Vilma Bartókról írott cikkeit legutóbb újraközölte PÉTER László: *Bartók Szegeden*. Szeged, 1981. 62—65., 70—71., 75—76., 83—85.

⁶⁴ Vö. VAJDA László: *Móra Ferenc vezércikkei. Bibliográfia*. Szeged, 1961. 51—58. és ILIA Mihály anyagfőltárása: JGYÖM 7:60. skk.

(Ady, Bartók, Kodály, Ruday Gyula, Babits, Szabó Dezső) propagálása és védelme az ellenforradalmi rendszer elsekélyesedett irodalmi és kulturális közéletével és intézkedéseivel szemben. Mindebben alig található párja a korabeli magyar újságírásban.”⁶⁵ Ők ketten, Móra és Juhász írta a lap irodalmi igényű anyagainak (tárcák, versek, jelenetek stb.) jelentős részét is, olvasókat szerezve és megtartva ezzel a lapnak. Alkalmilag, kivált Juhász, persze más egyebet is írtak; újságíró szokás szerint még rövid hírfjek, alkalmi kritikák stb. is kikerültek tolluk alól.

A lap nagy, elemző-kommentáló cikkeinek írása, esszészámba menő politikai, társadalmi és kulturális publicisztikájának művelése volt a feladata Tonelli Sándornak és, részben, Sz. Szigethy Vilmosnak. Tonelli nemcsak gyakorló gazdaságpolitikus volt, de elismert elméleti közgazda is; Szeged gazdasági és társadalmi viszonyainak talán legjobb ismerője. Széles körű műveltséggel, nagy judíciummal megírt cikkei publicisztikai teljesítmények voltak. Sz. Szigethy Vilmos, aki korábban a *Szegedi Naplónak* (kétszer is), majd a *Szeged és Vidékének* volt sokoldalú munkatársa, s aki a *Naplót* és a *Szegedi Híradót* maga is szerkesztette egy-egy periódusban, minden újságírói munkakörben otthonosan mozgott. A *Szegednek* színes, érdekes, a Móra tárcáival sok szempontból rokon cikkeket, irodalmi igényű publicisztikát, sőt szépprózát is írt. Regényét folytatásokban közölte a lap. Ő elsősorban olvasmányt adott az olvasóknak, a lap színességéhez, érdekességéhez járult hozzá.

A szürke eminenciás nehezen megfogható, de nagyon fontos szerepkörét Frank József látta el. Ő, nevével jegyzett cikket talán egyet sem írt ekkoriban, csak föltételezhetjük, hogy a névtelen vezércikkek egy része tőle származik. Egy mikrófilológiai technikájú sajtótörténeti elemzés ezeket valószínűleg, ha sok munkával is, de ki tudja majd mutatni. Igazi jelentőségét azonban nem ezek a csak föltételezhető írások adják, hanem szerkesztői munkája, mely a *Szegedet* a város két világháború közötti legjelentősebb lapjává, országos mércével mérhető zurnalisztikai teljesítménnyé tette. A megírandó témák kiválasztása, az anyagok megválogatása, elhelyezése, csoportosítása, a lap egységes egészzé formálása, a társadalmi és politikai érzékenység folyamatos és következetes biztosítása a lapban — ez volt igazi munkája. Keze nyomán a *Szegedet* széles körű helyi nyilvánosság, radikális rendszerkritika, bátor szókimondás, színvonalas kulturális és irodalmi anyag jellemezte.

Sajátos, csak részben megragadható szerepköre volt az ügyvezető igazgatónak, Pásztor Józsefnek, aki az újságírás iránti vonzalmát megőrizte. Ő, helyzeténél fogva, azt írt, amit akart s akkor, amikor akarta. Kézai Simon néven vagy *k.s.* szignóval jelzett írásai zöme színházi kritika, esetleg valami más kulturális anyag volt — szerepe tehát kiegészítő szerepnek tekinthető. De tévednénk, ha csak ezek alapján ítélnénk meg. Több jel szerint nehéz s kritikus helyzetekben volt egy szűrő, mondjuk ki nyíltan, belső cenzori szerepe is. A főrésztvevő ügyvezető igazgató, ha érdekei megkívánták alighanem bele-beleszólt a szerkesztésbe is. Más kérdés, hogy Frank József kemény szerkesztő volt, s míg ő szerkesztette a *Szegedet*, Pásztor fékező, visszahúzó szerepe nemigen érvényesülhetett.

Egy lap arculatát alapvetően szerkesztősége, rendszeresen dolgozó belső munkatársi gárdája határozza meg. A *Szegedet* is a főtebb jellemzett munkatársak

⁶⁵ Vö. ILIA Mihály jegyzetével: JGYÖM 7:333.

formálták elsődlegesen. De volt szerepük másoknak, az alkalmilag jelentkező külső munkatársaknak is. A *Szeged* 1923. utáni megerősödésének bizonyítéka, hogy a lapnak ez a kiegészítő, csak alkalmilag jelentkező gárdája is jelentős szerzőkből állt. Írt a *Szeged*-be például Móra múzeumi helyettese, az etnográfus-művelődéstörténész Cs. Sebestyén Károly, a művelődéstörténész és színházi szakíró Lugosi Döme, a történész Czimmer Károly stb. S — igaz, már az utolsó periódusban — az akkor Szegeden egyetemistáskodó József Attila is, aki itt közölte olyan fontos versét is, mint a *Tiszta szívvel* címűt.⁶⁶

1925 márciusában tovább erősödött a lap munkatársi gárdája. Ekkor — ideiglenesen Szegedre költözve — Szabó Dezső is a *Szeged* munkatársa lett.⁶⁷ Ő természetesen nem szerkesztőségi aprómunkát végzett, de rendszeresen dolgozott a lapba; amíg a városban élt, nagy cikkei rendre itt jelentek meg. Itteni szereplése, persze, némileg meglepő, hisz aligha nevezhető liberális vonzalmú publicistának. De — s ez a személyes esetlegességeknél, pl. Juhász Gyula iránti rokonszenvénél is fontosabb ide költő mozzanat volt — ekkor ő is élesen rendszerbíráló volt. S bár kritikája a liberalizmust is illette ekkoriban (is), érvelése elsősorban a kurzus ellen irányult. Így részben természetes szövetségese lehetett a lapnak, részben pedig — nagy híre révén — üzleti vonzerőt is képviselt. Jelenléte fölpezsdítette a város szellemi életét s a lapra is ráirányította a figyelmet.

(*A lap beosztása, szerkezete.*) A szerkesztőség személyi megerősítése a lap megerősítését (s természetesen: nyereséggé tételét) célozta. Ez az erősítési igyekezet félreérthetetlenül kiderül Ottovay Károlynak, a részvénytársaság igazgatósága elnökének az I. évi rendes közgyűlésen tartott beszámolójából.

„A város kiadásunkban megjelenő egyetlen liberális napilapjának, a «Szeged»-nek elterjesztésére, szellemi és pénzügyi megerősítésére minden tőlünk telhetőt elkövettünk — mondotta ekkor —. Ennek érdekében felemeltük a terjedelmet az eddigi hétköznapi 6, a vasár- és ünnepnap 8 oldalról hétköznapi 8, vasár- és ünnepnap 14—16 oldalra, jelentékenyen kibővítettük a szerkesztőséget, tökéletesítettük a technikai előállítást s különösen annak érdekében, hogy a Szeged olvasói tájékozást nyerjenek az ellenzéki pártok mozgalmairól is, berendezkedtünk jelentékeny költséggel önálló tudósításra, holott megelőzően a «Szeged» kizárólag az egységes párt és a fajvédők érdekeit szolgáló M.T.I. híreire volt utalva. Az ilyen szellemi fegyverek mellett a «Szeged» természetesen folyton javult és tökéletesedett.”⁶⁸

A lap külalakja mindazonáltal változatlan maradt. Megmaradt a címfej, a háromhasábos szedéstükör stb. A terjedelembővítés s a szerkesztői szándék azonban módosította a lap belső arányait, szerkezetét. Egy átlagos hétköznapi szám beosztása például a következő volt 1923 novemberét követően:

1. oldal: Vezércikk, átlagban 1 és ½ hasáb, esetleg valamivel hosszabb vagy rövidebb. Ezt követően, a 2. és 3. hasámban magyar és külföldi politikai tudósítások jöttek, 3–4 darab.
2. oldal: magyar politikai és gazdaságpolitikai tudósítások, kisebb cikkek, számuk átlagosan 4; ezek egy része már helyi, szegedi vonatkozású.

⁶⁶ PÉTER László: *József Attila Szegeden*, 45.

⁶⁷ PÉTER László: *Szabó Dezső Szegeden*. = ItK, 1963. 1. sz. P. L.: *A szerette városa*. Bp. 1986. 263—295.

⁶⁸ Ottovay Károly beszámolója a Délmagyarország Rt. 1925. márc. 28-i közgyűlésén. Cégbíróági iratok.

3. oldal: tudósítások, cikkek, zömmel szegedi vonatkozásúak.
4. oldal: Hírek (ebben napi program, hírfej, vegyes politikai és kulturális híryanag rövid, tömör megfogalmazásban, esetenként akár csak 1–2 mondatban.) Ezen az oldalon tűnik föl egy-egy reklám is.
5. oldal: az előző oldalról áthúzódó hírek, valamint reklám, keretes hirdetés. Ezen az oldalon jelentkezett a *Színház és Művészet* rovat, amely a heti műsort, színikritikákat, fizetett színházi híreket, színlapot tartalmazta.
6. oldal: reklám, valamint — kb. 1 hasáb terjedelemben — folytatásos regény.
7. oldal: reklám, Tözsde rovat, árfolyamtáblázat.
8. oldal: reklám, hirdetések.

A vasárnapi számok alapbeosztása lényegében megegyezett a hétköznapiéval, de részben gazdagabb anyagú volt, részben plusz rovatokat is tartalmazott. Több (részben kulturális vonatkozású) hosszabb cikket adtak ilyenkor, bővebb volt a híryanag és több oldalra rúgott a hirdetés is (amely, közismert, komoly bevételi forrás volt). Pluszként jelentkező rovat volt a tárcarovat, amely a „vonat alatt” szépirodalmi igényű és jellegű prózát adott, esetleg — alkalmilag — rövid jelenetet, szatírárt vagy verset (pl. Juhász Gyulától, aki kedvelte ezeket az alkalmi műfajokat). Vasárnaponként jeletkezett a Sport, a Rádió és a Közgazdaság rovat, ezek azonban viszonylag szerény terjedelmet kaptak. Vers az újságban ekkoriban csak kiegészítő, színező anyag volt, gyakorta csupán a Hírek rovatban hozták (itt, ilyen helyen jelent meg a *Tiszta szívvel* is).

4. A lap irányultsága

Az igazi sajtótörténeti kérdés az volna, mit közvetített olvasóihoz a *Szeged*? Ez azonban egyelőre túl nagy feladatot jelentene; ehhez olyan közönségtörténeti kutatások kellenének, melyeknek egyelőre lehetősége sem kínálkozik megfelelő források híján. Így, kényszermegoldásként, magára a lap közleményeire vagyunk utalva,⁶⁹ s legfőljebb csak azt tekinthetjük át, milyen jellegzetes tendencia, milyen irányultság fedezhető föl a lapban. Ez mintegy ideáltipikus képét adja csak a *Szeged* közvetítette információknak — olvasói ennél lényegesen többet is, kevesebbet is kiolvashattak belőle.

Mint minden újság, a *Szeged* is benne élt az őt körülvevő társadalom mindennapi életében, s nem valamiféle irányzati tervet valósított meg, hanem a folyó élet eseményeit rögzítette s azokról mondott ítéletet. „Tartalma” tehát szinte kimeríthetetlenül gazdag — ezt a helytörténet kutatói, kik forrásként használják, jól tudják. A lap anyagának valamiféle tematikai leltárát adni tehát nem is lehet. De néhány — a hírek megválogatásából és minősítéséből adódó — sajátossága mégis érzékelhető.

A lap funkciója szükségszerűen kettős volt: az információ-ellátás, s az ezeknek az információknak az értelmezése, minősítése. Nekünk is e kettősségre érdemes figyel-nünk.

⁶⁹ A lap irányultságának jellemzésekor szakirodalom híján csak magára a lap szövegeire támaszkodhatunk: az egyes cikkekre a könnyebbség kedvéért nem jegyzetben, hanem szövegekői megjegyzéssel utalunk.

Milyen híreket közölt a *Szeged*? Másképpen kérdezve: mi bírt hírértékkel számunkra? Egyszerűsítve azt mondhatjuk: a politika s a szűken vett társadalom élete. Politikai napilapról lévén szó, a híryananyagban s a tudósításokban a politika három szférája, három területe is rendszeresen jelen volt: 1. a „világpolitika”, de ebből igazában csak az, ami magyar szempontból is aktuális volt; 2. a „magaspolitika”, az országos események mindenkit, így a szegedieket is érintő vetületei és vonatkozásai; s 3. a helyi politika fejleményei, a várospolitikai. Az első kettő, de kivált az első természetesen nem vetekedhetett a pesti nagy lapok anyagával; csak hozzávetőleges képet, hozzávetőleges tájékoztatást adott. A lapnak sem karakterét, sem súlyát nem ez adta meg, ám ez az információadás így sem volt jellegtelen vagy szürke. (Más kérdés — a még tárgyalandó — vezércikkek területe; ebben az értelmező, átvilágító műfajban az országos politika pl. rendszeresen értelmezett, megvilágosító példaként szerepelt.) A politika vonatkozású hírek közül karakterizáló erejűnek a harmadik típus tekinthető. A helyi közélet, a várospolitikai a *Szeged*ben mennyiségében is, pontosságában is, információértékében is jelentős volt, noha azt az olykor már fásaszó részletezettséget, jelentéktelen részletekbe tévedést, amelyet a korábbi évtizedek szegedi sajtója mutatott, a *Szeged* híryanagát már nem jellemezte. A helyi közélet lényeges eseményei, összefüggései rendre fölbukkantak a lapban. A város tanácsának ülései, rendeletei, a vezető tisztségviselők ténykedése, a közélet „devianciái”, botrányos vagy éppen ígéretes fejleményei rendre hírértékkel bírtak, gyakorta hosszabb-rövidebb tudósítások és riportok tárgyai is lettek. E híryanag, nem véletlenül ma is egyik legfőbb forrása a helytörténeti kutatásnak.

A híryananyagban azonban a politika e területei nem voltak kizárólagosak. Súlyukat és arányukat megközelítette a szegedi polgári élet eseményeinek szerepeltetése. Személyi hírek, különféle rendezvények hírei, az üzleti élet eseményei és fejleményei, a polgári élet elkerülhetetlen devianciái, a kulturális élet aktualitásai mind rendre regisztráltak a lapban. A kultúra mint külön szféra, önmagában is fontos területnek számított: az irodalom, képzőművészet, színház és mozi helyi hírei folyamatosan nyilvánosságot kaptak itt. Egy szisztematikus tartalomelemzés tisztázhatná csak, persze, hogy e hírek mennyire fogták át Szeged város teljes társadalmát. Ennek híján csak hozzávetőlegesen mondhatjuk, hogy a hírek anyagát, legfőbb forrását a város polgársága, az ipari-kereskedelmi szféra adta. Ezt a megállapítást, persze, azonnal árnyalniunk kell. Részben azért, mert a *Szeged* a szervezett munkásság szervezeti és kulturális életét is figyelemmel kísérte (a Munkásotthon programját pl. leginkább a *Szeged* híradásaiból lehet rekonstruálni); részben pedig azért, mert ebbe az érdeklődési körbe a keresztény középosztály egyleti élete (pl. a Katolikus Kőr működése) nem tartozott bele. Ez utóbbi eseményeire a *Szeged* nem figyelt, ez az ellenlap, a jobboldali *Szegedi Új Nemzedék* területe volt. A *Szeged* azonban — a *Szegedi Új Nemzedék* gyakori vádjaival ellentétben — nem volt „zsidos lap”; bár kiadásában is, megírásában is, olvasásában is jelentős részesedése volt a zsidóságnak, ez nem adott a lapnak valamiféle speciális „zsidos” karaktert. (Az viszont igaz, a zsidóság felekezeti életének legfontosabb — többnyire szűkszavú — hírei itt kaptak nyilvánosságot.)

A *Szeged* hírszolgáltatának sajátos területe volt a tanyavilág életének bemutatása. Ezt a feladatot a lap nem kerülte meg (a város lakosságának egyharmada élt a

tanyákon!), de e speciális gondokkal küzdő terület mindenképpen alulreprezentált volt a *Szeged*ben. Ez is azt erősíti, hogy a *Szeged* elsősorban a szorosabb értelemben vett „városiasság”, a polgárosult szféra lapja volt.

A híranyag ilyen szerveződése önmagában is jelez bizonyos preferenciákat, bizonyos — politikailag is értelmezhető — irányultságot. A lap explicit irányát, eszméletörténeti funkcióját igazában mégis hosszabb cikkei, elsősorban „direkten” politizáló vezércikkei mutatják meg.

A *Szeged* vezércikkei — nagy általánosságban mondhatjuk ezt — jelenségértelmezések. Azaz, nem valamely ideológia értekezésszerű kifejtései, eszmehirdető deklarációi, hanem az aktualitásokból kiinduló, azokra reagáló, azokat értelmező-átvilágító reflexiók (amelyek persze tartalmazzák a „viszonyulás” elemeit, az állásfoglalást). E műfaj elsőrendű feladata a *Szeged*ben a közérzetkifejezés, a kurzusmentalitás elutasítása volt.

A lap eme — részben a politika, részben a mentalitás szférájában megnyilatkozó — irányultsága természetesen társadalmilag kötött volt: a liberális polgárság, s a vele akkoriban harci szövetséget alkotó szervezett munkásság közérzete, közmentalitása kereste benne kifejeződését. Az a közmentalitás, amelyet a világháború, az összeomlás, a forradalmak s Trianon szétziláltak, de amely ekkor már újrarendeződőben volt, s elsődlegesen konszolidált viszonyokat igényelt. A legfőbb értékek így, persze, mindvégig a konszolidációt megtestesítő értékek voltak: a béke, a rend s a biztonság, amelyek még ekkor is annyira hiányoztak. Ez a vágy plasztikusan rajzolódik ki pl. a *Pedagógia?* című, 1925. április 4-i vezércikkből, amelyben — egyebek mellett — ez is olvasható:

„... immár jelentkezik a legújabb nemzedék is, amely a nagy jégverés és tűzkár, a vér és könnyű özöne után sarjadt ki és amelynek már csak távoli legenda és mese a régi boldog béke, a rend, a biztonság és nyugalom, amely volt, valóság volt és azt hittük, hogy örökké megmarad, mint ahogy a csillagok is állandó rendszerben kerengenek. De jött az üstökös és kilódította ezt a szerencsétlen csillagot megszőkott pályája köréből s lőn romlás és pusztulás, halál és örület, milliók kínja és ez így megy több mint egy évtizede és ki tudja, hol áll meg és mikor?”

Ez a biztonságvágy, ez az alapigény persze szükségképpen diskrepanciában volt a kurzus napi politikájával. S bár a konszolidáció valamiképpen az egész társadalom érdekében állt, a konszolidáció elképzelt s kívánt formája, értékrendje és módja irányzatonként más és más volt. A *Szeged* ezért — a mögötte álló liberális polgárság reális szükségleteinek megfelelően — csak mint a hivatalos politika korrigálója, sőt alkalmanként ellenzéke léphetett föl. Irányultságát így egy kettős magatartás határozta meg: rendszerkritika és érdekvédelem.

A húszas évek magyar társadalmá s közléte sok szempontból a viszonyok brutalizálódását mutatta; kegyetlenebb, agresszívebb világ volt ez, mint az 1914. előtti ún. békeévek. E viszonyoknak tüneteit és fejleményeit a *Szeged* vezércikkei rendre tollhegyre tűzték. Egy gyilkossági hírt kommentálva például *A gyilkos* című vezércikkben (1924. dec. 24.) arról írtak, hogy a bűnözés miként függött össze a társadalom mély válságával.

„A büntető igazságszolgáltatás számára — olvashatjuk a cikkben — mindig probléma volt, hogy milyen körülmények tenyésztik ki egy többé-kevésbé civilizált, békés természetű polgári társadalomból az ilyen patológikus természetű gyilkosokat. Amíg azonban máskor tapogatódnia kellett, most a körülmények egész tömege szolgáltatja a kulcsot a lelki berendezkedésüknek a megértéséhez. A háborúban olcsó lett az emberélet és egy-két embernek az eltűnése nem váltotta ki azt a nyomozó törekvést az esetleges bünténynek a felderítésére, mint azelőtt. Az embereknek viharos hányódása, a mindenkit számon tartó polgári nyilvántartásoknak a meglazulása kedvezőbbé tette az előfeltételeket a társadalom ellenségei számára. A nyomorúság felfokozódása egész seregét szülte az olyan kétes egzisztenciáknak, amelyekről senki sem tudta és nem is kereste, hogy miből élnek. Szegény, elnyomorodott emberek akaratlan bűntársaivá, orgazdáivá, bűnpártolóivá szegődtek sötét gonosztevőeknek.”

Ugyanezt a gondolatot folytatta a *Times* egy cikkét kommentálva *Az Afrikai Vérszövetség* című cikk is (1924. dec. 30.), de ez tovább is ment. A militáns negritud mozgalom föllépésében meglátták az értékrend negatív irányú átrendeződését is. Az Afrikai vérszövetség titkai, írta a soros vezércikkíró,

„valóban rémületes dolgok lettek volna tíz esztendővel ezelőtt. A világháború után azonban már nem igen leli ki a hideg az embereket az embervértől és egy-egy nagy hadvezérhez mérve a legkiválóbb szerezsen gyilkos se tud többé imponálni. Az Afrikai Vérszövetségben tudniillik erről van szó: vérben és vasban dolgozó szerezsen hazafiakról, akiket a régi világban közönséges gyilkosoknak neveztek volna. Most azonban aktív politikusoknak nevezik őket, mégpedig a »néger fajvédelem« politikusainak.”

De az értékrend eme fölborulását, elembertelenedését nemcsak a távoli világ eseményeiben fedezték föl, meglátták a magyar közéletben is. Bandi Benjámint Budapesten szolgáló közlegény „esetében”, aki egy kétnapos igazolatlan kimaradását úgy próbálta menteni felettesei előtt, hogy magára vett egy meg sem történt gyilkosságot, jó érzékkel vették észre, mily keveset ér az ember a kurzus viszonyai között.

„Az embernek — olvashatjuk a *Logika* című vezércikkben (1925. márc. 28.) — megállana az esze ilyen logika hallatára, de az embernek ma már nem olyan könnyen áll meg az esze, mióta a modern pokol minden gonoszsága és szenvedése reánk szakadt és mióta odalett az emberek vetése. Bandi Benjámint úgy nevelték ezek a zord idők, ezek a szörnyű események, hogy az emberi élet értéke felől meglehetősen alacsony fogalmak támadtak. Bandi Benjamin lelkében a tízparancsolat ötödike egy kissé elfakult, annyi vér és annyi gyász láttára, amelyet körülötte hosszú évek óta produkál az ördögi leleményességű grandguignol-szerző, az Élet. Bandi Benjamin megérte már a nagy háborút, Bandi Benjamin eleget hallhatott orgoványi hőstettekről, brittaniás kalandokról, Márffyról és Lédererről, Pötörről és pogromról, az ő szűk agya és kerges szíve megbarátkozott az emberölés gondolatával és készséggel vallotta, hogy ölt, hogy embertestvére életét oltotta ki, mert azt vélte, hogy ezért majd könnyebben lehet felelnie, mint azért, hogy két napig engedelem nélkül elmaradt.”

Nem véletlen hát, hogy a *Szeged* írói már-már a bűnösség korát látták saját korukban. S így még az 1924. december 25-i, karácsonyi vezércikk (*Békesség földön az embernek ...*) is, még e hagyományosan szeretetet fölidéző ünnepen is keserű hangot ütött meg.

„Az angyali üzenet — írta az ünnepi cikk szerzője —, mely Betlehem mezőin adatott a csordapásztoroknak, nem egészen így szólt. Az dicsőséget hirdetett mennyben az Istennek és békességet a földön a Jóakarátú embereknek. De kétezer év messze elsodort bennünket betlehemi mezőktől [...] — ma nem szabad olyan szigorúknak lennünk, mint voltak Isten zengő harsonásai, akik csak a jóakarátú emberek hirdették a békességet. Mi lenne e világatlan világból, ha a betlehemi jászolból a Kisdéd csak azokra ragyogtatná a csillagok fölül hozott mosolyát, akiknek szívében jóakarát találtak?”

Tévednénk azonban, ha azt hinnénk, hogy a *Szeged* csak ilyen elvont általános-ságban mondott kritikát a kurzus fölött. Direkt politikai bírálatot is gyakorolt a lap. A *karácsonyi tizenkét pont* című vezércikk (1924. dec. 28.) például a liberális eszmények jegyében tételesen is elmarasztalta az uralkodó politikát.

„... jaj volna ma Kossuth Lajosnak — olvashatjuk e cikkben —, ha föltámadna és megkísérelne propagandát csinálni az eszméinek! Eszünk ágában sincs Bethlen Istvánt Metternich Kelemen herceghez hasonlítani, aki igen nagy ember volt a maga idejében, de azért kénytelenek vagyunk azt hinni, hogy az a Kossuth Lajos, aki Metternich idejében a magyar nemzet vezérévé tudott válni, Bethlen István idejében nem vinné többre, mint amennyit egy szám jelent a bűnügyi statisztikában. Mert józan ész szerint nem lehet föltenni, hogy Kossuth Lajos Wolf Károlylyal, az udvarnagyi bíróság elnökével és Héjjas Ivánnal, konstruktív korunk másik reprezentáns alakjával volna egy párton. Kossuth Lajos a demokratikus Szövetség tagja volna, sőt nyilván vezérük volna azoknak, akik a demokratikus Magyarorszáért harcolnak. Ez pedig annyit jelent, hogy Bethlen István Kossuth Lajost a tizenkét pontjával együtt kidobatta volna a nemzetgyűlésből. Aztán nem engedélyezett volna olyan nyilvános gyűlést, amelyiken Kossuth Lajos is szerepelne. Aztán megvonta volna a Kossuth lapjától a kolportázsjogot, aztán megvonta volna Kossuthtól az újságot és utoljára nyilván megvonná magát Kossuth Lajost is a nemzettől —, nem jó azt találgatni sem, hogy milyen formában.”

A *Szeged* e kritikáját fokozta, hogy a lap elsődlegesen nemcsak Bethlen Istvánt bírálta — kimondta azt is, itt egy retrográd társadalmi fordulat is bekövetkezett már.

„... legyünk őszinték: Bethlen István nem reakciósabb koránál. Bethlen István nem engedné meg a Demokratikus Szövetségnek, hogy plakátokon közölje a nemzettel, mit kíván a magyar nemzet. [...] De ha véletlenül nem tenné, akkor a nemzet — nem olvasná el a plakátokat. Hiszen olyan ártatlan, jámbor, szürke követelések azok a tizenkét pontok, amiket már mindenki megszokott, meg is ünt Európában. Bizony azokért nem érdemes az utcasarkon álldogálni ebben a cudar időben. Egészen más volna, ha például Héjjas Iván fenyegetné meg a falragaszokon a kormányt. Azt elolvasná a szittyá nemzet és arra azt mondaná, hogy ez már döfi, kutya gyerek ez az Iván...”⁷⁰

Egy-egy alkalomkor, például év végén, politikai számvetést is végzett a *Szeged*. Az 1924. december 31-én megjelent *Szilveszteri mérleg* például áttekintette az év politikai tanulságait. Ebben nemcsak azt állapították meg — mértékadó tárgyias-sággal, hitelesen —, hogy az esztendő „a szanálásnak a jegyében állott”. A főbb tendenciákat is fölrajzolták, vagy legalábbis fölillantották.

„Amint visszatekintünk az elmúlt tizenkét hónapra — olvasható a cikkben —, nehéz politikai és gazdasági válságok emlékei gomolyognak az idő végtelenségébe merült napok ködfelhőjében. Pénzügyi és gazdasági összeomlásnak a tünetei, azután reménykedések, szanálási akció, utána üzlettelenség, gyenge termés, de ezzel szemben stabilizálódás a pénzpiacon és néha-néha a normális állapotokra való visszatérés reményének a felvillanása. A politikában a sötét reakciónak tünetei, pörök, amelyek rávilágítottak egy levitézlőben levő rendszernek erkölcsi zuhlottságára, a másik oldalon pedig a lelkeknek a tisztulása és a felfogásoknak kétségtelen eltolódása a demokratikus elvek és tisztább törekvések irányába.”

⁷⁰ A lap természetesen a helyi harcokban is részt vett. Juhász Gyula például egy névtelen vezércikkében (*Nem akarunk többé...*) 1924. szept. 17-én a kurzus helyi korifeusait szerkesztette ki, vállalva ezzel a sajtópört is. Vö. PÉTER László: *Juhász Gyula védőügyvédje. Bojta Béla arcképehez.* = Dm, 1970. máj. 27. = P.L.: *A szeretete város.* Bp. 1986. 458.

A konszolidáció vágya még markánsabban fejeződött ki ugyanennek a cikknek a zárásában:

„Állapítsuk meg: gazdasági szempontból az esztendő nagyon válságos volt. Kevesebb munkaalkalmat talán sohasem volt az iparnak és nagyobb pangás uralkodott a kereskedelemben. Tegyük hozzá: politikailag ez az egész ország vigasztalanabb képet sohasem mutatott, mint az ide-oda kacsingató és jogrendet hirdető hipokritizmusnak az idejében. Szögezzük le: szociális tekintetben sohasem volt kevesebb öröme okunk, mint a fokozódó munkanélküliségnek és az önségély megvonásának ebben a korban. De az emberi lélekben élő és jogait követelő optimizmussal hihetjük, hogy ami volt s ami van, múltfélben van és nem a kedvezőtlen, hanem kedvező jelenségek lesznek azok, amelyek állandósulni fognak. Bizonyára így lesz, ha mindazok, akik a javulást szeretnék, azt akarni is merik és amit akarnak, meg is merik valósítani.”

Szabó Dezső pedig 1925 márciusában — erős rendszerkritikával párosítva — eszményeit is vázolta, s *Ellenforradalom* című nagy cikkében már a harmincas évek bizonyos törekvéseit előlegezte.

„Én a magyarság életét, jövőjének biztosítását az emberi igazság megteljesedésében látom — írta —. Egy olyan demokrácia megvalósulásában, mely minden kiváltságra halált, minden munkára védelmet, szabad fejlődést, megélésre érdemes életet jelent, és senki számára nem jelent igazságtalan elnyomást. Mélyen hiszem, hogy a magyarság európai jólétét az biztosítja, ha Közép-Európa és a Balkán nép-bábeljében a magyarság jelenti az emberibb jövőt.” (1925. márc. 29.)

S a *Szeged* a viszonyok brutalizáltságával szemben máskor is szembeszegezte humanus eszményeit. Évfordulók, más alkalmak rendre ilyen vezércikkeket is szültek. A lap 1925. március 25-én például — nagyon jellemző ez! — vezércikkben ünnepelte Vernét. E cikk — *A látnok* — jellemző módon így indult: „A gyűlölködésnek ezekben a sötét napjaiban merjünk megemlékezni egy szelíd és békés emberről, aki író volt és ma húsz esztendeje hunyt el a franciaországi Nantes városában”. Majd, folytatásképpen, egy humanista embert, egy viszonyainkat humanizáló írókat mutatott be. S 1925. március 27-én vezércikkben védte meg a lap a „destruktív Jókait” is *A Szív* című hitvédelmi folyóirattal szemben. Alapmagatartásuk e vonatkozásban az volt, amit *A látnok*ban Vernéről olvashattunk: „Higgyék el, hogy Klebelsberg Kunó gróf már régen nem lesz kultuszminiszter, egy rakás tankerületi főigazgató is vissza fog hullani a megérdemelt ismeretlenség homályába, de Verne Gyula még akkor is fogalom marad.” Általában: az igazi kultúrának a szembeszegzése a kurzus kultúrpolitikájával a lap egyik rendre visszatérő gyakorlata volt.

A *Szeged*, persze, földhözragadtabb dolgokat is művelt, egyféle gazdasági-szociális érdekvédelmet is ellátott. Védte a mögéje olvasóként, előfizetőként fősorakozó liberális polgárság érdekeit, az ipart s a kereskedelmet. A már idézett *Szilveszteri mérlegben* (1924. dec. 31.) például ilyen passzusok is olvashatók:

„... a szanalási tervezet abszolút igazságtalanságokat tartalmaz, mikor a mezőgazdaságot, mely mindenét aranyértékben tudta átmenteni az új időkbe, sokkal kevésbé terheli meg, mint az értelmiséget, ipart és kereskedelmet. Ma már következményeiben is láthatjuk ennek a rendszernek egészségtelen és szociális szempontból veszedelmes voltát. A túlságosan megterhelt ipar és kereskedelem a reá rótt terheket nem bírja elviselni, az egyenes adók távolról sem folynak be olyan mértékben, mint azt az előirányzatok kontemplálták, ezzel szemben azonban óriási emelkedés mutatkozik a fogyasztási adók-

nál, vámoknál és forgalmi adóknál, szóval azoknál az adónemeknél, melyek a teherviselési képességre való tekintet nélkül mindenkire egyformán nehezednek. Szinte megfordított szociálpolitika az, amit a magyar kormány az ország háztartásának helyrebillentése érdekében produkált.”

Ez az érdekvédelem bizonyos értelemben rejtett szembenállást is jelentett az agrárszférával. *A kereskedelem válsága* című, 1925. március 24-i vezércikk erre reflektált is, némileg védekezve:

„Bűn volna, sőt rosszabb: ostobaság volna rosszakarattal lekisebbiteni a gazdákat, főleg a kisgazdákat osztályát; mert semmi bizonyítékra sem szorul, hogy ez az osztály az ország legnagyobb ereje, amelynek csorbulását túrni, gyarapodását elő nem mozdítani — a keserves tapasztalatok után — bűne és meg nem bocsájtható élheteretlensége volna a kormánynak. De ha Magyarország még agrárabb agrárország volna is, mint amilyen, akkor is esztelenység az agrárpolitika »javára« a kereskedelmet tönkretenni az adók súlyosabb részének rájuk hárításával és nyilvánvalóan kereskedelemellenes intézkedésekkel. Ám dédelgessék a falut, de ne vessék meg a várost sem, amelynek a kereskedelem és az ipar az éltetői. Kultúra is kell s annak a tanyáknak a falu sohasem voltak és sohasem lesznek megbízhatóbb és erősebb támasztékai a városoknál.”

Nagy kérdés: azt jelenti ez a város-falu szembeállítás, hogy a *Szeged* — ha alkalmilag és óvatosan is — szembefordult a parasztsággal, ill. annak érdekeivel? Ez Szegeden, a nagy parasztvárosban, melynek lakossága jelentős részben agrárérdekeltségű volt, meglehetősen problematikus magatartás lett volna. A *Szeged* azonban, bár egyértelmű, hogy az ipari és kereskedelmi szféra érdekeit szolgálta, meg-szorításokkal, méghozzá lényeges megszorításokkal képviselte az agrárágazat kritikáját. Igazában a nagybirtok érdekeivel szállt szembe a lap, de azt is óvatosan tette. *A kereskedelem válsága* egyik passzusa ki is mondja: „A szociális szempontok csak a kereskedők felé kacsintanak olyan barátiatlanul, a *nagybirtok* iránt nem olyan szigorúak.” A lényeg mindenképpen itt van. S egy másik cikkből, Magyar László tudósításából (1925. márc. 29. 6.), melyet a tanyai kisvasút körüli vitákról írt, az is kiderül, a nincstelen zsellérek iránt szimpátiával viseltettek. Magyar gúnnyal szólt a tanyai nagygazdák maradiságáról, konzervativizmusáról, a zselléreket azonban pátosszal teli szavakkal emlegette. „A polgármester érvei — írta a vitáról — nem győzték meg a tanyát. [tudniillik a tanyai gazdák politizáló rétegét, L.A.] A tanyának nem kell a vasút, mert az örökösföldtulajdonosok sajnálják azt a koronás hozzájárulást? De mi lenne akkor, ha felvonulna az a harmincezer alsótanyai zsellér, akinek emberi sorsot hoz a mostani jobbagysor ellen a kisvasút?”

Az ilyesféle kritikák a rendszerről még sorolhatók volnának; a *Szeged* irányultságának illusztrálására szánt szemelvények nem egyedi-esetleg megnyilatkozások voltak. Bár természetesen a *Szeged*nek is akadtak gyöngébb vagy érdektelenebb közleményei, így vezércikkei is, a nagy átlagot a föntiekhez hasonló attitűdű írások alkották. S így bizvást elmondhatjuk, a *Szeged* nemcsak frissen reagált az aktualitásokra s nemcsak ellenzéki hangot ütött meg, de ezt az oppozíciót színvonalasan képviselte is. Mind a problématalátás mélysége és élessége, mind a megírás minősége jelentős súlyt adott a lapnak. Hol állt a *Szeged* ezzel az irányultsággal a magyar sajtóban? A húszas évek magyar sajtótörténete egészében még nincs föltárva, nehéz volna tehát „végleges” ítéletet alkotni e tekintetben. De azt már most ki lehet jelenteni, a húszas évek kevés számú egyértelműen és következetesen baloldali lapjai közé tartozott, s helye leginkább a *Világ* közelében jelölhető ki.

5. A lap üzleti eredményei; elterjedtsége

A lapkiadás, nem lehet tagadni, mindenkor üzlet is. A lap anyagi és szellemi előállítás, de még terjesztése is pénzbe kerül; ugyanakkor s ez sem feledhető, e munkából emberek sora él meg valamilyen szinten. A pénzügyi tényező a társadalmi nyilvánosság önkorlátozásának talán legfontosabb „külső”, objektív tényezője, melynek szükségessége a jogi kereteket spontánul leszűkíti. Az anyagi bázis földerítése tehát mindenképpen szükséges, ha egy lap valódi lehetőségeit ismerni akarjuk.

A *Szeged* esetében a legfontosabb adatokat ismerjük. A Délmagyarország Rt. nyilvános elszámolásra kötelezett cég volt, s így évi beszámoló közgyűléseinek dokumentációja tartalmaz egy sor ide vonatkozó adatot is. Szerencsénkre mind az 1923. november 1-től 1924. december 31-ig, mind az 1925. január 1-től december 31-ig terjedő beszámolási időszak anyaga meg is maradt a szegedi cégbíróság iratai között.⁷¹ Ezek az adatsorok természetesen nemcsak a *Szeged* szerkesztésére, kiadására és terjesztésére vonatkozó adatokat tartalmazzák; a részvénytársaság nyomdája más munkákat is végzett, s e munkáknak költsége is, bevétele is volt. E két üzletág — ti. a lap és a nyomda — azonban oly szorosan összefüggött, sőt egymásra volt utalva, hogy a *Szeged* története szempontjából az adatok csak együtt, egységes adatsorként értelmezhetők helyesen.

1. Az első, egy évnél valamivel hosszabb periódus gazdasági eredményei így alakultak:

Kiadások

Alapítási költségek	6.715.000 korona
Felhasznált anyagok — lapnyomásnál	10.378.509 korona
— nyomdában	2.538.153 korona
Bankkamat (Szegedi ker. és iparbank)	17.186 korona
Jutalékok — lapszámlán	21.440.940 korona
— nyomdaszámlán	67.500 korona
Külföldi költségek — lapnál	106.438.409 korona
— nyomdánál	86.570.239 korona
Személyzetfizetés — lapszámlán	230.514.447 korona
— nyomdaszámlán	140.477.552 korona
— lapnyomási költség számlán	349.104.282 korona
Forgalmi adó — lapszámlán	26.452.588 korona
— nyomdaszámlán	5.841.066 korona

Bevételek:

Lapelőfizetésből	315.912.297 korona
Laphirdetésből	408.690.927 korona
Lapárusításból	92.209.410 korona
Nyomdai bevétel	172.837.535 korona
Ellátási kamatok	5.225.355 korona
	<hr/>
	994.875.524 korona

Ezek az adatok — s az üzleti *Mérleg*-ben foglalt, itt most nem reprodukált egyéb adatok — lehetővé teszik annak megválaszolását is, milyen eredménnyel zárta az évet a részvénytársaság, azaz milyen nyereséget könyvelhetett el. S az is kiderül, e

⁷¹ Vö. a részvénytársaság ún. üzleti mérlegeivel. Cégbírósági iratok.

nyereség felosztása miként történt meg. A Mérleg, ill. a közgyűlési jegyzőkönyv szerint az 1924. évi nyereség 8.319.653 korona volt. Ebből az öttagú igazgatóság díjazására 1.000.000, a háromtagú felügyelő bizottság díjazására 450.000, a részvényesek osztalékára 5.400.000 koronát osztottak szét. A fennmaradó 1.469.653 koronát adótartalékként „reserválták”. (Pásztor József ügyvezető igazgatói fizetése nem a nyereséget, hanem a költségeket terhelte, akárcsak a szerkesztő s a munkatársak fizetése is. Jövedelme azonban nemcsak ebből állt; mint igazgatósági tag is kapott a nyereségből, s részvényei alapján az osztalékból is jutott neki. Bár ügyvezető igazgatói fizetésének összegét, sajnos, nem ismerjük, úgy tetszik, nem járt rosszul.)

A Mérleg nyers adatai, Pásztor József fizetésétől függetlenül is, némi értelmezést igényelnének. Sajnos, nem rendelkezünk ezeknek az adatoknak a bontásával. Így csak annyit állapíthatunk meg, hogy a személyzetnek a lapszámlán szereplő fizetése tulajdonképpen a szerkesztőség tagjainak fizetését is fedi. Azaz Frank, Juhász, Móra, Sz. Szigethy, Tonelli, Lengyel, Magyar, Vér és Pásztor (esetleg még Balla is) együtt maximum 230 és félmillió korona fizetést kaphatott volna. De tudjuk, ennél kevesebbet kaptak, a lapszemélyzet velük együtt kb. 60 főből állott, a fönti összeg tehát ennyifelé oszlott (de nem egyenlő arányban). Az újságírók tényleges fizetését tehát gyakorlatilag nem tudjuk megmondani. (Külön bonyolító tényező, hogy az sem biztos, vajon a lapban alkalmilag szereplők honoráriumai is ezt a „rovatot” terhelte-e, vagy a „különféle” lapköltségben számolták el.)

Érdekes a lapelfizetésből, ill. lapárusításból származó bevétel aránya is. Kiderül a Mérlegből, a *Szegedet* még nagyrészt előfizetői (és hirdetői) tartották el, nem pedig utcai vásárlói — az előfizetők majdnem négyszer annyian lehettek, mint az utcán vásárlók. Sajnos, az előfizetési és eladási ár évközi változásai miatt e bevételekből nem lehet kiszámítani az olvasókhöz eljutó példányok számát. Bizonyos — később még hivatkozott — adatok alapján mégis valószínűsíthető a példányszám, s így a *Szegednek* kb. 3000 példányos megjelenésével számolhatunk. Ez természetesen a mai terjesztési adatokhoz mérten nagyon szerény elterjedtségre vall. De tudni kell, e kb. 3000 példány helyi viszonylatban már magas példányszámnak számított, csak a krajcáros *Szegedi Friss Újság* jelent meg több példányban. S ez a 3000 példány alighanem legalább háromszor-négyszer annyi olvasót jelentett.

2. A következő, 1925. év a részvénytársaság szempontjából teljes év volt. A rendelkezésünkre álló adatok is az egész évre vonatkoznak, a *Szeged* azonban — legalábbis e néven — csak április 4-éig jelent meg. Akkor — mint lesz még róla szó — betiltották, s a lap csak hosszabb szünet után, megváltozott névvel jelenhetett meg újra. Az „új” lap tárgyalása pedig már egy másik tanulmány feladata lesz. Mégis, mivel a két név tulajdonképpen azonos lapot takar, érdemes a teljes évi adatsort számbavennünk; ebből a *Szegedre* arányosan eső rész az egésznek kb. egynegyede.

A kiadások, melyek ez évben részletesebb bontásúak, így alakultak:

	Koronában	Pengőben (átszámítva)
Alapítási költségek	582.000	46,56
Felhasznált anyagok, lapnyomásmál	11.798.710	943,90
nyomdában	1.662.775	132,96
Felhasznált papír, lapnyomásmál	258.098.648	20.647,84
nyomdában	68.936.697	5.504,88
Bankkamatok	11.509.200	920,72
Jutalék, lapnál	10.361.036	828,88
nyomdában	1.950.000	156,—
Személyzetfizetés, lapnyomásmál	586.363.187	46.909,04
nyomdában	209.633.019	16.770,64
Személyzetfizetés, szerk. és kiad. hiv.	467.194.300	37.375,12
Forgalmi adó, lapnál	44.019.755	3.591,52
nyomdában	9.902.057	792,16
Fűtés és világítás, lapnál	41.067.319	3.185,36
nyomda	9.704.491	776,32
Fuvardíjak	17.246.800	1.379,68
Munkásbiztosítás	33.345.204	2.667,60
Biztosítás	1.684.650	144,72
Házbér, lapnál	47.293.017	3.783,44
nyomdában	7.551.426	604,08
Költség, lapnál	207.239.056	16.579,12
nyomdában	61.942.441	4.955,36
<i>Bevételek:</i>		
Lapelőfizetés	868.177.150	69.454,16
Laphirdetés	797.018.585	63.761,01
Lapárusítás	121.003.890	9.680,24
Nyomdai bevétel	305.992.500	24.479,36
Kölesönkönyvtár bevétele	14.750.250	1.180,—
Jegyiroda jutalék	6.226.620	498,08

A tiszta nyereség ebben az évben 4.083.207 korona (pengőben átszámítva: 326,65 pengő) volt. Ezt nem osztották föl, hanem teljes egészében a tartalékalap bővítésére fordították.

Pontosan nem lehet megállapítani, e mérlegben mekkora részesedéssel szerepelt a *Szeged*, s mekkorával az utódlap. Az azonban bizonyosra vehető — az igazgatóság jelentése is utal rá —, hogy a nyereség minimalizálódása a betiltás miatti kiesések-ből adódott. A szüneteltetés miatt azt is eredménynek tekintették, hogy a lap megőrizte rentabilitását.

A *Szeged* példányszámára most is csak következtethetünk, de ehhez az igazgatóság jelentésének egyik adata egészen jó alapot ad. „Örömmel jelentjük [...] — olvasható a jelentésben —, hogy a lap példányszáma az újból való megjelenés után is állandóan emelkedett, úgy, hogy 1925. december 31-én a példányszám 3220 volt, olyan mennyiség, aminőben Szegeden politikai napilap, a Friss Újságot kivéve, soha meg nem jelent.”⁷² A *Szeged* tehát április 4-e előtt e példányszám alatt, de valószínűleg ehhez közelítve jelent meg.

⁷² Az igazgatóság beszámolója az 1926. ápr. 7-i közgyűlésen. Cégbíróági iratok.

Kik, a társadalom mely rétegei olvasták a lapot? E vonatkozásban csak valószínűségeket mondhatunk. A lap bizonyos utalásaiból, olvasóira tett megjegyzéseiből s egész irányultságából arra következtethetünk, a *Szegedet* elsősorban a város polgársága, iparosok, kereskedők olvasták. Olvasói között voltak a szervezett munkások is. Arányuk, pontos megoszlásuk azonban nem ismert. A lap egyféle olvasói elismerését jelentette, hogy — nem tudni, hány példányban — de még a tanyákra is eljutott. Az ellenlap, a *Szegedi Új Nemzedék* munkatársa, Puskás Jenő egy vádaskodó cikkben legalábbis ezt állította.⁷³

6. Harc a fönnymaradásért; betiltás és újraindulás

A *Szeged* — a Délmagyarország Rt. megalakulását követően, a konszolidáció előrehaladása biztosította lehetőségekkel élve — folyamatos átalakulásban, fejlődésben volt. Ez a lap „hátszágának” erősödésében is megmutatkozott. 1924. április 1-jével a *Szeged*be olvadt be a megszűnt *Makói Reggeli Újság*, magával hozta tőkéjét és — talán — olvasóit is.⁷⁴ 1925 elején megkezdtek a cég két új üzletágának, a kölcsönkönyvtárnak és a jegyirodának az előkészítését.⁷⁵ A jegyiroda, amely különböző színházi és sportrendezvények jegyeit árulta, s nem annyira nyereségszerzés reményében, mint inkább a közönségkapcsolatok ápolása, a közönségnek a laphoz szoktatása végett szervezték meg, 1925. március 1-jén meg is nyílt.⁷⁶ A kölcsönkönyvtár — némi nehézség árán, a nyitási időpont többszöri megváltoztatása után — 1925. április 1-jén ugyancsak megkezdte működését.⁷⁷ Korábban, még január végén a szerkesztőség is új helyiségbe költözött, ezzel is lehetőségeik javítását keresve (1925. jan. 15.6.). De maga a lap is változott, új rovatok születtek. 1925. február 1-jén a Rádió-rovat debütált⁷⁸, március 1-jén pedig regényrovatot indítottak, amely folytatásos regényeket akart közölni.⁷⁹ Az igazgatóság lapfejlesztési törekvéseinek sorába tartozott Szabó Dezsőnek már említett megnyerése is; ő 1925. márc. 8-ától lett a lap munkatársa.

A lap egészében a folyamatos erősödés képét mutatta, hangja is erősödött, élesedett. A lap mozgásterét megadó viszonyok azonban meglehetősen ellentmondásosak voltak; maga a konszolidáció sem valami egyenesvonalú és zökkenőmentes folyamatként ment végbe. A *Szeged* mindvégig konfliktusok, sőt támadások közepette jelent meg. A vele diametrálisan ellentétes pozíciót elfoglaló, következetesen szélsőjobboldali *Szegedi Új Nemzedék* is támadta, a helyi hatalom sem dédelgette, sőt — ahol lehetett — akadályozta működését. Az 1924. szeptember 20-i szám A „*Szeged*” éjjeli látogatói címmel arról adott hírt, hogy az előző éjszaka megtámadták a szerkesztőséget. S bár igazi „atrocitássá” ez az incidens nem vált, ekkor már nem

⁷³ Vö. JGYÖM 7: 335.

⁷⁴ A *Makói Reggeli Újság* beolvadt a *Szeged*be. = Sz, 1924. ápr. 1. 3.

⁷⁵ *Kölcsönkönyvtárat és jegyirodát nyit a Szeged*. = Sz, 1925. jan. 11. 5.

⁷⁶ A *Szeged* jegyirodája. = Sz, 1925. febr. 28. 5., vö. még: márc. 1. 8.

⁷⁷ Vö. A *Szeged* kölcsönkönyvtára = Sz, 1925. ápr. 2. 5., valamint: ápr. 3. 5.

⁷⁸ A *Szeged* új rovata. = Sz, 1925. febr. 1. 9.

⁷⁹ A „*Szeged*” regényrovata. = Sz, 1925. márc. 1. 5.

válhatott, azt ez az eset is jól jelzi, meglehetősen nagy nyomás alatt lehetett a lap még ekkor is. S bár a szociáldemokraták a lap mellé álltak, 1924. október 5-én pl. Lájer Dezső párttitkár Nyilatkozatban állt ki a *Szeged* mellett, ez csak viszonylagos védelem lehetett. A lapot sajtópörök is fékeztek, 1924. december elején, föllebbezés után, például Budapesten is elítélték Vér Györgyöt, aki 1923 decemberében nagy riportban leplezte le az Alföldi Brigád gyilkos csongrádi merényletét.⁸⁰ Több minden jelezte, adminisztratív beavatkozás is fenyegette a lapot. Erre 1925. január 8-án sor is került. Ekkor a belügyminiszter megvonta a *Szegedtől* az utcai árusítás jogát, ami már előrevetítette a lap sorsát.

A *Szeged*, persze, tiltakozott, s cikkek sorában próbálta érdekeit megvédeni. 1925. január 10-én nagy cikkben tudatta olvasóival a hírt, e — jellemző — címmel: *Lecsavart lámpával... Megvonta a kormány a „Szeged” kolportázsjogát*. Másnap, január 11-én *Az erőszak útja* címmel tiltakoztak. De ugyane napon arról is be kellett számolniuk, hogy: „A polgármester a Szeged röpcéduláinak sem ad kolportázsjogot” — azaz elzárta a vásárlók ily módon való tájékoztatásának útját is. A lap január 14-i számából tudjuk, Peidl Gyula a Szeged érdekében felszólalt a miniszterelnöknél — ám eredményt ez sem hozott.⁸¹ A huzavona folyt tovább, folyt „a labdajáték a Szeged kolportázsjogával”.⁸² Január végén a város tanácsülésen is foglalkozott a Szegeddel (1925. jan. 27. 3—4). Január 28-án a lap, immár vészkiáltásként, a város polgárságához és a munkássághoz fordult.⁸³ A január 29-i *Szeged* szerint pedig a városi közgyűlésre is bekerült a lap ügye: a közgyűlés — állítólag — „lelkiesen tüntetett” a *Szeged* mellett.

A tiltó rendelet visszavonására mégsem került sor. Sőt, április 4-én a belügyminiszter távirati úton betiltotta a *Szegedet*. „A betiltó rendelet indoklása három vezércikkre és egy riportra hivatkozott” — mondja erről a részvénytársaság jelentése.⁸⁴ Pásztor József emlékezése szerint e cikkekből kettőt Juhász Gyula írt⁸⁵, más források pedig a betiltás okaként Szabó Dezső cikkeit jelölik meg.⁸⁶ Mindkettőben lehet igazság — Szabó Dezső mint jelenség is irritálólag hathatott. Talán igaza van Péter Lászlónak is, aki szerint József Attila *Tiszta szívvel* című verse is hozzájárult a betiltáshoz.⁸⁷ A döntő azonban — s ez a lap ismeretében nem lehet kétséges — a *Szeged* egész „vonala”, irányultsága lehetett. E tendencia, minőséggel párosulva, már „zavarhatta” a kormányzatot, ugyanakkor — kisebb társadalmi bázisa lévén, mint a rokon *Világ*-nak — könnyebben megfojtható volt, mint a pesti lap.

A betiltás híre gyorsan elterjedt. „Szombat reggel [április 4-én] érkezett a belügyminiszter távirata, amely elnémitotta Szeged liberális közönségének egyetlen napilapját, de délre már híre ment az egész városban és a délutáni budapesti lapok útján

⁸⁰ Az Alföldi Brigádról írt cikke miatt elítélték egy hírlapíróát. = Sz, 1924. dec. 3. 3—4.

⁸¹ Peidl Gyula válaszol a miniszterelnöknek. = Sz, 1925. jan. 14. 1—2.

⁸² Sz, 1925. jan. 14. 3.

⁸³ Az üldözött „Szeged” a polgársághoz és a munkássághoz. = Sz, 1925. jan. 28. 5.

⁸⁴ A Délmagyarország Rt. igazgatóságának beszámolója az 1926. ápr. 7-i közgyűlésen. Cégbírósági iratok.

⁸⁵ Pásztor József emlékezése: Az újságíróról. In: JGYE, 360—362.

⁸⁶ Péter László: *Krúdy Szegeden*. In: P. L.: *Szegedi örökség*. Bp. 1983. 309.

⁸⁷ Uo.

megtudta a fővárosi közönség is.”⁸⁸ A lapok, persze, pártállás szerint reagáltak. A helyi ellentábor orgánuma, a *Szegedi Új Nemzedék* április 5-i száma az első oldalon reagált a hírre, e — meglehetősen demagóg — címmel: „*A bűnnek bűnhődnie kell! A belügyminiszter betiltotta a »Szeged«-et. — A távirati rendelet városszerte általános megnyugvást keltett.*” A pesti *Világ*, mely irányultságában a legközelebb állt a Szegedhez, 5-i számában két cikkben is reagált az eseményre. A *Szeged* betiltása kapcsán vezércikket közöltek a *Sajtószabadságról*, a 9. oldalon pedig — *A belügyminiszter indoklás nélkül betiltotta a Szeged megjelenését* címmel — tudósítást adott az eseményről. A *Népszava* ugyancsak már 5-én hírt adott a betiltásról, a tudósítás címében fölteve a kérdést: „Megtorlás Szabó Dezső cikkei miatt?” S hírt adott a fejleményekről a *Pesti Napló* is.

De az események nemcsak az újságok lapjain zajlottak. „Vasárnap reggel [azaz 5-én] valósággal ostrom alá fogta a közönség a *Szeged* szerkesztőségének és kiadóhivatalának helyiségeit és telefonjait, a betiltás okát és tartalmát tudakolták, persze eredménytelenül, mert ez iránt természetesen a *Szeged* sincs tájékoztatva. Sokan tüntetőleg befizették a lap előfizetési díját áprilisra és kijelentették, hogy fizetni fogják azt a szünetelés ideje alatt, bármeddig fog is az tartani.”⁸⁹ A szegedi munkásság körében is megdöbbenést keltett a hír, a szervezett munkások még vasárnap délután tiltakozó népgyűlést tartottak; 38 felsővárosi munkás pedig változatlanul befizette az előfizetési díjat. Szervezkedni kezdett a szociáldemokrata párt szegedi vezetősége, valamint a Szegedi Könyvnyomdászok Szakegyesülete is.⁹⁰

A legjelentősebb kiállás a szegedi újságírók nevéhez fűződik. A Szegedi Újságírók Egyesülete 5-én délután 2 órakor Sz. Szigethy Vilmos elnöklete alatt rendkívüli közgyűlést tartott, melynek egyetlen tárgya a *Szeged* törvényellenes betiltása volt.⁹¹ A közgyűlésen ugyan a *Szegedi Új Nemzedék* munkatársai nem vettek részt, a megjelentek azonban egyöntetűen kiálltak a *Szeged* mellett, s tiltakoztak a betiltás ellen. Az egyesület Sz. Szigethy Vilmos ajánlatára határozatot fogadott el. Ennek szövege a következő:

„A Szegedi Újságírók Egyesülete megdöbbenéssel vette tudomásul a belügyminiszter úrnak a Szeged című politikai napilap betiltására vonatkozó rendeletét, amely az 1914. XIV. t.c.-ben biztosított sajtószabadság pregnáns megsértésével egyszerű közigazgatási úton, minden bírói eljárás mellőzésével megtiltotta a politikai napilap további megjelenését. Amikor felemeli tiltakozó szavát a sajtószabadságot megcsúfoló rendelkezés ellen, szükségesnek tartja, hogy a magyar alkotmány ezen sarkalatos törvényét ismét teljes egészében érvényesítsék.

A belügyminiszter rendelete gazdasági szempontból is súlyosan érinti hatvan szegény szellemi és kétkezi munkás családját és ezzel is növeli az amúgy is veszedelmesen szaporodó munkanélküliek számát.

A Szegedi Újságírók Egyesülete egyben kimondja, hogy táviratilag tiltakozik a belügyminiszter sérelmes rendelete ellen a miniszterelnöknél, a miniszterelnökség sajtóosztályánál és a történeteket tudomására hozza a Magyarországi Újságírók Egyesületének, értesíti állásfoglalásáról, csatlakozásra és közbenjárásra kéri fel, hogy a sérelmes rendeletet mielőbb visszavonassák.”⁹²

⁸⁸ Országszerte tárgyalják a „Szeged” betiltását. = Hétfői Rendkívüli Újság, 1925. ápr. 6. 1.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Uo.

⁹² Uo.

A tiltakozás ezt követően is tovább tartott. A *Szegedi Új Nemzedék* április 7-én ugyan több cikkben is uszított a *Szeged* ellen, több más lap azonban a *Szeged* mellett állt ki. Április 7-én a *Világ* tudósítást közölt az addigi fejleményekről, *Felháborodás fogadta a Szeged betiltását* címmel. Április 8-án a *Pesti Napló* a szegedi nyomdászok tiltakozó közgyűléséről tudósította olvasóit. Ugyanaznap a *Világ* ismét visszatért az ügyre s hírt adott a szegedi munkásság tiltakozásáról, valamint a Magyarországi Újságírók Egyesülete tiltakozásáról is. Április 9-én a *Népszava* a nyomdászszervezet tiltakozásáról, a *Világ* pedig az „ellenzéki blokk és a nyomdászszakszervezet tiltakozásáról” írt. Április 10-én ugyancsak a *Világ* számolt be arról is, hogy a *Szeged* betiltása miatt immár az erdélyi újságírók is protestáltak. Április 12-én ismét a *Népszava* tájékoztatta olvasóit a tiltakozó megmozdulásokról, szintén kiemelve „az elszakított országrészek sajtójának” véleményét. A *Világ* pedig, némi csalódottsággal, azt mondta el (nyilvánvaló célzattal), hogy: „még mindig nem vonták vissza a Szeged betiltását.”

A tiltakozás érdemi része persze — bár a *Szeged*et támogató hírlapi küzdelem tovább folytatódott — nem a sajtóban zajlott. A *Szeged* vezetői maguk is akcióba léptek. A részvénytársaság igazgatósága utóbb, visszatekintő jelentésében erről így számolt be:

„Nyomban a betiltó rendelet kézhezvétele után akcióba léptünk, hogy a rendelkezés mielőbb visszavonassék és engedélyt kapjunk az újból való megjelenésre. Ebben a munkában Pásztor Józsefnek fáradságot és költséget nem kímélve segítettek Ottovay Károly úr, igazgatóságunk elnöke és Wimmer Fülöp úr, lapbizottságunk elnöke. Négy ízben jártunk Ángyán Béla sajtófőnöknél, de fáradozásunk eredménye csak akkor mutatkozott, amikor hatékony fellépésre sikerült rávenni a Magyarországi Újságírók Egyesületét, amelynek egy tisztagú küldöttsége tisztelegget úgy a sajtófőnöknél, mint a belügy-miniszternél és a miniszterelnöknél. Végre május 14-én leérkezett hozzánk a miniszterelnök 4578/M.E. számú rendelete, amely engedélyt adott arra, hogy Délmagyarország címen újból megjelenhessünk. A Délmagyarország első száma május 17-én jelent meg.”⁹³

E jelentés, természetéből adódóan, némileg leegyszerűsíti a folyamatot; az újraindulás nem ment ilyen könnyen. A *Szegedi Új Nemzedék* már május 3-án arról cikkezett, hogy a „Szeged rövidesen meg akar indulni” — s bizonyos, hogy e híre nem volt alap nélküli. De az egyszerű újraindulás mégsem következett be. Bár a kormányzat végül csakugyan engedett merevségéből, a lap csak kompromisszum árán jelenhetett meg: a *Szeged* nevet föl kellett adniuk. Így az eseményekre gyorsan reagáló, már a miniszterelnök rendeletének kiadása előtt is tájékozott *Világ* május 14-én kénytelen volt megírni: „Délmagyarország címmel jelenik meg újból a Szeged.” Ma már egyértelmű: a konszolidáció ekkor már, letagadhatatlanul kifejlődőben volt ugyan, de ezt a folyamatot Bethlen István erősen kézbe tartotta, s egyebek mellett a nyilvánosság struktúráját is úgy alakította, ahogy kormányzati tervei megkövetelték. S a *Szeged*nek *Délmagyarországgá* való átkeresztelése tulajdonképpen már főpróba volt a *Világ* betiltásához, majd *Magyar Hírlap*ként való újraindításhoz.

⁹³ A Délmagyarország Rt. igazgatóságának beszámolója az 1926. ápr. 7-i közgyűlésen. Cégbírósági iratok

7. Summa

A *Délmagyarország* névhez való visszatérés — Pásztor József szubjektív szempontjaitól függetlenül — szerencsés választás volt. Egy jelentékeny baloldali lap végül is így válhatott szerves hagyománnyá, az újrainduló s máig élő lap így integrálhatta magába előzményeit, így tehette alkalmi epizóddá a *Szeged* első, nem igazán „szerencsés” időszakát. Sőt, e váltás végső soron olyan jól sikerült, hogy a kényszerből fölvetett név lett az általánosan ismert és megbecsült — a *Szeged* csak néhány kutató figyelmének körében él ma.

Ez méltánytalan fintora a sajtótörténetnek. Nem a *Délmagyarország*, hanem a Frank József szerkesztette *Szeged* alakította ki ugyanis azt az irányultságot, amely a *Délmagyarországot* az 1925-ös újraindulás után méltán tette jelentős lappá, s amelyet a régi-új néven megjelenő lapnak már csak lemásolnia, folytatnia kellett.

LENGYEL ANDRÁS

L'histoire du journal Szeged (1920—1925). I—II.

Le journal *Délmagyarország* (la Hongrie du Sud), journal de la plus longue durée de la ville Szeged (fondé en 1910) parut entre 1920 et 1925 sous le titre *Szeged*; l'étude analyse cette période du journal. La découverte de cette période moins connue de l'un des journaux de province les plus importants de la Hongrie se motive par le fait que, à proprement parler, ce n'est pas le *Délmagyarország*, mais le journal *Szeged*, rédigée par József Frank, qui créa ce caractère de journal et cette tendance qui, après son renouvellement rendront *Délmagyarország* à juste titre un journal important. L'étude qui se divise en deux parties, s'occupe à fond de l'histoire du début et de la première période du journal, de l'influence du journal libéral *Világ*, de la réorganisation du journal *Szeged*, du rôle de József Frank et du rapport du journal avec les écrivains. Elle analyse les problèmes de la structure et de la tendance du journal, elle publie des données sur le nombre des exemplaires et des lecteurs, et traite à fond l'histoire de l'interdiction de *Szeged*.

KÖZLEMÉNYEK

Mikor jelent meg a »Laubáni Biblia«? Már a 13. században város volt az alsó-sziléziai Lauban (a mai lengyel Lubán). Régi gimnáziumának épülete 1591-ben, a városházáé 1541-ben készült el. Lakói nagyjából Luther követői voltak, így a hazai evangélikusok is természetesen találhattak kapcsolatot a magyarázatos Újszövetség nyomtatására a 18. században, mikor ez itthon egyházpolitikailag megvalósíthatatlannak látszott.¹

A magyarázatos fordítás három neves szerzője nem nevezte meg magát. Szenicei Bárány György (1682—1757)², Sartorius Szabó János (1695—1756)³ és Szenicei Bárány János (1716—1758)⁴ végezte el a szerkesztést, sajtó alá rendezést, szervezést, és írta az előszót is — szintén névtelenül.

Azt jelenthetné a címlapon olvasható nyomtatási év, 1754, hogy a püspök atya vezetésével elkészült kötet még élete utolsó éveiben megörvendeztette a jeles pietista lelkész kör legnevesebb tagját. Ez a magától értetődő adat azonban a kötet önbizonyosága szerint megérett a helyesbítésre.

„*Strachowsky filius sculptis Vratislaviae, 1758*” — olvassuk a rézmetszetes díscímlapon, és ugyanígy az Apostolok Cselekedetei mellé csatolt térképen; s úgy látszik, a szakirodalom nem méltatta ezt aényt figyelemre az elmúlt két évszázad folyamán.⁵

¹ A Komáromi Csipkés György fordításának nyomtatása, majd itthoni sorsa eléggé szemlélteti a Türelmi rendelet előtti időben a hazai protestantizmus lehetőségeit. Debrecenben ugyan nyomtattak Újszövetséget a század közepétől, a teljes magyar Bibliát viszont változatlanul németalföldi és svájci protestáns kapcsolatok segítségével lehetett nyomtatniuk és forgalmazniuk. E mellett az anticalvinista irányzat hatása is gyanítható ama törekvés mögött, hogy külföldön nyomtatott, a reformátusoktól független, teljes Biblia készüljön a hazai Luther-követők használatára, ennek jegyében igyekezett már Torkos András is, noha a jeles tanultságú pásztor számára egykori tanulmányai színhelyén, az affiliatio jeleként nyomtatott kötet magától értetődött. A Carolina Resolutio után még inkább felerősödött cenzúra árnyékában mindezek a kérdések létfontosságúak voltak a hazai protestantizmus számára; de még a hitvalló munkák hamis impresszummal megjelentetett kiadásainak teljes áttekintésével sem rendelkezünk. Még inkább késik a bibliafordítás új kutatási adatokkal frissített, valóban mai szempontú és teljességre törekvő áttekintése.

² Mindmáig egyetlen alapos feldolgozásunk van, SCHMIDT János: *Szenicei Bárány György, a nagy pietista élete és munkássága*... [Paks] 1940; ezen túl csak a kétszázados megemlékezést regisztrálhatjuk (Lelkipásztor 1957. 234—237); ld. még SZINNYEI I. 547—548 és ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp. 1977. 48.

³ SZINNYEI XII. 233—235, ThSz 1940. 570—574 és ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp. 1977. 525—526 — egyéb részletek Schmidt előbb említett munkájában.

⁴ SZINNYEI I. 552 — valamint az előző két jegyzetben megnevezett korábbi irodalom.

⁵ Az eddig látott példányok között, ha címük ép volt, s nem hiányzott a térkép, nem sikerült tipográfiai vagy más eltérést észrevennem. Használtam (több magángyűjteményben őrzött példány mellett) az OSZK 820.623 (korábban *Bibl 788j*) jelzetű, valamint a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár, Debrecen, Sz 275 (Erdős Károly példánya) és Sz 1437 jelzetű példányait.

A cseh származású Bartolomeaus Strachovszky Boroszlóban volt rézmetsző.⁶ Okkal vélhetjük úgy, hogy a nyomtatás előrehaladtával kapta a megbízást, hogy készítse el a befejezéshez közeledő nyomtatás elé a címlapot és a szemléltető térképet. Találunk erre az előszóban is némi utalást.⁷

Mindebből a nyomtatási év helyesbítése következik. Elkezdődött a nyomtatás valóban még 1754-ben, de a munkálatok akadozva haladtak. Már csak a triász legfiatalabb tagja érte meg a befejezést. Szintén püspöki tisztséget viselt az atyai örökségben Szenicei Bárány János, aki két évvel korábban eltemette Szabó (Sartorius) Jánost, mikor az ő életének végén elkészült, talán forgalomba is került a kötet.

Elképzelhető ugyan az is, hogy voltak olyan példányok, amelyeket térkép és rézmetszetes címlap nélkül forgalmaztak. Azaz, a voltaképpeni megjelenés előtt jó egy esztendővel. S ha ezt valakinek sikerül egykorú adatok és ép példányok által igazolnia, akkor legalább specimennek tekinthető, vagy valóban variáns kiadás is helyet kaphat a bibliográfiai számontartásban, valamint az értékelő szakirodalomban.

Addig azonban, míg a kiadásváltozat megléte nem igazolható, el kell fogadnunk, hogy a megjelenés nem lehet korábbi a rézmetszetes térképlap és címlap elkészülténél. A »Laubáni Biblia« tehát 1758-ban jelent meg. Impresszuma: Laubán 1754 [1758], N. Schill ny.

FEKETE CSABA

Péteri Takáts József levelei Aranka Györgyhöz. Péteri Takáts József (1767—1821) után mindössze két nyomtatott mű maradt az utókorra¹, a teljes életmű azonban rejtve marad, minthogy fiának, a történetíró Takáts Sándornak a halála után az apa gazdag kéziratos írói hagyatéka, egyes kevés kivétellektől eltekintve, elkallódik. Éppen száz éves az a kisebb monográfia is, amelyben Takáts Sándor megpróbálja apjának írói pályafutását felvázolni.² Ebből tudjuk, hogy Péteri Takáts József gróf Festetich László nevelőjeként 1798-ban kockázatos vállalkozásba kezd: *Magyar Minerva* cím alatt akarja kiadni a magyar írók értékes kiadatlan kéziratait. Kezdetben a grófi család anyagi támogatását is élvezve, levélben fordul a kortárs magyar írókhoz és kiadható kéziratokat kér. A felkérésre — fia vallomása szerint — 102 levél érkezik, s e levelek is csaknem kivétel nélkül elvesztek. A Péteri Takáts József által írott levelek egy részének több szerencse jutott osztályrészül, s így az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társasághoz, Aranka Györgyhöz írott levelekből 5 maradt meg, ezek közül egyet Csúry Bálint adott ki.³

A Péteri Takáts–Aranka levelezés nem véletlenül jött létre: Erdélyben Aranka szorgalmazta a könyvkiadást, Bécsben és Pesten Péteri Takáts. A *Magyar Minerva* vállalkozásának sikere nem lett tartós, mint ahogy a grófi pártfogás sem: miután Péteri Takáts József lemond a nevelői pályáról, elmarad az évi 1000 forintos főúri támogatás. Az első kötetek mérsékelt anyagi sikere viszont nem tette lehetővé a vállalkozás tartós folytatását. Aranka Erdélyben kiadja a Társaság első darabját, és csaknem készen áll megszerkesztve a második kötet is. Létre is jött a kezdeti megegyezés a két különböző vállalkozás között: Erdélyből olyan kéziratokat vártak, amelyek „átestek” a session (azaz a társaság megvitatta az ülésein) és alkalmasak a kiadásra, Péteri Takáts József pedig verseket küldött és egy értekező, úttörő hangvételű írást *A hazai utazásról*. Ez utóbbi eséllyel pályázott volna az erdélyi megjelenésre, ha Aranka 1798 közepén nem vonul vissza a társaság irányításától, s ha sikerül végül is megoldani a folyamatos könyvkiadást. Sajnos a társaság megszerkesztett második kötete is kéziratban maradt.

Hányatott sors jutott osztályrészül az Erdélybe került Péteri Takáts kéziratoknak is. A *hazai utazásról* című írás a kolozsvári római katolikus főgimnázium Aranka-gyűjteményébe került (jelzet

⁶ U. THIEME—F. BECKER: *Allgemeines Lexikon der Bildender Künstler*. Leipzig 1938, XXXII. 151. (Strachowszky magyar kapcsolataira nem rendelkezem adatokkal).

⁷ „... a' magyarázatok a' két első Evangyélístákra ritkábban estenek. Mert mikor azokban fáradoztunk; nem-is gondoltuk, hogy ennyire fakadjunk, és a' könyv-nyomtató a' munkát siettetete-is. Az után pedig, hogy a' nyomtatás meg-tsökkent, és azon kívül-is más dolgok adták elől magokat, több időnk lévén, a' két utolsó Evangyélístákat, és az Apostoli tselekedeteket még egyszer által olvastuk, és sok helyekhez bővebb magyarázatot ragasztottunk... Végtere a' nyomtatás mind tsak késedelmesebben folyván, az Apostoli levelekre sokkal több fejtő jegyzeteket rakhatánk...” (b_{2b}—b_{3a} levél)

¹ *Költeményes Munkái*. Béts. 1796. — *Erköltői Oktatások* melyeket Tolnai gr. Festetich László kedves tanítványának szívére kötött Péteri Takáts Josef. (1799.)

² TAKÁTS Sándor: *Péteri Takáts József*. Bp. 1890. 165. 1.

³ CSÚRY Bálint: *Aranka Györgyhöz írt ismeretlen levelek*. ItK 1935. 52—54. (Béts, 1798. november 2.)

nélkül) — s innen próbálta közzélni Jancsó Elemér a *Pásztortűz* 1944-es évfolyamában.⁴ A folyóirat második — február 15-i — számában jelent meg az első rész „Befejező rész a következő számban” megjegyzéssel, de a háborús események miatt a második számot nem követi újabb, így nyomtatásban torzó maradt ez az írás. Az általunk ismert öt Péteri Takáts levélből 3 (az 1798. április 17-i, 1800. január 14-i és június 18-i) az Endes Családi levéltárba került, s ez a gyűjtemény az Országos Levéltárban elpusztult, szerencsére Erdélyben másolatban fennmaradtak. A Csűry által közölt levél (1798. november 2.) és az 1799. április 29-i levél az Erdélyi Múzeum családi levéltárában volt található. S az utalásokból tudjuk, hogy eredetileg ez a levelezés több darabból állt.

Az itt közlésre kerülő 4 levél a már megjelent ötödikkal bevilágítanak a XVIII. század utolsó éveinek könyvkiadási törekvéseibe. Nem Arankán és nem Péteri Takáts Józsefen múltott, hogy mindkét helyen a könyvkiadási vállalkozás csak szerény eredményekkel járt.

Péteri Takáts József levelei Aranka Györgyhöz

1.

Méltóságos Ur,
Nagy érdemű Hazafi, drága Barátom Uram!

Sokkal tsekélyebb volt a Nyelv Mivelő Társaságnak bé mutatott áldozatunk, hogy sem azért méltóknak ítélnetnénk magunkat azon betses köszönő levelekre, melyekkel a Társaság méltóztatott bennünket megtisztelni. Tudom, tsak hazafiui szívből fakadó szándékunkat vette kegyes tekintetbe, melynek egyenes buzgóságában, igérjük, nem leszen soha tsorbulás.

Részemről különösen — hálaadó köszönettel veszem azon Betsületet, melyet reám ruházott a Társaság, munkás Társai közé méltóztatván fogadni személyemet. A mennyire tsekély erőm s rendes tisztem engedik, szívesen elkívánok járni azon édes kötelességben, melyet magával hoz a nagyra betsültt meghívás. Ez uttal mindnyárt megküldöm a hazai Utazásról kikért gondolatimat. Örvendeni fogok, ha helyben hagyást fognak érdemelhetni. A többi tzikkeltyekre mind terhes hivatalom mind tartós betegeskedésem miatt kéntelen vagyok másszorra hagyni az értekeződést.

A mi azon Igyekézeteket illeti, mely szerint Méltóságos Grófom a Magyar Literaturát elő-segélteni szándékozik, mást nem írhatok, mint hogy esztendőnként ezer forint bizonyos fundusunk vagyon, melyből némelly jobb munkát folyvást kifognak nyomtathatni, a Szerzőnek némi-némű hasznával. Az egész Planum a harmadik kötetben meg fog talántán jelenni. Addig tanácsosnak tartjuk a halgatást. Azon munkákra nézve, melyek a Nyelv Mivelő Társasághoz küldettettek a kiadás végett, ezeket írta a napokban M(éltóságos) Grófom: „Ha olyan munkát ítél a Társaság méltónak a kinyomtatásra, mely a Társaság Sessiojában előfordult, tehát, ha mi nálunk leszsz annyi költség, igen is ki fog nyomtattatni, olyan megjegyzéssel: hogy, ha a munka eredeti, egy fele haszon rész, a költségnek leszámításával, ha pedig fordítás, egy harmad rész adatik jutalmul; úgy hogy azon adománynak fele a Szerzője vagy Authoré, fele pedig az Erdélyi Nyelv Mivelő Társaságé légyen. De ha tsak maga az Author különösen [privative] kívánnya munkájának kinyomtatását, a nélkül hogy a Társaság ajánllyá, akkor az October hónapban esztendőnként tartandó Revisiotol fog függni, vallyon jöhet e reája a sor a könyvek kiadásiban.

Méltóságos Gróf Teleki Domokos⁵ Urat alázatosan tiszteljük. Nagyságodnak is mély tiszteletét üzeni az ifjú Grófom; én magamat tapasztaltt szíveségsébe ajánlván, és uri tudósítást várván, szünet nélkül vagyok.

Nagyságodnak

alázatos Szolgája
Takáts József

Bétsben, April 17^{dikén} 1798.

⁴ *Pásztortűz* 1944. 81—86. 1.

⁵ Teleki Domokos (1773—1798), a társaság tagja.

Aranka írása:

1. Juny. Válasz-küszönet, köszöntés az Urfíhoz
2. Vette a Társ(aság) az *Utazást* és Mohács mezei verseket
3. Mohácsban mit teszen az *Arány, harsány - ádász?*
4. Mi az oka hogy a *Mercurius* nem küldi a Foglalatot?
5. A gondolt fortély leírása. Takáts.

2.

Bétsben, ápr. 29^{dikén} 1799.

Méltóságos Ur,

Drága Jóakaró Uram!

Magam is sokallom, hogy Nagyságodnak februárius 8^{dikán} írott Uri levelére olly igen elkéssett a válasz. Fájdalommal mondom, hogy Nagyságodnak ismeretes buzgósaú hazafi szívéz akartam megkimélni — azért nem irtam. De már kifakasztom; mivel eltűnik minden reménységem, hogy bátor eleget iparkodtam, jobbra váltoozzanak a szomoru környülállások. Ugy tetszik mintha átok fekünnék a leg szebb igyekezeteken Hazánkban. Alig kezd a jó remény tsilámlani: mindgyárt megint komor fellegek boritytyák-el a tiszta eget. — Ime Minervánk — is közelitt a sirhoz! Midőn én tehetségem szerint dolgozom gyarapodásán, egyszersmind olly értelmű levelet veszek Keszthelyről, hogy Metzenásunk Lipszky Hadnagy M[agyar] Országi Mappáira 2000 forintot szánván, nem segítheti a M[agyar] Minerva folytatását. Szörnyű tsapás volt ez az én jó szándékomnak; annyival-is inkább, hogy én általam estek-meg az ígéretek néhány munkás Férjfiaknak írásaik kinyomtatása iránt. Melly hirtelen, melly tsufos változások ezek! Oda néki: Én ugyan még minden erőmet megvetem, hogy fordulást tegyek a rossz dolgon; nem kiméllem a szép, a nyomos kérést: de ha ez nem használna-is, mégsem hagyom olly hamar ki halni a Minervát. Reá szánom időmet, fáradságomat, tsekély mindenemet a mig tsak győzőm. Ha kevesebbet is, de tsak fog esztendőnként valamit látni édes Hazám Bétsben kívánván töltöni életem napjait, hogy Pártfogókat szerezhessek a jámbor és hasznos Igyekezetnek. Lehetetlen, hogy az ollyan munkálódásnak ellenségi támadgyanak, a mellyhez, ígérem, soha még tsak a gyanu sem fog férhetni. A mi a Második Kötetből bé jövend, nékem méltóztatott ajándékozni, a Méltóságos Gróf. Ezt én a III.^{dik} kötet, Virág Benedek felséges költeményeinek kiadására forditom; és így teszik a többi részekkel-is. Melly könnyű dolog volna minden akadályokon győzedelmeskedni, ha a könyvbéli kereskedés jobb lábön állana Hazánkban. Mind tiszta, de szomoru igasság, a mit ezen tárgyról méltóztatott utolsó levelében írni Nagyságod. Vajha foganatos eszköz volna a fogyatkozás megjavítására a könyvárosokkal való szövet-ség! De tapasztalásból szóllok, így sem orvosolhattuk meg a nyavalyát. Ezen zsuğori emberek sokkal drágábban árulják a könyveket, hogy sem keletek lehetne; vagy ha van, részint megtralódik s így elkedvetlenedik az olvasó fél; részint nem adnak annak idejében számot, fel nem küldik a bévett pénzt, epesztő bizonytalanságban hagygyák, számtalan leveleire-is, a kiadót. Weber, Pozsonyi könyvnyomtatónak, még tavalliban 50 exemplarokat küldöttem Ányosból az eladás végett, és még tsak két hét előtt tudhattam meg gyakori értekezéseim utánn tőle, hogy tsak egyetlenegy sem adott-el belőle. Még eddig tsak jó Barátim segítségével kelt-el Minervából, a mi elkelt. Reménylem, hogy a Gr[óf] Teleki Domokos-hoz küldött 100 Nyomatványokból-is megtér nem sokára valamelyes.

Azt tudom, hogy 25 exemplár T[ekintetes] Benke⁶ tudós Professor Urnál tevődtek-le belőlek N[agy] Jeynyeden; a ki-is hazafui buzgósaúhoz képest ígerte továbbra-is kész szolgálattyát. Nem kétlem, hogy T. Antal⁷ érdemes Professor Ur sem fogja tiltani szives fáradságát a litteratura virágzása kedvéért. Kérem alázatosan Nagyságodat, méltóztatassék ezen drága Urat tisztelni nevemben ismeretlen létemre-is. Ha

⁶ Benke Mihály (1757—1817), a bölcelet tanára a nagyenyedi kollégiumban.

⁷ Antal János (1767—1854), a történelem és a filológia tanára a marosvásárhelyi református kollégiumban.

valamiben viszontagolhatom szévésségét, én-is édes-örömet megteszem részemről. A 2^{dk} kötetből-is bátorkodtam 24 exemplarokat utasítani hozzája. Valamint ebből úgy az első részből-is méltóztassék számára vagy exemplart, vagy ha tetszik, pénz-is megtartani. Tsak arra bátorodom kérni, hogy ne terheltelessék tudósítani az elkeltt könyvek számáról, és a bevett pénz által küldhetése módgyáról; hogy tudgyam magamat mihez tartani.

A Méltóságos Gróf Festetits még nem nyilatkoztatta ki parantsolatlyát az Erdélyi Nyelv-Mivelő Társaságnak küldendő tsinyosabb exemplár iránt. Én tehát ez uttal tsak Nagyságodnak kedveskedem munkámmal. Szerentsésnek állittanám magamat, ha megérdemelhetném vele Nagyságod helyben hagyását. Hát a Társaság Munkájának 2^{dk} Darabja elhagyt-e már a sajtót? Igen óhajtvá várom. Mint folynak a dolgok? Talán ott-is dér érte az igyekezetet. Az ifju Grófom tiszteletét izeni; én a legigazabb tisztelettel szünet nélkül vagyok Nagyságodnak

alázatos Szolgája
Takáts József

Aranka kéziratos jegyzése:

Válaszoltám rá Jul.

3.

Méltóságos Ur!
Drága Jóakaró Uram!

Azon reménytelen viszontagság, mely egészen felbontotta életemnek rendgyét, s néhány hónapoktól fogva örökös utazóvá tett, okozta azt is, hogy elkezdett levelezéseink ösvénnyé lassanként bégyöpösödik. Már most Pesti lakos lévén (legalább egy időre) éppen midőn azon gondolatokat forgatnám elmémbe, hogy felkeresem levelem által Nagyságodat; Szerentsém esett Mélt[óságos] Báró Jósika^a Urral össze jönni; a ki szívesen ajánlotta irásom kézhez-adását, mely hogy a legjobb egészségben talállya Nagyságodat, szívemből kívánom. Én most a Magyar Törvényekben való bővebb gyakorlás végett a mult hónapban felesküdtém Juratusnak; s József nap táján meg akarom a Censurát állani. Ezen Utat szabták eléjbe szíves Jóakaróim boldogabb jövődömré nézve. A mely azonban nem sokat faggat; mert hála a Gondviselésnek, nagy szükségűtől nints mit tartanom: sokat pedig soha nem kerestem. Ha Hazámnak tsekély tehetségemmel szolgálhatok, szívemben hordozom a Mennyországot.

Nagyságod utolsó már régi levelében igen is kegyes ítéletét nyilatkoztatta ki a Minerva 2^{dk} kötettyéről. Ha használna serdülő Ifjainknak, legfőbb nyereségemnek tartanám. Nagyon sajnálom, hogy mostani bokros foglalatosságim nem engednek annyi időt, hogy a nevelés módgyáról elkezdett munkámat folytathatnám. Igen szeretnék valami bizonyost tudni, mi karban vagynak a Minerva 1^{so} s 2^{dk} kötettyéből M[aros] Vásárhelyre küldött exemplarok. Valóban nem tsuda, ha minden jó igyekezet fennakad Hazánkban; nints igazán öszvetartó iparkodás közöttünk; egy két váll pedig nem győzi a terhet. A harmadik kötet is elhaggya már két három nap mulva a sajtót. Virág Benedek felségs munkáját foglallya magában. Kár, hogy nem terjed többre; s hogy ezen jó alkalmatossággal még nem szolgálhatok belőle. Vajha tudnám, ha T. Antal Professor Urnak nints-e terhére az exemplarok eladogatása. Értetődik, hogy minden részből tartson meg a maga számára példát, s vonnya ki a bėjött pénzből, mi talán mellékes költségei lettek volna a könyvek miatt. A többbit, ha biztos alkalmatossággal kezemhez küldené, nagyon lekőtelezne mind engem, mind a Hazát; mert tsak így szolgálhatunk néki uj munkákkal.

Ájánlom magamat Nagyságodnak tapasztalt uri szívésségébe, s ha lehetséges, méltóztassék az Erdélyi Tudós Társaság miben-létéről tudósítani. Hallom, hogy valamelly esthetikai Gyűjteménynek kellene

^a „Báro Josika Ur” = feltehetőleg br. Jósika Antaltól van szó, aki ezidőben Kolozs megye főispánja volt. (+ 1803).

Erdélyben kijönni; a melyhez Schédius Lajos képe már tisztán ki is metsződött Bétsben. Vagyok a legmélyebb igaz tisztelettel Nagyságodnak

alázatos Szolgája
Takáts József

Pesten, Jan. 14^{dikén} 1800.

A Ketskeméti Utszában nr. 408.

A boritékon: A Monsieur

Monsieur George d' Aranka, Assesor de la
Table Royal de Transylvannie

Maros Vásárhely

Aranka írása:

Takáts Pest 14 Jan. 1800. Vettem 15 Febr.

4.

Méltóságos Ur

Nagy Érdemü Tudós Hazafi!

A millyen sziv-szakadva vártam Nagyságodnak drága levelét, oly édes öröömre vált annak elérkezése. Abból volt szerentsém megtudni, hogy Virág Benedeknek munkáji fogvatkozás nélkül elértek M[aros] Vásárhelyre. Az azokról hozott böls és igaz ítéletet közlöttem a szerzővel. Él lehet gondolni, hogy ő annnyival nagyobb gyönyörűséget érzett belőle, mennél értelmesebb Férjfiutól származott az; és mennnyivel kevesebben találhatnák a Magyar olvasók közzül, a kik a jó és Szépnek Biráji lehetnek. De azért tsak ugyan iparkodni kell az értelmesebb Hazafinak. Ha az előtt nem, a következő nyom fogja megbetsülni s áldani a nemes igyekezetét. Virág Ur alázatosan tiszteli Nagyságodat. Ő a Sz[ent] Pál szerzetese vala; és Székes-Fejérvárott sokáig tanította az Ifjuságot. Most Budán lakik, és 400 fl (forint) pensióból él s dolgozik. Ajánlja mind magát, mind munkáját Nagyságod további kegyességébe.

Igen helyben-hagyom én is azon módot, a mely szerint Nagyságod a maga munkáit szándékozik közleni a Hazával. Az eggyes könyv így legkönnyebben láthat világot; kivált ha a szerző semmi jutalmát nem kívánja költséggel járó fáradozásának. De a folyó munkák, a millyen a M[agyar] Minerva, nem boldogulhatnak ilyen képpen. A Nyomtató, ha tsak igen nagy nyereséget nem reménylhet, hozzá sem fog a kiadáshoz; a nagyobb nyereségre pedig az Olvasó fél tsekély száma miatt nem tarthat számot. Ez az oka, hogy a periodicus Írásaink idő előtt mind ki haltak. De még a könyvárosokra sem bízhattya egészen magát a Kiadó; mert ezen telhetetlen zsugorik a sulyos pro cento mellett is igen felverik, az Író Szándéka ellen, a könyveket; és így vagy a vevők tsalódnak meg, és ez által kevesednek; vagy szinte a nyakán száradnak a kiadónak, és utóllján a molyok eledele lesz a fáradság gyümölcse. Igaz, hogy sok bajba s költségbe kerül a szélyel küldés, s az össze-dolgozó hiv Társak szerzése; de mire nem vész a buzgó hazai szeretet; a mely nem nyereséget, nem saját hanem köz-hasznót keres. Egyedül úgy kívánja a dolgot kormányozni, hogy a kárt s but ne vallyon. Ez az én tzélom is a M[agyar] Minerva folytatásában. Mondhatom, ha még tsak két három olyan hiv munkás Társaim volnának, a millyenekre már akadtam régi ismerőseim között, a kik a köz-jóért nem tiltják szivem fáradságokat; könnyen el lehetnék a könyvárosok álnok segedelme nélkül. Minapi levelemnek azon tzikellyére, melyben a Nyelv Mívelő Társaság mibenlétéről bátorokdtam Nagyságodnál tudakolódni, nem találtam semmi feleletet. Tehát valóban megszűnt már ezen jámbor és szép előmenetelt ígő Igyekezet is? Nagy veszteség. Ha hogy az Utazásról írott tsekély értekezésemnek nints reménysége, hogy azon Gyűjteményben világot láthasson: kérem Nagyságodat, méltóztassék azt Otsovszki* jó Barátom Uram által vissza küldeni; minthogy

* Otsovszki (= Ocsovszky) Pál, a Teleki Sámuel családjánál nevelő, gyakran utazott Bécsből Maros-vásárhelyre, tagja volt az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaságnak.

nálam még darabjaiban sintsen meg. Ürességem esvén, joban kidolgoznám azon hasznos tárgyat s idővel kiadnám a Minervában. Ajánlom magamat Nagyságodnak tapasztalt legbetsesebb szívességébe, és igaz szívbeli tisztelettel szünet nélkül vagyok
a Méltóságos Urnak

Pesten, Jun. 18^{dikán} 1800.

A ketskeméti Utszában a 408^{dik} szám alatt.

alázatos Szolgája
Takáts József

ENYEDI SÁNDOR

Egy Jókai kézirat-töredék a Bibliotheca Bodmerianában. Magyarországon a külföldi hungarica-kutatás, „hungarica-kéziratok feltárása és számbavétele” még talán soha olyan komoly rangot nem ért el kutatói közéletünkben, mint napjainkban. Jelen sorok írója nincs abban a helyzetben, hogy szervezettén is részt vehetne ilyenfajta munkában.

Igy annál nagyobb örömet jelentett, hogy egészen más irányú kutató munka végzése kapcsán a véletlen szerencse segítségével külföldön a magyar irodalom nagyjaitól származó autográf kéziratokra bukkantam, olyanokra, amelyeknek jelenlegi lelőhelye itthon „ismeretlen”. Az egyik Ady egy verskézírata (erről ld. *Élet és Irodalom*, XXXIII. évf. 21. sz. 1989. május 26.), a másik Jókaitól származó két kéziratoldal. Irodalmunk e két kiemelkedő személyiségének nevére a Cologny-Genève-beli Fondation Martin Bodmer kézirat-katalógusának tanulmányozása során találtam rá.

Egy Jókai regény kézirat-töredékének azonosítása — hacsak véletlenül nem a legismertebbek valamelyikéből származik, s ráadásul annak is nem valamelyik ismertebb szöveghelye — annak számára, aki történetesen nem Jókai-kutató, nem feltétlenül egyszerű feladat. A svájci Bibliotheca Bodmerianában a szöveg — érthetően — azonosítatlan (s a helyszínen emlékezetből magam sem tudtam a szöveghelyet meghatározni).

Az azonosítást — minthogy a kézirat fénymásolatát magammal hoztam — itthon már könnyűszerrel elvégeztem: a *Szeretve mind a vérpedig* című regényből találtam meg Genfben két oldalnyi szövegrészt, s hívom fel rá ezúton a magyar irodalomtörténeti, s egyben a hungarica-dokumentáció figyelmét is.

Teszem ezt annál is inkább, s annál is nagyobb örömmel, minthogy a Jókai kritikai kiadás (Akadémiai K., 1965.) az alábbiakkal kezdi e regény kommentárjában a Kiadások, fordítások c. fejezetét (ld. 359. l.): „Az eddigi kutatások szerint a regénynek csak egy lapnyi kéziratáról tudunk, mely a Petőfi Irodalmi Múzeum birtokában van. A töredék az első fejezetből való és a ... mondatig tartalmazza a regény szövegét. A regény kézírata 1925-ben még hiánytalanul megvolt. ...”

Természetesen egy többszáz oldalas regény kéziratának meglévő egy lapjához fellelni még újabb két oldalnyi töredéket, nem igazán megrendítően nagy irodalomtörténeti esemény. Mégis, már az első összehasonlítás is a most megtalált kéziratoldalak és a különböző kiadások között — még ha nem egy kifejezetten Jókai specialista tárgyismeretén alapul is — lehetőséget nyújt egy-két csekély filológiai észrevételre.

A szóbanforgó két oldal a regény XX., Az Isten békéje című fejezetének legeleje; utolsó mondata: „Én csak jótállok a magam leányáról, de hát kegyelmedről ki kezeskedik, hogy nem lett pápistává?”* A * jelölés Jókai saját, e kifejezéshez kapcsolódó, lábjegyzetben közölt magyarázatára utal, amellyel a második kéziratoldal zárul.

A fent említett JKK e két oldalnyi szövegből — eltekintve a modern helyesírás használatától, amelyet külön-külön egyedi megjelölés nélkül természetesen következetesen alkalmaz — apparátusában csak egy szövegváltozatot említ, mégpedig a NK-hoz (Jókai Mór összes művei. 67–68. köt. 1897.) képest.

E szövegeeltérés a JKK-ban a 217. 1. 2. sorában a „De hát kitől tudta ezt meg?” mondatban a „tudta” forma választása a NK-ban szereplő „tudtat” változattal szemben, amelyet a JKK apparátusa egyszerűen sajtóhibának minősít. A JKK igei-forma választása nem illik bele a kontextusba: e szövegrészben ugyanis a hosszú kényszerű távollét után egymás társaságát újra élvezhető Ocskay László és hitvese beszélget egymással, véges-végig kizárólag *tegez*ő formában, második személyben. A helyes szövegkorrekció tehát a JKK szövegében „tudtat” forma lett volna a NK „sajtóhibáját” javítandó. Mint ahogyan a most kézbe került eredeti kéziratban is természetesen minden kétséget kizáróan „tudtat” forma

szerepel. Így ennek birtokában és ismeretében a JKK keretében a mű esetleges következő kiadásába a szövegű formát volna indokolt átvenni a kéziratból. S akkor már csak másodrendű kérdés annak latolgatása az apparátusban, hogy a NK „*tudtat*” változata sajtóiba-e, vagy már az eredeti, első nyomtatott kiadásban is így szerepel — mint hibás olvasat. (Ez egyébként megállapítható a *Hon* című napilap 1881. december 4-i 333. számának reggeli kiadásából, amely lapban — mint a JKK is leírja — e mű először folytatásokban megjelent.)

A kézirat tanulmányozása ennél lényegesen furcsább, értelmetlen szövegrész megfelelő korrigálását is lehetővé teszi. Ez az a bizonyos, a szövegben *-gal jelölt, Jókai-féle saját lábjegyzet, amelynek teljes szövege mind a NK-ban, mind a JKK-ban egymással megegyezően az alábbi: „* Ez a kifejezés abban az időben általános volt. II. Ferdinánd szava volt ez, „ich will euch schon katholisch machen”, s innen maradt ez fenn példabeszédül mind Ausztriában mind Magyarországon: egyértelmű minden megsértéssel, elszéretéssel, balesettel; úgy hogy még a levesbe esett légynek a kázuával is ezt tették”. Ugyan mit tettek? Ha figyelmesen olvassuk a szöveget, meglehetősen értelmetlennek tűnik a befejezése. Ezzel szemben a kéziratból a kifogástalanul értelmes eredeti szöveget ismerhetjük meg: „... úgy, hogy még a levesbe esett légynek a casusára is ezt használták”.

Tudom, hogy a fenti szerény megfigyelések csupán apróságok, de talán mégsem pusztán mikrofilológiai fontoskodások, hiszen létező Jókai kritikai kiadásunknak műfajánál fogva rendeltetése, hogy az ilyenfajta apróságokra kitérjen. S talán annak, hogy e két kéziratoldal — legalább fénymásolatban — haza került, valamicske jelentősége, éppen a fentiek alapján van

Egyébként maga a kézirat több helyen tartalmaz ceruzával, valamint tintával írt javításokat, módosításokat és betoldásokat, az írás alapján feltehetően Jókaitól. Annak esetleges kiderítése, hogy ezek mikor kerültek a kéziratba, már szorosabban a Jókai kutatásra tartozó filológiai feladat, ha egyáltalán van jelentősége. Bizonyára Jókai munkamódszerének ismeretében rejlik a magyarázat. Mindenesetre ezekkel a korrekciókkal együtt tekinthető a szöveg letisztázottnak, „nyomdakésznek”: az 1897-ben megjelent nemzeti díszkiadás is a javított szövegváltozatot tartalmazza, s természetesen a JKK is.

WIMMER ÉVA

József Attila olvasmányaihoz. Bóka László így emlékezett: „Egyszer Lesznai Anna szép kis antológiáját vette ki kezemből. Gróf Balassát (nem báró Balassit) idézte ki belőle:

Élj örökké drága virág,
S pólusnál fényesebb csillag,
Rozmaring-ág,
Szerelmes láng!”¹

Lesznai Anna a Kedves Olvasóhoz írt előszavában azt írja ugyan, hogy „... kedvenceimet gyűjtöttem össze ebbe a kis kötetbe...”,² de előbb Szántó Judit,³ majd maga Lesznai Anna⁴ arra emlékezett, hogy az összeállítás munkájában részt vett József Attila is. Valószínűnek tarthatjuk, hogy nem a kalsszikusok (Petőfi, Ady stb.) verseinek kiválasztásában segédkezett, hanem a régi magyar irodalom

¹ BÓKA László: *József Attila*. Esszé és vallomás. Bp. 1975. 84.

² LESZNAI Anna: *Virágos szerelem. Magyar szerelmes versek*. Összeállította és színes rajzokkal ellátta — Bp. 1932. — Vö. TASI József: *József Attila könyvtára*. ItK 1976. 393.

³ „Egyszer Lesznai Anna azzal fordult Attilához, hogy egy könyvet szeretne összeállítani, a szerelmi költészet gyöngyeit, és ebben mint munkatársat foglalkoztatná Attilát.” (SZÁNTÓ Judit: *Napló és visszaemlékezés*. S.a.rend. MURÁNYI Gábor. Bp. 1986. 147.)

⁴ „Egy szerelmes antológiát állítottam akkor össze. ... Kértem: »Ha olyan kedves volnál és segítenél nekem szerelmes verseket találni, mert te jobban ösmered az irodalmat, mint én. Te tanultabb irodalmár vagy.« Hozott is egy csomó verset. Segített rendszerezni, másolni.” (VEZÉR Erzsébet: *Lesznai Anna élete*. Bp. 1979. 121.)

szerelmes verseit vitte el Lesznai Annának: négyet Balassi versei közül („Kiben azon könyörög...” Kegyes vidám szemű...; „Hogy Juliára talál...” Ez világ sem kell már nekem...; „Egy citerás lengyel lányról.” Szít tüzet Zsuzsánna... és „Az ő szerelmének örök és maradandó voltáról” Idővel paloták), Divinyi Mehmed „Madzsar türki”-jét, hármát Zrínyi idilliumai közül, két verset a Vásárhelyi Daloskönyvből (Ajak vérén termett... Piros hajnalkorban...) Beniczki egyik példabeszédét és gróf Balassa Bálint Bujkász s nyilván van szépséged... kezdetű versét, azt, amelyiknek utolsó szakaszát felolvasta Bókának.

A két Balassa verseit Dézsi kiadásából vette, amely megvolt könyvtárában. 1937-ben, Szárszóra utazásuk előtt József Jolán Németh Andorékra bízta József Attila holmiját: „Felhordták hozzánk a dolgait: két öreg karosszékot, állólámpáját, könyvespolcát és a könyveit. Még a Korong utcai lakásból ismertem őket. Megdöbbenve állapítottam meg, hogy kedves magyar költői, a teljes Balassi, a teljes Csokonai hiányzanak. Elkallódtak, vagy ellopták őket.”⁵

Ez a két kötet József Attila kedvenc olvasmánya volt úgyszólván egész életében. Hogy mikor vette meg, nem tudjuk, de szegedi egyetemista korában már ismerhette, hiszen a sajtó alá rendező Dézsi Lajos kedves professzora volt, és neki köszönhette „intenzív régi magyar irodalom-élményét.”⁶ Balassi-élményének folytonosságát mutatja Bécsben 1926. márc. 8-án írt levele József Jolánhoz: „Még ajánlhatom azt is, hogy vedd elő pl. Balassi Bálintot (ő írta ezt a gyönyörűségesen szép 3 sort:

Áldott szép pünkösdeknek gyönyörű ideje!
Mindent egészséggel látogatót ege,
Hosszú úton járókat könnyebbitő szele!)”⁷

Legközelebb 1930-ban írja le Balassi nevét *Magyar Mű és Labanc Szemle* című tanulmányában,⁸ s ugyanekkor válogatja ki Lesznai Annának a négy, fentebb említett Balassi-verset. Az egyiket (Hogy Juliára talál...) a tanulmányban is idézi. Az igazi találat azonban a gróf Balassa Bálint verse. Erre a kiváló költőre, aki ma is úgy él a köztudatban, mint a XVII. századi „udvari költészet” szürke művelőinek egyike, a versértő József Attila joggal figyelt fel.

Váratlan és meghökkentő módon kerül elő újból József Attila életművében gróf Balassa Bálint. Azt a versét, amelyben szörnyű átkokat szór egyik haragosára (Dézsi kiadásában a II. 398–402. lapon), József Attila bizonyára újraolvasta akkor, amikor néhány versében ugyancsak szörnyű átkokat szórt orvosára, egy pszichoanalitikus nőre. Ha elkezdjük olvasni Balassa versét, máris a *Magány*, a *Majd megöregszel* és a *Ne bánts*d hangulatát érezzük:

Éles elméd légyen, felejtsd el nevedet,
Mint Messala, ki nagy fájdalmat érzett;
Hasesömör kirágja többől köldöködöt,
Hogy minden csudálja illy betegségedet.

Tengeri csudák is csudásra jőjjenek,
Húsevő madarak mind öszvegyűljenek,
Várván, hogy hamarébb testeddel éljenek,
De rossz szerencsédn ők is elhűljenek.

⁵ NÉMETH Andor: *József Attila*. Bp. [1944.] 208. Tasi József ennek alapján vette föl a következő tételt: *Balassa Bálint Minden munkái. 1–2. köt.* Életrajzi bev. s jegyz. ell. DÉZSI Lajos. [Bp.] (1923), Genius k. (I.m. 390) Fura kiadvány. Első kötete Balassi hiteles verseit tartalmazza, a második kötetben Dézsi csaknem ugyanannyi XVII. századi verset közölt, melyeket részben Balassinak tulajdonított, részben Balassához kapcsolt valamilyen módon. Ezek között vannak gróf Balassa Bálint versei is, szinte csak a név és a család azonossága miatt.

⁶ KOVÁCS Sándor Iván: *Csáti Demeter éneke Pannónia megvételéről József Attila értelmezésében.* — K.S.I.: *Pannóniából Európába*. Bp. 1975. 270.

⁷ MIKLÓS Tamás közlése, *Kritika* 1987/8. 5.

⁸ Idézi és elemzi KOVÁCS Sándor Iván, i.m. 259.

Iszonyú genyedség nyúzza le körmödet,
 Keserves fájdalom gyötörje szívedet,
 Vér, hólyag és csipa ellepje szemedet
 S ne kívánja senki látni rút színedet.

Balassa 3. sora a *Ne bánts*d 11. sorára emlékeztet: „Bibircsók nőjön a hasán!” Az a mozzanat, hogy „minden” (=mindenki), továbbá halak és madarak ellensége köré gyűlenek és rémülten csodálják iszonyú állapotát, József Attila két versében is előjön. A *Nagyon fáj* 24—26. szakaszában (csak emlékeztetőül, nem a teljes szöveg): „Néma halak ... tátogjatok rá: Nagyon fáj. Elevenek, minden, mi kintől megremeg, ... ágya körül ... vakogjatok velem: Nagyon fáj.” Emlékeztet a *Magány* 10—12. sorára is: „Meg se rebbennél, ha az emberek némán körülkerülnének, hogy lássák: ilyen gonosszá ki tett engemet.” Tovább olvasva gróf Balassa versét, újabb és újabb részleteknél jut eszünkbe József Attila. A 10. szakaszban például azt kívánja gróf Balassa, hogy „feleséged oly fattyakat szüljön, kik közül az egyik lábaidra düljön...”; József Attila a *Magány*-ban így szól analitikusnőjéhez: „Ha szülsz, a fiadnak öröme az lesz, hogy körbe forog, te meg rápislogsz...” Idézem Balassa versének 11. szakaszát is:

Haljon meg, kit kedvelsz, éjjel az öledben,
 Undok férges méreg teremjen kebledben
 Ijesztő fantasma járjon személyedben,
 Koldús is üldözzön egész életedben.

Az éjjeli látásra, kísértetekre való utalás a *Majd megöregszel* 6—8. sorában így kerül elénk: „Nappal pihensz majd, széken szunyókálva, mert éjjel félni fogsz majd egyedül. Árnyak ütnek a rezgő anyókára.” Nem folytatom, mert az apró motívumoknál jobban hatott a Balassa-vers egészének hangulata; József Attila másképpen átkozta volna Gyömrői Editet, ha nem ismeri gróf Balassa versét.

Mintha saját magára gondolt volna Balassiról (a báróról) írva: „Balassa költészete annyiféle hatást hordoz és minőségben, szellemben, belső formában mégis annyira egy...”

STOLL BÉLA

FIGYELŐ

László Mihály (1911—1989). A kegyesrend (piaristák) budapesti, központi könyvtárának vezetőjét vesztette el szinte egyik percről a másikra az ő személyében. E sorok írója néhány félórával halála előtt beszélt meg vele találkozót, így távozása valóban villámcsapásszerű volt. Geológus apjának jelentős könyvtára volt, amely nem csupán szakmunkákat tartalmazott. Így ezzel kapcsolatos bibliofil élményt és ilyen irányú vonzódást hordozott kezdetektől magában, de elsőként papnak és tanárnak készült. Belépve a piarista rendbe, Budapesten földrajzi és természetrajzi tanulmányokat folytatott. Az egyetemen doktorátust is szerzett, majd a kémia szakot is elsajátította. Tanári pályája során Veszprém, Mosonmagyaróvár, Szeged és Debrecen volt a sorrend. A civisvárosban igazgató lett, majd Kecskemétre került, onnan pedig ismét Szegedre. A rend létszámkorlátozása miatt átmenetileg lelkipásztori tevékenységet folytatott Deszken, Szeged mellett. Néhány esztendő után újra tanított előbb Kecskeméten, majd Budapesten. Itt ment nyugdíjba. A nagy energiájú és vasakarátú ember azonban továbbra is tevékenykedni kívánt, így 1974 őszén elvállalta a rend központi könyvtárának vezetését. Miután nem könyvtárosnak készült, ez számára késői, de egyáltalában nem idegen hivatás volt.

A körülmények, amelyek között ezt a feladatát átvette, mindennek nevezhetőek voltak csak kedvezőeknek nem. A korábbinál összehasonlíthatatlanul kisebb épületbe szorult rend könyvtára is állandóan leírhatatlan helyszűkében volt. A tanítórend sajátosságának megfelelően az egyes tagok sokszor igen jelentős mennyiségű és kitűnően összeválogatott szakkönyvtárral rendelkeznek szobájukban. Elhunytukat követően ezek persze mind bekerülnek a központi gyűjteménybe. A helyhiány ennek következtében immár elviselhetetlenné vált munkája megkezdésekor. A remek szervező és kiváló rendszerező azonnal felismerte, hogy a könyvtár létezésének és működtetésének alapfeltétele a helynyerés. Ezt újabb kisebb helyiségek birtokbavételével csak lassanként és a nehéz körülmények miatt csak nagyon korlátozott módon lehetett megoldani. Így a fölöslegesnek tűnő másodpéldányok megállapításában, ill. azok leválasztásában kereste a megoldáshoz vezető utat.

Ennek a szinte emberfeletti vállalkozásnak megvalósítása mellett gondja volt a folyóiratok elkülönített felállítására, valamint a piarista vonatkozású kiadványok különgyűjteményének kialakítására is. Ez utóbbi különösen fontos és hasznos lépés volt mind e nagy múltú tanítórend, mind a magyar kultúrtörténet számára. Az egyes tudományágak hazai történetét művelő kutatók sorra ismerték fel az utóbbi években ezt az új „kincsebányát”, és keresik fel ezt a friss forrást. A szakmai kíváncsnak megfelelően létrehozta a régi nyomtatványok különgyűjteményét is. Ez utóbbi feltárásából is részt vállalt. Az egész országban elsőként fejezte be az 1601 előtt nyomtatott kiadványok bibliográfiai és példányleírását a tervezett országos katalógust előkészítő vállalkozás során. Jogos a remény, hogy a kötetek korábbi tulajdonosairól, a bejegyzésekről és a kötés egyedi sajátosságairól általa rögzített adatokból belátható időn belül katalógus fog készülni publikálás céljából.

A fentiekben sommásan körvonalazott képből is kitetszik mindenki számára, hogy László Mihály mint könyvtáros rendkívüli munkásságával nem csupán a piarista rend könyvtára, de a hazai könyvgyűjtemények általános történetébe is beírta nevét. A mások számára bizonyosan elviselhetetlenül nehéz körülmények között folytatott munkát ő hallatlan szívóssággal, szinte konok következetességgel és elképesztő szorgalommal végezte. Az általa így teljes értékűen használhatóvá tett, igen értékes gyűjtemény őrzi immár emlékét. Azonban ennél is maradandóbb nyomot hagyott ő mindazokban, akiknek alkalmuk volt őt munkája során megismerni, megbecsülni és — amennyire ezt ő a meglehetősen szigorú zárkózottsága ellenébe lehetővé tette — megszeretni.

Erdélyi János írói hagyatékának sorsa. Erdélyi János műveinek újabb kiadásában, azok jegyzeteiben vagy az íróval foglalkozó írásokban gyakran szerepel egy két betűből álló rövidítés: ET, ami annyit jelent: Erdélyi Tár. Az évek során sokan, az idő múlásával egyre sűrűbben és egyre határozottabban kérdezték meg: valójában mit tartalmaz az Erdélyi Tár. Most, a sárospataki emlékünnepeken, amikor születésének 175. évfordulóján az íróra emlékezünk, és amikor eleget teszünk a megtisztelő felkérésnek, a nyilvánosság előtt válaszolok a korábban hozzám intézett kérdésekre.

Válaszom a legfontosabb kérdésekre szorítkozik: azaz mi az ET, mi van benne, miként keletkezett, hogyan alakult sorsa, mi látott napvilágot eddig az író kéziratok hagyatékából, mik a megjelenés előtt álló munkák, a további kiadási tervek, mikorra várható a hagyaték teljes feldolgozása, végül pedig jelenleg hol található az ET, s hozzáférhető-e? Ezekre kívánok röviden felelni.

Az ún. Erdélyi Tár, a továbbiakban ET, amely nevét az író halála után kapta, Erdélyi János irodalmi hagyatékát őrzi: minden olyan kézirat vagy nyomtatott szöveget, amely az írótól származik, amelyet az írónak küldtek, lett legyen az levél, vers, hivatalos irat vagy éppen számlák, szerződések stb. Tehát mindaz, ami az író munkájához és életéhez kapcsolódik. Így pl. a gyűjteményhez tartoznak a nyugat-európai utazása alatt rendszeresen vásárolt, hazahozott francia, német, angol, olasz újságok, lapkivágások, prospektusok stb. de ugyanúgy ügyvédi diplomája, akadémiai tagságáról szóló oklevele, a kiadók-kal vagy iparosokkal kötött szerződései. Tehát minden, a család birtokában fentmaradt kézirat, dokumentum, az író és korát visszaidéző írásos vagy nyomtatott anyag. Ez a körülmény adja az ET — irodalomtörténeti értékén túl — művelődéstörténeti jelentőségét, miután, tudomásunk szerint, ez az egyetlen a múlt század első feléből, középeről mindmáig fentmaradt irodalmi hagyaték, miután Arany János és fia hagyatékának jó része megsemmisült Budapest ostroma idején, egy légítámadás következtében a Gellért-hegyi Voinovich villában.

Arra a kérdésre, hogy az ET miként keletkezett, hosszabb a válasz. Az első kéziratok, amelyek a későbbi gyűjtemény első darabjainak tekinthetők, az 1830-as évek legelejéről valók. Levelek és azon versek kéziratai, amelyeknek letisztázott példányait az író beküldte Bajza Józsefnek, azzal a kéréssel, hogy jelentesse meg azokat az *Auróra* c. zsebkönyvben. Ezekből az évektől kezdve alakul ki a gyűjtemény.

Az évek múlásával, az író munkásságának, műveinek gyarapodásával, irodalmi tekintélyének és hírének-nevének öregbülésével párhuzamosan nőtt az írások száma, miután egyre többen fordultak hozzá kérésekkel, levelekkel stb. Erdélyi János gondosan gyűjtötte és őrizte kézirateit, erre utal pl. az a körülmény, hogy az ET-ban több olyan kézírata is fennmaradt, amelyek már megjelentek. Arról is tudunk barátjához, Greguss Ágosthoz írt 1863-as leveléből, hogy az író sürgette *A legújabb magyar lyra* az Országban kiadott kéziratának visszaküldését. A gyűjtemény nőttön-nőtt, voltak azonban ma már érthetetlen momentumok is, amelyek akadályozták, hogy a gyűjtemény még teljesebb legyen. Erdélyi kéziratei között találunk pl. félbevágott lapokat, amelyeknek a hátlapján ismeretlen kéztől származó levéltöredékek olvashatók, vagy előfordult az is, hogy az író saját, korábbi kézirateinak hátlapját újabb cikk írására használta fel. A magyarázat egyszerű: nagy volt a szegénység. Ugyanakkor viszont az is megállapítható, hogy az író az egyes nagy tanulmányoknak még a korábbi változatait is megőrizte, éppúgy, mint az azokhoz készült előtanulmányokat, amelyek lehetőséget adnak Erdélyi János írói műhelymunkájának rekonstruálásához. A kéziratokat, nyomtatott szövegeket és dokumentumokat tartalmazó gyűjtemény 1868. január 23-ig, az író haláláig gyarapodott. Mintegy húsz esztendő szünet után akkor szaporodott ismét az ET, amikor az író időközben felnőtt fia, Erdélyi Pál, maga is irodalomtörténész, édesanyjától átvette a hagyaték gondozását és minden alkalmat megragadott arra, hogy atyja még fellelhető írásait megvásárolja. Legközelebb az 1940-es években gyarapodott a gyűjtemény, amikor Erdélyi Pál sógora, Szász Károly átadta Szemere Miklós levelezésének egy részét, elsősorban Erdélyi Jánosnak Szemerehez írt leveleit. Az újabb időkben is nőtt az ET anyaga, igaz, csak másolatokkal. Az idők során talált újabb leveleket és dokumentumokat rendre lemásoltattam, ill. lexicizáltam és besoroltam az ET-ba.

Részletesebben szólok arról: miként, milyen rendszerben nyert elhelyezést az ET anyaga. Mint arra korábban utaltam, az író fia, Erdélyi Pál gazdagította a lehetőségek szerint a gyűjteményt és ő volt az, aki az anyagot rendszerezte. A hagyaték — Erdélyi Pál beosztása szerint — négy nagyobb részre tagolódik. Az első nagyobb egységet az író kéziratei alkotják, ötvenegy félbörkötéses kötetben összesítve. Erdélyi Pál nem időrendben vagy műfajok szerint csoportosította a köteteket, hanem a kéziratok formája szerint. Az 1-es kötet tartalmazza a legnagyobb autográfokat, míg az 51-es a legkisebbeket, a

nagy quartótól a kis oktávig. Az 52. kötet Erdélyi Pálnak atyjáról írt ötlapos kéziratos életrajzát tartalmazza, valamint az író legfontosabb műveinek felsorolását. Vannak ezekben a kötetekben nem Erdélyi János kezétől származó írások is, de ezeket Erdélyi feltehetően a saját kéziratai mellett tartotta. Egyes esetekben témájuk miatt, más esetben pusztán véletlenségből kerülhettek egymás mellé, és Erdélyi Pál atyja rendjét respektálva, azokat is bekötötte. Az ötvenegy kötet verskéziratokat, variánsokat, irodalmi, filozófiai, esztétikai népköltészeti írásokat éppúgy tartalmaz, mint népdal- és közmondás- vagy épp mesegyűjtéseket.

A következő nagyobb egység a LEVELEK, amely harminc nagy alakú kartotékban, ugyancsak félbörkötésben, tartalmazza az író levelezését, betűrend szerint csoportosítva. Külön kötetben szerepelnek, a betűrendtől függetlenül, Erdélyi Jánosné Vachott Kornéliának és az író második feleségének, Csorba Ilonának levelei (Nelli és Ilona kötetekben). Minden egyes levél teljes címleírással, külön borítóban nyert elhelyezést. Külön nagy alakú, ugyancsak félbörkötéses kartotékban kaptak helyet az IRATOK, köztük kéziratos, nyomtatott irományok, oklevelek, számlák, szerződések, sőt még a forradalom idején kibocsátott rölapok is itt találhatók. Külön, a már említett kartotékokban találhatók a sárospataki diákkori JEGYZETEK, ill. a már ugyanott tanárként írt AKADÉMIAI ELŐADÁSOK szövege.

Most arról szölok, hogy az elmúlt másfél században miként alakult az ET sorsa. Erdélyi Jánosnak 1868. január 23-án hirtelen bekövetkezett halála után az író 32 éves özvegye teljesen egyedül maradt kis gyermekeivel Sárospatakon. Édesanyja — miként egész rokonsága — Csalóközben, Komáromban és Pesten élt. Elhunyt férjének barátja és komájuk, Hegedüs László, a pataki lelkész, ekkor már alsó-zempléni esperes, sokat segített az özvegynek, de a ház eladásával, a háztartás felszámolásával és a nyakába szakadt anyagi gondokkal az addig csak a családjának élő fiatal és kényeztetett özvegy nem tudott megbirkózni. Elutazott ezért Patakra Csorba Ilona édesanyja, a lányánál sokkal határozottabb és gyakorlatiasabb földbirtokos asszony, hogy felpakolja és hazavigye magához a csalóközi Felsőgellérre egyedül maradt asszonylányát és unokáit. Erdélyi János írói hagyatékát összezsomagolták, a könyvekkel kapcsolatban azonban Csorba Ilona édesanyjának az elképzelése valósult meg. Csépy Katalin nagyra becsülte vejét, de munkásságát nemigen értette, így a könyvek elszállításával együttjáró nehézségeket nem vállalta. Arra is gondolt, hogy az elhunyt gazdag könyvtárának eladásából befolyó pénz segítheti az elárvult család életének újrakezdését. Az özvegy megvételre felajánlotta férje könyvtárát, mintegy félszáz darab kivételével, a Sárospataki Tanítóképző Intézetnek, amely ezután — a Tanítóképezde Értesítője (1895. 36.) szerint 1871-ben az Intézet tulajdonába ment át. Az özvegy 543 művet, 925 kötetet adott el. (Zárójelben jegyzem meg, hogy ezek a kötetek — kevés kivétellel — áldozatul estek a Képző könyvtára 1949-es széthordásának. Néhány darab fentmaradt a Nagykönyvtárban, ezeket Berecz József, ill. Balácsi Zoltánné azonosította.)

Az özvegy gyermekeivel előbb édesanyja felsőgelléri, majd komáromi, Nádor utcai házába költözött. Itt kapott helyet az ET is. Az 1870-es évek legelején Gyulai Pál kereste meg az özvegyet és kérte tőle elhunyt férje kéziratai közül az íróportrék és néhány más tanulmánya kéziratát, köztük még ki nem adottakat, valamint a népköltéssel kapcsolatos írásokat és az Erdélyi által 1863 óta is folyamatosan gyűjtött népdalokat és azok dallamát. (Zárójelben jegyzem meg: az 1846 és 1848 között kiadott *Népdalok és Mondák* kéziratait, az Erdélyihez küldött gyűjteményeket később a maga gyűjtötte dalokkal együtt Greguss Ágost kérésére az író az újonnan induló Népköltési Gyűjtemény számára küldte el). Gyulai az özvegytől azért kérte az említett kéziratokat, hogy összeállítsa, ill. sajtó alá rendezze azt a kötetet, amelyet a Kisfaludy Társaság készült kiadni, ezzel tisztelegve egykori érdemdús titoknoka emléke előtt. Erdélyi Pál, aki később már mint egyetemi hallgató, tanára, Gyulai Pál Sándor utcai házában szívesen látott vendég volt, még látta a kertre néző dolgozószobában azt a komáromi vaspántos ládát, amely az iratokat tartalmazta. (A kötet: *Pályák és pálmák*). Amikor foglalkozni kezdett ő is atyja munkásságával, kérte vissza Gyulaitól édesapja kéziratait. Gyulai Pál azt felelte, hogy azok nincsenek nála, mert Erdélyi János kéziratait átadta Thaly Kálmánnak. Amikor Erdélyi Pál újra kérte a kéziratokat, Thaly Gyulaihoz utasította őt, mondván, hogy ő már rég visszaadta azokat Gyulainak. Így a kéziratok soha többé nem kerültek elő.

A hagyaték történetében ez volt a második veszteség, nagyobb mint az első, amelyet maga az író okozott 1849 júliusának legelején. Amikor Erdélyi elhagyta Pestet és otthonát, minden olyan iratot megsemmisített, amely őt vagy barátait kompromittálhatta volna. Mindez nem felesleges óvatosság volt, mert a *Szabad hangok* szerzője és a *Repubblica* szerkesztője okkal tarthatott az új hatalom bosszújától. Míg az első szükséges, de elkerülhetetlen rossz volt, a második elkerülhető lett volna.

A nagy változás akkor történt az ET életében, amikor a gyűjteményt Erdélyi Pál vette át. Az író fia magyar irodalmat és klasszikus filológiát tanult a budapesti egyetemen. 1886-tól napidíjas volt az OSZK Levéltárában. 1889-től asszisztens, 1893-tól pedig „örsegéd”. E közben a korabeli hetilapok népszerű és ismert kritikusa. 1900-tól a kolozsvári Egyetemi Könyvtár igazgatója. Az egyetemen a régi magyar irodalom köréből tartotta előadásait. Erdélyi Pál felkészültsége és szakértelme lehetővé tette, hogy gondosan és hozzáértéssel rendezze a hagyatékot. Ezekben az években alakult ki az ET mai állaga. Ez a korszak 1936-ban zárult, Erdélyi Pál halálával.

Erdélyi Pál özvegyének pesti házában, nem sokkal a váratlan és az özvegyet nagy megpróbáltatásokkal sújtott gyászeset után, jelentkezett a fiatal néprajz-kutató, Ortutay Gyula, majd később — már vele együtt — báró Hatvany Lajos és Lantos antikvárius. Özvegy Erdélyi Pálnénak jelentős összeget, 30—35 ezer pengőt ajánlottak fel, ha a hagyatékot átengedi Lantosnak, aki aukcióra bocsátja azt. Erdélyi Pálné a Hatvany és Lantos által megszabott feltételeket nem fogadta el, mert nem egyezett bele az összetartozó anyag szétszórásába. Így lemondott az igen kedvező ajánlatról és vállalta a családfő hirtelen halálával beállott súlyos anyagi nehézségeket. Az 1940-es években, a háború közeledésével újabb nehézségek vártak a hagyatékot őrző családra, amikor az exponált helyen fekvő budai lakásból, félve a bombatámadásoktól, biztonságosabb helyre kellett szállítani azokat a vaspántos ládákat, amelyek az ET-t őrizték. A választás a csallóközi rokonság egyik elhagyatott, azaz a közlekedési úttól távol eső kúriájára esett, ahol is a ládák épségben megmaradtak. Az igazi nehézség akkor kezdődött, amikor a Duna újra országhatárrá lett, a ládáknek pedig vissza kellett kerülniök Budapestre. Mindkét esetben katonák siettek segítségünkre. A ládák Pestre szállításának egyik hőse, egy szovjet kapitány, később országának kultúrdiplomataja egy sárospataki könyvtári látogatás alkalmával találkozott újra Erdélyi János nevével és hírével. Itt tudta meg, hogy ki volt az a magyar író, akinek vaspántos ládába zárt kéziratait ő vitte át csónakján 1945 őszén, küszködve a háborgó Dunával.

Az 1950-es évektől kezdve én viselem gondját Erdélyi János írói hagyatékának, és dolgozom fel munkásságát. Miként korábban hozzáférhető volt az ET, most is nyitva áll a kutatók előtt. Minay Lajos, Schöner Magda, Harasztály Gyula, Ortutay Gyula dolgozott hosszabb-rövidebb ideig az ET kézírataival, hogy csak néhány nevet említsek, de sorolhatnám mások, ma is dolgozó kollégák nevét.

Mielőtt arra a kérdésre felelnék, hogy mi látott eddig napvilágot az ET anyagából, szeretném megemlíteni, hogy Erdélyi János is készült összegyűjtött munkái kiadására, mégpedig *Élvek és elvek* címmel. A terv nem valósult meg az idők mostohasága miatt, miután Ráth Mór akkor nem vállalkozott rá. Azt ajánlotta Erdélyinek, hogy várják ki a jobb időket. Erdélyi János azonban nem várt és megjelentette Sárospatakon, saját kiadásában, a *Kisebb prózákat*. Később jelent meg Ráth Mór kiadásában *Az ókori irodalom története*, majd a Kisfaludy Társaság kiadásában a *Pályák és pálmák*, ill. a *Tanulmányok*, hogy csak a legjelentősebb köteteket említsen. Később Erdélyi Pál is készült atyja minden munkájának kiadására, először az 1910-es években, ezzel készülve az író születésének százados évfordulójára. A tízkötetesre tervezett kiadás az utolsó pillanatban hiúsult meg, amikor is kitört a háború és „átmenetileg”, a háború tartamára felfüggesztették a munkát. 1934-ben kezdett újra tárgyalni Erdélyi Pál, immár a Pátria nyomdával, Erdélyi János műveinek kiadásáról. A terv kész volt, a megbeszélések biztatóan haladtak, ekkor viszont Erdélyi Pál betegsége és hirtelen halála hiúsította meg a vállalkozást. Erdélyi Pál nem törekedett volna a teljességre; feltehetően a kiadó szempontjaira kellett tekintettel lennie.

Az első kötet, amely szinte teljes egészében az ET anyagából merített, *Erdélyi János úti naplója és úti levelei* a Tankönyvkiadó kiadásában jelent meg 1951-ben. 1962-ben és 1964-ben jelent meg az Akadémiai Kiadónál Erdélyi János *Levelezése* két kötetben. Ezután hosszabb idő telt el, míg 1981-ben, ugyancsak az Akadémiai Kiadónál megjelenhetett a *Bölcsészeti és esztétikai írások*. Mindhárom kötet az Irodalomtudományi Intézet Fontes ad Historiam Literariam spectantes elnevezésű sorozatában, az én kiadásomban. Ugyancsak ebben a sorozatban jelenik meg ez évben az író *Nyelvészet* és *népköltészeti írásai* c. kötete, amelyet az *Irodalmi tanulmányok és pályaképek* című munka követ. A most munkában lévő kötet Erdélyi János kisebb irodalmi bírálatait, cikkeit, valamint színházi, zenei és művészeti írásait fogja egybe. A sorozat ötödik kötete a tudományos írásokat (irodalomelméleti, irodalomtörténeti, történeti, művelődéstörténeti stb.) összesíti, a hatodik pedig a politikai, közéleti írásokat és az író önéletrajzi írásait tartalmazza. A felsorolt kötetekben közlésre kerülő művek az író írásos és szóbeli megnyilatkozásait, azaz beszédeit is tartalmazzák és teljesen új megvilágításba helyezik az író és a

politikust, a közéleti embert. A közlésre kerülő munkák nagyrészt mindmáig ismeretlenek, azaz a köztudatban nem szerepelnek az író munkássága részeként.

Az elkövetkező években napvilágra kerülhet Erdélyi János műveinek, az ET-nak nagy része, számos mindmáig ismeretlen írás a Fontes sorozat köteteiben. Miután azonban irodalomtörténeti sorozatról van szó, nem férnek bele az író versei és színművei. Igaz, hogy 1844-ben megjelent Erdélyi János *Költeményei*, ez azonban nem tartalmazza az 1843 utáni, ill. az 1850-es évek szerelmi líráját és a közéleti verseket, mint ahogy az 1860-as évek „*Őszikék*”-re emlékeztető költeményeit sem. (A Magyar Remekírók Erdélyi János kötetében igyekeztem minél több ismeretlen verset közölni, de a terjedelmi nehézségek akadályoztak ebben.) Hasonlóképpen nem kerülnek közlésre a jelenlegi elképzelések szerint az íróra és korára vonatkozó dokumentumok, amelyek pedig művelődéstörténeti szempontból is kiemelkedő értékűek. Segítségükkel jól rekonstruálható, miként élt akkor egy szellemekben és ízlésében igényes, de anyagiakban mindig szűkölködő, a polgári életformához, annak értékeihez azonban ragaszkodó értelmiségi.

Végezetül: az ET őrzése, gondozása, valamint az író műveinek kiadása mellett kötelességemnek tartom Erdélyi János életének és pályaképének megírását. A kötelesség kifejezést tudatosan használok, mert úgy gondolom, hogy az életrajz esetében a tárgyi ismereteket jól kiegészíthetik azok a családi hagyományok, amelyeknek a megőrzése, ill. felhasználása számos vonatkozásban teljesebb és árnyaltabbá teheti az író életének és korának ábrázolását.

Nem véletlen, hogy Önöktől, Patakról érkezett hozzám a felkérés, hogy szóljak Erdélyi János irodalmi hagyatékáról, hiszen Sárospatak mindig is édeklődést tanúsított az író iránt, aki életének két nagy szakaszában és munkásságában szorosan kapcsolódott a városhoz. Remélem, hogy e beszámolómmal érdeklődésüket kielégítette, sikerült Erdélyi János hagyatékát bemutatnom és az Erdélyi Tár sorsáról jórészt máig ismeretlen tényeket közölnöm.

T. ERDÉLYI ILONA

SZEMLE

Kelecsényi Gábor: Múltunk neves könyvgyűjtői.
Bp. 1988, 244 l. Gondolat Kiadó.

Szakkönyvek esetében ritka erény az olvassmányosság. Ha mégis szerepel a gördülékeny stílus egy kritikában, a megdicsért mű rögtön gyanúsá válik: kellően tudományos-e, megbízható-e a szerző, elvégre úgy ír, hogy nemcsak a kiválasztottak értik. Még talán árthat is a tudomány kasztjának, hiszen megfosztja a misztikumtól, hozzáférhetővé teszi a laikusok számára is. Ilyen megítéléstől, beskatulyázástól félttem Kelecsényi Gábor könyvét is. Mert a *Múltunk neves könyvgyűjtői* valóban olyan könyv, amelyet nem lehet letenni. Ha egyszer szerepelne a magyar- vagy könyvtárszakos egyetemisták olvasmányjegyzékén, még az is kiderülne, hogy a „kötelező” bélyeg sem tudná elriasztani a szakterület jövődó művelőit, kutatóit.

A Gondolat Kiadó *A magyar könyv* című sorozatának két szerkesztője — Borsa Gedeon és Haiman György — a garancia arra, hogy ebben a sorozatban csak szakmailag megalapozott, megbízható művek jelenhetnek meg. A két korábbi kötet, amelyek Kner Izidornak és Tevan Andornak, a XX. századi magyar könyvkiadás történetét öleli fel. Már az első fejezet címe izgalmas: *A homo bibliophilus mint a homo sapiens különleges alfaja* — a komolykodó cím mögött érződik az egész könyvet besugárzó szellem és bölcs ironia, amely Kelecsényi Gábor tudós egyéniségének meghatározója.

A magyarországi könyvgyűjtés történetét Kelecsényi portrék megrajzolásával teszi élővé. Portréinak vonulata két nagy csúcspan teljessé ki. Az első, a Bibliotheca Corviniana, Mátyás

király könyvtára, amelynek nemzeti jellege éppen azért domborodott ki, hogy az egyetemes könyvkultúra felhalmozásával éppen egész Európa elismerését kívánta Magyarország számára kivívni. A másik csúcspont pedig Széchényi Ferenc könyvtára, amely a nemzeti identitáskeresést tette gyűjteménye meghatározójává. Mint Kelecsényi írja — „kezdeményezése óta kapott új szerepet a magyar bibliofília, és kapott igazán nemzeti tartalmat”.

A történeti feldolgozás az első tényleges könyvtárakat előkészítő gyűjteményekkel vagy inkább egyes kódexek ismertetésével kezdődik. Megújuló bibliofil könyvkiadásunkat — főleg a Helikon Kiadót — dicséri, hogy az említett ritkaságok pl. a Képes Krónika, a Neksei Biblia legszebb lapjainak hasonmását már minden érdeklődő kézbe veheti. A humanista könyvgyűjtés Vitéz János, Janus Pannonius, Zsámboky János portréjának megrajzolásával válik teljesé. Batthyány Boldizsár németújvári bibliotékája — ritkaságai mellett — azért is külön fejezetet érdemel, mert nem érte utol a szétszóródás tragikus sorsa: a gyűjtemény máig fennmaradt a güssingi ferences könyvtár részeként. A Zrínyi Miklós gyűjteményével foglalkozó fejezet kedvesnő annak a hatalmas munkának a kézbeviteléhez, amely a könyvtár monografikus feldolgozását, kötetekinek pontos meghatározását ígéri és a közeljövőben jelenik meg a Zrínyi-Könyvtár című sorozat negyedik köteteként. A könyvgyűjtők sorában egyetlen nőt találunk, az önéletrő, levelező Bethlen Katát, akinek jellegzetes magyar könyvtárát, amely idegen nyelvű könyvet nem tartalmazott, csak könyvjegyzékből ismerjük, az enyedi református kollégiumba került bibliotéka a tűz martaléka lett a múlt század közepén.

A későbarokk korig a bemutatott könyvgyűjtők nemcsak bibliofilek, hanem nagy íróegénységek is. A XVIII. századtól a könyvgyűjtők

már mint irodalomtörténeti jelességek közismeretek, hiszen van közöttük tudós történész, politikus, könyvszerető mágán épűgy, mint könyvkereskedő, antikvárius. Felsorolásuk helyett inkább arra utalunk, hogy Kelecsényi Gábor minden fejezetben megtalálta azt a nézőpontot, ahonnan a legtöbbet mondhatja el tárgyról és az előző fejezetek ismereteire is építve történelmi és irodalmi, könyv- és könyvtártudományi tudnivalóinkat is bővítheti. Könyve úgy tanít, hogy az olvasó szinte észre sem veszi, a szórakoztató olvasmányban mennyi adat, magyarázat, fogalmi és történeti ismeret rejtezik. Még a szakkifejezések, idézetek fordításai is úgy simulnak a szépen megformált szövegbe, hogy szakember és laikus érdeklődő egyaránt élvezettel olvashatja. A téma főlényes ismerete, a hosszú könyvtári gyakorlat eredményezi azt a bölcs és megértő humort, amellyel Kelecsényi enciklopédikus tudásának egy kis szeletét megosztja könyvének olvasóival.

A kötetet — céljának megfelelően — nem zsúfolják agyon magyarázó jegyzetek. Az egyes fejezetekhez kapcsolódó bibliográfia is csak a tájékozódást segíti, azokat a műveket sorolja fel, amelyek a legfrissebbek vagy a legtöbb eligazítást nyújtják a téma iránt érdeklődőknek. A kötet illusztrációi és a szikár képmegjelölésnél bővebb aláírások szervesen kapcsolódnak a szöveghez, a tudatos pedagógiai szándékot is bizonyítják. Külön meg kell említeni a címlap borítóját, Joseph Ender Széchényi Ferencet ábrázoló monumentális festményét, amelyet a Múzeum körüti Széchényi Könyvtár Kézirattárában még látni lehetett. Nemzeti könyvtárunk budavári otthonának már meg kellett elégednie egy kevésbé nagy hatású bronz mellszoborral.

A kötet zárómódataiban Kelecsényi Gábor a XX. századi új bibliofil korszak, a szép könyv tervezésének, a könyvkötészet — restaurálás fejlődésének bemutatását ígéri „majd egy másik könyvből”. Kíváncsian várjuk — minél előbb!

NÉMETH S. KATALIN

Vigilia. Repertórium 1935—1984. Összeállította STAUDER Mária. Bp. 1987, 384 l. Vigilia.

Ötven évi fennállásának évfordulójára jelentette meg a folyóirat szerkesztősége ezt a rangos kiadványt, amely egy fontos, a magyar szellemi életben magas színvonalon betöltött szerepét orgánumról ad áttekintést. A magyar folyóiratok

történetében nem gyakori, hogy egy lap öt évtizeden keresztül töretlenül megvalósíthassa eredeti célkitűzéseit. A *Vigilia* megindulásakor, 1935-ben Possonyi László főszerkesztő nemes célokat vállalt magára, hogy egy keresztény szellemű, a legjobb irodalmi hagyományokat folytató havi folyóirattal orientálja az érdeklődő olvasókat, tiszta, eszményi elveket őrizzen az egyre komoruló világban és minőségi olvasnivalóval lássa el a tájékozódni vágyókat. Szándéka szerint európai és távolabbi szellemi értékek közvetítését is vállalta a hazaiakon kívül, komoly része volt a modern keresztény filozófiai irányzatok megismertetésében, hazai és külföldi írók bemutatásában, irodalomtörténeti hagyományok ápolásában, a tudományos élet kiemelkedő eseményeinek számontartásában. Programját a későbbi szerkesztők — Mécs László, Sík Sándor, Rónay György s 1977 után Doromy Károly, Hegyi Béla és Lukács László — még tovább bővítették, s a lapot a magyar folyóiratirodalom egyik legrangosabb fórumává tették, amelyben a legnehezebb években is őrizni tudták a szuverén szellemet, a színvonalat, a széles látóhatárt; óvni tudták a politika változásaitól a lap arculatát, magasrendű tartalmát.

Minden repertórium elkészítésekor nehéz feladat kialakítani a megfelelő szakrendet, a leginkább követhető, áttekinthető rendszert több évtized termésének bemutatásához. Különösen nehéz dolga volt az összeállítónak ennél a folyóiratnál, ahol nagyon sok területet kísérték figyelemmel, s a szépirodalom gazdagsága mellett nagy teret kaptak a társadalomtudományok, természettudományok és a társ művészetek is. Stauder Mária igen gondos anyaggyűjtése során az óriási mennyiségű termést végül a következő szakrend szerint csoportosította: Filozófia, filozófiatörténet; Etika, etikátörténet; Világnézeti kérdések; Vallás (Keresztény vallások — Nem keresztény vallások); Történelem; Művelődéstörténet; Könyvtörténet, könyvtártörténet; Politika; Szociológia, szociográfia; Közgazdaság; Jogtudomány, jogtörténet; Pedagógia; Lélektan; Folklor; Nyelvtudomány, nyelvtörténet; Irodalomtudomány — ezen belül Általános kérdések, összehasonlító irodalomtörténet; Irodalomelmélet, stílus, verstan, műfordítás; Sajtótörténet; Antológiák, Lexikonok, bibliográfiák; A magyar irodalom története; A világirodalom története. Újabb nagy csoportot alkotnak a Színházművészet, színház- és drámatörténet, az Előadóművészet; a Filmművészet, filmtörténet, fotóművészet; Rádió és televízió; Táncművészet;

Zene, zenetörténet; Művészetelmélet, képző- és iparművészet; Művészettörténet. A Természet-tudományok címszó alatt a matematikától a csillagászatig, biológián, orvostudományon és számos egyéb ágon kívül a földrajzig igen változatos anyag található, s még a Sport, sporttörténet is kapott egy külön fejezetet. A további csaknem száz oldalnyi terjedelmet elfoglaló rész a szépirodalmi anyagot tárja fel, különös gonddal és alaposággal regisztrálva műfajok szerint ötven év változatos magyar irodalmi közleményeit, s 51 ország irodalmi alkotásait.

Az irodalomtörténészek számára igen nagy haszonnal forgatható bibliográfiai anyagot halmaz fel a magyar és a világirodalom történetének általános kérdések, valamint egyes szerzők szerint csoportosított ismertetése. Külön ki kell ebből az értékes és sokoldalú anyagból emelni a Rónay György által indított, a kortárs irodalomtörténetben fogalommal vált *Az olvasó naplója* c. rovatot, amely a nagy tudású, független szellemű, mértékadó ítéleteiről nevezetes szerkesztő, író, irodalomtörténész, kritikus Rónay György meghatározó kritikáit tartalmazza. A változatosságon, műfaji sokféleségen, a minden értékre nyitottságon túl legfőbb érdemei között azt kell számon tartanunk és nyomatékosan hangsúlyoznunk, hogy hosszú éveken át ezek a kritikák voltak az elsők egyes szerzők műveinek méltatása sorában. Bátorításul, ösztönzésül vagy vitára készítettségül szolgáltak a többi orgánusok kritikái számára, megerősítették őket a véleményvállalásban, a kultúrpolitika által sokszor mellőzött, éppen csak megtúrt írók fontos alkotásainak integrálásában és népszerűsítésében (példaképpen Mészöly Miklós, Pilinszky János, Sík Sándor és a nyugati magyar irodalom képviselőinek műveit említhetjük). Igen jelentős kritikusként tevékenykedett a lap hasábjain Rónay László is (többnyire Siki Géza néven), aki a kortárs szerzők művein kívül felvállalta a legfontosabb irodalomtörténeti munkák folyamatos figyelemmel kísérése mellett a hazai zenei élet eseményeiről való tájékoztatást is. Az elmúlt ötven év irodalmi életének alakulásáról, a szellemi élet tájékozódásáról, írói pályák alakulásáról ennek a fejezetnek a tanulmányozása szolgál a legtöbb érdekességgel és tanulsággal, s a lap karakteréről is igen fontos és jellemző információt nyújt.

A címléírások a többi repertóriumhoz képest bőségesebbek, igen gyakran annotáltak a sokszor semleges címekre való tekintettel; pontosságukat a legszigorúbb ellenőrzés is örömmel nyug-

tázhajta. A bibliográfiai és filológiai munkában erőit már többször kamatoztató Stauder Mária, a repertórium összeállítója példamutató módon oldotta meg feladatát, s egy igen jól használható, jelentős anyagot feltáró repertóriummal gazdagította a szakirodalmat. Bizonyára nemcsak az irodalomtörténészek, sajtótörténészek, az egyháztörténészek számára lesz haszonnal forgatható ez a kézikönyv, hanem más szakterületeken dolgozók, valamint a *Vigília* népes és hűséges olvasótáborára számára is.

R. TAKÁCS OLGA

„Debrecen, Ó-kikötő...” Árkádiától Európáig. Jubileumi kötet Dr. Tóth Béla nyolcvanadik születésnapjára. A Mozgáskorlátozottak PIREMON Kisvállalata kiadványa. Debrecen, 1988. 86. l.

Ma, sajnos egyre kevesebb a kutatással is foglalkozó középiskolai tanár. A gimnáziumba kerülő, friss diplomás oktató magára véve a tanítás örömteli nyűgét, túlórákat vállal, mellékállásban dolgozik, hogy magát és családját valahogyan eltartsa, s közvetlen künyyezete, az iskola vagy a város története, irodalma, képzőművészete érdeklődését nem vagy csak alig köti le, ideje híján nem is kötheti le.

Ezért örömdetes, hogy a nyugdíjaztatásáig mindvégig gimnáziumi tanárként dolgozó Tóth Béla tiszteletére készült jubileumi kötetet kézbe vehettem. A nyolcvanadik esztendején is már túllépő tudós tanár a munkát még most sem fejezte be, nyugalomba talán soha nem vonul, csak a cikkeiről, könyveiről készült bibliográfia anyagát zárta le 1988. november 30-án Lenkey István. A kötet három egymástól világosan elkülöníthető fejezetre bontható. A köszöntőt Bitskey István a Kossuth Lajos Tudományegyetem Régi Magyar Tanszékének professzora írta. Ezt Tóth Béla három tanulmánya követi: az első Tompa László költő hatvanadik születésnapjára készült 1944-ben és Szepsiszentgyörgyön jelent meg. A második a debreceni puritanizmus történetét tárgyalja, a harmadik Félegyházi László festését mutatja be. A korábban már különböző helyeken megjelent tanulmányok kiválóan reprezentálják a tanár úr érdeklődési körét. Könnyedén mozog kora irodalmában, otthon van a XVI—XVIII. századi reformáció történetében, s nagyon sok kritikát közöl képzőművészekről vagy kiállításairól.

E három, témában és időben nagyon nehezen egybefogható érdeklődési kör mellett figyelme a klasszikus latin irodalom felé is fordul. Első könyvem, amit fiatal tanárként megvettem, Lucretius *De rerum natura* című munkájának műfordítása. Ez is Tóth Béla munkája. S a jubileumi kötet harmadik „fejezete” írásainak bibliográfiája, amely már számával is lenyűgözi az olvasót. Összesen 521 tétel jelzi a nyolcvanéves tanár munkásságának eredményét. Közöttük több könyv, számtalan alapos tanulmány, s még több könyvrecenzió.

A bibliográfia 1925-tel kezdődik. 1931/32-ben már Szabó Dezső és Móricz Zsigmond egy-egy művét recenzeálta. 1934-ben Gyöngyösi Istvánról értekezik. Képzőművészeti kritikáinak hosszú sora csak az ötvenes évek közepétől kezdődik. S beleolvassván ezekbe az írásokba, meggyőződhetünk arról, hogy a „tudós tanár” a modern képzőművészetben is tanáros precizitással tájékozódik.

A *Magyar Könyvszemle*ben 1975 óta publikál, Szilágyi Tökök Mártonról (1977), Debrecen könyvtári kultúrájáról, Kerekes Ferencről. Számos egyéb fórumban jelentek meg írásai. Az önálló, különböző kiadóknál napvilágot látott kötetei mellett a helyi időszaki kiadványokban, a *Hajdú-Bihari Napló*ban, a *Reformátusok Lapjában*, *Az Alföldben*, a *Déri Múzeum évkönyveiben* publikál. Ezek az írásai azonban nemcsak Debrecen vagy a környék lakóinak érdeklődési körét elégíthetik ki, hanem az ország figyelmét is felkelthetik. A tanár, a filológus, a precíz recenzens, a képzőművészetek értő kritikusa így mindannyiunk mestere lett. Azoknak is, akik óráit soha nem hallgathattuk, legfeljebb előadásainak szigorú szerkezetében, cikkeinek stílusában gyönyörködhattunk. Tanítványai hálás szeretettel övezték nyolcvanadik születésnapján, s bizonyára szeretettel veszik körül ma is, hisz megtanította őket, az irodalom, a képzőművészet, a klasszika filológia és a közelebbi múlt értő szeretetére, s stílus gazdag fordulataira s állandó gazdagításának mulhatatlan szükségességére és a szinte megállás nélküli munkára.

A Lenkey István szerkesztésében és válogatásában megjelent kiadvány érdemes vállalkozás. Figyelmébe ajánlom a könyvtári szakembereknek, irodalom- és művészettörténészeknek, képzőművészeknek és íróknak, hely- és egyháztörténészeknek, s a pedagógusoknak, akik Tóth Béla tanár úr munkájából sokszoros példát vehetnek, s munkáit haszonnal forgathatják.

KILIÁN ISTVÁN

Kotvan, Imrich — Frimmová, Eva: Incunabula quae Martini in bibliotheca nationali slovacae societatis Matica slovenské dictae asservantur. Martin, 1988. 262 l., Matica slovenská.

1.

1863-ban alapították Turócszentmártonban a szlovákok kulturális egyesületét, a Matica slovenskát. Az intézménynek már a kezdetektől külön könyvtára is volt. Az ebben őrzött ősnymtatványok ismertetésére első alkalommal 1948/1949-ben került sor Boris Bálint tollából. Az időközben bekövetkezett gyarapodásokkal egyetemben 1961-ben az immár 61 darab 15. századi kiadványt Imrich Kotvan újra összefoglalta (vö. *Magyar Könyvszemle* 1964. 105.). 1975-ig az ebbe a kategóriába tartozó művek száma már 78-ra emelkedett. Ekkor a Matica slovenska pozsonyi, jászói, nagyapponyi, iglói és nagy-szombati gyűjtőhelyeiről, ahol az állami tulajdonba vett könyvtárakat dolgozták fel, beszállították ezek állományát az időközben elkészült új épületébe. Az ősnymtatványok száma ilyen módon hirtelen 457-re nőtt. Ez olvasható ki a szlovákiai közgyűjteményekben található ősnymtatványok központi katalógusából, amelyet ugyancsak Kotvan állított össze 1979-ben (vö. *Magyar Könyvszemle* 1983. 111—116.).

A könyvértékeknek ez az északi szomszédainknál tapasztalható koncentrációja azóta is folytatódott, mert bekerültek a Matica slovenskába a korábban Körmöcbányán őrzött 15. századi könyvek is. Mintegy másfél tucatnyi darabbal pedig időközben más forrásokból gyarapodott a turócszentmártoni könyvtár. Így az itt található ősnymtatvány-gyűjtemény immár 505 különböző kiadvány 597 példányából áll. Ez a szám nemzetközi mércével mérve is jelentősnek mondható. Nyilván ez lehetett az indítéka, hogy erről az állományról immár új, önálló kiadványt állított össze Kotvan, ill. jelentetett meg a Matica slovenska. A munka elkészítésének befejezése előtt Kotvan, a szlovákiai ősnymtatvány-szakértő meghalt. (vö. *Magyar Könyvszemle* 1984. 376—377.), így a végső munkálatok utódjára a pozsonyi Egyetemi Könyvtárban és egyben lányára, Eva Frimmóvára maradtak.

Az új kiadvány szerkezete és abban a példányok ismertetése lényegében megegyezik az 1979-ben közreadott szlovákiai központi ősnymtatvány-katalógusban található leírásokkal. Így érdemes a figyelmet különösen a kilenc évvel korábban napvilágot látott kiadványban

nem szereplő tételekre, vagyis 15 új példányra és 18 új műre fordítani, ami meghaladja az egész állományt 50 százalékát.

Az új leírások lényegében igazodni kívánnak a Kotvan által korábban kialakított szerkezet-hez, csupán a részletekben ismerhető fel eltérő megoldás. Így a nemzetközi gyakorlatban megszokottnál jóval nagyobb számban felvonultatott bibliográfiai hivatkozások korábban — a legfontosabbak értékelő kiemelését követően — megjelenésük időrendjében sorakoznak, a legújabb tételek esetében viszont betűrendben. Sajnos a legjelentősebb kiadványok közül az utolsó évtizedek során napvilágot látott folytatásokra történő hivatkozások kiegészítését hiába keresi a kötet olvasója. Így az olaszországi közgyűjtemények központi ősnymotatvány-katalógusának (IGI) idézése a negyedik kötetrel és az R-betűvel megszűnik, jóllehet az utolsó betűk és az egészhez készült pótlás időközben már megjelent (pl. 461. = IGI 9238). Még ennél is inkább hiányolható a hivatkozás a kimagaslóan legfontosabb bibliográfiára, az ősnymotatványok világ-méretű és összesített katalógusának, a Gesamt-katalog der Wiegendrucke (GW) 1976 óta közreadott részére (pl. 192. = GW 9984, 193. = GW 10435). Ugyanakkor a 11. tétel esetében hivatkozott GW 1380/10 imaginárius szám, hiszen azt a GW berlini szerkesztősége csupán saját belső használatára adta, de azt nem publikálta. Bizonyára el lehetett volna az ott dolgozó szakemberek segítségével oszlatni a bibliográfiailag azonosítatlan 361. tétel körüli bizonytalanságot. Feltehetően a kizárását javasolták volna a 382. tételnek, amelynél is a nemzetközi szakirodalomban a magyar központi ősnymotatvány-katalógus (CIH p. 767—768.) 1509 tájára, míg az olasz (IGI IV. p. 218.) közelebbi évszám nélkül, de határozottan a 16. századra datálja ezt az évszám nélkül készült kiadványt.

A reprezentatív kiállítású kötet — Kotvan korábbi kiadványának 48 fekete-fehér képével szemben — 14 színes és 24 fekete-fehér táblát tartalmaz, ami ha számban nem is, de minőségben öröndetes előrelépést jelent. A kötéstáblákról leválasztott naptártöredékek közül is nemegyszer az egyetlen ismert példány az egész világon. Így üdvözölni kell, hogy az egyik ilyen ritkaság (301. sz.) fényképe most látható a 33. táblán. Kár, hogy a 11. sz. alatt ugyancsak igen sommásan leírt unikum képének közreadása elmaradt.

A korábban még nem ismertett kötetek provenienciája (pl. 253. és 376. Nyitráról) arra utal,

hogy a most Turócszentmártonban összevont könyvanyag részletesebb feldolgozása során még további, eddig lappangó ősnymotatványok előkerülésével lehet számolni. Érdekes a 30. tétel, amely a késmárki volt evangélikus liceum könyvtárából sodródott a Matica slovenskaba. Miután az említett szepességi gyűjtemény — ismereteink szerint — ma is önálló, felmerül az emberben a régi könyvtárak együtt tartásának szempontja, ill. a kérdés, hogy ez a kötet vajon miért került el onnan, ahol közel félszáz 15. századi könyvet őriznek?

Jóllehet a fentiekben több kritikai észrevétel megtételére kényszerült a kiadvány ismertetője, és bár abban viszonylag nem sok a korábról ismeretlen adat, mégis feltétlenül örömmel kell üdvözölni ezt a szép kiállítású kötetet, hiszen a két szomszédország közös múltjából a könyvkultúra néhány részletére derít fényt.

BORSA GEDEON

Foot, Mirjam M.: *The Henry Davis Gift: A Collection of Bookbindings. Vol. 1: Studies in the history of bookbinding. 2. Impression.* London 1982. The British Library. 351 l. 36 kép. — *Vol. 2: A catalogue of North-European bindings.* London 1983. The British Library. 446 l. 368 kép.

Henry Davis negyed századon keresztül vásárolta és gyűjtötte az értékes művészi könyvkötéseket, majd, hogy a szép kötések kedvelői és kutatói számára hozzáférhetővé tegye gyűjteményét, a British Museumnak ajándékozta. Az erről szóló megállapodást 1968-ban írták alá. Az ajándékozás feltételei szerint a könyvek külső letétként Henry Davis birtokában maradtak haláláig, de kiállítás vagy tanulmányozás céljára rendelkezésre álltak. Nem sokkal később Henry Davis régi ritka könyveiből hasonló alapítványt tett Coleraine-ben a New University of Ulster számára, majd a cambridge-i Fitzwilliam Museumnak is.

A szerző, Mirjam M. Foot, a British Library Európai Gyűjteményének helyettes igazgatója, több évtizedes köteskutatói múltra tekint vissza, s számtalan publikáció szerzője (korábban M. M. Romme néven).

A kötések, amelyek közül sokat a kor kiváló könyvkötői készítettek neves — olykor királyi és főúri — könyvgyűjtők megrendelésére, s amelyek egykor híres gyűjtemények részét képezték,

időben a XII. századtól a XX. századig, térben Egyiptomtól Mexikóig a kötetéstörténet minden korszakát képviselik.

Az első kötet huszonöt tanulmányt tartalmaz, a második és a tervezett harmadik kötet a művészi kötetestáblák illusztrált katalógusa. A szerző olyan köteteket választott tanulmányai tárgyául, amelyekről új tényeket sikerült megállapítani, vagy amelyeket most vizsgált először alaposabban. Ugyanakkor úgy igyekezett anyagát kiválasztani, hogy egy-egy adott kötés jól reprezentálja a különböző korszakokat és országokat. Nem titkolja személyes vonzódását a XVI. századi francia és németalföldi könyvkötőművészek, ezek közül is különösen Claude de Picques és Albert Magnus iránt. Jóllehet a Henry Davis gyűjtemény négy Grolier-kötést is tartalmaz, továbbá az angol kötetéstörténet legkiemelkedőbb korszakának tartott, s a Stuartok restaurációjának idejéből húsznál több, neves mesterektől származó remek kötetet, ezekről Foot nem ír, minthogy róluk már jelentek meg tanulmányok, az utóbbiakról éppen Howard M. Nixon, Foot elődje és mestere tollából. Ugyanígy jár el a gyűjtemény olyan kiemelkedő darabjával, mint a sienai számadáskönyv-táblával, mert a másik neves angol kötetkutató, A. R. A. Hobson foglalkozik vele Grimaldiról készített és megjelenés előtt álló nagyobb lélegzetű munkájában. A tanulmánykötetben a szerző nem elemmez XVIII. századinál későbbi kötetet, a katalóguskötetekben azonban a Henry Davis gyűjtemény minden darabját tételesen leírja és közöl róla képet.

Foot tanulmányai olvasmányosak, lebilincselő anyagismerettel tárja olvasója elé a korabeli történelmet, a főúri possesszorok életét, működését, és nemcsak az angol könyvkötések esetében. Az embernek az a benyomása, mintha William Bill, Robert Dudley vagy J. J. Fugger személyes ismerősei lennének. A Henry Davis gyűjteményben található köteteket gyakran egybeveti a velük rokon, de más könyvtárakban található kötetekkel. Tanulmányai kiegészítik korábbi kötetkutatók eredményeit, az esszékhez gyakran kapcsolódik függelék, amelyben az eddig ismert kötetcsoporthoz Foot olykor még kétszer annyit tud hozzátenni (The MacDurnan Gospels Binder). Aprólékos filológiai módszerrel vizsgálja több egyidőben működő könyvkötőműhely kapcsolatát, elemzi a diszitőszerszámok azonosságát, vagy éppen az alig érzékelhető különbségeket, a könyvkötőgenerációkat (apa—fiú), családi

kapcsolatokat (após—vő), adott esetben a cambridge-i, XVII. századi kötések fő típusait, s bizonyítja be, hogy három helyett hét különböző csoportba sorolhatók. Az első kötet sikerrel kapcsol össze sok, korábban nem összetartozónak hitt kötetet, tár föl kevésbé ismert könyvgyűjtőket és mélyíti ismereteinket újabb adatokkal kevésbé híres könyvkötők tevékenységéről. De még a talán legnevesebb angol könyvkötőről, Roger Payne-ről is tud a szerző szenzációsan újat mondani. A szaklexikonok és kézikönyvek Payne születését 1739-re és Windsorbba teszik, holott az etoni plébánia anyakönyvi bejegyzése szerint — amint Foot hivatkozik rá — 1738. dec. 8-án jegyezték be „Thomas Paine könyvkötő fia, Roger” keresztelését. Hamarosan ezután a család tényleg évekre Windsorbba költözött, de tévhit, hogy Roger Payne ott született volna. Foot két figyelemre méltó levelet is közöl. Az egyikben azt a Payne-t ismerhetjük meg, aki kötésmintát mutat be megrendelőjének, jóváhagyást kér, s kívánság szerint hajlandó változtatni. A levelekből az is kitűnik, hogy a közhiedelemmel és az eddigi lexikon-adatokkal ellentétben Payne nem maga mészette bélyegzőit!

A tanulmánykötet kilenc dolgozata foglalkozik angol könyvkötéstörténettel, a Franciaországot ilyen szempontból vizsgáló második rész hat tanulmányt tartalmaz. A Párizsban működő, de név szerint ismeretlen, ún. „Csipegető holló könyvkötő” (vagyis, akinek kötésein gyakran ilyen csipegető madár bélyegzője látható), nagy valószínűséggel azonos a nagy angol könyvbírárnak és gyűjtőnek, Thomas Wottonnak (1521—1586) köteteket készítő „A” mesterrel. A második „francia” tanulmány éppen a Wottonnak dolgozó különböző párizsi műhelyeket és könyvkötőket igyekszik tisztázni, olykor vitázva az eddigi kutatási eredményekkel. A további három tanulmányban is szebbnél-szebb francia reneszánsz kötetekkel találkozunk, köztük egy mesteri alla greca kötéssel, de talán mindegyiket túlszárnyalja a Thomas Mahieu (vagy másképp Maioli), Franciaország kincstárnoka számára készített, s Footnál a 185. oldalon látható aranyozott reneszánsz kötés. A Maioli kötések zöme Claude de Picques, II. Henrik királyi könyvkötője műhelyéből került ki, de — mint Foot megállapítja — Maioli legalább még másik három párizsi könyvkötőt patronált. A XVIII. század néhány francia műhelyéről szólva a szerző leszögezi, hogy Franciaországban a XVII. század első negyedében már szétvált a könyvkötő és aranyo-

zó. Gyakran ugyanaz az aranyozó több könyvkötőnek is dolgozik. Ez a díszítőszerszámok alapján történő kötés meghatározást nehezíti, sőt egyes esetekben lehetetlenné teszi. Divatba jön a könyvkötőcímkék használata is, ami nem mindig segíti a köteskutató dolgát (pedig milyen egyszerű módja volna a kötés azonosításának), mert ezeket sajnos nagyon könnyen el lehet távolítani, illetőleg beragasztani más kötésbe. Érdekes, hogy e parányi címkéket nem a könyvkötők használták szignóként, inkább volt fontos az üzlet vagy a könyv tulajdonosa számára. A számtalan, nálunk kevésbé ismert XVIII. századi francia könyvkötőmester kötései mellett elemzi a század három nagy könyvkötőcsaládjának, a Padeloup, a Lemonnier és a Derom család tevékenységét. (Sajnos Magyarországon e francia mesterektől, tudomásunk szerint, nincs könyvkötés.)

Ezután Foot egy-egy svájci és spanyol, két német, valamint három-három németalföldi és itáliai könyvkötővel vagy könyvgyűjtővel foglalkozik gondosan elemző tanulmányaiban. A spanyol nemesi kiváltságlevelek kötéseinak tárgyalásakor is bizonyosságát adja annak, hogy könyvekről és könyvkötésekről beszélni csak a történelmi háttér felvázolásával érdemes. A könyvek a művelődéstörténettel, ez utóbbi pedig az adott ország egész történetével szorosan egybefonódik. Amszterdamban kb. 1635 és 1690 között a Magnus család minden tagja könyvkötő volt. Leghíresebb közöttük Albert Magnus, aki valószínűleg Franciaországban tanulta az aranyozást és elsőként alkalmazta Hollandiában. (Kötéseinek felépítése, csinos, apró pontozott és folytonos vonalú csavart indás és virágbélyegzői előképeivé váltak a néhány évtizeddel később hasonló stílusban készült aranyozott nagyszombati kötéseknek is.) Az amszterdami aranyozott barokk kötések bélyegzői és indás-madaras görgetői variánsai azt sugallják, hogy több könyvkötőműhellyel kell számolni, hiszen miért lenne sok hasonló variáns díszítőszerszám egyetlen atelier-ben. Ezt a jogos feltevését Foot még egy külön, az Albert Magnus tanulmányt követő eszében bővebben is kifejti.

Egy tipikus német reneszánsz és egy „welsch”, vagyis itáliai reneszánsz kötetet mutat be Foot a Henry Davis gyűjtemény német provenienciájú kötései közül. A könyvgyűjtő és a szép kötések iránt vonzódó európai arisztokraták között az Ebeleben család neve és Hans Harreré, Szász Ágost választófejedelem (ugyan-

csak híres könyvbarát) kincstárnokáé, jól ismert. A Harrer számára készített, gazdagon aranyozott bőrkötést Caspar Meuser — Jacob Krause mellett a németek másik leghíresebb könyvkötőmestere — kötötte, s a tanulmányban Foot él az alkalommal, hogy mindkettőjük pályájáról és működéséről szóljon.

Az itáliai fejezetet egy Bolognában, de feltehetően az előbb említett Nicolaus von Ebeleben számára készített kötés vezeti be. A következő tanulmány egy velencei, XVI. századi műhelyt választ tárgyául, amely sokat dolgozott a Fuggereknek, de éppen Foot bizonyítja be — bőséges függelékben, öt csoportba sorolva az innen származó kötésekét —, hogy sokkal szélesebb klientúrája volt. Az utolsó tanulmány két római, a késő XVI. századi ún. Borghese- és a XVII. századi Rospigliosi-műhely tevékenységét és kötéseit elemzi, s fűz az utóbbihoz egy kilencven darabból álló kötésjegyzéket.

Az országokként, s ezen belül időrendben következő tanulmánycsoportok egymásutánisága nem esetleges. Foot tudatosan, s engedve a művészi hatások és befolyások irányának rendezte fejezeteket. A francia kötéseknel az angol bibliofil, Thomas Wotton az átvetető, akinek Párizsban is dolgoztak, a svájci kötés elemzésekor németalföldi kapcsolatokra derül fény, a németalföldieknel a de Smet család egy másik tagjával találkozunk, a német possesszorok kötésein egy része éppúgy kapcsolódik Párizshoz vagy Lyonhoz, mint Észak-Itália városaihoz. Újra és újra ismerős könyvgyűjtők nevével találkozunk a különböző tanulmányokban, s az ember eltűnődik azon, hogy milyen egységes is volt Európa (a művelt Európa) 1800 előtt.

Az első kötet először 1978-ban jelent meg, s öt év múlva, 1983-ban a második, de közben 1982-ben másodszor is kiadták a tanulmánykötetet. Annak idején az volt a szerző szándéka, hogy a második, vagyis a katalóguskötet tartalmazni fogja a Henry Davis gyűjtemény összes kötését. A kötéskatalógusoknál az illusztrálás igen fontos, s nem is volt kérdés ennél a kötetnél, hogy minden kötésről közöljenek képet, de hogy mekkorát, az menet közben dőlt el. Ha egy kötetbe zsúfolták volna az összes kötet, postai bélyegnél alig nagyobb képeknek jutott volna csak hely, ami a köteskutatóknak adott esetben inkább csak bosszúság, mint segítség. Csak üdvözlölni lehet tehát a döntést, hogy két kötetre osztották a katalógus részt, s jól látható, élvezhető, normális méretű fekete-fehér képeket közölnek. (A színe-

ket leírás alapján inkább lehet fantáziával pótolni.) Így lehetővé válik a kutató számára, hogy a kötés-meghatározáshoz és -azonosításhoz is segítségül vegye ezt a katalógust. A legpontosabb leírás sem pótolhatja ugyanis a kötésről készült képet! E katalógust eleve a köteszkutatókon kívül könyvtárosoknak, könyvkereskedőknek és könyvgyűjtőknek szánták.

E második kötetben a Brit szigetek (tehát Írország is), a Németalföld (beleértve természetesen Belgiumot), Németország, Dánia és Ausztria kötéseivel találkozhatunk. A harmadik kötet tartalmazza majd Dél-Európa, Francia-, Spanyol- és Olaszország, illetőleg néhány kelet-európai, valamint amerikai és ázsiai ország kötéseit.

A második kötetben összesen 368 kötés van, ebből 250, tehát a kötések kétharmada angol (és skót és ír). Az országon belüli sorrendet a szigorú kronológia szabja meg. A tételek folyamatosan számozottak. Minden tétel a címfejjel kezdődik, amely közli a kötés helyét, s ha lehet, a könyvkötő nevét, az első tulajdonost, akinek készült a kötés, s a kötés körülbelüli idejét. Ezután következnek a könyv adatai, szerző, cím, impresszum adatok, majd mindhárom méret (a gerincevastagság is) mm-ben és a jelzet. Külön bekezdésben olvasható a kötés tömör leírása, a gerinc díszítése, veretek, kapcsok, esetleges bőrníylás, s a festett, márványozott, vagy pergamen, esetleg dublúr előzők. Új bekezdés a provenienciáról szóló tudnivalók, itt a szerző időrendben felsorolja a tulajdonosokat, eladás esetén a könyvkereskedőket és az aukciókat, amivel a könyv útja több évszázadon keresztül követhetővé válik. Újabb bekezdés a hivatkozások és az irodalom, ahol a szerző ismét kiváltja olvasója osztatlan elismerését anyagismeretével és tájékozottságával. Jelzi az íráshordozó anyagát, kódex esetén azt is, ha vonalazott. Az utolsó, a megjegyzés rovatban, ha van, gyakran a könyvkötőre vonatkozó információ olvasható. Ez a modern kötések esetében a könyvkötő rövid életrajzát jelenti. Rendkívül informatív! Amennyire csak lehetett, törekedtek a kötés fényképét a szöveghez legközelebb elhelyezni. Általában irigylésre méltóan jó állapotban vannak a kötések (mintha azt tükröznék, hogy mindig nagy becsben álltak), s a felvételek is nagyon jók többnyire. A vaknyomasztás gótikus kötésekénél nehezebb dolga volt a fotósoknak, talán jó lett volna egy-egy bélyegző eredeti méretben is (pl. a 288. tétel esetében a mesterjegy). A második kötet elején rövidítési jegyzék és a használt irodalom listája, a kötet végén könyvkötő- és prosszesszor-index van.

Hogy a British Library Henry Davis gyűjteménye a kötéstörténet csaknem egészét átfogja, az az alapító körültekintő vásárlásának köszönhető, de hogy ebből a speciális gyűjteményből nemcsak egy átlagos, mutatós albumkötet lett, hanem a könyves szakemberek, különösen a köteszkutatók nélkülözhetetlen kézikönyve, ez Mirjam M. Foot érdeme. Nagyon várjuk a harmadik kötetet!

ROZSONDAI MARIANNE

Hangiu, Ion: Dicționar al presei literare românești (1790—1982). Argument de Ion Dodu Bălan. Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987, 510.

Az első romániai nyomtatott újság, a francia nyelvű *Courrier de Moldavie* 1790 tavaszán, Moldva székvárosában, Iași-ban jelent meg Potemkin herceg orosz csapatainak közlönyeként.

A román sajtó alapjainak lerakásához a kedvező körülményeket a XIX. század első évtizedei jelentették. Román nyelven írt első időszaki kiadvány, ókori és újkori történelmi források gyűjteménye, a *Chrestomaticul românesc* 1820-ban jelent meg Csernovitzban, Theodor Racocce, a galíciai kormányzóság tolmácsának szerkesztésében. Az első román nyelvű folyóiratnak tartott *Biblioteca românească* havonta jelent meg a budai Egyetemi Nyomdában, a bukaresti könyvügynök, Zaharia Carcalechi szerkesztésében. Dátum: 1821. A Lipcsében 1827-ben megjelenő *Fama Lipschii* az első román nyelvű újság. Ezt I. M. K. Rosetti orvostanhallgató szerkesztette Dinicu Golescu havasalföldi bojár író támogatásával.

Az irodalmi sajtó a XIX. század első felének kulturális és politikai kiadványaiból nőtt ki. A modern román irodalom az irodalmi sajtó megjelenésétől keltezhető, amelynek alapjait olyan literátorok rakták le, mint I. H. Rădulescu, Gh. Asachi, Gh. Barițiu. Szerkesztésükben jelennek meg a kezdeti időszak fontosabb kiadványai: *Curierul românesc* (1829), *Albina românească* (1829) és *Gazeta de Transilvania* (1838). Az irodalom további fejlődésének majdnem minden mozzanata egy-egy irodalmi folyóirathoz, vagy egyes vezetők nevéhez fűződik. A nemzeti ébredés irányzatának hordozója és az irodalom elméleti megalapozója a múlt század 5—6. évtizedében a Mihail Kogălniceanu szerkesztette *Dacia literară* (1840). Az utána megjelentek közül a

legfontosabbak a klasszikusokat, Eminescu, Caragiale, Creangă, Slavici és másokat felsorakoztató *Convorbiri literare* (1869), amelynek mentora Titu Maiorescu, a materialista irányzatú *Contemporanul* (1881). A példákat folytathatjuk: *Literatorul* (1880), a „Magvető” *Sămăntătorul* (1901), *Luceafărul* (1902), *Viața nouă* (1905), *Ramuri* (1905), *Viața românească* (1906).

A háború utáni irodalmi élet a továbbélő és az új megjelenésű lapokkal folytatódik. A két világháború közötti román kutúrában és irodalomban szellemi irányzatot létrehozó folyóiratok a modernista *Sburătorul* (1919) és a hagyományörző *Gândirea*. (1921). Fontos még a két irányzat közé helyezhető *Contemporanul* (1922), az avantgárd *Punct* (1924), *75 HP* (1924), *Integral* (1925), az eklektikus *Viața literară* (1926), *Revista fundațiilor* (1934), *Jurnalul literar* (1939), és a demokratikus lapok közül a *Cuvântul liber* (1919), *Viața românească* (1920), *Cadran* (1931), *Bluze albastre* (1933).

A második világháború utáni időszak irodalmi sajtóját a bőség is jellemzi. A korábban már megjelent vagy most induló központi és vidéki folyóiratok közül megemlítjük a fontosabbakat: *Contemporanul* (1946), *Revista literară* (1947), *Viața românească* (1948), *Gazeta literară* (1954), *Luceafărul* (1958), *România literară* (1968) Bukarestben, *Steaua* (1954), *Tribuna* (1957) Kolozsvárt, *Familia* (Nagyvárad, 1965), *Astra* (Brassó, 1966), *Tomis* (Konstanca, 1966), *Convorbiri literare* (Iasi, 1971), *Vatra* (Marosvásárhely, 1971), *Transilvania* (Szeben, 1972).

Az említett folyóiratok csak a legfontosabbak a román irodalmi vagy irodalmi jellegű időszak kiadványok közül, melyekről kézikönyvek, lexikonok adhatnak átfogó képet.

Ezek közül — időrendben az első — majdnem egy évszázad újságjait, hírlapjait, folyóiratait tartalmazó *Publicațiunile periodice românești* (ziare, gazete, reviste) 1820—1906, 1913-ban jelent meg. Ennek folytatása az 1969-ben megjelenő *Publicațiile periodice românești* (ziare, gazete, reviste) *Catalog alfabetic* (1907—1918) és *Supliment* (1790—1906). A román újságírás fejlődéséről összefoglalót Nicolae Iorga írt 1922-ben, *Istoria presei românești* címmel. Az utóbbi két évtized gazdag román lexikonterméséből (az irodalmi lexikográfia külön téma lehetne) nagyon hasznosnak bizonyulnak a George Călinescu nevét viselő Irodalomelméleti és Irodalomtörténeti Intézet folyóiratokra vonatkozó kötetei: *Reviste literare românești din secolul al XIX-lea. Contri-*

buții monografice (1970), *Reviste progresiste românești interbelice* (1972), *Reviste literare românești din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea* (1974), *Reviste literare românești de la începutul secolului al XX-lea* (1976).

A román irodalmi sajtó történetére vonatkozó ismeretek feltárásában fontos hely illeti meg dr. I. Hangiu tanárt, akinek több mint negyedszázados kutatómunkája eredményeként már harmadik kötete jelent meg: megannyi hasznos segédeszköz a kutatók és a szélesebb olvasókörzség kezében. Az időszak kiadványok megjelenési sorrendjében összeállított újságok és folyóiratok programadó cikkei, programjellegű írások, szerkesztéségi jegyzetek, évi, öt, tízéves beszámolók, levelek, okiratok gyűjteménye a *Presa literară românească. Articole-program de ziare și reviste* (1789—1948). I—II. köt. Editura pentru literatură, 1968. A *Reviste și curente în evoluția literaturii române*. Editura didactică și pedagogică, 1978, átfogó képet ad az érdeklődőknek a fontosabb irodalmi folyóiratokról, amelyek iskolát, irányt és irányzatot határoztak meg a XIX. század kezdetétől napjaink irodalmi sajtójáig.

A harmadik és amelyről bővebben akarunk szólni, a *Dictionar al presei literare românești (1790—1982)*. Utószó Ion Dodu Bălan. Editura Științifică și Enciclopedică, 1987. A lexikon a román irodalmi sajtó legteljesebb gyűjteménye, kb. 2000 címszót elemezve rövid szintézist ad az 1790—1982 (a fülszövegben 1780 !) között megjelenő folyóiratokról, újságokról, évkönyvekről, hírlapokról és közlönyökről. Annak ellenére, hogy a fülszöveg „a mi országunkban megjelenetek”-et említ („apărute în țara noastră”), a lexikon más megjelenési helyekről is tesz említést, mint Bécs, Belgrad, Bruxelles, Buda, Budapest, Cleveland, Csernovitz, Detroit, Freiburg, Kisiňov, Lipcse, Monastir, Párizs és Pest. Azokat az időszak kiadványokat, amelyek nem kulturális vagy irodalmi tartalmúak, de lapjain írók, irodalomtörténészek és kritikusok vagy a kultúra más személyiségei szerepelnek, *Függelékben* csoportosították (szám szerint 478 cím). A lexikon szócikkeit a következő szerkezet típus szerint állították össze: cím és alcím, tömör jellemzés (ha ez nem derül ki a címből vagy az alcímből), megjelenési helye, ideje (vagy időszak), kiadók, szerkesztők, (olyan kiadványoknál, amelyek kettős keltezészt használtak, az új bevezetéséig — 1924 ősze — meghagyták a régi datálást), ajánlott program, fontosabb rovatok, tárgyalt műfajok

példákkal, főmunkatársak fontosabb írásaikkal, más munkatársak, formátum, a gyűjtemény helye és jelzete, könyvészet. A Függelékben szereplő címszavakat egyszerűbb szerkezetű típus szerint írták le.

Az irodalmi sajtó lexikonának elbírálására a román szakkritika az illetékes. Mi — bár hasznos kézikönyvnek tartjuk — a magyar irodalmi vonatkozásokat kerestük és hiányoltuk. A magyar nyelvű lapokat csak az *Erdélyi Helikon*, *A Hét*, *Igaz Szó*, *Korunk* és *Utunk* képviseli. Az Erdélyi Helikonról megtudjuk, hogy „irányzatát Kuncz Aladár adta, aki az E. H.-t a romániai román és magyar írók közötti kölesönös megismerés és közeledés folyóiratává akarta tenni...” Részletezi a román fordításokat, nem említik Babitsot és Németh Lászlót, az sem derül ki, hogy a lap a helikoni munkaközösség folyóirata és kiadója az Erdélyi Szépművészeti Céh. A címszavakhoz kapcsolott könyvészeti válogatás, úgy mint *A Hét*, *Igaz Szó* és *Utunk* esetében, hiányzik. Az *Echinox*-ról nem derül ki, hogy három nyelvű, a *Korunk* és *Igaz Szó* esetében azt is közlik, hogy magyar nyelven jelenik meg. A bukaresti nyomdákban szedett idegen nyelvű könyvek helyesírási hibáinak gyakorisága már régóta ismeretes és sajnálatos. A német lapok közül csak a *Neue Literatur*-t érdemesítették leírásra, a *Banater Schriftum* csak a Függelékben kapott helyet. A

könyvészeti válogatás kérdésében ezek is a magyar folyóiratok nagy részének sorsában osztoznak.

Nem kívánjuk felsorolni azokat a magyar folyóiratokat, amelyek szerintünk indokoltak lettek volna a lexikonba való fölvételre, de mindenesetre fontosnak tartottuk volna több lap felvételét is. Annál is inkább, mivel a közelmúltban más román lexikonok jobb példával szolgáltak. Így a román történetírás enciklopédiájában (Ștefan Ștefănescu és munkatársai: *Enciclopedia istoriografiei românești*. Editura Științifică și Enciclopedică, Buc., 1978) 76 erdélyi magyar historikus és 20 egyesület, intézmény szakfolyóirata, míg a Marian Popa kortárs irodalmi lexikonának új, javított és bővített kiadásában (*Dictionar de literatură contemporană*. Dictionarele Albatros. Buc., 1977) 98 kortárs romániai magyar író adatai találhatók.

Amiről nem beszélnek, arról nagyon gyakran megfeledeznek. Ne így legyen! — ez a román tudományosságnak is érdeke, hisz amint Dávid Gyula is írta, „az ő számára is nélkülözhetetlen annak a szellemi kincsnek az ismerete, amellyel az együttélő nemzetiségek gazdagították és gazdagítják ennek az országnak a kultúráját”.

GYÖRGY BÉLA

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc

Budapest, 1991 — Nyomdai táskaszám: 18 979

Felelős szerkesztő: Kókay György

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 8.05 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0171

TARTALOM

<i>Szovák Kornél</i> : Horatius magyarországi utóéletének kérdéséhez.....	1
<i>Pavercsik Ilona</i> : Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonala a 18. század közepén I.	14
<i>Kurucz György</i> : Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában....	32
<i>Lengyel András</i> : A Szeged története (1920–1925) II.	45

KÖZLEMÉNYEK

<i>Fekete Csaba</i> : Mikor jelent meg a „Lubáni Biblia”?.....	68
<i>Enyedi Sándor</i> : Péteri Takáts József levelei Aranka Györgyhöz.....	69
<i>Wimmer Éva</i> : Egy Jókai kézirat-töredék a Bibliotheca Bodmerianában.....	74
<i>Stoll Béla</i> : József Attila olvasmányaihoz.....	75

FIGYELŐ

<i>Borsa Gedeon</i> : László Mihály (1911–1989).....	78
<i>T. Erdélyi Ilona</i> : Erdélyi János írói hagyatékának sorsa.....	79

SZEMLE

<i>Kelecsényi Gábor</i> : Múltunk neves könyvgyűjtői. Bp. 1988. (<i>Németh S. Katalin</i>).....	83
<i>Vigilia. Repertórium 1935–1984. (R. Takács Olga)</i>	84
„Debrecen, Ó-kikötő...” Árkádiától Európáig. Debrecen, 1988. (<i>Kilián István</i>).....	85
<i>Kotvan, I.—Frimmová, É.</i> : Incunabula quae Martini in bibliotheca nationali slovacae... asservantur. Martin, 1988. (<i>Borsa Gedeon</i>).....	86
<i>Foot, Mirjam M.</i> : The Henri Davis gift: A Collection of Bookbindings. London, 1982. (<i>Rozsondai Marianne</i>).....	87
<i>Hangiu, Ion</i> : Dicționar al presei literare românești (1790–1982). București, 1987. (<i>György Béla</i>).....	90

SOMMAIRE

<i>Szovák, Kornél</i> : Au problème de la postérité d'Horace en Hongrie.....	1
<i>Pavercsik, Ilona</i> : Johann Gerhard Mauss et le niveau du commerce du livre de Pest au milieu du XVIII ^e siècle. I.....	14
<i>Kurucz, György</i> : La littérature de la „nouvelle agriculture” („new agriculture”) dans le stock de la bibliothèque Festetich ancienne.....	32
<i>Lengyel, András</i> : L'histoire du journal Szeged (1920—1925). II.....	45

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Fekete, Csaba</i> : L'année de parution de la „Bible de Lubán”.....	68
<i>Enyedi, Sándor</i> : Les lettres de József Péteri Takáts à György Aranka.....	69
<i>Wimmer, Éva</i> : Un fragment de manuscrit de Jókai dans la Bibliotheca Bodmeriana.....	74
<i>Stoll, Béla</i> : Aux lectures d'Attila József.....	75

CHRONIQUE

<i>Borsa, Gedeon</i> : Mihály László (1911—1989).....	78
<i>T. Erdélyi, Ilona</i> : Le sort de l'héritage littéraire de János Erdélyi.....	79

REVUE

Kelecsényi, Gábor: Les bibliophiles illustres de notre passé. Bp. 1988. (<i>Németh, S. Katalin</i>)...	83
Vigilia. Répertoire des années 1935—1984. (<i>R. Takács, Olga</i>).....	84
„Debrecen, un vieux port...” De l'Arcadie à l'Europe. Debrecen, 1988. (<i>Kilián, István</i>).....	85
Kotvan, I.—Frimmová, É.: Incunabula quae Martini in Bibliotheca Nationali Slovaca ... asservantur. Martin, 1988. (<i>Borsa, Gedeon</i>).....	86
Foot, Mirjam M.: The Henri Dadis gift: A Collection of Bookbindings. London, 1982. (<i>Rozsondai, Marianne</i>).....	87
Hangiu, Ion: Dicționar al presei literare românești (1790—1982). București, 1987. (<i>György, Béla</i>).....	90

44 1759

RECEIVED
Könyvtár
140

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

106. évfolyam
1990

3—4

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

106. ÉVFOLYAM 1990/3—4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

FÜLÖP GÉZA
NAGY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj 1991-től egy évre: 240 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Szent István királlyá avatása és egyházszervezése Theotmar krónikájában

Törvénykönyvében Szent István királyunk „a kereszténység védőjének (defensor Christianitatis)” nevezi magát.¹ Ennek európai keretbe illeszkedő, legjobb magyarázata az, hogy „minden király és szuverén fejedelem az egyház védelmezője belső ügyekben éppúgy, mint kifelé, mindegyiküket *defensores ecclesiae*-nek nevezik...”² A középkori császárságnak kizárólagosan sajátja volt a római egyház védőjének tiszte (defensio ecclesiae Romanae), s „mióta Nagy Károly császár lett, ez integráns és jellegzetes alkotóeleme a császári méltóságnak”. A tisztség egyetemes fontossága Róma és a világ (az *urbs* és az *orbis*) régi viszonyának hasonlításával jellemezhető.³

A VII. Gergely pápa előtti kor fogalmai szerint valamely uralkodó önállóságának biztos jele az volt, ha országában ő az egyházak védője, kormányzója, a *defensor ecclesiae* vagy *Christianitatis*, azaz hazájában az a szerepe, mint a birodalomban a császárnak. Ezt arról lehetett világosan felismerni, hogy ő adományoz, illetve alapít püspökségeket, vagyis olyan cselekményeket visz véghez, mint amilyeneket a császár. A 11. század közepének megítélése szerint (ennek tanúja Brémai Ádám krónikája) Dánia I. Ottó császár főhatalma alá vetettségének (*in sua ditione regnum Danicum tenuisse*) fontos bizonyítéka az volt, hogy ott ő püspökségeket is alapított.³

A császár és a királyok egyházon belüli, említett hasonló pozíciójának történelmi oka kétségtelenül abban keresendő, hogy a nyugatrómai birodalom romjain az új hont foglaló barbár népek királyaik vezetésével katolizáltak, és valósították meg helyi egyházukat. Elméletileg és jogilag ennek a helyzetnek a következeit a 829. évi párizsi zsinat vonta le. A zsinat szerint „tudjuk, hogy Isten szent egyházának... egész teste uralkodás dolgában két felséges személy közt oszlik meg, tudniillik a pap és a király közt (Principaliter... totius sanctae Dei... ecclesiae corpus in duas eximias personas, in sacerdotalem videlicet et regalem... divisum esse novimus)”⁴ Ezzel a meghatározással, amelyet számos zsinat ismételt, több évszázadra

¹ ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán-korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp. 1904. 145. I. decretum 13. cikk.

² Gerd TELLENBACH: *Römischer und christlicher Reichsgedanke in der Liturgie des frühen Mittelalters*. Heidelberg, 1934. 40, 4.

³ GERICS József: *A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól*. Magyar Könyvszemle 1981. 175—176.

⁴ Yves M. CONGAR: *Die Lehre von der Kirche. Von Augustinus bis zum abendländischen Schisma*. Übersetzung aus dem Französischen von Hans Sayer. Handbuch der Dogmengeschichte. Bd. III. Faszikel 3 c. Freiburg-Basel-Wien 1971. 28—29. GERICS József: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Bp. 1987. 146.

érvényes szentesítést kapott a császár és a király egyházon belüli helye és az egyház feletti hatalma, s ebben az értelemben Isten helytartója, vikáriusa lett. Nem arról volt tehát szó, — mint amit legutóbb helytelenül megfogalmaztak — hogy az egyház, illetve a főpapság a királyi hatalmon belül került volna,⁵ hanem ellenkezőleg: a király volt hatalmával az egyházon belül (Sevillai Isidorus szavaival élve: *intra ecclesiam potestatis adeptae culmina tenent*). Szent István a 10 püspökség, köztük az érsekség megteremtésével a Pseudo-Isidorus kánongyűjtemény ama nevezetes előírásának felelt meg, amely szerint valamely ország önálló *provincia*-t alkot, ha érseke, 10-12 püspöke és királya van.⁶

István egyházalapító tevékenységéről és királyavatásban részesüléséről kortársi hírt az 1018-ban meghalt Theotmar merseburgi püspök krónikája (IV.59) tartott fenn. Munkáját tehát akkor írta, amikor István egyházalapító műve még korántsem zárult le, hanem folyamatban volt! Eszerint „Imperatoris autem predicti (Ottonis tertii) gratia et hortatu gener Heinrici, ducis Bawariorum, Waic in regno suimet episcopales cathedras faciens, coronam et benedictionem accepit.”⁷ Ez magyarul azt jelenti: „Az említett (III. Ottó) császár kegyéből és biztatására Henriknek, a bajorok hercegének sógora, *Vajk (ti. István)*, aki országában püspöki székeket létesít, koronát és áldást nyert.”

Ez a krónikahely nem ad közvetlen választ arra, kitől kapott Vajk koronát és áldást. Theotmar erre vonatkozó tudomásának megismerését elősegítheti ennek az adatának egy másik Theotmar-hírral való összevetése. Ez az utóbbi krónikahely I. Henrik király (919—936) idejére vonatkozik: „Abban az időben, amikor az említett király (I. Henrik) hatalma tetőpontján volt, Bajorországban bizonyos Arnulf volt a herceg, . . . aki azzal a különleges hatalommal rendelkezett, hogy a maga kezéből osztogatta az összes itteni püspökséget, de miután . . . életét befejezte, utódaira nem hagyta örökölni ezt a nagy méltóságot. Sőt erről csakis királyaink és császáraink intézkednek: ők a nagy Úristennek ebben a zarándok életben a helytartói, és méltán állnak az Ő többi főpásztora felett, mert nagyon is helytelen dolog, hogy ezek (ti. a püspökök), akiket Krisztus a maga emlékeztetése a föld fejedelmeivé tett, bárkinek az uralma alatt is legyenek azok kivételével, akik az *Úr példája szerint az áldásnak és a koronának* a dicsőségével felülmúlnak minden embert (Eo tempore, quo supra

⁵ Ez SZÜCS Jenő véleménye, lásd tanulmányát: *Szent István Intelmei. Az első magyar államelméleti mű.*

⁶ Szent István és kora. Szerk. GLATZ Ferenc—KARDOS József. Bp. 1988. 41.

⁷ GERICS József: *A korai államelmélet érvényesülése István korában.* = Szent István és kora. 92.

⁷ *Thietmari Merseburgensis Episcopi Chronicon. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum.* Post editionem Joh. M. Lappenbergii recognovit Fridericus KURZE. Hannoverae, 1889. 97. — Ezzel a krónikahellyel foglalkozik VÁCZY Péter tanulmánya: *Thietmar von Merseburg über die ungarische Königskrönung.* = *Insignia regni Hungariae I.* Bp. 1983. 29—54. Tárgyalja a krónikahely két német fordítását (Robert HOLTZMANN: *Die Chronik des Thietmar von Merseburg*, In: *Die Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit.* Bd. 39. Hrsg.: K. Brandi, Leipzig, 1939. S. 134 és Mathilde Uhlirz, *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Otto II. und Otto III.* Bd. II.: Otto III. Berlin, 1954. S. 576). A két német fordítás eltérései alapján Váczy arra következtet, hogy a krónikásnál „die Zweideutigkeit des Textes ist offensichtlich gewollt.“ (i. m. 30.) Szerinte Theotmar azt a *látszatot* akarta kelteni homályos fogalmazásával, „als ob Stephan erst nachdem er mit Einwilligung des Kaisers eine Krone und den kirchlichen Segen bekommen hatte, mit seiner kirchen organisatorischen Tätigkeit beginnen konnte“ (i. m. 32.) Váczy meg is kérdőjelezi a krónikahír jelentőségét.

memoratus rex maxime vigebat, fuit in Bawaria quidam dux, Arnulfus nomine . . . qui omnes episcopatus in hiis partibus constitutos sua distribuere manu singularem habuit potestatem; sed cum hic . . . vitam hanc finisset, non successoribus suis tantum reliquit honorem. Quin potius reges nostri et imperatores, summi Rectoris vice in hac peregrinatione prepositi, hoc soli ordinant meritoque pre caeteris pastorebus suis presunt, quia incongruum nimis est, ut hii, quos Christus sui memores huius terrae principes constituit, sub aliquo sint dominio absque eorum, *qui exemplo Domini benedictionis et coronae gloria mortales cunctos precellunt*”.⁸

Az idézett, „elvi jelentőségű” részlet azt bizonyítja, hogy Theotmar megítélése szerint a királyokat a felkenés és koronázás teszi királlyá, és ezen az alapon vannak ők az Isten „többi főpásztor” felett, ez ad nekik kizárólagos hatalmat a püspökségekkel való rendelkezésre! A király a szövegből kivehetően főpásztor maga is, aki a többi felett áll. A király pap, pontosabban főpap-volta nem elvont általánosság Theotmar számára: kézzelfoghatóan, II. Henrikre alkalmazva ott tűnik ez fel, amikor megírja róla a krónikás, hogy Henrik 1008. karácsonyát Pöhldeben ünnepelte „paptársával, Taginoval (cum simpnista suo Taginone)”.⁹ Tagino a magdeburgi érsek volt!

A magyar olvasó szempontjából azért fontos és érdekes az Arnulf hercegről bemutatott részlet, mert ebben általános összefüggésben olvasható a Vajk (István) királlyá tételével kapcsolatos egész szókincs: a coronatio, a benedictio és a királyok előjogaként a püspökségekről való rendelkezés. Nem arról van tehát szó, hogy István püspökségalapító buzgalmaért, mintegy érdemeinek elismerésül kapta a koronát és a felkenést, hanem arról, hogy Theotmar fogalmai szerint felkent és megkoronázott királyként gyakorolja a királynak a krónikás szemében legfontosabb, kifejezetten főpapi jogosítványát, a püspökségekkel való rendelkezést. Vagyis a krónikás szűkszavú feljegyzésének István szempontjából igen súlyos a mondani-valója.

A felkenés jelentőségét Theotmar ott is kifejti, ahol előadja, hogy választása után I. Henriket megkoronázták ugyan, de az érsek által felajánlott felkenést (episcopalis unctionem benedictionis) — elődeitől eltérően — elhárította, mert erre méltatlannak mondta magát. Ezzel a viselkedéssel a krónikás szerint félő, hogy a király bünt követett el!¹⁰

Arnulf és I. Henrik történetének előadása más szempontból is tanulságos a Vajkról szóló mondat megítélésénél. I. Henrik ti. csak a kormeghatározásnál szerepel Arnulf történetében, s Theotmar nem mondja meg azt a számára kézenfekvő

⁸ Az előző jegyzetben idézett kiadás 16. A hozzá mellékelt Glossarium szerint „pastor = episcopus saepius” (291. o.) A szövegrész jelentőségét kiemeli Gerd TELLENBACH: *Libertas (Kirche und Weltordnung im Zeitalter des Investiturstreites)*, Stuttgart, 1936. 74—75. A krónikahelyet rövidítve idézi Hermann Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, Karlsruhe, 1962.² Bd. I. 287.

⁹ VI. 38. ld. kiadás 156 o. „simpnista nach (gr) symmysta: Mitprieister.” Helmut LIPPELT: *Thietmar von Merseburg, Reichsbischof und Chronist*. Köln-Wien, 1973. 189. 24. j.

¹⁰ I. 8. (5). ld. kiadás 6—7. Itt Theotmar a fel nem kent királyt „markolat nélküli” kardhoz hasonlítja. Az egész kérdéskörrel lásd Martin Lintzel: *Heinrich I. und die fränkische Königsalbung*. M. Lintzel, *Ausgewählte Schriften*. Berlin, 1961. II. 585 skk.

tényt, hogy a bajor herceg Henrik király kegyéből szerezte meg a bajor püspökségek adományozásának jogát. (Ezt kifejezetten más történetíró örökítette meg.)¹¹ Ehhez viszonyítva, III. Ottó és Vajk történeténél nem is szól szűkszavúan: a „de gratia et hortatu” történet aktust a krónikás úgy értette, hogy István III. Ottó kegyéből és késztetéséből nyerte el a koronát és a felkenést, vagyis azt, ami a királyt a többi ember fölé emeli, főpappá és királlyá, s ennek birtokában gyakorolta királyi hatalmának legvilágosabb jelét, a püspökségek alapítását. Ottó kegyének konstituáló, létesítő erejét krónikásunk¹² II. Szilveszter pápává tételénél úgy fejezi ki, hogy II. Szilveszter „az elhalálozott Gergely pápának a császár kegyéből lett utóda (*gratia imperatoris successit*)”. Ugyanezt a tényt III. Ottó oklevelében úgy fejezte ki,¹³ hogy Gerbertet „pápává választottuk... rendeltük... és kineveztük (*elegimus... ordinavimus... et creavimus*)”. A két szöveg szóhasználatának összevetése mutatja világosan, minek a szinonimája Theotmarnál a III. Ottó kegyéből való méltóságnyerés.

P. E. Schramm fejtette ki, mi volt a jelentősége annak, hogy 1001. évi okleveleiben (rendszeresen 1001. júniusától) III. Ottó többször is *servus apostolorum*nak, az apostolok szolgájának nevezte magát.¹⁴ Theotmar esetében természetes, hogy ő István Ottó kegyéből való királlyá tételének vallási vonatkozását állította előtérbe. Ez annak a ténynek a megállapítása a krónikásnál, hogy István országában főpásztor, s a pápához hasonlóan III. Ottónak, az apostolok szolgájának kegyéből jutott méltóságához.

István méltóságából a vallási vonatkozásnak, főpap-voltának a kiemelése aligha volt kizárólag Theotmar egyedi véleménye. Istvánt ui. a brit szigeti eredetű Egbert-ordo szerint avathatták királlyá.¹⁵ Ennek egyik imádsága ezt kéri: „Áldjad meg Urunk ezt a főpap-fejedelmet (Benedic, Domine, hunc presulem principem)”. A király — jelen esetben István — *praesul princeps* voltát liturgikus szöveg szentesítette! Ez a meghatározás valóban pontosan megjelöli az uralkodó helyét országának egyházában, s ehhez képest a császár a maga igényelt helyzetét a világegyházban már csak II. Henrik 1014. évi oklevelének szavaival fejezhette ki szabatosan:

¹¹ LIUTPRAND: Antapodosis II. 23. Lásd az egészről Albert HAUCK, *Kirchengeschichte Deutschlands*. III. Teil. Leipzig 1896. 17—18.

¹² VII. 40. (VI. 61). Id. kiadás 191.

¹³ MG Dipl. regum et imperatorum Germaniae II/2. Ottonis III. Diplomata. Hannoverae, 1893. nr. 389. 820.

¹⁴ Percy Ernst SCHRAMM, *Kaiser, Rom und Renovatio*. Leipzig-Berlin, 1929. I. Teil, 153. sköv.

¹⁵ Lásd erről mindenekelőtt TÓTH Zoltán munkáját: *A Hartvik-legenda kritikájához*. Bp. 1942., továbbá GERICS József—LADÁNYI Erzsébet: *A Szent István lándzsájára és koronájára vonatkozó források értelmezése*. Levéltári Szemle 1990. Az ordo idézendő részlete: P. E. SCHRAMM, *Die Krönung bei den Westfranken und Angelsachsen von 878 bis 1000*. Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Kan. Abt. XXIII. 1934, 215. — István koronázásának nemzetközi vonatkozásairól és irodalmáról lásd SZÉKELY György tanulmányait: *Koronaküldések és királykredítések a 10—11. századi Európában*. Századok 1984., Uő: *A kortárs királyok és Szent István a változó világhatalmi elképzelések ütközéseiben*. = Szent István és kora. Uő: *Typological and Historical Questions of Three Slavic State-Foundations*. In: Specimina nova dissertationum ex instituto historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Jano Pannonio Nominata, 1988.

„Henrik, *Krisztus szolgáinak szolgája* (servus servorum Christi et imperator Romanorum augustus)”¹⁶ A császár itt a pápa sok évszázados intitulióját vette igénybe.

A magyar királynak a koronázási szertartás szövegében is elismert főpapi mivolta önmagában is sokat mond a VII. Gergely előtti egyházban helyéről, az ehhez az egyházhoz való viszonyáról. Győrffy véleménye erről az, hogy „István király egyházzervezete inkább a királyi 'magánegyház' fogalommal jellemezhető, s e tekintetben II. Henrik magánegyház-szemléletével mutat szoros rokonságot. Sőt mint új létesítmény, még ennél is erősebben magán viselte az egyházzervező király keznyomát, s ebből fakad István apostoli jelzője, amivel 11. század végi életírói felruházták.” Szücs Jenő erre hivatkozva, István korában „a magyar egyházzervezetnek a királyi 'magánegyház' (*Eigenkirche*) modelljére történő felépülését” mondja ki.¹⁷ A 11. századi magyarországi egyházzervezetben természetesen el kell ismerni a magánegyházak, köztük a királyi magánegyházak létét és István királyi *Eigenkirche*-szervezését is. Az ő egyházzervező munkáját azonban nem lehet mindenestül földesúri jellegű magánegyházak szervezésére zsugorítani. A helyzetet szerintünk hívebben és pontosabban fejezi ki Mályusz Elemér megállapítása: Magyarországon „a püspöki egyházakat nem lehet a király magánegyházainak jellemezni (*Die bischöflichen Kirchen können nicht als Eigenkirchen des Königs bezeichnet werden*)”.¹⁸

Tudnunk kell ui. mindenekelőtt azt, hogy az *Eigenkirche* fogalmát a német kutatás dolgozta ki és alkalmazta a német egyháztörténet bizonyos jelenségeire. H. E. Feine egyháztörténetében mértékadó véleményt mond: „Nincs helye annak . . . , hogy a német püspökségeket kerekén a német király saját egyházainak, a birodalmi egyházat pedig birodalmi saját egyháznak jellemezzék (*Es geht . . . nicht an, die deutschen Bistümer kurzweg als Eigenkirchen des deutschen Königs, die Kirche des Reiches als Reichseigenkirche zu bezeichnen*).”¹⁹ Feine nyilatkozata módszertani és fogalmi szempontból kizárja, hogy magyar földön az *Eigenkirche* teljesebb és átütőbb megvalósulását lehessen keresni, mint Németországban, és hogy az *Eigenkirche*-t István egyházzervezésének modelljévé lehessen nyilvánítani.

Általános európai érvényű Tellenbachnak az a megállapítása, hogy „a fejedelem egyház feletti jogainak történelmi eredete jórészt teokratikus-hierarchikus elgondolásokban volt.”²⁰ A királyt éppen ezeknek a jogoknak a gyakorlására készítette Theotmar előadása szerint a felkenés és a koronázás. A felkenéssel és koronázással a királyra ruházott jogoktól mindenképpen meg kell különböztetni azokat a jogait, amelyek mint magánegyházak urát illették meg. Az kétségtelen, hogy idők folyamán a birodalomban a királynak a püspökségek és birodalmi apátságok feletti jogai

¹⁶ Idézi és magyarázza Walter ULLMANN: *Die Machtstellung des Papsttums im Mittelalter*. Aus dem Englischen übersetzt von Gerlinde Möser-Mersky. Graz-Wien-Köln 1960. 361.

¹⁷ Győrffy György: *István király és műve*. Bp. 1977. 190. Szücs Jenő idézett mű 41.

¹⁸ Elemér MÁLYUSZ: *Die Eigenkirche in Ungarn*. Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas. Bd. V. Studien zur Geschichte Osteuropas. III. Teil. 1966. 78.

¹⁹ Hans Erich FEINE: *Kirchliche Rechtsgeschichte. Die katholische Kirche*. 1964⁴. Köln-Graz. 250. 15. j.

²⁰ TELLENBACH 1936. 86.

bizonyos szempontból hasonlítani kezdtek a magánegyházak feletti hatalomból származó jogokhoz, de korántsem azonosultak! Ez a hasonulás II. Henrik és II. Konrád idején tetőződött. Mindkettőjük szinte magánegyházként kezelte a püspökségeket és a birodalmi apátságokat, főként azért, hogy az apátságokra rendszeresen, a püspökségekre pedig esetenként igen különféle természetű terheket és szolgáltatásokat hárított. Annak azonban éppen Theotmar előadása a tanúja, mennyire tisztában voltak a kornak legalább a teoretikusai a püspökségek feletti királyi jogok eredetével, s ezeket mennyire érvényesnek tartotta Theotmar István Magyarországra is. Más tekintetben István idején a honi egyházi birtokok, még a püspökiek is csak éppen a kialakulás állapotában, fejlődésük elején álltak és gyengék voltak ahhoz, hogy teherbíró képességüket a király II. Henrik módjára igénybe vehesse. Magyarországon tehát még egyszerűen alkalmazhatatlanok voltak II. Henrik „magánegyházi” módszerei. Erre nálunk legfeljebb Péter tett balszerencsés kísérletet.²¹

Theotmar és a királyavató szertartás fogalmi készletét és szókincsét használva, tartsuk István egyházát olyan egyháznak, amelynek feje a felkent és megkoronázott *praesul princeps*, aki a közszabad magyarok királya.

GERICS JÓZSEF—LADÁNYI, ERZSÉBET

**Die Einweihung König Stefans des Heiligen
und die Organisierung der ungarischen Kirche in Theotmars Chronik**

Die Abhandlung vergleicht die Terminologie der Aufzeichnung Theotmars über die Einweihung von Vajk (Stefan) mit dem Wortschatz des Kapitels von Gerberts Einweihung als Papst und vom bayerischen Herzog Arnulf, und daraus zieht sie die Folgerung, dass Vajk (Stefan), der Kenntnis des Chronisten nach, durch den Akt des Kaisers Otto III ungarischer König gemacht wurde.

²¹ GERICS József: *Die Kirchenpolitik des Königs Peter und deren Folgen*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Historica. Tom. XXVI. 1985. 269. sköv.

Ransanus krónikája Géza—Szt. István fejezetének forrásproblémája

1. Kutatástörténet

Petrus Ransanus „*Epithoma rerum Hungarorum*” c. műve IX. indexének forrásaira elsőként a szöveg kiadója, Mátyás Flórián figyelt fel 1885-ben.¹ Érdeklődését és a kérdéssel kapcsolatos véleményét a kiadáshoz mellékelt forrásjegyzékben fejezte ki: ti. egy általa feltételezett, eddig ismeretlen Szt. István életírást vett fel a források közé, s fontosságát jelölve kurzívan szedette. Röviden kitért a kérdésre egy 1894-es tanulmányában is.² Megsejtése érdekes módon nem keltett nagyobb figyelmet, mígnem Tóth Zoltán 1947-es tanulmányában fel nem elevenítette Mátyás Flórián véleményét és azt terjedelmes és forráskritikailag is megalapozott munkájában ki nem dolgozta.³

Tóth Zoltán érdeklődését valószínűleg a szövegrészletnek a Hartvik-legendához való viszonya ill. a szövegnek a Géza—István-kori hadtörténelemben hasznosítható vonatkozásai keltették fel. Művében feljes határozottsággal fejt ki véleményét, hogy a Ransanus-krónikában található „*scriptores vitae beati Stephani Hungarorum olim regis — Szt. István, a magyarok egykori királya életírói*”, és a forrásjegyzék „Szt. István életírása” megfogalmazásain⁴ egy, az eddig ismert István-legendáktól különböző életírást kell értenünk. Állította ezt annak alapján, hogy a szöveg szó szerint és tartalmilag sem a Nagyobb, sem a Kisebb sem a Hartvik-legendával, sem a magyar krónikák előadásával nem egyezik, hanem ezeknek csak bizonyos

¹ Ransanus kritikai kiadása: *Epithoma rerum Hungarorum*. Ed. KULCSÁR Péter. Bp. 1977. Fordítása: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Ford. és bev. BLAZOVICH László—SZ. GALÁNTAI Erzsébet. Bp. 1985. Mátyás Flóriánra: *Historiae Hungaricae fontes domestici*. Vol. 4. Bp. 1885. 118. és vol. 1. Lipsiae, 1881. 189.

Csak az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy Pray György is hivatkozott már Ransanusra Imre herceg halálával kapcsolatban: *Dissertationes historico-criticae de Sanctis Salamone rege et Emerico duce*. Pozsony, 1774. 57. (Idézi TÓTH Sarolta: *Magyar és lengyel Imre-legendák*. = *Acta Univ. Szeged. Acta Historica* Tom. 11. 1962. 10.)

² MÁTYÁS, F.: *Magyar történeti problémák*. = Századok 28 (1894) 294. Megjegyezzük, hogy már KARÁCSONYI Sándor is feltételezett egy elveszett István-legendát (*A Hartvik-vita sarkpontjai*. Századok 28, 1894. 3.), miként PODHRADSKY József is (*Chronicon Budense*, Budae, 1838. 62.).

³ TÓTH Z.: *Szent István legrégibb életirata nyomán*. (I. Mátyás Flórián Ransanus-problémája). = Századok 81 (1947) 23—94. és uő: *A hadakozó nép*. In: Magyar művelődéstörténet. I. k. Bp. é. n. 272. A Ransanus-problémát érinti még MACARTNEY, C. A.: *Studies on the earliest Hungarian historical sources VI—VII*. Oxford, 1951. 16—17.

⁴ *Epithoma* (1. jegyz.) 36., 98. Itt tárgyalja Ransanus Szent Istvánra vonatkozó évszám-adatainak értékét.

elemeit veszi át. Márpedig ha így van, akkor kézenfekvő, hogy az első királyunkra vonatkozó ismeretek egy részének ősforrása éppen a Ransanus művéből kihámozható életírás lehet, s ez magyarázza meg a későbbi forrásokkal való párhuzamait — vélte Tóth Z.. A szerző fejtegetései során több szempontból kiindulva járta körül a problémát (de erre csak a részletes tárgyalás során térünk ki). Tóth tanulmányának második része (A Szt. Istvánra vonatkozó időadatok és a Szt. Jobb hagyományának tanúsága) a politikai helyzet viszonyosságai miatt már nem jelenhetett meg,⁵ s hosszú időn át úgy tűnt, hogy a történészek-irodalomtörténészek figyelmét elkerüli Mátyás Flórián Ransanus-problémája.

Tóth Z. eredményeit számontartotta Horváth János az Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémáival foglalkozó művében (1954), bár részben félreérti és a Nagyobb-legenda romlott hexaméteres sorait a régebbi István-legenda maradványának tekinti.⁶

Tóth Z. fejtegetéseire ezt követően Gerics József monográfiája (1961) irányította rá ismét a figyelmet. Következtetéseit elfogadva így ír a magyar krónikáról:

„... a 41. caput elbeszélése [ti. Koppány híveinek sorsáról -V. L.] torzítás és módosítás nélkül tartotta fenn azt a híradást, amely egy korai, ma már elveszett, XI. századi István-életrajz tudomásának és részének is bizonyult, s amelyet a többi István-életrajz már nem tesz magáévá.”⁷

Legközelebb *A magyar irodalom története 1600-ig c.* kézikönyv (1964) érintette a kérdést megjegyezve Ransanus művéről, hogy „rendelkezésére állt egy, ma már ismeretlen igen régi szöveg is, mely fennmaradt krónikáknál bővebben és más szellemben tárgyalta Géza fejedelem és Szt. István tetteit.” E megállapítás Tóth Z. nevének az említése nélkül is az ő eredményeit tükrözi.⁸

Majd Csóka J. Lajos foglalkozott a témával (1967). Ő azonban Tóth fejtegetéseit teljesen megalapozatlannak tartotta s a feltételezett Szt. István életírás lehetőségét kategorikusan elvetette:

„... azt tartjuk, hogy Tóth „magnos passus extra viam” tett s így „kanyargós, tépelődő útja végén” sem ért célhoz: nem sikerült igazolnia egy ősi Szt. István-legenda, egy reánk maradt legrégebbi Szt. István életírat létezését.”⁹

⁵ Megjelent *Magyar Könyvszemle* 105 (1989). 4. sz.

⁶ HORVÁTH J.: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp. 1954. 142.

⁷ GERICS J.: *Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. Bp. 1961. (Értekezések... 22.) 18—19.

⁸ GERÉZDI Rabán: *A humanista irodalom kialakulása*. In: *A magyar irodalom története*. I. k. Bp. 1964. 249.

⁹ CSÓKA J. L.: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században*. Bp. 1967. (Irodalomtörténeti könyvtár, 20.) 640. A témával 623—646. között foglalkozik. Sajnálatos, hogy a későbbi tanulmányok Csóka következtetéseit kritika nélkül elfogadták. Csóka kiinduló tézise nem állja meg a helyét: ti. a Hartvik-legendából és a magyar krónikából (Thuróczy) levezethető Ransanus minden állítása, ill. ahol nem, ott Ransanus erőszakkal módosított forrásai szövegén. Újabban Klaniczay Gábor, bár elveti egy elveszett legenda hipotézisét, Csóka érvelését sem érzi mindenütt kielégítőnek. KLANICZAY G.: *Szent István legendái a középkorban*. In: *Szent István és kora*. Szerk. Glatz F.—Kardos J. Bp. 1988. 194. Az elveszett István-legendát 1968-ban Vizkelety András is igen tartózkodóan említi meg: *Eine deutsche Fassung der Stephanslegende aus dem Jahre 1471*. = MKsz 84 (1968) 130.

Csóka J. Lajos alapos és szintén terjedelmes tanulmányában a következőket kifogásolta Tóth Zoltán gondolatmenetében:

- Ransanus nem egy ősi legenda, hanem Hartvik műve, ill. a magyar krónika szövege alapján dolgozott;
- Szt. István születési évének Ransanus által megadott időpontja (969) nem érv a feltételezett forrás mellett;
- Ransanus stílusa nem kompilációs jellegű, hanem az idegen forrásból származó ismereteket jelentős mértékben átváltoztatja;
- Téved Tóth Z. abban, hogy Ransanus Géza-ábrázolása az eredeti; sokkal inkább a humanista történetíró vitte át, „háritotta át” István tulajdonságait és erényeit Gézára;
- A látomások (Géza, Sarolt) leírásában Ransanus Hartvikot követte;
- Géza és István ábrázolása párhuzamba állítható Hunyadi János és Mátyás király viszonyával.

Az azóta elkészült és megjelent művek általában minden további vizsgálódás nélkül elfogadják és átvesszik Csóka J. Lajos eredményeit, így Ransanus művének kritikai kiadása (1977), magyar nyelvű fordítása (1985) ill. a fordító, Blazovich László tanulmányai (1975, 1978).¹⁰ Közülük Blazovich László 1975-ös tanulmányára utalunk részletesen, amely kizárólag a Géza—István ill. Hunyadi János—Mátyás párhuzam filológiai igazolásával foglalkozik:

a „... Géza—István történet kulcsa a Hunyadi János—Mátyás portréban keresendő. A lucerei főpap Géza és I. István, valamint a két Hunyadi korának megírásán dolgozva nyilván olyan jelenségre figyelt fel, amelyek alapján hasonló történelmi alaphelyzetre következtethetett.”

Blazovich vitathatatlanul igazolja Ransanus tudatos szerkesztését.¹¹ A számos példa közül csak a legfrappánsabbat idézzük:

I. István

„Erat adeo egregiae indolis, ut specimen quoddam cunctarum virtutum prae se ferre videretur... tanta inerat ei vis ac dexteritas ingenii, tantusque, ac talis incipientis cuiusdam prudentiae vigor, ut prudentissimus quisque natum ipsum ad regnum arbitraretur.” (103. p.)

„in omni virtutum genere esset parenti simillimus”

Mátyás:

„Erat tanta corporis dexteritate, tantaque excellentia ingenii, eratque adeo ornatus aliquot bene instituti pueri praediti esse solent, ut ad quaevis magna natus, omnium prudentum virorum iudicio, putaretur.”

„...virtutes quas Matthiae inesse ... a patre nris virtutibus haudquam degenerabit”

Hasznosítandó megjegyzéseket tesz a legenda toposzairól, így a hittérítő uralkodó toposzáról is. Az István-legendák toposzkutatása terén úgy véljük, hogy lelassult a kutatás, kitűnő előzményként említhető még Balogh Albin rövid cikke (Az „ájtatos” és „szomorú” Szent István), Egyetemes Filológiai Közlöny 52, 1928. 49—50. Klaniczay Gábor kutatásai ígérnek változást, l. említett tanulmányát.

¹⁰ BLAZOVICH László: *Ransanus és a „legrégibb István-legendák”*. = Irodalomtörténeti Közlemények 79 (1975) 186—188. és *Ransanus és a hun-magyar rokonság*. = uo. 82 (1978) 182—184. Itt jegyezzük meg, hogy a bp.-i Bölcsészettudományi Kar 1978-ban részben újra megjelentette TÓTH Z. tanulmányát. *Magyarország története 1526-ig*. (Történeti olvasókönyv) Kézirat. Szerk. ROTTLER Ferenc. 25—36.

¹¹ I.m. 186. Idézetek helye: *Epithoma*, István, 103., Mátyás, 156., 161—162.

Az újabb írások között kivételnek tekinthető Richard Pražák tanulmánya (1985), amely — talán Horváth János nyomán — jóváhagyólag veszi tudomásul a Ransanus művében fellelhető ősi István-legenda nyomait.¹²

2. Ransanus és a magyar történeti hagyomány

Először térjünk rá Ransanus forrásainak kérdésére. A szöveg kritikai kiadása helyesen mutat rá a kérdéses ransanusi fejezet két forrástípusára: a legendáris és krónikás hagyományra. A humanista szerző fejezetén belül ezek használata meglehetősen jól el is határolódik, első részében a legendáé, a második részében a krónikáé a domináló, azonban mégsem kizárólagos ez a szerep. Ransanus forráshasználatát illetően a vita akörül bontakozott ki, hogy a legendáris forrás — mint Csóka véli —, csakis és kizárólag Hartvik püspök legendájában keresendő, vagy egy attól független István életírásban (is), mint Mátyás Flórián és Tóth Zoltán gondolja.

Amint az köztudomású, Szent István Hartvik által írott legendája egy legenda-szerkesztés, amely bőven merít a szent király Kisebb- és Nagyobb-legendájából s nem kevésbé hosszú passzusok származnak magától a szerkesztőtől, Hartviktól. A Ransanus-szöveg esetében éppen az az érdekes, hogy a Hartviktól is származtatható összefüggő szövegpárhuzamok egy kivétellel a Nagyobb-legenda szövegéből származnak (így a *Scriptores* kiadásban 404. p., 12—15, 20—21.; 408. p. 3—9, 14—15.), történetesen Hartvik 2—6. fejezetéből.¹³ Figyelemreméltó, hogy Ransanus Hartviknak sem a magyar egyházszerkezésre, sem István koronanyerésére vonatkozó, a maga nemében páratlan fontosságú híradásait sem hasznosította. Ennek okát nehezen tudnánk megadni, hiszen nem vonható kétségbe a humanista korszak történetírói esetében a Hartvik-legenda ismerete, amely akkora már évszázadok óta a hivatalos legendaváltozatnak számított, s Szent István liturgikus ünnepeinek breviáriumi olvasmányait is onnan választották. A kézirati hagyományban is megmutatkozott ennek hatása, a Kisebb- és Nagyobb-legenda variánsait csak külföldi gyűjtemények őrizték meg. A magunk részéről tehát egyáltalán nem állítanánk, hogy Ransanus nem ismerte ill. nem ismerhette volna a Hartvik-féle változatot. Ez a lehetséges ismeret azonban egyáltalán nem mutatkozik meg művének ebben a fejezetében s ez már valóban figyelemreméltó. Feltételezhető tehát, hogy Ransanus — mint kora történetírói általában — szintén ismerte a Hartvik-legendát, azonban műve megírásakor nem használta forrásként.

Az olasz humanista tartózkodásában talán szerepet játszott vonzódása a régi forrásokhoz. A humanista történelemszemléletből is levezethető érdeklődés, valamint természetesen rendje, a domonkosok iránti tisztelete magyarázza a Margit-legenda belefűzését az *Epithoméba*.¹⁴ A régi források megbecsülése, ill. a magyar

¹² PRAŽÁK, R.: *The Legends of King Stephen*. = *Hungarian Studies* I/2 (1985). 168.

¹³ *Scriptores rerum Hungaricarum*. II. Bp. 1938. (Továbbiakban SS) *István-legendák*. 363—440. Ed. BARTONIEK Emma.

¹⁴ Ld. Index XVI. Gombos e legendaváltozatot még Ransanus önálló művének tartotta — tévesen. Gombos i. m. (23. jegyz.) No. 5045.

krónikás hagyomány — amivel Thuróczy művében találkozott — szükségességére indíthatta arra, hogy a Géza- és I. István-kori fejezethez a legendáris hagyományt is hasznosítsa.¹⁵ A Hartvik-legenda bevezetőjében egyértelműen kiderül, hogy a szerző Kálmán király idejében írta újra első szent királyunk életrajzát s magyar környezete bizonyára tudott arról, hogy a vitatott kilétű püspök művéhez korábbi István-legendákat használt fel. A hartviki részek mellőzését egyébként a Mátyás-kori egyházpolitika sem indokolja, hiszen Hartvik a gregorianizmus ellenében éppen a magyar király egyházjogi kiváltságaira helyezi a hangsúlyt.¹⁶ Talán nem elég nyomatékka? — kérdezhetnénk, de a válaszadáshoz kevés fogódzópont áll rendelkezésünkre. Az azonban bizonyos, hogy a másik jelentős humanista történetíró, Bonfini részletesen kiaknázza a Hartvik-legendát. Ennek ellenére I. decasának 10. könyvében a Géza-kori történet tárgyalásakor szembetűnő a Ransanusnál olvasottakkal való rokonság.¹⁷ Kulcsár Péter szövegelemzése után úgy tűnik, Tóth Z. tévedett abban, hogy a Géza- és István-kori részekben a két humanista függetlenül alkotott volna, mivel Kulcsár igazolja bizonyos ransanusi megfogalmazások hatását Bonfini művére.¹⁸ Bonfini mindenestre tanúsítja, hogy Mátyás korában is a hartviki ismeretek képezték a Géza—István korra vonatkozó korszerű legendáris ismeretek alapját. Persze annál érdekesebb, hogy Bonfini ennek ellenére röviden megörökítésre méltónak tartotta a ransanusi szemlélet néhány vonását is.

Mint említettük, Ransanus egy kivétellel mellőzi a Hartvik-legenda passzusait, melyeket Hartvik írt hozzá pótlólag a korábbi legendákhoz. Ez a kivétel pedig Sarolt látomása. Mint ismeretes a Nagyobb-legendában csak Gézának jelenti előre „egy gyönyörű külsejű ifjú” fia születését, míg Hartviknál Géza után Saroltnak maga Szent István protomártír jövendőli meg a születést. Ransanusnál pedig Gézának Szűz Mária, Saroltnak a protomártír jelenik meg az előbbi küldetésben. Nem véletlenül került már Tóth Zoltán gondolatmenetében is ez a részlet a fő helyre. Tudta, hogy amennyiben sikerül valószínűsítienie e hely nem hartviki eredetét, akkor egy addig ismeretlen István-életírás azonosításához értékes és megdönt-hetetlen bizonyíték kerül a birtokába. Véleményük szerint Tóth Z.-nak ezt Sarolt látomása esetében teljes mértékben sikerült igazolnia. Joggal utal ugyanis arra, hogy:

¹⁵ Forrás-tiszteletére, alapos tájékozódására l. BARILARO, A.: *Pietro Ranzano, vescovo di Lucera, umanista domenicano in Palermo*. = *Memorie domenicane* N. s. 8—9 (1977—78) 115—116. és Blazovich L.—Sz. Galántai E. bevezetőjét a magyar nyelvű fordításban is. 7—33.

¹⁶ GALLA Ferenc: *Mátyás király és a Szentsek*. In: Mátyás király emlékkönyv. I. Bp. 1940. 95—170., Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1982², 137—142.

¹⁷ Antonius de BONFINIS: *Rerum Ungaricarum Decades*. Ed. I. Fögel, B. Iványi—L. Juhász. I. Lipsiae, 1936. Decas I., liber X. 223—225. és Decas II. liber I. 1—18.

¹⁸ TÓTH Z.: *Szent István*. 80—81. még úgy vélte, hogy Ransanus és Bonfini egymástól függetlenül rajzolta meg Géza képét. Ezt cáfolta KULCSÁR Péter: *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*. Bp. 1973. (Humanizmus és reformáció, 1.) 54—59. Hozzáteszi még: „Tóth Zoltán észrevételét kiigazíthatjuk azzal, hogy nem Mátyás Flórián volt az első, aki az „Epitome” István-életrajzában felfedezett valami figyelemre méltót, hanem Bonfini” uo. 55. L. még KULCSÁR korábbi cikkeit Bonfini és Ransanus viszonyáról. *A humanista földrajzírás kezdetei Magyarországon*. = *Földrajzi Közlemények Újf.* 17 (1969) 302—303. és *Ransanus Epitoméjének kéziratai*. = MKsz 85 (1969). 113.

- A Hartvik-legendában furcsa körülményességgel kerül sor a második látomás bevezetésére „Azt sem szabad elhallgatni, hogy minden kétség eloszlatására, ha netán az említett, egyedül a férfi előtt feltűnt látomásnak kevés hitele látszana, feleségét, kihez már közeledett a szülés órája, az isteni kegyelem vigasztalni ilyen látomással akarta...”¹⁹
- A Képes Krónika egyik ábrázolásában már Ipolyi Arnold azonosítani vélte az István születése előtt megjelenő Szűz Máriát, akiről egyedül csak a ransanusi szöveg tud. A képi ábrázolás és a szöveg közötti eltérés Berkovits Ilonának is feltűnt, ő azonban ezt a Hartvik-legendára félreértésével magyarázta. Közbevetőleg megjegyezzük, hogy noha ikonográfiailag az azonosítás problémás, annál inkább figyelmet érdemel egy eddig mellőzött szöveghely. Heinrich von Mügeln rimes-krónikájában ugyanis Géza fejedelemmel kapcsolatban kifejezetten és kizárólag Máriát említi.²⁰
- A későbbi magyar hagyomány, így Kájoni János 1676-os Cantionalé-ja is tud a Gézának megjelenő Szűzről, s ezek után valóban gyanút keltő a Nagyobb-legendára „gyönyörű ifjúról” szóló tudósítása,²¹
- A Gézával kapcsolatos látomás a Nagyobb-legendában a fejedelemre nézve kedvezőtlen, — a megfogalmazás környezetüktől formailag is elütő hexamétereire is elsőként Tóth figyelmeztetett —, Ransanusnál azonban jól illeszkedik a Gézáról nála általában kialakított kedvezőbb képhez.²²

Mindezek alapján határozottan fel lehet vetni azt a sejtést, hogy a Sarolt-látomás részletét Hartvik átvette egy ma már ismeretlen forrásból, miként azt is, hogy léteznie kellett Géza látomásának egy, a Hartvik- és a Nagyobb-legendára megfogalmazásától eltérő megörökítésének. Egy további megfigyelésünk pedig megerősíti, hogy a Hartviknál olvasható formában eredetileg nem tartozott össze a két jelenés. Ransanus szövegezésében ugyanis a Sarolt-látomás néhány szóhasználatbeli azonosságot mutat a Hartvikéval, míg ilyenről a Géza-jelenésnél egyáltalán nincsen szó. Hartvik valószínűleg a Sarolt-jelenést is egy korábbi forrásból, csak éppen nem a Kisebb- ill. Nagyobb-legendából vette át. E jelenésnek Hartvik-párhuzama ebben az esetben éppen Ransanus szavahihetőségét növeli, illetve a hartviki előfordulás az idegen humanista számára biztatást és támogatást adhatott a kezébe került vagy adott kézirat hitelét illetően. Egyébként a Nagyobb-legendára szerzőjének eljárása jól érthető: ha Gézát méltatlannak találta a hittérítés véghezviteléhez, akkor a forrásokban igen kedvezőtlen színekben feltüntetett feleségét még inkább. Indokolt, hogy a feleség jelenését mellőzte, Gézát pedig a Szűzanyáról lefokozta egy angyalszerű lényre. Sarolt kedvezőtlen megítélésének különösen a külföldi forrásokban

¹⁹ Kurcz Ágnes fordítását követtük. In: *Árpád-kori legendák és intelmek*. Bp. 1983. 36. SS II. 406. „Non hoc silentio pretereundum est...” A formula „non hoc pretereundum estimo” Hartvik 15. fejezetében (Nagyobb-legendára 13. fej.) is megtalálható. Hasonló szóhasználat utal a toldalékszerűsége a Querfurti Bruno-féle Adalbert-legendában: „Non tacendum...” MGH Scriptores IV. 603., értelmezi BOGYAY Tamás: *Stephanus rex*. Bp. 1988. 28. Ld. még KARÁCSONYI i. m. (2. jegyz.) 6.

²⁰ TÓTH Z.: *Szent István*. 85—86. Hivatkozott helyek: Ipolyi A.: *Magyar mythologia*. Pest, 1854. 73—74. és BERKOVITS I.: *A Képes Krónika és Szent István királyt ábrázoló miniatűr*. = MKsz 62 (1938) 18., SS II. 249.: „Dux pius usque Maria gentem in fidei (!) varia, Ad Christi fidem voluit vocare per baptismata”.

²¹ TÓTH Z.: *Szent István*. 84.

²² Uo. Itt jegyezzük meg, hogy a „Non tibi concessum...” sorok bibliai mintaképét Csóka helyesen jelölte meg (i. m. 635.) a Krónikák I. könyvében (12,8—10), felhasználva Izsaiás 59,2—3 szavait is. A Krónikák könyve részletével mint az István-legendákban annyiszor, ismét a bibliai királyok, Salamon és Dávid köréhez jutunk el. Erről legutóbb I. VIZKELETY András: *Példakép alkotás és argumentáció a középkori Szent István prédikációkban*. In: Szent István és kora (9. jegyz.) 182. és cikkemet, *Szent István felővezéséről*. = Hadtörténelmi Közlemények 102 (1989) 11.

maradt nyoma, így Adalbert egyik legendájában vagy Thietmar közel kortársi beszámolójában.²³ Ezek ismeretében nem is csodálkozhatunk, hogy a Nagyobb-legenda eltekintett Sarolt szerepeltetésétől. A Thietmárnál előforduló, a szennyezett kézre tett megjegyzésben a biblikus szóhasználat érvényesül, s akár még hathatott is a Nagyobb-legenda megfogalmazására) — „Ez a vérral bemocskolt kéz jobban tenné, ha az orsót forgatná és féktelen természetét türelemmel fékezné meg” — Manus haec polluta fumum melius tangeret et mentem vesanam pacientia refrenaret).²⁴ A Sarolt-látomás tudomására a Nagyobb-legendában is találunk félreérthetetlen nyomot, István nevének az említésekor ugyanis említést tesz az égiek beleegyezéséről: „hiszük, hogy az Isten is ezt akarta” (quod alienum a consilio Dei non credimus) István nevének az etimológiája, amelyet ezen a helyen a Nagyobb-legenda megad, a fenti kijelentést még nem magyarázná meg kellőképpen.²⁵

A Nagyobb-legenda szerzője eljárásának hátterében, mint erre már Tóth Z. is határozottan utalt, Géza megítélésének a megváltozása állhatott. A szerző úgy találhatta, hogy az előtte fekvő szöveg túlságosan is kedvező színben állítja be István apját, ami így sérti, de legalábbis elszürkítheti a szent király emlékét. Ez természetesen csak feltevés, de hogy a magyar történeti hagyománynak volt Gézával kapcsolatban dilemmája, az jól bizonyítható a fennmaradt szövegekből. Tóth ezeket számba is veszi: — Így Kézai krónikája 76. fejezetében egy bekezdésen belül keveredik két szemlélet:²⁶

„A Turul nembeli Géza fejedelem ugyanis, akinek a hagyomány szerint (dicitur) a magyarok közül az égiek először sugalmazták, hogy vegye fel a katolikus hitet és keresztséget, mert kezét emberi vér szennyezte be, nem volt alkalmas egy ilyen hatalmas népet a hitre téríteni, noha ő maga és a házanépe Szent Adalbert által részesült a keresztség kegyelmében. Mégis az égi trónról szózat érkezett hozzá, hogy mondjon le erről a gondolatról...”

A szövegben benne van Géza hitbéli elsőse és a dicsőségtől megfosztó, a Nagyobb-legendában olvasható égi szózatra való utalás is. A két megközelítés egymással teljesen ellentétben áll, amit egyébként bonyolult mondat szerkezete szemléletesen ad vissza. Apró, de lényeges nyom, hogy Ransanussal egyetértésben, de a legendáktól függetlenül tud arról, hogy Géza házanépét Adalbert keresztelte meg. Ezzel a megfogalmazással csak a Knauz-krónikában, a kései Unrestnél és Johannes de Utinónál találkozhatunk.²⁷ Unrest és Kézai megfogalmazása a hitbéli elsőség vonatkozásában is feltűnő: „Géza volt Pannóniában a keresztény hit első terjesztője.”²⁸ Hasonló kettősség figyelhető meg a Zágrábi-krónika leírásában: „isteni intés-

²³ Adalbert legendája: GOMBOS F. A.: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. Bp. 1937. Nr. 4912., 2297.; Thietmar: uo. Nr. 4769, 2203—4.

²⁴ Thietmar ih. A párhuzamra utal már TÓTH Z.: *Szent István*. 41.

²⁵ SS II. 380—81. Észrevette már Karácsonyi S. is: i. m. (2. jegyz.) 4.

²⁶ TÓTH Z.: *Szent István*. 90—91. Bollók János ford. In: *A magyar középkor irodalma*. Bp. 1984. (Magyar remekírók) SS I. 188.

²⁷ TÓTH Z.: *Szent István*. 28—29.; Knauz: SS II. 329.; UNREST: *R. v. Krones. Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn*. = *MIÖG* 1 (1880) 365.; Johannes de Utino: *MATYÁS Flórián: Historiae Hungaricae fontes domestici*. Vol. III. Quinque-ecclesiis, 1884. 266. Ld. még Gombos (23. jegyz.) i. m. Nr. 2409, 980.

²⁸ L. 36. jegyz., idézet Unresttől.

re a pogány rítusok lerombolásán és az istentisztelet előmozdításán kezdett töprengeni, (ő maga) megkeresztelkedett és végül szent fogadalomban és szent életűen halt meg...” (in sancto proposito et statu).²⁹ Ezek alapján Tóthtal egyezően állapíthatjuk meg, hogy a Ransanus-féle pozitívabb Géza-képnek van, még ha töredékes, előzménye a magyar történeti hagyományban.

István királlyal kapcsolatban a korábbi kutatás egy érdekes ellentmondásra figyelt fel. A Nagyobb-legendában és Hartviknál ugyanis ez olvasható: „az evangélium hirdetésének tisztét nem vállalta”, noha korábban maga a legenda fogalmazott úgy, hogy „ipsosque secundum ecclesiasticam doctrinam instituit”.³⁰ Az eltérő hagyománynak, amivel a Nagyobb-legenda szerzője valószínűleg éppen vitázni kíván, számos alkalommal a nyomára bukkanunk, így Anonymusnál („verba vite predicaret”), Albericusnál („sua predicatione Ungaros convertit”), Knausz-krónika szerzőjénél („Hungarie... regionem... convertit”) érhetők tetten. Érdekes módon ez a szemlélet sugárzik a Szent István himnuszokból is („rex predicator et apostol, evangelizabat salutis alloquio” stb.).³¹ A ransanusi beállítás is természetesen ezen utóbbihoz kapcsolható, s így egyúttal feltételezhetjük, hogy ehhez valóban korábbi szövegek nyújthattak alapot.

Igen kényes kérdés, hogy Ransanus művében mennyi a korai István-legendából származó információ? Úgy véljük, hogy Tóth Z. tanulmányát ezen a ponton érte a legtöbb jogos kritika, mert felfedezése hatása alatt a humanista szerző IX. fejezetének majdnem minden értesülését erre a feltételezett ősforrásra vezette vissza, s a hazai krónikák híryanagát is hajlamos volt innen származtatni. Ugyan leszögezte, hogy „a IX. indexet [ti. fejezetet -V. L.], tehát Ransanus elenchus-beli állításának maradéktalan elfogadása esetén sem tekinthetnők az idézett állítólagos életirattal feltétlenül egybevágónak”, mégis kételyeit és fenntartásait szinte teljesen elhallgattatta.

Ransanus munkamódszerét jól szemlélhetjük, ha egybevetjük művének egyes részleteit igazolható forrásaival. Itt csak két részletre utalunk: a IX. fejezetben leírt Keán elleni háborúra ill. a XVI.-ban átírt Margit-legendára.³² A közös tanulság az, hogy Ransanus szövegeit szinte teljesen átírta, szükség szerint hagyott ki mondatokat ill. egészítette ki azokat. A kiegészítések leginkább stiláris-hangulati jellegűek valamint tárgyiak, amennyiben az említett nevekről, eseményekről valamivel többet tudott. Ez utóbbira példa a IX. fejezet Sulpicius Severus Szt. Márton életrajzára tett utalás, ahol rögtön tesz is egy rövid kitérőt. Így szőtte be Ioannes Cassianus nevét a Margit-legenda szövegébe, noha az az eredetiben nem volt benne. Lényeges azonban, hogy a szerző igyekszik rokonértelmű szavakkal körülírni, ill. tömörítve

²⁹ SS I. 207., Karácsony Béla figyelmeztet arra, hogy a Váradi-krónika a „huiusmodi” szócska betoldásával már enyhít valamit a Gézára nézve kedvező megfogalmazáson. Néhány kronológiai probléma középkori elbeszélő forrásaink szövegében. In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Bp. 1974. (Memoria saeculorum Hungariae, 1.) 219.

³⁰ TÓTH Z.: *Szent István*. 69–69.; SS II 420. és 411.

³¹ TÓTH Z.: *Szent István*. 36. Anonymus: SS I. 117.; ALBERICUS: MGH SS XXVIII. 779.; GOMBOS, Nr. 103, 26.; KNAUZ: SS II. 329.; Egyházi szövegekre TÓTH Z.: *Szent István*. 38.

³² L. Függelék.

visszaadni forrása szövegét. Átszerkesztése a hűségre való törekvés mellett folyamatosan tartalmaz az eredeti szövegben olvasott kifejezéseket is, amelyek pontosan eligazítanak az átvételt illetően. Tévedések persze Ransanust is terhelik, a IX. fejezetben pl. így jut el Szt. István Rómába, a legendaszöveg félreértése folytán.³³

Ezen a megfigyelésünkön az sem változtat, hogy Ransanust valóban befolyásolhatta a Géza—István és Hunyadi János—Mátyás párhuzam.³⁴ Véleményünk szerint azonban ez nem vezette el forrásai tudatos és erőszakos megváltoztatásához, hiszen a párhuzam így is adva volt. A szerény szövegegyezések arra intenek, hogy Ransanus még az aktualizás adott lehetőségét sem használta ki teljesen, megelégedett azzal, hogy István és Mátyás erenyeit azonos szavakkal ecsetelte. (Egyébként is szokásos szóhasználata egész művére rányomta bélyegét!) Igaz, hogy terjengősnek tűnik a IX. fejezet, talán ezért, hogy tekintélyt adjon a keresztény magyar történelem kezdetének. Ehhez nem volt szüksége különösebb kitalációkra, hiszen a Hartvik-legenda még bőségesen nyújthatott volna alapanyagot a téma további bővítésére. Biztos, hogy a Géza-történetben is megszokott módján terjengősen fogalmazott, de ez még nem jelenti azt, hogy forrásait radikálisan át is alakította volna.

Kérdésünk változatlanul aktuális: milyen fogódzópontjaink maradtak a feltételezett legenda-életírás megragadására? Lehetőségeink sajnos nagyon szerények. Ide sorolnánk mindenekelőtt azt a néhány szöveghelyet, amelyet a legendáktól és Thuróczytól független történeti források támogatnak. Rögtön ilyen a ransanusi elbeszélés eleje: „a magyarok közül elsőként hitt Krisztusban” (primus namque Hungarorum omnium credidit in Christum). Jellemző, hogy e kijelentés nem szerepel Hartviknál — ebben Hartvik tudatos mellőzésének újabb bizonyítékát látjuk — sőt a Nagyobb-legendában is romlott formában fordul elő. A Nagyobb-legendában a következőképpen hangzik: „Volt akkor egy Géza nevű fejedelem, a negyedik attól számítva, ki a magyaroknak Pannóniába jövele idején első vezérük volt. Minthogy Jézusban is hitt, hatalmaskodva bánt övéivel...” (Erat tunc princeps quartus ab illo, qui ingressiois Hungarorum in Pannoniam dux primus fuit nomine Geiza qui et credulus in Ihesum...) ³⁵ Hartvik tudvalévően a „qui et credulus”

³³ Az itt leírtátnál természetesen Ransanus forráshasználata és írói módszere sokkal több rétűbb. Olvasottsága, szóbeli információi forrásaival van, hogy szembe fordítják, van, hogy tendenciózus elhallgatásra készítenek. Vö. BLAZOVICH L.: *Ransanus és a hun-magyar rokonság* (10. jegyz.) vagy KARDOS Tibor: *Pietro Ransano in Ungheria*. Roma, 1946. (Biblioteca dell' Accademia d'Ungheria in Roma, N. s. 10.) A. Barilario is összefoglalóan megbízhatóságát emeli ki. (15. jegyz.) 142.

³⁴ Biztosan szerepet játszott a legenda hasznosításában is a kínálkozó Géza—Hunyady János párhuzam. A filológiai igazolható párhuzamok, megfogalmazások aránya mégis elenyésző. Itt jegyezzük meg, hogy a Ransanus által használt legenda-legenda-változat nem feltétlenül hitelesebb, egyáltalán nem biztos, hogy a történeti valóságot hívebben tükrözi a többi legendánál. Így például Ransanus alapján valóban nem igazolható egy Géza-kori vármegyeszervezés. Vö. KRISTÓ Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp. 1988. 26—28.

³⁵ KURCZ Ágnes ford. (19. jegyz.) SS II. 378—79., 403. Lényeges, hogy a „severus et crudelis” jelzőpár már a Nagyobb-legenda kézírataiban is előfordul, így nem tekinthető hartvikai változtatásnak, mint TÓTH Z. (*Szent István*. 29.) és korábban GUOTH Kálmán vélte: *Eszmény és valóság árpádkori királylegendáinkban*. = Erdélyi Múzeum 49 (1944) 33. Az „egit severe et crudeliter” kezdetű körmondatot a Nagyobb-legendához képest Ransanus némiképpen átalakítja, ti. nála Géza az idegenekkel szemben is kegyetlen. Félreértés, nagyvonalúság, esetleg tudatos változtatás is lehet.

helyére „severus quidem et crudelis” (szigorú és kegyetlen volt) szavakat helyezte. Eljárásában nyilvánvalóan szerepet játszott, hogy a Nagyobb-legenda mondatát nehezen érthetőnek, talán érthetetlennek találta és a credulus-crudelis szövegkritikai helyesbítéssel vélt javítani a helyzeten. Mivel a „severus-crudelis” szópár Ransanusnál is szerepel, ezt kölcsönözhetette volna Hartviktól a humanista. Azonban Ransanus általában a sajátlagosan hartviki részekből semmit sem használt fel, így talán Hartvik nem teljesen önkényesen járt el ebben az esetben, hanem onnan vehette át a szópárt, ahonnan Sarolt látomását, azaz egy régebbi forrásból. Lényeges, hogy már a Nagyobb-legendának, eltekintve az Ernst-kódex-beli változattól, mindegyik korai kéziratában megtaláljuk a „qui et credulus” félmondat helyett a „severus quidem et crudelis” (severius et crudelius) variánst. Ez a jól ismert, de eddig nem értékesített tény ismét aláhúzza, hogy már a Nagyobb-legenda esetében is különböző, egymástól eltérő és egyeztetésre szoruló szövegváltozatokkal kell számolnunk. Ransanus tehát együtt szerepelteti a Nagyobb-legenda két szövegváltozatát! Gézának a keresztény hitben való elsőségére azonban további párhuzamaink vannak: Knauz-krónika: *primus inter Hungaros Christianus factus est*, Kézai (és Heinrich von Mügel): „*cui prae ceteris Hungaris oraculum profluisse de super-nis dicitur*,” Unrest: „*der erst anfinger kristenlichs gelaubenus(!) in Panonia*.”³⁶

A második szöveghely Adalbert küldetésére vonatkozik, amivel kapcsolatban Ransanusnál a Géza-látomásban a következő áll: „*öt küldte Isten Magyarországra*” (*Huic Deus inspiravit mentem et animum, ut veniat in Hungariam*). Ezzel egy unresti hely állítható párhuzamba: „*Dem wart von got verkundt er solt gen Pannonia ziehen*.”³⁷ Ugyanakkor a Nagyobb-legenda szövege nem ezt a megfogalmazást használja.

A harmadik szöveghely a Gézának küldött külföldi keresztény segítségre vonatkozik. Ransanusnál olvashatjuk, hogy „*mindenünnen Magyarországra érkeztek a keresztény fejedelmek csapatai*”, aminek tartalmi megfelelőjét Heinrich von Mügel német és latin nyelvű krónikaiban találjuk meg: — „*Mit der vorgehenden graffen hilff betwang herczog Geysa der heyden vil zu tauffe*” és — „*do rüft er an die hilff und stewr der cristen fursten*”.³⁸

³⁶ TÓTH Z.: *Szent István*. 28.; *Knauz-krónika*: SS II. 329.; *Kézai*: SS I. 188.; Heinrich von Mügel: *Do der Herczog Geysa vor den andern genennet wart von der gotlichen manunge*. SS II. 135.; UNREST: i. m. (27. jegyz.) 365. Megjegyezzük, hogy a ransanusi szöveg két ponton a Magyar—lengyel krónikával is érintkezik: Géza, mint az első keresztény (SS II. 305.) és Imre herceg halála (SS II. 315.), továbbá érdekes, hogy Gézá az égi szózat itt nem tiltja el művének bevezetésétől (SS II. 305.) Karácsonyi Béla kiadásában 23. és 53. *Acta Univ. Szeged. Acta Historica* Tom. XXVI. 1969. vö. még MACARTNEY, C. A.: *The medieval Hungarian historians*. Cambridge, 1953. 183.

³⁷ TÓTH Z.: *Szent István*. 31. (Unrest szövege i. m. 365.) Talán nem lényegtelen apróság, hogy Laskai Osvát 35., Szt. Adalbertől szóló sermójában Ransanusval egyezően úgy ír, hogy Adalbert érkezése mind Géza mind Sarolt látomásában benne volt (et Gyesse et uxori eius in visione predixit...) Idézi JAKOVICH Emil: *A Gyécse (Géza) névhez*. = Magyar Nyelv 16 (1920) 126.

³⁸ TÓTH Z.: *Szent István*. 34. SS II. 135—136. és SS II. 250. „*Recurrit ad Germaniam (Ibidem aminicula) Precatur contra spicula*”.

A negyedik szöveghely Géza és házanépe megkeresztelkedésére vonatkozik, ami-
re azonban már fentebb felsoroltuk a párhuzamokat.³⁹

Az ötödik szöveghely — s ez Tóth Z. érveléséből kimaradt — a külfölddel való
kapcsolatfelvétellel vonatkozik. Csóka a helyet az „áthárítás” jellegzetes példája-
ként tartja számon.⁴⁰ A Nagyobb-legendában (és Hartviknál) a mondat Istvánnal
kapcsolatban hangzik el, Ransanusnál pedig Gézára vonatkoztatva. Ebben Csóka
a humanista történetíró tendenciózus eljárását vélte felfedezni, s az Istvánra vonat-
kozó hagyományt fogadta el hitelesnek. Nagyobb-legenda: „Ennek a megkezdésé-
hez (ti. Isten akarata -V.L.] és beteljesítéséhez azonban szükségesnek tartván
Krisztus híveinek tanácsát, követekkel és levelekkel mindenfelé hírül adta kívánsá-
gát”.⁴¹ Ransanusnál: „Mivel azonban nem volt annyi ereje, hogy megvalósítsa,
amit a szükség megkívánt, titokban leveleket küldött több keresztény uralkodóhoz,
amelyben feltárta saját dicséretes és szent tervét, ezenkívül kérte, hogy ebben a
súlyos helyzetben ki-ki küldjön hasznavehető segítséget.

Mindenünnen Magyarországra érkeztek a keresztény fejedelmek csapatai, közü-
lük néhányan maguk is eljöttek, nemcsak azért, hogy segítséget nyújtsanak a
legkeresztényibb férfiúnak, hanem azért is, hogy lássák, hogyan hajtja fejét Krisz-
tus igájába a vakmerő és elvadult nép. A nép neve ugyanis akkor egész Európában
gyűlölt és félelmetes volt, különösen a keresztények szemében, akikkel az előző
időkben igen kegyetlenül bántak.”⁴²

Kézainál (76. fej.) érdekes módon mindezt Gézával kapcsolatban találjuk leje-
gyezve: „Elküldötte tehát hírnökeit a keresztény vidékekre, hogy mindenkinek
adják tudtul kívánságát.” A folytatása sem érdektelen, ti. abban is Ransanus
szövegével tart rokonságot: „Ezt hírül véve sok gróf, katona és nemes jött hozzá a
keresztények földjeiről, sokan közülük az Isten iránti szeretetből, hogy a fejedelmet
megsegítsék azon pogányok ellen, akik nem fogadták el a hitet, mások pedig azért,
hogy megszabaduljanak a pogányoktól és azok üldözésétől. A nép ugyanis, amíg
pogányságban élt, kegyetlen üldözője volt a keresztényeknek.”⁴³

Kézai és Ransanus leírása között tökéletesnek érezzük a tartalmi párhuzamot. Ez
együttal mentesíti Ransanust az Istvánról Gézára való áthárítás vádjá alól.

Nem szabad szó nélkül hagynunk Ransanus és a Nagyobb-legenda közötti nyil-
vánvaló egyezéseket sem (e helyek kivétel nélkül megtalálhatóak Hartviknál is). A
legegyértelműbbek:

³⁹ L. 27. jegyz.

⁴⁰ CSÓKA J. L.: *A latin nyelvű történeti irodalom* (9. jegyz.) 632. Az „áthárítás” egy találó példáját
megtalálta Karácsonyi S. a magyar sereg vezéreit a Kisebb-legendában ugyanis (2. fej.) Géza téríti meg,
míg Hartviknál (8. fej.) már István. KARÁCSONYI: i. m. (2. jegyz.) 110. Vö. még VARJÚ Elemér: *Szent
István király legendái*. Bp. 1928., 89.

⁴¹ Kurez Á. ford. (19. jegyz.) SS II. 382., 410.

⁴² Blazovich L.—Sz. Galántai E. ford. (1. jegyz.), Epithoma 100—101.

⁴³ Bollók János ford. (26. jegyz.) SS I. 188.

Ransanus

egit severe et crudeliter cum adversus populares suos... cum Christianis autem egit mitius

Sarolt-látomás szavai

Quid multis opus est verbis?

Constitutus est dies... quo et ipsi et multi viri nobiles sacri baptismatis unda ranati sunt, ut omnes ditioni suae parentes populi exemplo suo Christi cultores efficerentur ut videant submitti iugo Christi colla ferocis efferataeque nationis

Nagyobb (Hartvik) leg.

severus quidem et crudelis potentialiter agens in suos... misericors autem... in Christianos

Hartvik: Sarolt-látomás

Quid plura?

Adest tempus celitus dispositum credit ipse cum familiaribus suis et baptizatus est, omnes ditioni suae subditos se pollicens Christiano nomini mancipaturum

plebs gentilis christiane fidei iugo colla submittere rennuens

Az eredmény szerény, mindössze néhány szöveghely esetében állíthatjuk minden kétséget kizáróan, hogy a ransanusi előadásban valamiféle régebbi forrás csillanhat meg, s némi fenntartással a Nagyobb-legenda és Ransanus azonos helyeit is erre a forrásra vezetjük vissza, kiegészítve a Hartviknál megörökített Sarolt-látomással. Úgy tűnik, hogy ennek az elveszett forrásnak — Ransanus nyomán nevezzük Szt. István legendának — a jelenleg ismertektől eltérő sajátosága Géza ábrázolásában lehetett, akinek hangsúlyozhatta keresztényi mivoltát és harcát a pogányság ellen. Istvánnál ugyanakkor a hithirdető, békés király képét rajzolhatta olvasói elé. Sajnos nem tudhatjuk, hogy a Nagyobb-legenda szövegétől mennyire tért el vagy kötődött hozzá az ismert kapcsolódásokon túl. Ez a korai legenda-változat létezhetett, még ha létezésének kinyomozható keretei sokkal szerényebbek is, mint azt Mátyás Flórián és Tóth Zoltán gondolta.

Végezetül meg kell jegyeznünk, hogy a fentiek alapján nem oszthatjuk teljesen Tóth Zoltán optimizmusát a feltételezett István életírás/legenda rekonstruálhatóságát és az abból levont következtetéseket illetően, noha Mátyás Flóriánnak és Tóthnak az alapvető kérdésben, az életírás létében igaza lehet. Az életírás azonban nem lehetett gazdag történeti adatokban, Ransanus ugyanis — kisebb eltérésekkel —⁴⁴ bizonyosan a magyar krónika híradásait követte. A Mátyás és Tóth nevéhez fűzhető felfedezés jelentőségét inkább az adja, hogy a Géza—István kép historiográfiai alakulásának és fejlődésének legkorábbi fokozatát sikerült valószínűsíteniük, sőt azt néhány ponton bizonyítaniuk, még ha e korai állapotban a teljes kép nem is állítható helyre. Úgy tűnik, hogy a Ransanus művében töredékesen fennmaradt életírás esetében egy sikertelen legendairási kísérlettel állunk szemben, amely nem állta ki az idők próbáját. Túlságosan hatásosra sikerült benne Géza alakja, s ráadásul közben a legenda-ideál is megváltozott,⁴⁵ divatjamúlt lett az evangelizáló uralkodó szelíd rajzolatú képe. Sorsa az lett mint annyi más legendáé, a használható mondatokat, passzusokat felhasználták, más részeit elhagyták. Ami tovább élt belőle, az a Nagyobb-legendán át, ill. a Sarolt-látomásaként közvetlenül jutott be a hartviki szerkesztménybe s került el minden legenda legfényesebb sorsát: a teljes feledést.

⁴⁴ A magyar krónika és Ransanus szövege közötti kisebb eltérések kérdését tudatosan mellőztük. Ezek a feltételezett legenda létét illetően nem perdöntőek, fontosságukat természetesen nem tagadjuk.

⁴⁵ Erre l. TÓTH Z.: *Szent István*. 67—72.

Függelék

Példák Ransanus munkamódszerére

Magyar krónika:

Post hec autem movit exercitum super *Kean ducem Bulgarorum et Sclavorum*, que gentes loca naturali situ munitissima inhabitant, unde etiam multis laboribus et bellicis sudoribus predictum ducem vix tandem devicit et occidit, et inestimabilem copiam *thesaurorum* et precipue in auro et gemmis ac preciosis lapidibus accepit, et locavit unum proavum suum nomine Zoltan, qui postea hereditavit illas partes Transilvanias, et ideo vulgariter sic dici solet: Erdelii Zoltan. Ex hac itaque gaza multiplici sanctus rex Stephanus *plurimum* locupletatus *Albensem* basilicam, *quam ipse fundaverat*... auro purissimo et lapidibus *pretiosissimis* ditavit... (Thuróczy: Chronica, Bp. 1985., Galántai E.—Kristó Gy. 75. p.)

Ransanus:

Aliud deinde bellum ei fuit contra *Ceanum Bulgarorum et Slavorum* potentissimum ducem, qui ausus hostiliter ingredi Hungariae fines multorum oppidorum agros populatus est. Proelio autem vicit et interfecit, ne perditae audaciae homo aliquid simile si vixisset postea moliretur. Ex *thesauris* autem, qui illi fuerant *preciosissimi*, maximam partem dono dedit ecclesiis, *quas ipse in diversis regni sui locis magnifice condiderat splendideque exornaverat*. Inter ceteras vero ecclesias *Albensem* longe *pluribus* et magis eximiis potioribusque dotavit muneribus propterea, quod eam ante eiusce victoriam in illius consecrari fecerat honorem, quam constat esse sanctorum omnium beatissimam. (Epithoma: 105. p.)

Margit legenda:

Paucis contenta verbis erat taciturnitatis amatrix et nunquam se in risum excussum resolvens virtute predita pudicitiae se laudari nullo modo patiebatur vocabula etiam iactantiam vel vanitatem sonantia omnino respuebat, *fervebat* igne divini amoris et accensa orabat assidue quasi sine intermissione ita, ut prima diei hora usque alterum prandium conventus *orationes* suas continuerat et tunc *ymaginibus* piis domini nostri crucifixi cuius *quinque* vulnerum loca perfusis sepius hora lacrimis deosculabatur ac genetricis eiusdem quas summo venerabatur affectu ita, ut non solum vigilans verum et dormiens cum vivifice crucis signo circa se semper devotissime conservaret et *ymaginibus* aliorum sanctorum flexis genibus humiliter salutatis conventum ingrediebatur et cibus conventus erat contenta...

Ransanus:

... *erat paucis contenta verbis*, ideoque laudabilem *taciturnitatem* mire *amabat*, subridere quidem aliquando sed in cachinnum nunquam laxari visa est, laudari se permoleste *patiebatur*, *iactantiae* vel minimum verbum ex eius ore nemo unquam audivit. *In oratione* adeo *fervens* erat et assidua, ut non solum diei sed maxima noctis partem vigilando deoque supplicando transigeret, orabat plurimum ante *domini nostri* Iesu Christi *crucifixi* *imaginem*, perfectaue oratione *quinque* plagarum loca *profusis* *lachrymis* *osculabatur*. Cum per noctem oraret, a virginibus, quae sanctam eius vitam admirabantur, frequenter audita est in multa ex imo pectore tracta suspiria et, quasi extra se esset posita, in voce divina quaedam sonantes erumpere. *Contenta* erat escis et potu, qui pro ceteris virginibus parabantur.

(125—126. p.)

(Ed. Bőle Kornél. In: Árpádházi boldog Margit szenttéavatási ügye és a legősibb latin Margit-legenda. Bp. 1937. 17—43. p. id. 18—19. p.)

VESZPRÉMY, LÁSZLÓ

**Le problème de source du chapitre
de la chronique de Ransanus se rapportant
à Géza et à Saint Étienne**

L'auteur analyse, en connexion avec les sources de l'index de l'oeuvre de Petrus Ransanus, intitulée „Epithoma rerum Hungaricarum”, les opinions de plusieurs chercheurs, et, à la base de nouveaux examens et rapprochements, il explique sa propre opinion. En résultat de ses examens, il constate que l'existence de la biographie précédemment découverte de Saint Étienne peut être vraie, mais elle ne pouvait être riche en données historiques, étant donné que Ransanus suivait les informations de la chronique hongroise. L'importance véritable de cette découverte consiste plutôt dans le fait que par là on pouvait rendre vraisemblable le degré le plus récent de la formation historiographique et de l'évolution de l'image de Géza et István. La biographie subsistant dans l'oeuvre de Ransanus est d'ailleurs une tentative sans succès d'écrire une légende, qui ne pouvait pas soutenir l'épreuve des temps.

Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonala a 18. század közepén II.

A könyvesbolt választéka nyelv, kiadási év és hely szerint

Mennyire befolyásolta a pesti könyvkereskedő német származása, a zömmel német városi lakosság a pesti könyvesbolt választékának nyelvi megoszlását? A korábban elterjedt nézetekkel szemben csak igen kis mértékben: Johann Gerhard Mauss ugyanis az 1750-es években nagyrészt latin, és nem német nyelvű könyveket árusított. 1751-ben a választék 68%-a volt latin nyelvű, 1755-ben 70%-a, ha pedig az olyan többnyelvű kiadásokat is figyelembe vesszük, amelyben az egyik nyelv a latin, akkor ez a százalék 71,5 ill. 72,7. A választék nyelvi megoszlása nem a német könyvkiadásnak, nem a pesti német lakosságnak felelt meg, hanem — a latin nyelv túlsúlya tekintetében — a magyarországi könyvkiadás adatainak. Magyarországon a latin nyelvű könyvkiadás, amely a 17. század második felében az összkiadásnak mintegy felét tette ki, a Rákóczi-szabadságharc utáni három évtizedben már az összkiadásnak 64,5—65,8—68,7%-át jelentette! A 18. század ötödik évtizedében viszont, amelynek végén Mauss Pesten letelepedett, a latin aránya már csökkenni kezdett Magyarországon: 61,9%-ra, az 1750-es években pedig még tovább: 55%-ra a könyvkiadásban belül.³⁷ A pesti könyvesbolt választékánál a latin nyelv 68-70%-os aránya tehát már nem is az 1750-es évek magyarországi könyvkiadásával állt párhuzamban, hanem a húsz évvel korábbival.

Németországban az egyház és tudomány latin nyelvének már összehasonlíthatatlanul kisebb volt a súlya a könyvkiadásban, mint Magyarországon. A lipsei—frankfurti könyvvásárok éves összesített katalógusa, amely mindig az adott év újdonságait sorolta fel, 1751-ben 253 latin és 941 német nyelvű címet közölt, 1755-ben pedig 216 latint és 933 németet. Német és latin nyelvű újdonságokat megközelítőleg azonos arányban az 1680-as években adtak ki Németországban, míg korábban a latin vezetett a német nyelv előtt. Azonban egészen a 16. század végéig kellene időben visszafelé haladnunk, míg a latin és német nyelv aránya hasonló lenne a pesti könyvjegyzékekben tapasztaltakhoz.³⁸ Németországban a 18. században leginkább egyes, kiemelkedő egyetemi városok jellegzetessége volt az olyan

³⁷ CSAPODI Csaba: *A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig.* = MKSz 1946. 100.

³⁸ Ld. a Codex nundiarus éves összesítéseit: *Codex nundiarus Germaniae literatae bisecularis. Mess-Jahrbücher des deutschen Buchhandels von dem . . . Jahre 1564 bis . . . 1765.* Eingel. Gustav SCHWETSCHKE. Halle 1850—1877. Nachdruck: Nieuwkoop 1963.

magas arányú tudományos — latin — könyvkiadás, mint amilyen magas arányt képviselt Mauss könyvesboltjának latin nyelvű választéka.³⁹

Mauss tehát a latin nyelv kiemelkedő szerepének tekintetében alkalmazkodott a magyarországi igényekhez, a német nyelvű irodalom terjesztése pedig egyaránt tudható be német származásának és a helyi (nem országos) igények felmérésének. A német nyelvű könyvek aránya a választékon belül 1751-ben 27, 1755-ben 26%. Mintegy negyven százaléka teológiai mű, közel egynegyed része történelmi vagy földrajzi, egyötöde pedig a vegyes művek csoportjába tartozik. Mind a német nyelvű teológiai, mind a történelmi irodalom jelentősen gyarapodott a pesti könyvesboltban: elsősorban a prédikációgyűjtemények ill. más, gyakorlati célokat szolgáló teológiai művek, ill. Németország történetét bemutató tanulmányok, különböző német nyelvű útleírások, mint azt már a könyvesbolt választékának bemutatásakor érzékeltettük. A német nyelvű könyvek arányának említett növekedését ellensúlyozta az orvosi szak jelentős mértékű bővülése, természetesen nagyrészt latin nyelvű tudományos munkákkal.

A latin és német nyelven kívül a többi nyelv: francia, olasz, magyar aránya elenyésző. A francia könyvek száma 1751—1755 között tízről háromra,⁴⁰ az olaszé kettőről egyre csökken,⁴¹ a magyar nyelvű könyvek száma pedig mindkét időpontban összesen három.⁴² A 2. táblázatban szereplő egyéb kategória a nem latin összeállítású szótárakat, nyelvtanokat jelenti, amelyeket már az előző közleményben felsoroltunk.

Az új könyvek árusítása és az antikvár könyvkereskedelem a 18. században még nem vált el egymástól. A 3. táblázat mutatja Mauss választékának időbeli megoszlását szakok szerint. 1751 és 1755 között a régebbi kiadású könyvek aránya nagyobb mértékben nőtt, mint az újabb kiadásúaké, de így is a választék 59,5%-át (1751) ill. 50,6%-át (1755) tették ki az 1730 utáni impresszumot viselő könyvek.

³⁹ Goldfriedrich például Jénát, Tübingent említette ilyen vonatkozásban: GOLDFRIEDRICH, Johann: *Geschichte des deutschen Buchhandels*. Bd. 2. 1648—1740. Leipzig 1908. 391.

⁴⁰ Francia nyelvű kiadványok a pesti könyvesboltban 1751-ben: *Confessions* de S. Augustin. Párizs 1705. (A6a), (Kempis T.): *L'imitation de Jesus Christ*. Brüsszel 1665. (B2a), *Reflections serieuses sur les plus importantes vertes du salut*. 2. partes. Bécs 1737. (B5a), *Avantures de Telemaque avec fig.* Hely nélkül 1749. (C4b), *Journal du voyage fait a la mer de sud avec les Flibustiers Ravenau*. Párizs 1690. (D2b), *Memoires historiques et militaires per Mr. de Feuquier* 3. tom. Amsterdam 1738. (D3b), *Attaque et de la defense des places per vauban avec fig.* Hága 1737. (D8b), *Elemens d'Euclide per le P. Dechelles*. Párizs 1730. (E1b), *Oeuvres de Monsieur Molier* 4 tom. Basel 1741. (E5a), *Alphabet nouvel en françois*... Bécs 1744. (E6a) — Francia nyelvű könyvek 1755-ben: *Gebett-Bücher*... Französisch... (Bla), *Essais d'anatomie*. Leiden 1699. (H4a), *Etmulleri, Mich. Nouvelle pratique de chirurgie*. Amsterdam 1691. (H4b).

⁴¹ Olasz nyelvű könyvek az 1751-es jegyzékben: *Apparato del eloquenza Latine et Italice* 4 tom. Padua 1703. (A3a), *Vita di Sancta Catharina di Genova*. Genova 1737. (B8a), *Avanture di Telemaco con fig.* Velence 1732. (C4b), az 1755-ös jegyzékben: *Lemerii, Nic.: Corso chymico con fig.* Nápoly 1695. (H5b).

⁴² Magyar nyelvű könyvek az 1751-es katalógusban: *Biblia Sacra in lingua Hungarica*. Nagyszombat 1730. (A4a), (Hübner): *A geographiai tudomanynek első kezdete*. Halle 1749. (C8b), az 1755-ös könyvjegyzékben: *Spies, Plac.: Keresztényi tanításnak formája*. Buda 1752. (C4b), *Harmas istoria*. Pozsony 1751. (E2b), valamint mindkét jegyzékben: *Gebett Bücher*... Ungarisch... (A7a, Bla).

2. táblázat

A választék megoszlása nyelvek szerint

	Latin	Latin + más ny.	Német	Francia	Olasz	Magyar	Egyéb
1751							
Teológia	227	6	109	3	1	2	—
Jogtudomány	82	—	2	—	—	—	—
Történelem	227	9	62	3	1	1	—
Filozófia	47	—	12	2	—	—	—
Orátorok	75	1	3	1	—	—	—
Lexikonok	18	17	2	1	—	—	17
Vegyes	8	—	53	—	—	—	—
Orvosi	16	—	25	—	—	—	—
Összesen	700	34	268	10	2	3	17
1755							
Teológia	298	5	174	1	—	2	—
Jogtudomány	111	1	15	—	—	—	—
Történelem	321	8	90	—	—	1	—
Filozófia	64	—	23	—	—	—	—
Orátorok	76	—	10	—	—	—	1
Lexikonok	18	27	6	—	1	—	11
Vegyes	2	—	24	—	—	—	—
Orvosi	107	—	26	2	—	—	—
Összesen	997	41	368	3	1	3	12

Feltűnő, hogy a teológia szakban a legmagasabb az újabb kiadások aránya. Ez azonban megtévesztő: az egyes művek keletkezési ideje sok esetben a 16. vagy a 17. századra tehető, csak éppen egy 18. századi kiadása volt meg Pesten. A 18. századnál régebbi kiadású könyvek a történelem, az orvostudomány és a jogtudomány szakban a leggyakoribbak. Az 1751-es catalogus librorum legrégebbi kiadású könyve Tacitus *Opera omnia*-ja (Basel 1543), az 1755-ös jegyzékben pedig egy Aldus Manutius-nyomtatvány a legrégebbi: *Historia Augustae Scriptores Egnatius Aelius Spartianus* (Velenice 1516). A régi könyv ekkor még nem jelentett értéket, éppen ellenkezőleg, a könyvkereskedők olcsóbb áron is igyekeztek megszabadulni az egyre nehezebben eladható régi könyvektől. Maussnak így ezen a téren kedvező lehetőségei lehettek az üzletkötésre.⁴³

Ha nem is nagyrészt német nyelvű könyveket árult Mauss könyvesboltjában, azt mindenképpen elmondhatjuk, hogy zömmel a Német-római birodalomból származó könyveket. A magyarországi (és horvátországi) kiadások száma: 58 (1751) ill. 89 (1755), a Habsburg-monarchiából pedig összesen 148 ill. 256 kiadás került Pestre. Az egész választéknak 5,6–6,2%-a származott Magyarországról, 14–18%-a a

⁴³ GOLDFRIEDRICH: i. m. 315–316.

3. táblázat

A választék megoszlása idő szerint

	16. sz.	17. sz.	1701—1730	1731—1740	1741—1751	é. n.
1751						
Teológia	—	34	58	73	174	6
Jogtudomány	4	24	11	14	26	2
Történelem	13	81	39	60	96	13
Filozófia	1	9	14	9	24	4
Orátorok	1	16	13	24	25	2
Lexikonok	2	10	6	9	20	—
Vegyes	—	5	16	9	28	3
Orvosi	—	10	5	17	9	—
Összesen	21	189	160	215	402	30
1755						
Teológia	4	69	86	151	154	13
Jogtudomány	7	44	28	20	26	3
Történelem	33	136	66	92	88	14
Filozófia	4	16	15	25	26	1
Orátorok	3	17	20	30	16	3
Lexikonok	2	8	10	17	25	1
Vegyes	—	2	6	5	12	1
Orvosi	12	57	24	15	21	6
Összesen	65	349	255	355	368	42

Habsburg-monarchiából. A Német-római birodalomból (osztrák Németalföldet, az osztrák örökös tartományokat is ideszámítva, de Poroszországot és az ekkor már hozzá tartozó Sziléziát nem) Pestre kerülő kiadások száma ennek többszöröse: 663 ill. 974, a könyvesbolt választékának 65 ill. 68%-a. Ezen belül az észak-német és dél-német terület aránya megváltozott: a dél-német terület vált fontosabbá a pesti könyvbeszerzés szempontjából. A Német-római birodalmon kívül elsősorban a Velencei Köztársaságot kell megemlítenünk: több könyv származott innen, mint Magyarországról: 131 ill. 125; azonkívül Hollandiát (56—67),⁴⁴ Svájcot (35—50) és Franciaországot (22—33) kell még felsorolnunk, más ország aránya a választékban jelentéktelen, csak színesíti az összképet. A két könyvjegyzékben összesen 118 európai város szerepel kiadási helyként. A 4. táblázat azt mutatja, hogy hány könyv származik az adott városból 1751-ben ill. 1755-ben.

Ha az ismétlődéseket is figyelembe vesszük a két könyvjegyzék között, és ennek megfelelően csak az 1751-es választékot és az ezután megrendelt új könyveket

⁴⁴ Mauss könyvesboltjában árult hollandiai nyomtatványokra Varga Sándor már felhívta a figyelmet: *Boeken uit Nederland in een boekhandel te Pest in het jaar 1751.* = The Dutch and Hungarians. Contacts between two peoples. Budapest 1987. 103—104.

vesszük számításba, akkor az egyes kiadási helyeknek következő rangsora alakul ki: az élen hat város áll: Lipcse, Velence, Augsburg, Köln, Bécs és Frankfurt am Main, Tőlük leszakadva következik nyolc olyan város, ahonnan még mindig több kiadvány származott, mint Budáról ill. Pestről: Nürnberg, Amsterdam, Nagyszombat, Regensburg, Leiden, Basel, Halle és Antwerpen.⁴⁵ Az 1751 után újonnan rendelt könyveknél egy jelentősebb változást tapasztalunk: Velence fontossága nagymértékben csökkent. A többi öt város, Lipcse, Augsburg, Bécs, Köln és Frankfurt megmaradt az élen, ezután következnek a kisebb jelentőségű városok: Velence, Nürnberg, Amsterdam, Nagyszombat, Basel, Ingolstadt, Halle, Leiden, München, Lyon, Regensburg, Párizs és Antwerpen.⁴⁶

A könyvjegyzékekben leggyakrabban előforduló 14 kiadási hely általában a következő témájú könyveket jelenti:

Lipcse: teológiai mű egyetlen sincs. Ezenkívül minden szakcsoporthoz tartozó könyvek szerepelnek, elsősorban történelmi művek.

Velence: főleg teológiai művek, azonkívül történelem, nyelvtanok. Az orvostudományon kívül minden szakcsoport képviselve van.

Augsburg, Köln: túlnyomórészt teológiai művek.

Bécs: nagyrészt teológiai művek, de azonkívül is minden szakcsoport, főleg történelem.

Frankfurt: a történelmi művek aránya magas.

Nürnberg: minden szakcsoport képviselve van.

Amsterdam: teológiai mű egyetlen sincs. Leginkább történeti munkák.

Nagyszombat: nagyrészt teológiai művek, de a vegyes és az orvostudomány kivételével a többi szakcsoport is.

Regensburg: szinte csak teológiai művek.

Leiden: a történelmi művek aránya magas.

Basel: a történeti művek és a nyelvtanok aránya magas. Teológiai mű egyetlen sincs.

Halle: elsősorban orvostudományi munkák.

Antwerpen: főleg teológiai művek.

Mauss pesti könyvesboltjában kizárólag katolikus vallásos munkákat árusított, ezért voltak a teológia szakból a protestáns vidékek (észak-német területek, Hollandia, Svájc) eleve kizárva. Az egyházi jellegű könyvkiadásban (legyen szó akár egyházjogról vagy egyháztörténetről) a dél-német katolikus egyházi centrum, Augsburg, valamint Velence részesedése nagyon jelentős; a többi, világi jellegű tudományokban a német könyvkereskedelem központja, Lipcse, másik jelentős centruma, Frankfurt, valamint még néhány német, holland és svájci város tűnt ki. A Németországból és Ausztriából származó könyveknek mintegy fele német, fele latin nyelvű, a többi területnek a pesti könyvesboltban képviselt kiadványai általában latin nyelvűek.

A magyarországi nyomtatványok kiadási helye, mint az a 4. táblázatból kitűnik, elsősorban Nagyszombat, azonkívül Pozsony, Győr, Kassa, Sopron, Buda és Pest. A magyarországi kiadások zöme teológiai ill. történelmi témájú. A magyarországi

⁴⁵ Az 1751. évi és az utána rendelt új kiadványok száma az említett városok sorrendjében: 209, 177, 164, 153, 152, 133 — 71, 53, 53, 45, 44, 42, 38, 35.

⁴⁶ Az 1751 után újonnan rendelt kiadványok száma az említett városok sorrendjében: 91, 87, 79, 71, 70 — 48, 41, 30, 28, 23, 20, 19, 18, 16, 15, 15, 14, 11.

szervezők és a magyarországi kiadások természetesen nem fedik egymást: a teológiai műveknél jelentős részben külföldi szerzők latin nyelvű munkáinak hazai utánnyomásáról volt szó, jó néhány magyar szerző történeti műve pedig Bécsben, Frankfurtban vagy Nürnbergben jelent meg. Mauss könyvjegyzékeinek érdekessége, hogy számos, bibliográfiailag eddig még nem ismert hazai kiadványt is tartalmaznak.⁴⁷

A választék bemutatása során olyan témájú, műfajú könyveket is kiemelünk, amelyek az akkori magyarországi könyvkiadásban még egyáltalán nem voltak képviselve. Ha nemcsak egyes divatos újdonságokra, könyvérdékességekre gondolunk, konkrétan is megvizsgálhatjuk a kérdést: vajon mennyire volt átfedés a pesti könyvesbolt külföldről vásárolt könyvei és a magyarországi könyvkiadás között? A német származású könyvkereskedő akkor is külföldről rendelt, ha Magyarországon is beszerezhetette volna ugyanazt a művet? Ismerve a hazai könyvkiadás erősen egyházas jellegét, a legjobb összehasonlítási alapnak a teológia szak kínálkozik. Minden egyes tételt össze kell vetni a 18. századi magyarországi könyvkiadás bibliográfiai adataival; tudomásunk szerint ilyen vizsgálatot eddig még nem végeztek. Az összehasonlító munkát az 1751-es könyvjegyzék teológia szakcsoportjánál elvégezve a következő eredményt kaptuk: 347 teológiai mű közül mindössze 12-nek lett volna 1751 előtti magyarországi kiadása, Mauss mégis egy külföldi kiadást tartott raktáron!⁴⁸ A pesti könyvesbolt külföldi eredetű választéka és a magyarországi könyvkiadás között az átfedés tehát minimális, és éppen ez mutatja Mauss vállalkozásának jelentőségét: a pesti könyvkereskedő nagyrészt olyan könyveket árult, amelyeket Magyarországon nem lehetett megvásárolni.

⁴⁷ A bibliográfiailag ismeretlen magyarországi kiadások az 1751-es könyvjegyzékben: Heiliger Creutz—Weeg Jesu Christi. Buda 1751. — Officium Rakoczianum. Buda 1751. — Acta Sanctorum Hungariae. 2. tom. Nagyszombat 1735. — Hanapi, Nic.: Flores Bibliae. Nagyszombat 1743. — Ars metrica seu ars condendorum eleganter versuum. Nagyszombat 1733. — Vita B. P. Josephi Calasancii... Pozsony 1749.

Bibliográfiailag ismeretlen magyarországi kiadások az 1755-ös könyvjegyzékben: Wochentliche Andacht zum Heil. Francisco Xaverio. Buda 1740. — Renner, Mich.: Grund-Regel, oder ausführlicher Wegweiser zur Lateinischen Sprach. Buda é. n. — Syntagma juris Hungarici. Kassa 1752. — Timon, Sam.: Chronologia Hungariae. Kassa 1732. — Corpus juris Hungarici. 2 tom. Nagyszombat 1750. — Synonima seu Thesaurus epithetorum et phrasium poetiarum. — Nagyszombat 1747. Harmas istoria, Pozsony 1751. — Vita et miracula Martini Lutheri et Calvini. Pozsony 1754. — Textoris Ravisii: Epistolae. Pozsony 1740.

⁴⁸ Az alábbi 12 külföldi kiadvány Magyarországon is beszerezhető lett volna, ha időközben el nem fogyott: (zárójelben adjuk e magyarországi kiadás adatait):

Amort, Eus.: Demonstratio critica religionis Catholicae. Velence 1744. (Buda 1740!) — Augustini Aur.: Meditationes, soliloquia et manuale. Velence 1747. (Nagyszombat 1746, 1748!) — Becani, Mart.: Manuale controversiarum. Velence 1733. (Nagyszombat, Győr, Kassa, Kolozsvár — 18 magyarországi kiadás!) — Bonae: De sacrificio Missae. Velence 1745. (Nagyszombat 1736, 1737!) — Bossuet, Jac.: Auslegung Christ Catholischer Kirchen-Lehr über die strittig. Glaubens—Puncten. Bécs 1741. (Pozsony 1722!) — Brandl, Matth.: Parochus Meditans s. Modus pie secum loqendi in usum cleri ruralis. Pedepolis 1728. (Nagyszombat 1747, 1751!) — Calini, Caes.: Sermones sacro morales 2 tom. Augsburg 1740. (Nagyszombat 1736!) — Evangelien und Episteln. Regensburg 1750. (Buda 1744, továbbá 14 magyarországi kiadás!) — Missale Romanum. Velence 1749. (Nagyszombat 1741!) — Pexenfelder, Mich.: Florus Biblicus. Augsburg 1747. (Nagyszombat 1741!) — Pinamonti, Pet.: Religiosus in solitudine s. Exercitia spiritualis S. Ignatii. Regensburg 1733. (Győr 1742!) — Thomae a Kempis: De imitatione Christi lib. 4. Velence 1743. (1751-ig tíz magyarországi kiadás!)

*A pesti könyvesbolt üzleti szempontból**Üzleti kapcsolatok*

A könyvkereskedelem színvonalának egyik fontos mutatója, hogy egy könyvkereskedő hány külföldi céggel áll közvetlen kapcsolatban — vagy pedig csak egy-két nagyobb külföldi könyvkereskedés által szállított könyveket árusít, annak mintegy lerakata. Ahhoz, hogy Mauss esetében e kérdésre megnyugtatóan tudjunk válaszolni, további kutatásokra van szükség: mindaddig, amíg újabb adatok nem kerülnek elő, csak nagyon óvatos feltételezéseket tudunk megfogalmazni. Előrebocsátjuk, hogy a pesti könyvkészlet értéke túl nagy ahhoz, hogy egyetlen külföldi üzleti partnert feltételezzünk. Velence és Lipese mint legfőbb beszerzési forrás kölcsönösen kizárják egymást: a lipcei vásárokon nem voltak jelen velencei kereskedők, a katolikus Velence viszont nem állt nyitva a protestáns német vidékek kiadványai előtt. A Habsburg-monarchia fővárosa, Bécs mint közvetítő nagyon is szóba jöhet: bécsi könyvkereskedők, kiadók rendszeresen megfordultak a lipcei vásárokon.⁴⁹

Johann Gerhard Mauss és bécsi nyomdászok, könyvkereskedők kapcsolatáról konkrét adataink vannak. Az előző közleményben már említettük a bécsi Schilgenyomdát ill. Johann Thomas Trattnert, akiktől Mauss saját kiadású könyvek kinyomtatását rendelte meg. Johann Peter van Ghelen bécsi nyomdász és könyvkereskedő hagyatékában (1754) a pesti könyvkereskedő egyik kiadványát is megtaláljuk: „Fam. Strada de bello Belgico. Pestini 1751. 3 fl.”⁵⁰ Ha ezt a kötetet Ghelen nem Trattnertől szerezte be, akkor elképzelhető, hogy Mauss állt közvetlen kapcsolatban a bécsi udvari nyomdásszal.

Johann Baptist Prasser és Mauss üzleti kapcsolatáról biztos adatunk van. Prasser 1763-ban felvett hagyatéki leltára a követelések között a pesti könyvkereskedő nevét is említette: „22do. Herr Johann Gerhard Mauss in Pest debitirt lauth alter Strazza p. 119. saldo der alten Rechnung 12 fl 3 x.”⁵¹ A régi számla feltehetően még az 1750-es években íródott. Az 1736 és 1763 között könyvkereskedői tevékenységet folytató Prassernak nagy választéka volt a könyveken kívül térképekből és rézmet-szetekből. Matthäus Rieger augsburgi könyvkereskedőnél 400 Ft értékű könyvlarakata volt; Ausztrián kívül leginkább nürnbergi, augsburgi, velencei könyvkereskedőkkel tartott fenn kapcsolatot, de párizsi számla is volt a tartozásai között.⁵²

A pesti könyvjegyzékek keletkezésénél jóval későbbi, de idevágó adat, amit Joseph Krüchten bécsi könyvkereskedő (1758—1780 között működött) követelésé-

⁴⁹ Ld. a Codex nundiarus egyes éveit, valamint GOLDFRIEDRICH i. m. 386—397. Az 1748—1755. közötti években a bécsi könyvkereskedők közül Kraus, Jahn, Bernardi, Monath és Trattner fordult meg a lipcei vásáron. Ld. Codex nundiarus 229—237.

⁵⁰ Universitätsarchiv Wien. R51 Abhandlungsacta. Fasz. 22. Nr. 26. Inventur und Schätzung über weyl. Johann Peter van Ghelen Universitatischen Buchdruckers seel. Verlassenschaft... 27.

⁵¹ UA Abhandl. Fasz. 60. Nr. 12. Status activus et passivus 7. fol.

⁵² UA Abhandl. Fasz. 60. Nr. 12. Inventur und Schätzung über weyl. Johann Baptist Prasser Universitatischen Kunst- und Buchführers seel. Verlassenschaft. 13—20. fol.

ről tudunk. Krüchten 1775-ben indított pert Mauss ellen, aki 1767 óta fennálló 300 Ft összegű tartozását még mindig nem egyenlítette ki.⁵³

A bécsi könyvkereskedők fennmaradt hagyatéki leltárainak átnézése alapján úgy tűnik, hogy Mauss pesti könyvesboltjának választéka nagyon hasonlított Franz Hueber könyvkereskedő választékához, különösen ami a velencei és németalföldi kiadványok magas arányát illeti. Nem ritka, hogy egy-egy mű pontosan ugyanabban a kiadásban volt meg Huebernél és Maussnál is; csak a bécsi könyvkereskedőnek jóval nagyobb volt a választéka: 1754-ben, halálának évében mintegy 4.500 könyv.⁵⁴ Mégsem feltételezzük, hogy a pesti könyvkereskedő 1754-ig nagyrészt Huebertől szerezte be a külföldi könyveket, hiszen egy nagyobb volumenű üzleti kapcsolatnak a bécsi hagyatékban nyomának kellene lennie. A két könyvesbolt profilja: az egyház részére készült kiadványok előtérbe helyezése azonban hasonló volt.

Amennyiben Bécsen kívül Mauss külföldi kapcsolataira támpontot keresünk, érdemes megvizsgálni a két pesti könyvjegyzék legújabb kiadású könyveit. Bizonys kiséssel természetesen számolnunk kell, hiszen előbb valamilyen módon értesülni kellett a könyvkereskedőnek az újdonságról, csak utána rendelhette meg. Ezt a késést mutatja például az, hogy az 1750. évet viselő nyomtatványok közül hány került bele még az 1751 nyaráig kinyomtatott első könyvjegyzékbe — és mennyi csak a másodikba: a velencei impresszumú könyveknél 19-ből 14, a bécsiekénél 16-ből 11, a lipceiekénél 12-ből 9, az augsburgiaknál 8-ből 6, a frankfurtiaknál 7-ből 5 könyv már az 1751-es jegyzékben szerepelt. Ehhez a felsoroláshoz még hozzávehetjük azt a két várost, ahonnan már több 1751-es impresszumú könyv is származott: Budát és Bécset.

A második catalogus librorumban az 1750—1754. évi impresszumot viselő könyvek száma kiadási helyek szerint (az 1750. évnél csak az előző jegyzékben nem szerepelt nyomtatványokat néztük): Bécs (28), Lipcse (22), Velence, Augsburg (21-21), messze tőlük elmaradva következik Nagyszombat, Buda, Pozsony, Nürnberg, Frankfurt és Regensburg.

Az elsőnek említett adat a gyorsaságot, a második az új könyvek beszerzésénél a rendszeresnek tűnő kapcsolatot mutatja. Az egy-egy városból származó összes könyv adatát pedig a 4. táblázatban már korábban láthattuk. Ezeknek az adatoknak az összehasonlítása alapján Mauss külföldi üzleti kapcsolatairól a következő óvatos feltételezéseket fogalmazhatjuk meg:

1. A pesti könyvkereskedő valószínűleg rendszeres üzleti kapcsolatot tartott fenn bécsi, velencei, augsburgi és lipcei könyvkereskedőkkel (velencei helyett esetleg szintén bécsivel, vagy a velencei könyvek közvetítéséről is ismert augsburgiakkal),⁵⁵ és nagyszámban rendelt tőlük mind újdonságokat, mind régi könyveket. Ezek a városok lehettek a legfőbb beszerzési források.

⁵³ GÁRDONYI Albert: *Régi pesti könyvkereskedők.* = MKsz 1926. 290. Joseph Krüchten bécsi könyvkereskedő 1780-as hagyatéki leltára sajnos csak a korabeli mutatókönyvben szerepel, maga az iratanyag nem található az Universitätsarchivban.

⁵⁴ Ua Abhandl. Fasz. 24. Nr. 18. Verzeichnuss derer von weyl. Herrn Franz Hueber Universitaets-Buchhandlern seel. hinterlassenen Bücher.

⁵⁵ GOLDFRIEDRICH i. m. 3. kötet (1740—1804. Leipzig 1909. 505.

4. táblázat

A választék megoszlása kiadási helyek szerint

Város	Kiadványok 1751	száma 1755	Város	Kiadványok 1751	száma 1755
Bautzen	3	1	Augsburg	77	119
Berlin	10	12	Bamberg	4	6
Bréma	2	4	Bayreuth	—	1
Chemnitz	—	2	Dillingen	3	8
Coburg	—	1	Freiburg	—	2
Drezda	5	2	Frankfurt am Main	63	96
Eisleben	—	1	Hanau	3	1
Erfurt	3	2	Heidelberg	—	1
Fulda	1	—	Ingolstadt	6	23
Giessen	2	2	Kempten	2	3
Goslar	1	—	Landshut	1	1
Görlitz	1	1	Mainz	4	5
Göttingen	1	2	München	6	19
Halle	19	26	Nürnberg	30	53
Hamburg	6	10	Regensburg	30	33
Hannover	1	2	Stadt am Hof (Regens- burg)	1	1
Helmstedt	2	33	Strassburg	9	12
Hildesheim	—	1	Stuttgart	1	1
Jena	10	12	Sulzbach	1	1
Kiel	—	1	Tübingen	1	1
Köln	82	123	Ulm	1	3
Lemgo	2	2	Weissenburg	1	—
Lipce	118	139	Würzburg	2	7
Lübeck	5	5	Zelle	—	1
Lüneburg	—	1			
Magdeburg	—	1			
Nordhausen	1	—	Dél-német összesen	246	398
Stettin	1	1			
Weimar	1	—			
Wesel	1	1			
Wittenberg	10	13			
Wolfenbüttel	2	4			
Észak-német összesen	291	378			

Város	Kiadványok 1751	száma 1755
Bécs	73	124
Brixen	2	1
Feldkirchen	—	1
Graz	2	4
Innsbruck	—	1
Linz	5	9
Passau	8	8
Salzburg	4	14
Trient	—	1
Wiener Neustadt	—	1
Ausztria összesen	94	164
Buda, Pest	20	24
Győr	3	5
Kassa	2	4
Nagyszombat	25	41
Pozsony	5	13
Sopron	2	1
Zágráb	1	1
Magyarország és Horvát- ország összesen	58	89
Brünn	1	—
Prága	3	11
Csehország összesen	4	11
Cambridge	1	—
London	1	2
Anglia összesen	2	2
Amsterdam	23	34
Delft	—	1
Deventer	1	1
Hága	1	3
Leiden	26	22
Rotterdam	—	2
Utrecht	5	4
Hollandia összesen	56	67

Város	Kiadványok 1751	száma 1755
Antwerpen	24	18
Brügge	—	1
Brüsszel	2	3
Löwen	1	1
Lüttich	1	—
Osztárak-Németalföld összesen	28	23
Koppenhága	2	3
Dánia összesen	2	3
Lyon	13	17
Párizs	9	16
Franciaország összesen	22	33
Basel	19	26
Bern	3	3
Einsiedeln	—	1
Genf	7	10
Konstanz	1	2
Luzern	1	1
Sankt-Gallen	3	3
Zürich	1	3
Svájc összesen	35	50
Belluno	1	—
Padova	1	—
Velence	129	125
Velencei Köztársaság	131	125
Bologna	—	1
Róma	1	3
Egyházi állam	1	4

Város	Kiadványok 1751	száma 1755
Firenze (Toscana)	1	1
Genova (Genovai Közt.)	1	—
Lucca (Luccai Közt.)	—	2
Nápoly (Szicíliai és nápolyi Kir.)	3	4
Párma (Pármai herc.)	—	1
Torino (Piemont)	—	2
Egyéb mai olasz területek	5	10
Boroszló	4	5
Schweidnitz	—	1
Szilézia	4	6

Város	Kiadványok 1751	száma 1755
Danzig	4	6
Königsberg	1	—
Poroszország	5	6
Varsó	1	—
Lengyelország összesen	1	—
Pétervár	1	1
Oroszország összesen	1	1

2. Nem elsősorban újdonságok, hanem inkább régebbi kiadású könyvek beszerzése történt a következő városokból: Köln, Frankfurt, Nürnberg, Amsterdam. Ebben az esetben vagy közvetlen kapcsolatról lehetett szó (Kölnnél ez több mint valószínű), vagy valamelyik másik város (talán Bécs, Lipcse?) könyvkereskedői által rendszeresen ellátott közvetítő tevékenységről. Más külföldi városok kiadványainál nincs elég támpontunk bármilyen feltételezéshez. Természetesen további külföldi városok könyvkereskedőivel sem kizárt a pesti könyvkereskedő közvetlen kapcsolata — elég az ugyancsak német származású Weingand és Köpf által vezetett pesti könyvkereskedés 1780-as években meglévő közvetlen kapcsolataira utalnunk Vence, Bécs, Augsburg, Nürnberg, Göttingen, Lipcse, Bamberg, Berlin, München, Zürich, Strassburg, Troppau, Bernstein, Halle, Bern és más városok könyvkereskedőivel.⁵⁶

Árak, könyveladás

A külföldi üzleti kapcsolatokra vonatkozó, még bizonyításra váró feltevések mellett fontosabb számunkra az, amit a két pesti könyvjegyzék elemzésével kideríthetünk a könyvesbolt forgalmáról az 1750-es évek első felében. Az eddigi szakirodalom csekély könyvforgalmat feltételez, és Mauss eladósodását, tönkremenését hangsúlyozza: a két könyvjegyzék alapján azonban némileg módosítanunk kell az eddig kialakult képet. Az árak vizsgálata terjedelménél fogva nem lehet része e tanulmánynak, csak annyira foglalkozunk vele, amennyire a könyveladás megállapításához feltétlenül szükségesnek látszik.

⁵⁶ GARDONYI i.m. 296—297.

Mauss könyvesboltjában egy könyv átlagára 1751-ben 3 Ft 8 krajcár volt, 1755-ben pedig kilenc krajcárral kevesebb, 2 Ft 59 krajcár. Az egyes szakcsoportok átlagára a két időpontban a következőképpen alakult:

Teológia	3,52	ill.	3,51
Jogtudomány	3,02	ill.	2,20
Történelem, földrajz	3,28	ill.	3,18
Filozófia, matematika	3,08	ill.	2,12
Orátorok, poéták	1,31	ill.	1,20
Lexikonok, nyelvtanok	2,39	ill.	2,18
Vegyes művek	50 x	ill.	58 x
Orvostudomány	1,36	ill.	1,52

A jogtudományi, valamint a filozófiai és matematikai művek átlagára tehát 1751 és 1755 között lényegesen csökkent, ami azt jelenti, hogy 1751 után több olcsóbb művel növekedett e szakok választéka. A választékban legnagyobb súllyal szereplő teológiai és történelmi műveknek az átlagára lényegében nem változott. Az egyes könyvek ára a legnagyobb mértékben a terjedelem és ezzel összefüggésben a rétnagyság befolyásolta; nagy terjedelmű műveket eleve folio vagy negyedréf formátumban kellett kinyomtatni. A külföldi kiadványok ára magasabb volt, mint a hazai könyveké. A pesti könyvkereskedő nemcsak új, addig csak külföldön beszerezhető könyveket árusított könyvesboltjában, hanem árszínvonala is új jelenség volt Magyarországon. (A 18. század közepi magyarországi könyvkereskedelmi árak kérdése külön tanulmány témája lesz.)

A pesti könyvesbolt választéka 1751—1755 között jelentős mértékben, mintegy 40%-kal növekedett. A két könyvjegyzék összevetése nemcsak a választék bővülését mutatja, hanem a könyvek fogyását is. Joggal feltételezhetjük, hogy azokat a könyveket, amelyek az 1751-es pesti katalógusban szerepeltek, de a következőben már nem, Mauss időközben eladta.⁵⁷ Ezeknek a könyveknek a száma nem csekély: összesen 544 db, a kezdeti választéknak valamivel több mint a fele! Ez a minimálisan feltételezhető eladás szakok szerinti megoszlásban:

Teológia	142 tétel	497,39 fl értékben,
jogtudomány	44 tétel	156,04 fl értékben,
történelem, földrajz	168 tétel	609,44 fl értékben,
filozófia, matematika	33 tétel	113,34 fl értékben,
orátorok, poéták	50 tétel	84,28 fl értékben,
lexikonok, nyelvtanok	32 tétel	82,44 fl értékben,
vegyes művek	48 tétel	55,40 fl értékben,
orvostudomány	27 tétel	36,30 fl értékben,
összesen	544 tétel	1636,27 fl értékben.

⁵⁷ A két könyvjegyzék tételes összevetésénél számos esetben tapasztaljuk, hogy a címek ugyanazok, de a megjelenés éve vagy ritkábban a megjelenés helye eltérő! Pld. CELLARIUS *Liber memorialis Latinitatis probatae* c. nyelvtankönyvét az I. jegyzék berlini 1730-as kiadásnak írta, a 2. frankfurti 1748-asnak. Vagy AVANCINI *Vita et doctrina Jesu Christi* c. művét először 1737-es, később 1751-es nagyszombati kiadásban árulta Mauss. Mindkét megjelenési évszám bizonyíthatóan jó. Ha azonban csak egy év eltérés volt

A könyveladás valóságos mértékére azért nem következtethetünk a jegyzékekből, hiszen olyan művekből is adhatott el a könyvkereskedő, amelyek 1755-ben is szerepeltek a katalógusban — amennyiben több példány volt korábban raktáron. A fent felsorolt tételeknél sem zárható ki több példány eladása, azonkívül semmit nem tudunk a tételesen nem részletezett imakönyvek eladásáról. Mivel a könyvjegyzékek esetében nem készletről, csak választékról van szó, az esetleges többes példányok és a felsoroltnál bizonyosan nagyobb mértékű eladás miatt az eladott könyvek összefoglaló tartalmi jellemzésére nem vállalkozhatunk.

Azoknál a könyveknél, amelyek szerepeltek mindkét jegyzékben, de a másodikban valamivel (10—50%-kal) drágábban, több példány eladását kell feltételeznünk. Az árak emelése leginkább a teológia (26 esetben), történelem (11) és az orátorok (8) szakban fordult elő, a lexikonok szakban csak kétszer, a jog, filozófia és orvostudomány szakban pedig csak egyszer. Bizonyosra vehetjük tehát, hogy az 1751—1755. közötti pesti könyvforgalomnak az a hányada, amit Mauss bonyolított le és nem a könyvkötők, legalább 600-700 könyv eladását jelentette. Az eladás összértéke mindenképpen magasabb volt 1636 Ft-nál, négy év alatt talán az 1800—1900 Ft-ot is elérte. Összehasonlításképpen egy későbbi adat: 1787-ben Pest város három könyvkereskedése egyikében, Köpff özvegye boltjában az éves forgalom összege 6440 Ft 16 krajcár volt.⁵⁸ Mivel Mausstól 1755 utáni könyvjegyzéket nem ismerünk, az 1755-ös katalógusban szereplő újonnan beszerezett könyvek forgalmát, a kereslet tartósságát nem tudjuk megítélni.

Az egyes szakcsoportok kelendőségéről 1751—1755 között összefoglalóan a következőket mondhatjuk: a könyvkereskedő számára legbiztosabb piacuk a teológiai és történelmi könyveknek volt, általában az ilyen témájú könyveknek volt a legmagasabb az átlagáruk is. A katalógusban szereplő egyéb szakhoz tartozó könyvek iránt a közönség érdeklődése nagyjából azonos mértékű lehetett, talán az orátorok szakot lehet ezek közül mégis kiemelni, amelynél a legnagyobb lehetett a többpéldányos eladás. A jogtudományi, filozófiai és matematikai művek, orátorok és poéták, lexikonok és nyelvtanok választékát Mauss különböző mértékben bővítette, de összességében a korábbiaknál olcsóbb könyvekkel. Csak a „vegyes” szakot nem bővítette a könyvkereskedő: annak ellenére, hogy összességében ebben a szakban voltak a legolcsóbbak a könyvek, az érdeklődés irántuk valószínűleg kisebb lehetett, mint amit Mauss várt. Az orvostudományi művek választékát viszont (talán presztizsből? talán újonnan kialakult üzleti kapcsolat révén?) Mauss nagymértékben növelte, pedig nem találjuk jelét annak, hogy a közönség túlságosan érdeklődött volna az orvosi témájú könyvek iránt.

ugyanannál a műnél a két megjelenési év között, vagy az év ugyanaz, csak a megjelenési hely különbözik — ilyenkor inkább tévedésről, sajtóhibáról lehet szó, vagy kiadási- és nyomdahely közül csak az egyik kiemelésének, ezért egy és ugyanazon kiadást feltételeztünk. A külföldi 17—18. századi nyomtatványok esetében a bibliográfiai adatok ellenőrzésére nem áll rendelkezésünkre elég segédkönyv, ezért meg kell elégednünk ezzel a megoldással, amely a választék értékelését egyik kategóriában sem módosítja lényegesen.

Ha a pesti könyvesbolt vásárlóit elsősorban a város polgárai között keresnénk, nem jutnánk megnyugtató eredményekre. A fennmaradt budai és pesti iratanyag szerint ugyanis a 17. század végétől a 18. század végéig összesen csak 27 pesti, ill. budai polgárnak volt egészében véve 730 kötetet kitevő könyvtára,⁵⁹ tehát alig több, mint Mauss feltételezett négyévi forgalma — ami még akkor is nagyon kevés, ha bizonyos könyvjegyzékek pusztulásával is számolunk. Az 1750-es, 1760-as években felvett hagyatéki leltárak néhány tételét azonosítani lehet a Mauss által árusított könyvekkel. Eva Elisabetha Lichtenau, Paul Wittmann gazdag budai fuvaroskereskedő özvegye, aki 1752-ben hunyt el, feltehetőleg Mausstól vásárolta a *Historische Bildersaal* 3, 5, 7. részét, hiszen a mű ugyanolyan francia kötésben volt, mint Maussnál. Tőle vehette a *Balthasar Gracian* címmel leírt könyvet is, viszont a *Vade mecum* latin imakönyvet a nyomdától, a budai Landerertől vagy könyvkötőktől is vásárolhatta. A leírások rövidege miatt csak feltételelesen azonosíthatunk további néhány könyvet Christian Schlicht kőművesmester, pesti polgár (1763) és Piesztánszky József budai ügyvéd (1767) hagyatékában.⁶⁰

A pesti könyvesbolt választéka, a tudományos könyvek magas aránya, a könyveladás korábban ismertetett adatai arra utalnak, hogy Johann Gerhard Mauss vásárlóit elsősorban az egyháziak között kell keresnünk, kisebb mértékben pedig a kúria tisztviselői között, a környező arisztokrata és nemes családoknál, valamint az iskolai intézmények tanulóinál. Ha csak az iskolákat nézzük, feltétlenül számolnunk kell a pesti piarista gimnáziummal, a budai jezsuita akadémiával és az 1755—1770 között a Pest városi tanács által fenntartott jogi szakiskolával.⁶¹ Bár konkrét adataink arisztokraták, nemesek ekkori pesti könyvvásárlásairól nincsenek, nem lehet véletlen, hogy Mauss 1755-ös *catalogus libroruma* éppen az aszódi Podmaniczky-család könyvtárában maradt fenn. Az egyes szerzetesrendek könyvtárai közül elsősorban a pesti pálosok, piaristák, budai ferencesek könyvtárait⁶² lehetne megvizsgálni ilyen szempontból — csak éppen biztos eredményre aligha vezetne, hiszen ha meg is van például egy Mauss által is árusított könyv a pálos könyvtárban, nem tudhatjuk bizonyosan, hogy valóban a pesti könyvkereskedő révén került-e oda. Van egy támpontunk azonban arra nézve, hogy a pesti könyvesbolt vásárlóit milyen földrajzi távolságban keressük. Mauss saját kiadású könyveit ugyanis egyes iskolai intézmények ünnepélyes vizsgákon vizsgatézisekkel együtt ajándékba kiosztották. A következő iskolák:

⁵⁸ A Köpff-özvegye cég pénztárnaplója alapján. Budapest Főváros Levéltára, Pest város levéltára. Intimata a. m. 272. irat mellékleteként.

⁵⁹ HOLL Béla: *Pest-Buda polgárainak könyvkultúrája a XVII—XVIII. században.* = Tanulmányok Budapest múltjából. XV. Bp. 1963. 289—327.

⁶⁰ Uo. 296, 300, 297. Vö. Mauss 1751-es jegyzékének C5a, B1b, Cla, C2b lapjaival.

⁶¹ A jogi szakiskoláról ld. Gárdonyi Albert; *Pest-budai Emléklapok* 1930. 101—117.

⁶² A 18. század közepének, második harmadának pesti, budai könyvtáiról áttekintést ad: *Budapest története III.* Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk. KOSÁRY Domokos. Írta NAGY Lajos, BÓNIS György. Bp. 1975. 480—485.

A pesti pálosoknak a feloszlatáskor 6100 kötetes könyvtáruk volt, az óbudai Zichy-családnak az 1760-as években majdnem kétezer kötetes könyvtára.

Saavedra: Idea c. művét 1748-ban a győri jezsuita kollégium, 1759-ben a budai jezsuita akadémia.
 Dondini: Historia c. művét 1751-ben a győri jezsuita kollégium, 1756-ban a pápai pálos kollégium.
 Gramond: Historiarum Galliae c. művét 1753-ban az egri Foglár-féle jogi iskola.
 Petrarca: De remediis c. művét 1756-ban a pesti piarista gimnázium.
 Perghold: Methodica c. művét 1772-ben a pesti pálos studium generale.⁶³

Az első két Mauss-kiadvány bécsi nyomtatvány, ezért biztos, hogy az egyes iskolák csak a pesti könyvkereskedő révén juthattak hozzá a kiosztandó példányokhoz (legalább 20—25 példányhoz). A többi három kiadványt a nyomdásztól, Landerer-től ill. a szerzőtől, Lucas Perghold jogiskolai tanártól is megvehették az érdeklődők: ezekkel az adatokkal mindössze azt kívánjuk jelezni, hol számíthatott a könyvkereskedő biztos vásárlókra. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy egy további Mauss-kiadvány szerzője, Stächer váci szerzetes volt, láthatjuk, hogy a pesti könyvkereskedés feltételezhető hatóköre nagyobb volt, mint Pest vagy Buda városa: a Dunán túl egyes városaira, valamint Pesttől északabbra és keletre fekvő egyes egyházi centrumokra is kiterjedt.

X X X

Az eddig leírtak mind arra hívják fel a figyelmet, milyen keveset tudunk a pesti hivatásos könyvkereskedelem első évtizedeiről. Csak feltételezni tudjuk, hogy az üzlet dinamikus, fellendülő időszaka az 1750-es évekkel lezárult. Erre utal, hogy Mauss nem jelentetett már meg több saját kiadványt, nem állított össze könyvjegyzéket, s a források tanúsága szerint anyagi helyzete is rosszabbodott. A kezdeti színvonalat, szakmai igényességet azonban az ismertetett források alapján nem lehet kétségbe vonni. Az 1750-es és az 1770-es évek pesti könyvkereskedelme között lényeges, minőségi különbség nemigen lehetett. Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében éppúgy csak egy könyvkereskedő tudott megélni Pesten, mint a század közepén. Weingand könyvüzletének 1770-es választéka, mintegy ezer tétel — akkora, mint az előde 1748-ban. Az természetes, hogy közben a könyvanyagban, a választékban nagyarányú változások történtek, de a pesti könyvkereskedelemben az igazi nagy változás, mennyiségi és minőségi szempontból az 1780-as években következett be. A további kutatásokra vár az a feladat, hogy ezt a felfelé ívelő változást, fejlődést ne csak konstataálja, hanem részleteiben is megmutassa, érzékelhetővé tegye, és ezzel gazdagítsa a hazai művelődéstörténeti kutatások ezen elhanyagolt területét.

⁶³ Mauss egyes kiadványairól ld. *Magyarország bibliographiája 1712—1860. VI. Nyomda- és kiadástörténeti mutató*. Bp. 1972. 336.

PAVERCSIK, ILONA

**Johann Gerhard Mauss und das Niveau des Pester Buchhandels
in der Mitte des 18. Jahrhunderts**

Die Abhandlung analysiert die Tätigkeit von Johann Gerhard Mauss, der Mitte des 18. Jahrhunderts in Pest ein berühmter Buchhändler war. In den 1750-er Jahren verkaufte Mauss grösstenteils lateinisch- und deutschsprachige Bücher, seine Auswahl entsprach nicht der Pester deutschen Bevölkerung, sondern den Landesansprüchen. Zwei Drittel der Werke entstammten vom Gebiet des deutsch-römischen Reiches; der Buchhändler verkaufte meist solche Bücher, die in Ungarn sonst nicht zu erhalten waren. Die Verfasserin beschäftigt sich eingehend auch mit den ausländischen Verbindungen von Mauss. Durch die Analyse seiner zwei Buchlisten schildert sie ein realeres Bild als die bisherigen über den Verkehr der Buchhandlung. Die immer wachsende Auswahl wurde zumeist von Geistlichen, in geringerem Masse von Beamten in Anspruch genommen.

KÖZLEMÉNYEK

Új példánya került elő az első hazai nyomtatványnak. Az első magyarországi kiadvány, a *Chronica Hungarorum* zárószorai szerint az 1473. esztendő pünkösdjének vigiliáján, vagyis június 5-én jelent meg Andreas Hess budai nyomdája termékeként. Az ismert kilenc példányának leírása a közelmúltban látott napvilágot e folyóirat hasábjain.¹ Az utolsó ezek közül az 1889. február 26-án tartott londoni árverést követően cserélt gazdát, és került a párizsi Bibliothèque Nationale állományába. Így nagy meglepetést és nem várt örömet okozott, amikor a müncheni Hartung & Hartung cég 1990 tavaszán tartott 62. árverésére készült katalógus 124. tétele a budai krónika egy eddig ismeretlen példányát hirdette meg. A pontos, de szükségszerűen szűkszavú ismertetésből és az utolsó lap kicsinyített reprodukciójából azonnal és egyértelműen kiderült, hogy valóban a szakirodalomban eddig még nem közölt kötetről van szó. Sikerült a példányt az árverés előtti bemutatónapon a müncheni cégnél beható vizsgálat alá vetni, amelynek alapján az említett cikk kiegészítésekként a következő leírás adható.

A könyvből az első, az utolsó előtti (69.) és az utolsó (70.) üres levél mellett hiányzik még az 53. (f₁) levél is. A helyén az Országos Széchényi Könyvtár példánya alapján közreadott hasonmás kiadásból készített xeroxmásolat található. Papírjának mérete 248 × 173 mm, vagyis 429,04 cm² így messze a legkisebbre vágott az eddig ismertek 607,68 — 532,00 cm² felületéhez viszonyítva.² Vadonatúj, 288 × 180 mm méretű, fehérhártya borítású kötés a mai bibliofil igények szerint készült tokkal együtt. Mind elől, mind hátul a tábla belső felének leragasztásához használt, kézzel merített, 18. századvégi papír másik fele és utána, ill. elébe ugyanebből a papírból még egy további levélpár van bekötve részben az eredetiből hiányzó üres levelek jelzésére. Az előző — talán 18. századi — kötésből egyedül az épen hagyott, pirosra színezett metszés maradt meg. Most már csupán találgatni lehet, hogy vajon volt-e még más mű is hozzákötve, amint ez a krakkói esetében ma is³ és a budapesti Egyetemi Könyvtár példányában pedig egykor volt.⁴

A kötetet végig korabeli, meglehetősen igényes rubrikálással látták el, amelynek során a szókezdő nagybetűket, a pontokat és a vessző helyett alkalmazott kettőspontokat piros tintával függőleges vonással áthúzták. A középre szedett címekeket a rubrikátor tollal keretbe zárta, majd az elejét és a végét szalagszerűen alakította ki. Szinte játékosan történt ez a kolofon esetében, ahol is az említett szalag végére — ugyancsak piros tintával — a szöveg felé néző tonzúrás (?) fejet rajzolt. Két helyen (4a és 18a lapon) pedig a sor végét növényi dísz berajzolásával töltötte ki. A szövegben a nyomdász által két sornyi magasságban kihagyott szövegkezdő betűket ugyancsak piros tintával írta be. A második rész élén álló nagy szövegkezdő „P” betűt (10a lap) is hasonlóan alakította ki. Ezzel szemben az ajánlást követő szövegkezdő (2b lap) élén ugyanez a betű lapszéli gazdag indafonattal bővítve polychrom tollrajzzal készült, és nagy szakmai gyakorlatról, valamint jó ízlésről tanúskodik. Sajnos a kötet erős körülvagása során a könyvdísz jelentős részei a könyvkötő ollójának áldozatul estek.

Feltehetően ugyancsak a rubrikátortól származhat a 38a lap szélén látható kis rajz, amely egy üllőn álló golyát ábrázol; a kép hátsó fele a könyv előző újrakötése során — mintegy kétszáz esztendeje —

¹ *Magyar Könyvszemle* 1988. 95—125.

² *Magyar Könyvszemle* 1989. 12.

³ *Magyar Könyvszemle* 1988. 118—119.

⁴ *Magyar Könyvszemle* 1988. 103—106.

ugyancsak elveszett. Két további lapszéli rajz fekete tintával készült: az egyik (7b) egy ma már levágott madár csőrében egy másik madarat ábrázol, a másik (36b) csupán egy madárfejet, amely csőrével a szövegre mutat.⁵

A könyvbe legalább két kéz írt be megjegyzéseket: az egyik szénfekete tintával még a 15. században, a másik jóval később a következő évtizedekben. A korábbi kéz különösen a 3b-11a közötti lapokon húzott alá számos szövegrészt és tett sűrű lapszéli megjegyzést, míg a továbbiakban mindössze két helyen (39a és 64b) néhány szó található csak tőle. A későbbi kéz bejegyzései a 3a-18a lapokon találhatók. Egy helyen (40a lap alján) pedig két szónyi betoldás olvasható piros tintával írva, talán még a rubrikátortól.

Az említett fakőtintás, későbbi kéz talán azonosítható a kötet egykori tulajdonosára vonatkozó egyetlen bejegyzést tevő személlyel. Hessnek a kiadvány élén álló ajánlása alatt olvasható ugyanis a 16. század első negyedéből a „M. Joannis Czuly Ab ober Glogaw Siles.” szövegű beírás,⁶ továbbá két kis festett címer. Az egyik (15 × 15 mm) fekete alapon sárga (arany?) keresztet, a másik (20 × 20 mm) kék alapon zöld hármashalomba szúrt két szarvat (?) ábrázol. Az utolsó meglevő lapon (68b) 18–19. század fordulója táján írt öt sornyi, latin nyelvű szöveg olvasható, amely a könyv számos sajtóhibáját emlegeti.

A kötet erős körülvagottsága eltüntette a lapszéli margón máshol felismerhető ponttűrákat, a papírnak a nyomtatókeretre történt felszúrásának nyomait.⁷ A most felbukkant példány papírjának vizsgálata alapján megállapítható volt, hogy vízjeleinek beosztása pontosan megegyezik az Országos Széchényi Könyvtárban és a prágai kötetben tapasztalhatókkal.⁸

Tisztázható volt a kötetben a korábbi összevetések során megállapított nyomdai változatok kérdése is. Az eddig felismert hét variáns ismertetése során elsőként reprodukáltat A-val, a másodikat B-vel jelölve⁹ az első (6a) A, a második (20a) B, a harmadik és negyedik (53a) hiányzik a kötetből, az ötödik (56a) B, a hatodik (57a) B, és a hetedik (68a) is B. változat.

Az első magyarországi nyomtatvány váratlanul előkerült és korábbról ismeretlen példánya természetesen felkeltette a régi nyomtatványokkal foglalkozó kereskedők és könyvtárak érdeklődését. A patinás müncheni régiségkereskedés Karl & Faber könyvekkel foglalkozó részlege előbb Karl & Hartung, majd legújabbán Hartung & Hartung (apa és fia) név alatt működik. 1990. május 15-én reggel zsúfolásig megtelt ennek helyisége. A korlátozott számú székeket előzetesen biztosítani kellett. A legigényesebb katalógusokat megjelentető hazai antikvárium tulajdonosa, Borda Lajos segítségével nekem is sikerült itt helyet kapnom. Az általunk feszülten várt 124. tétel árverése alig vett igénybe többet mint egy jó percet. A kikiáltó idősebb Hartung a katalógusban megjelölt 20.000 DM ár helyett 22.000-rel kezdte. A tíz százalékos felár annak volt a jelzése, hogy a cégnél írásos vételi ajánlat(ok) található(k). Az Országos Széchényi Könyvtár a bécsi Gilhofer céget bízta meg, hogy 60.000 DM-ban megadott felső határral igyekezzék megvenni a kötetet. A licitálás legelején még számos ajánlattevő volt: 35.000 DM-nál a müncheni Bayerische Staatsbibliothek, majd 60.000 a magyar nemzeti könyvtár is „elvért”. 90.000 DM-ig még mindig többen voltak versenyben, de ettől kezdve már csupán ketten. Ezek azután egymás között verték fel az árat. A nagymúltú londoni Quaritch-cég jelenlévő megbízottja talán az 1889. évi árverést kívánta megismételni, amikor is ők vették meg – akkor igaz 79 fontért – Earl of Hopetoun skót főnemes nevezetes gyűjteményének a *Chronica Hungarorum* példányát.¹⁰ A londoniak most 400.000 DM-ig tartották a licitet, de végül is Hartung ceruzája a telefonon át árverező ismeretlen 420.000 DM-ás ajánlata után koppant. A teremben előbb halk moraj, majd felcsattanó taps és bravó köszöntötte a nyomtatott könyvért Németországban eddig elért legmagasabb árat.

⁵ Lehetséges, hogy ez a figyelemfelhívást célozta, amelynek akkoriban bevett formája a kinyújtott mutatóujjas kézfej rajza volt.

⁶ A Hartung-cég katalógusának olvasata szerint a név „Gzuly”.

⁷ Vö. *Magyar Könyvszemle* 1989. 12–15.

⁸ Vö. *Magyar Könyvszemle* 1989. 6.

⁹ *Magyar Könyvszemle* 1988. 4–4.

¹⁰ Ugyancsak Bernard Quaritch volt az, aki ugyanakkor a Gutenberg-féle 42 soros Bibliáért 2000 fontot adott a Sotheby-cég árverésén. — *Magyar Könyvszemle* 1988. 116–117.

Tekintettel arra, hogy az árverező cég mind az eladótól, mind a vevőtől 15—15 %-ot kap, Hartungékat ennek kapcsán tehát nem kevesebb, mint 126.000 DM illette. A vevőt még további 7 1/2 % adó is terhelte, ami azonban visszatérítésre került, amint a kötetet Németországból kiviszik.

Az eladóról mindössze annyit lehetett megtudni, hogy egy idősebb hölgy, aki tehát 357.000 DM-t kapott kézhez. A vevőről eredetileg még ennyit sem árult el a diszkrét árverező cég. Idővel azután sejtette, hogy tengerentúli személyről van szó, aki tehát 483.000 DM-et fizetett a kötetért. De alig telt el ezt követően két hét, amikor is a New York-i Kraus cég európai megbízottja, a zürichi Helmut Schumann antikvárium kiküldöttje Budapesten járva eladásra kínálta — előbb a MTA könyvtárának, majd az Országos Széchényi Könyvtárnak — immár félmillió márkáért — tehát szinte a vételárárt — a *Chronica* fentiekben ismertetett példányát.¹¹ Miután Budapesten mind az Egyetemi Könyvtár, mind az Országos Széchényi Könyvtár őriz ebből az első hazai kiadványokból egy-egy példányt, ezért a mai viszonyok között szinte csillagászati összegért egyik hazai gyűjtemény sem vevő. Természetesen továbbra is élénk figyelemmel kísérjük, hogy vajon véglegesen hová kerül majd a kötet.

Nem lehet azt sem bizonyosan tudni, hogy honnan is bukkant fel most ez a példány. Elméletileg számításba lehetne venni, hogy talán az elpusztultnak tartott egykori braunsbergi (Kelet-Poroszország, ma Braniewo Lengyelországban) kötetéről van szó.¹² Miután egyrészt a lengyel kollégák tájékoztatása szerint ez a gyűjtemény teljes egészében elégett, másrészt a Münchenben elárverezett könyv semmi jelét sem viseli annak, hogy valaha is valamelyik közgyűjteményhez tartozott volna (pl. tulajdonbélyegzőnek még a nyoma sem látszik), magánkönyvtárra kell gondolni. A 15. századi nyomtatványok lelőhelyes világbibliográfiája, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* szerepeltet is ilyet: „Ehemals Heinrici (Leipzig)” formájában.¹³ Friedrich Georg Heinrici lipcsei evangélikus egyháztörténész professzor volt,¹⁴ akinek ősnymtatványait is feltárta Otto Günther a Lipcsében és Altenburgban őrzött 15. századi kiadványokról készített katalógusában. A budai *Chronica Hungarorum* is megtalálható benne,¹⁵ de lelőhelyként ott csak a lipcsei Egyetemi Könyvtár korábról már jól ismert kötete¹⁶ szerepel. Feltételezhető, hogy Heinrici (1844—1915) talán élete utolsó éveiben szerezte meg ezt a könyvet, amikor is Günther katalógusa már elkészült. Ez esetben, lévén ez az első hazai nyomtatványnak az egyetlen olyan példánya, amely az utolsó száz esztendőben még magánszemély tulajdonában volt, igen valószínű, hogy ez került — éppen röviddel a berlini fal leomlását követően — a müncheni árverésre. Az eladó idős hölgy korban Heinrici unokája lehet.

BORSA GEDEON

¹¹ A New York-i üzletember, Kraus úr valóban igen jelentős antikváriusi tevékenységet bonyolított le, különösen a legrégebbi könyvek területén. Ezzel kapcsolatos élményeit az előbb angolul, majd németül is publikált emlékirataiban örökítette meg. A cégalapító időközben elhunyt, az üzletet, amely továbbra is az ő nevét viseli, most veje Roland Folter úr vezeti. Ő is szemmel láthatóan súlyt helyez arra, hogy a nemzetközi antikváriusi piacon a legjelentősebb darabok közvetítésébe bekapcsolódjék. A könyvnyomtatás 550. évfordulóján tartott berlini Gutenberg-emlékülésen alkalmam volt vele erről beszélgetnem. Kérdésekre elmondta, hogy előzetesen nem szabott magának felső határt a licit során teendő legmagasabb árajánlatra: a könyvet mindenképpen meg kívánta vásárolni. Elismerte, hogy ebben döntő módon a cég presztízse sarkallta. Így jött ezután létre a patinás londoni vállallattal vívott ádáz licit során az említett, nemzetközi viszonylatban is rendkívül magas ár.

¹² *Magyar Könyvszemle* 1988. 120—121.

¹³ GW 6686.

¹⁴ *Magyar Könyvszemle* 1988. 122.

¹⁵ GÜNTHER, Otto: *Die Wiegendrucke der Leipziger Sammlungen und der Herzoglichen Bibliothek in Altenburg*. Leipzig 1909—1910. 558. sz.

¹⁶ *Magyar Könyvszemle* 1988. 97—98.

Lackner Kristóf könyvtárának maradványai. (Apponyi Balázs verses dedikációja) Ha Lackner Kristóf, Sopron tudós polgármestere, 1631-ben kelt végrendeletében nem tett volna említést könyvtáráról, ma jószerevével annak pusztaságát sem tudnánk bizonyítani a ránk maradt kisszámú adat és tárgyi bizonyíték alapján. Pedig a Lackner műveiben megnyilatkozó humanista erudíció alapja csak egy olyan gazdagon felszerelt könyvtár lehetett, amellyel nem egy kortársa rendelkezett, gondolok itt elsősorban az idősebb Faut Márk¹, Valamint Wigeleb Bálint kántor és tanító² hagyatéki leltárakból ismert házi bibliotékájára.

Lackner Kristóf először 1629-ben, betegsége idején fogalmazta meg végrendeletét, amelynek könyvtárát illető rendelkezésén halálakor, 1631-ben sem változtatott.³ Teljes könyvtárát, különféle kiváltság-leveleit, valamint egy maga készítette poharat ajándékozott az általa 1604-ben alapított Soproni Nemes Tudós Társaságnak (*Foederi Studiosorum Nobilium Semproniensium lego meam Bibliothecam, mei Doctoratus, Nobilitatis et Palatinatus Privilegia: poculum illud a me ipso fabricatum, etiam uti legatum apud dictum Foedus maneat*). A *Foedus Studiosorum*, német nevén *Studentenbund* tevékenységével több tanulmányban is részletesen foglalkozott Kovács József László⁴. A Társaság számadáskönyveinek vizsgálatából bizony elég lehangoló képet kapunk az itt felállított könyvtár sorsát illetően: bár a tanult vagy nemesi származású tagoknak egy-egy „alkalmas szerzőtől” (*idoneo auctore*) származó könyvet is be kellett szolgáltatniuk a Társaságba történő belépésükkor, a könyvtár sorsa mindvégig rendezetlen maradt. Ahogy maga LACKNER mondotta 1610-es buzdító beszédében (*Oratio exhortatoria ad Confoederatos*): a könyvek „inkább széjjelhordatnak és tönkre mennek, mint megőriztetnek” (*distrahuntur potius et currumpuntur, quam conservantur*).⁵ Ma egyetlen ebből a könyvtárból származó kötetet ismerünk, Lucanus Andrásnak, a latin iskola conrectorának (1610–12) ajándékát, amely — nem véletlenül — a soproni Berzsényi Dániel Gimnázium (volt Evangélikus Líceum) könyvtárában maradt fenn.⁶

Lackner tehát majdhogynem a bizonytalanra bízta könyveinek sorsát. Bár végrendeletében szerepelt egy záradék, melynek értelmében a Társaság feloszlása esetén könyvei és egyéb értékei — a privilégiumok kivételével — szálljanak a városi ispóhely szegényeire. Elképzelhető, hogy ez is történt: könyveit elárverezték, s a befolyt összeget a kórháznak juttatták. Ez esetben viszont várható Lackner könyveinek felbukkanása más hazai vagy külföldi könyvtárakból is.

A fenti végrendeleten kívül még egy apró adat van birtokunkban, amit V. Kovács Sándor közölt egy esztergomi feljegyzésből.⁷ Ebből mindössze annyit tudhatunk meg, hogy Alsólendvay Bánffy György 1594-ben Lackner-nek adományozta Kulcsár György Postilláit.

A levéltári források számbavétele után térjünk rá a fennmaradt anyag áttekintésére. Jelenleg három olyan kötetet ismerünk, melyek egyértelműen Lackner tulajdonát képezték. Ezek közül kettő megegyezik: sima pergamenkötés, rajta a következő *supralibros*: *C(hristophorus) L(ackner) I(uris) V(triusque) D(ictor)*, alatta évszám. Az egyik a Nemes Tudós Társaság előtt elmondott beszédeit,⁸ a másik pedig javarészt leveleinek és egyéb munkáinak másolatát tartalmazza.⁹ Ezenkívül még egy, jelenleg a Soproni Városi Múzeumban őrzött kötetabláról tudunk, melynek *supralibrosa* egyértelműen elárulja volt tulaj-

¹ Soproni Városi Levéltár, Inv. 1003/k—1. p. 36—47. (vö. KtF II, 11). A 212 tételből álló könyvtárról tömören ír Kovács József László: *Lackner Kristóf és kora*. Sopron, 1972. 54—58. A jegyzék feltünteteti Lackner két kölcsönzését is: egy *Biblia Latina*-t és egy *Chyroglyphia Parcerij* (!) c. hieroglifikus művet.

² Soproni Városi Levéltár, Prot. 1015/a—1. p. 67—70. (vö. KtF II, 21). A 102 tételből álló anyag elsősorban tartalmi szempontból érdekes. Szerepel benne pl. a rózsakeresztesek 1614-ben kiadott röpirata, a *Fama fraternitatis*. Zenei vonatkozású anyagát közölte BÁRDOS Kornél: Sopron zenéje a 16—18. században. Bp., 1984. 45—48.

³ Lackner végrendeletét több másolatban is őrzik a Városi Levéltárban. Én a következőt idéztem: Lad. I. fasc. 2. nr. 58. p. 6.

⁴ *Lackner Kristóf és kora*, 46—66. — uő.: A Soproni Nemes Tudósok Társasága, 1604—1674. Helikon 1971/3—4, 454—467.

⁵ A máig kiadatlan beszéd lelőhelye: OSzK Fol. Lat. 1643, fol. 37^r—59^r.

⁶ PEUCER, Casparus: *Commentarius de praecipuis divinationum generibus*. Servestae, 1591. (jelz.: D 136a)

⁷ *Könyvek és könyvjegyzékek a XVI. sz.-ból*. MKsz 1975, 67—68.

⁸ Ld. az 5. jegyzetet

⁹ Soproni Evangélikus Levéltár, 45. VI. B.

donosát.¹⁰ A felirat szövege a következő: *Dem/Edlen/Vesten/Fürsichtigen und Hochgelehrten Herrn Christoff Lackner/beeder Rechten Doctorn, und Stadt-/richter der königlichen Freystadt Oe-/denburg in Ungern is. Meinem Gün-/stigen herrn zu einem Glückseligen/Newen Jahr.* A kötés dátuma 1609, a középlemezen egy címerpajzs sávjai láthatók, de a többi rész már nem kivehető. Bizonyosan egy helyi compactor újévi ajándékáról van szó.¹¹

Ugyancsak adományképpen került Lacknerhez könyvtárának máig egyetlen, teljes egészében fennmaradt darabja. Kötetünk annak az Apponyi Balázsnak 1624-ben megjelent zsoltáraparafrázisait tartalmazza, akinek könyvdedikációit Jankovics József ismertette nemrégiben a *Magyar Könyvszemle* hasábjain.¹² Az itt következő verses ajánlás tehát újabb adalékkal szolgál Apponyi önkéntes könyvterjesztő tevékenységéhez.

Ad Nobilem atque Excellentem/Dominum Christophorum Lackner/Juris Utriusque Doctorem debitae/observantiae gratia/.

Poeta Poetae.

Ex studiis te nosco tuis, probo, laudo Minervam
Et dotis, referunt quas tua scripta, colo;
Non velim melius, mihi nosci detur ut a te
Notitiae, et primi pignus amoris habe.
Hinc noscis qui sim, studium(ue) probabis amicum
Et nosces Vatem, non tamen arte pari
Sed paribus studiis, pariterq(ue) Heliconis alumnus
Macte, pari studium par in amore fove
Nam(ue) paris studii concordia gignit amorem,
Ingenium et colitur fertile ab arte pari.
Sic me quem necdum Vatem celeberrime Vates
Novisti, ex studiis Nosse et amari velis.

Blasius Apponi
de Nagi Appon m. p.

A verses ajánlás legnagyobb érdekessége Apponyi szempontjából az, hogy ez az első nem prózai dedikáció, ami előkerült, valamint, hogy a katolikus főurak és egyházi emberek után most egy evangélikus vallású közéleti embert tisztelt meg könyvével. A fenti versből kiderül, hogy Apponyi és Lackner nem ismerték egymást személyesen, a zsoltárszerző csak Lackner műveit olvasta. Az ajánlást is a *költőnek* címezte (*Poeta Poetae*), bár LACKNER egyetlen igazi verseskötete, a *Salicetum Semproniense* csak 1626-ban, tehát két évvel Apponyi műve után jelent meg Bécsben. A jelek arra vallanak, hogy Lackner legsajátabb művének ezt a kis kötetet érezte, osztogatta is úton-útfélen.¹³ Elképzelhető tehát, hogy a dedikáció csak e verseskötet megjelenése után született.

Lackner Kristóf műveinek elterjedtségét eddig csak a soproni hagyatéki leltárak könyvjegyzékeiben követhettük nyomon. Nem meglepő, hogy kortársai, barátai házi bibliotékaiban rendre felbukkan egy-egy kötete. Apponyi Balázs dedikációja most a kutatás másik lehetőségére hívja fel a figyelmet: fel kellene mérni, hogy Magyarország és Erdély könyvtáraiban milyen mértékben találhatók meg munkái, s hogy azok kinek a tulajdonában voltak. E kutatás során nemcsak az elveszett Lackner-könyvtár ma még lappangó maradványait, hanem a tudós polgármester eddig ismeretlen szellemi kapcsolatait is felderíthetnénk.

GRÜLL TIBOR

¹⁰ Soproni Városi Múzeum, S 21. — A kötet ma az ún. Ritter-krónikát tartalmazza (ed. Paur Iván, 1874) és a múzeum kiállításán látható.

¹¹ Az 1607. IX. 19-iki *Tanácsjegyzőkönyv*ben pl. Joseph Pleiner nyomdász dedikál egy naptárat Sopron város vezetőinek. Lehet, hogy ebben az esetben is róla van szó.

¹² Apponyi Balázs könyvdedikációi. MKsz 1989/3, 278—283.

¹³ ld. Kovács József László: *Lackner Kristóf és kora*, 115—121.

A Mindenes Gyűjtemény és a felvilágosodás kori pedagógia kérdései. A 18. század végén kibontakozó magyar hírlapirodalom mellett az első magyar folyóiratok is élénk figyelemmel kísérték a kor neveléssel kapcsolatos eszméit. Míg az újságok inkább csak kisebb-nagyobb hírekben számoltak be a felvilágosodás híveit mindenhol fokozottan érdeklő pedagógiai problémákról; addig a folyóiratok már részletesebb cikkeket és tanulmányokat közöltek. A magyar nyelvű folyóiratokat megelőző, hazai német lapok közül különösen Kovachich Márton György *Merkur von Ungarn* (1786—1787) című folyóirata említésre méltó. Szerkesztője a lapot a korabeli hazai oktatásügy sajátos tájékoztató orgánumává tette, általa részletes információt kaphatott az olvasó az oktatásügy szervezetére, személyi összetételére, az iskolák és az egyetemek tevékenységére nézve. Részletesen közölte különböző tanügyi bizottságok jelentéseit is. Folytatásos cikksorozatban írta meg a szerkesztő a magyarországi új iskolareform határozatait. A folyóirattal tehát a Ratio Educationis rendelkezéseit igyekezett a hazai olvasók számára ismertté tenni; a hivatalos rendeletek szövegéhez a saját megjegyzéseit is hozzáfűzte.

A *Merkur von Ungarn* volt tulajdonképpen az első hazai tanügyi folyóirat. Bár a szerkesztő programja, a részletes bevezető tanulmány szerint egy sokkal szélesebb körű tudományos cél megvalósítását tűzte ki feladatul, a megvalósítás lényegesen szerényebb lett. Hiába keresünk a folyóiratban például pedagógiaelméleti írásokat, a lap tartalmának zömét az említett rendelkezések és statisztikák tették ki.

Ennek okát talán abban a felemáságban kereshetjük, amit Kovachich magatartása képviselt a tanügyi reformokkal kapcsolatban. A szerkesztő ugyanis, mint jozefinista, rokonszenvezett a Ratio-val, sőt a lap német nyelvét is azzal magyarázta, hogy a magyar nyelv a tudományok művelésére nem alkalmas, mert nem eléggé kiművelt és nem is általánosan ismert. Másrészt viszont, 1787-ben Kovachich is hatása alá került már némileg a nemesi ellenállásnak. Ezt bizonyítja pl. az is, hogy a folyóirattól a cenzúra több németellenesnek látszó cikket törölt. A szerkesztő lapkiadásai gondja mellett ez is oka lehetett annak, hogy a folyóirat csak két évfolyamot ért meg: 1787-ben megszűnt.

A nyolcvanas évek végén megszülető magyar nyelvű folyóiratok már a nemesi mozgalomhoz álltak közelebb. Ilyen volt az első hazai magyar nyelvű folyóirat, a *Magyar Museum* (1788—1793), amelyet Batsányi, Kazinczy és Baróti Szabó Dávid hozott létre, és ilyen irányzatot képviselt Péczeli József komáromi *Mindenes Gyűjteménye*. (1789—1792). De míg az első inkább irodalmi és világnézeti jellegű lap volt, az utóbbi általánosabb tartalmú, ismeretterjesztő folyóiratnak számított. A *Mindenes Gyűjtemény* többek között sokat foglalkozott nevelési problémákkal. Egyértelműen a nemzeti nyelvű kultúra és oktatás mellett szállt síkra. A szerkesztő igyekezett folyamatosan tájékoztatni olvasóit a legújabb külföldi pedagógiai eredményekről, fontosnak tartotta, hogy nevelési tárgyú könyveket ismertessen. Egy alkalommal pl. Hellenbak Károlyné: *Getreue Vaterweisung einer Mutter, an ihre einzige Tochter* című, 1763-ban Lipcsében megjelent könyvének magyarra fordítását szorgalmazta. A szerző Péczeli szerint igen

„jártas a kül' földi leg-nagyobb Tudósok Tillótson, Rousseau, Kámpe, Saltzman, Féder s' mások munkájukban. ... Valójában megérdemelné ez a szép s' hasznos és gyönyörűséggel oktató munka, ha valaki találkoznék Hazánk' Kedves Tudósi között a' ki azt született Magyar Kis-és Leány asszonykáink kedvéért Magyarra fordítaná, hogy minden édes Anya az abban adatott oktatás szerént nevelné Leányát.”¹

De ismertetett a lap egészen frissen megjelent külföldi szakmunkát is. Az 1789. dec. 2.-i számban Hofmann György Friderik: *Wie können Frauenzimmer frohe Mütter gefunder Kinder werden, und dabei gesund und schön bleiben?* című, még abban az évben napvilágot látott könyvéről írtak elragadtatással. A mű a nőnevelés kérdéseivel foglalkozik és rousseau-i alapokon áll. A szerző hangsúlyozza, hogy a nők elsőrendű feladata egészséges gyermekek világrahozatala. A gyermeket, életének első szakaszában az anyának magának kell táplálnia, gondoznia, nevelnie. Ha ezt elmulasztja az anya, a gyermek nem fejlődhet egészségesen a továbbiakban. A szerkesztő hosszú jegyzetekben utal Weszprémi István hasonló témájú, de még 1760-ban Kolozsváron megjelent: *A kised gyermekeknek nevelésekről való rövid oktatás* című művére. Hofmann könyvéről az a véleménye, hogy „meg érdemelné e' szép munka, hogy Hazánk' tudós Orvosi közt találkozná valaki, a'ki azt anyai nyelvünkre fordítaná.”²

¹ *Mindenes Gyűjtemény* 1789. I. Negyed 147.

² *Mindenes Gyűjtemény* 1789. II. Negyed 276.

Ugyancsak egy kortársnak, Eberhard Rochow brandenburgi földbirtokosnak nagy hírnévre szert tett iskoláját is ismerteti a folyóirat. A Tessedik Sámuelre is hatást gyakorló Rochow népnevelési reformkísérletéről egy útirajz, valószínűleg Anton Fridrich Büsching: *Beschreibung seiner Reise von Berlin über Potsdam nach Reckahn*. (Frankfurt—Lipese, 1780.) című műve alapján számoltak be. A folytatólagosan közölt írás részletesen szól a tanítás kérdés-felelet formájában történő módszeréről, a tanító személyiségéről, a felügyeletet gondosan ellátó földesúrról, aki a felvilágosodás szellemében törődött a népoktatással. A lap szerkesztője példaként állítja a hazai földbirtokosok elé Rochow kezdeményezését: „Ki-ki elgondolhatja, mely szerentsés változást szerezne ez az egész Országban, ha minden Földes-Urak olyanok volnának mint Rochow; ha az Oskolákra így viselnének gondot. . . Sok Földes-Urak pedig, a' mit sokszor csak egy estve el-bájoznak vagy kártyáznak, azon egy Oskolát építhetnének.”³

Ugyancsak a köznép műveltsége gyarapításának kérdésével foglalkozott a *Mindenes Gyűjteménynek* az a cikke, amelyet Kovács Ferenc Veszprém megyei mérnök írt. Ez a külföldet járt, művelt, irodalommal is foglalkozó szerző több hasonló témájú cikket is írt a lapba. Az elsőben „Nyelvünk és Nemzetünk pallérozása”-val foglalkozott. A könyv olvasást általánosabbá kívánta tenni, mégpedig úgy, hogy nép kezébe szívnóvalas és olcsó könyveket kívánt juttatni. A legsürgetőbb feladatnak „a falusi és városi apróbb oskoláknak más és jobb rendbe hozását” tartotta, mert ezek „a pallérozott társaságoknak nevelőházaik”. Szót emelt a latin nyelvű oktatás ellen és élesen bírálta a „jött-ment oltó Mesterek”-et. Azt javasolta, válogassuk meg azokat, akikre az ifjúság nevelését bizzuk. Nézete szerint minden falusi gyermeknek kell iskolába járnia, a szegényeket tanítsák ingyen. A tananyagból falun teljesen iktassák ki a latint és vegyenek be olyan tárgyakat mint pl. a magyar helyesírás, történelem, földrajz, gazdaságtan. Ő is, talán éppen Rochow hatására, a földesurak támogatására számít leginkább a reformok megvalósításában: „És ha kivált a Földes Uraságok is egy kevésbé mélyebben méltóztatnának ezen dologba belé tekinteni vagy tekintetni; mert kinek is tzelozhat az egynek-egynek nagyobb hasznára és diszére, mint a Földes Uraságoknak.”⁴

A magyar közvéleményt ez idő tájt erősen foglalkoztatta a Norma Regia körül kialakult vita. Az oktatásügyi szabályzatot 1784-ben II. József hagyta jóvá. A célkitűzés az volt, hogy az önálló Erdély területén egységes állami irányítás és felügyelet alatt álló iskolarendszert hozzanak létre a korábbi, felekezetek szerint széttagolt rendszer helyett.

A szabályzat általános része és a hozzá kapcsolódó rendtartás az 1777-es Ratio Educationis szellemét tükrözi, bár szövege azzal szó szerint sehol sem egyezik. Erdélyben egységesen kötelezővé kívánta tenni az anyanyelvi iskolára épülő 2 + 3 osztályos latin iskolát (gimnázium). A tantárgyak a következők: latin nyelv- és irodalom, történelem, földrajz, számtan, vallás. Ezek mellett, heti két órában elrendelték a görög nyelv oktatását is. A fő cél a latin nyelv tökéletes ismerete. A szabályzat kimondja, hogy a magyar nyelvvel is kell foglalkozni, erre azonban külön tantárgyat nem rendel. Meglepő, hogy természetismereti anyag alig kap helyet a tantervben. Általános célként jelöli meg az értelem kiművelését, a gondolkodás fejlesztését, az ítéletalkotás képességének kialakítását, az esztétikai érzék fejlesztését, a tudás utáni vágy felkeltését a tanulóknál. Ezek a felvilágosult célok azonban olyan túlhaladott oktatási módszerekkel párosulnak a szabályzatban, amelyek eleve lehetetlenné teszik a szép célok megvalósulását.

II. József a Norma Regia kiadásával egyidőben megszervezte az Erdélyi Tanulmányi Bizottságot, amelyben a katolikusok, a reformátusok és az evangélikusok képviselői egyaránt részt vettek. Az erdélyi protestáns iskolák azonban — mivel belső ügyeikbe való beavatkozásnak tekintették — egyértelműen és kezdettől fogva elutasították a Norma Regiát.

A norma körül évekig dúló vita a folyóiratok hasábjain is teret kapott. A *Mindenes Gyűjtemény* 1790. évi III. Negyedében a szerkesztő hosszasan kommentálja Kazinczy egyik beszédét, amelyet az író személyesen küldött meg a lapnak. Kazinczy ebben az időben (1786 óta) mint a kassai tankerületi iskolák felügyelője működött. Sokat foglalkozott az oktatásügy kérdéseivel, így a Normával is. Péczeli üdvözlő Kazinczy gondolatait: „... örömmel olvastuk, hogy a melyeket minden okos Hazafjak kárhoztatnak a Normában, ugyan azokat kárhoztatja ez az éles elméjű 's a' dolognak nem csak külső hártáját, hanem

³ *Mindenes Gyűjtemény* 1790. III. Negyed 198.

⁴ *Mindenes Gyűjtemény* 1789. II. Negyed 362.

belső valóságát néző Nagy Hazafi is.⁵ A beszéd alapeszméje, amelyet mindig és minden fórumon hangoztatott Kazinczy a nemzeti nyelv elsődlegességének kérdése. Itt is hangot ad annak a meggyőződésének, hogy „a Polgári és Törvényes dolgok magyarul folyhassanak ezentul... és hogy az apróbb és nagyobb Oskolákban Magyarul tanítsanak mindent.”⁶ Kazinczy oktatásmódszertani kifogásai anyanyelvi kiindulópontúak.

„Kárhoztatja azt, hogy hosszan könyv nélkül tanultatják meg a gyermekekkel, hogy kell az Át írni? Miből lesz az U. sat. meg pedig oly szókkal, mellyeknek tudásokra először mathesis vagy a föld mérésének tudása kívántatik. Még e'tsak tűrhető volna, de ez nagyobb, hogy a'Magyar gyermek Németül tanulja meg könyv-nélkül azt, hogy kell a Magyar Át írni. Két három levelet el-mond Németül ugy, hogy egy szót sem ért benne. Sir az emberben a lélek, amikor látja miképpen tétettnék így az Istennek okos teremtsései szajkókká s merő bolondokká. Ez az oka, hogy sok Szülék panaszkodnak, hogy a'Normában kevésre mennek gyermekeik; mert ész nélkül tanulják, a'mit tanulnak is.”⁷

A szabályzat alkotói szerint a német nyelv a felvilágosodást szolgálja. Péczelinek erről az a véleménye: „Nékünk sokba lesz a megvilágosodás, ha az által Nemzeti nyelvünk s bélyegünk (character) el-töröltetik... Ha az Oskolákban mindent németül tanulnak gyermekeink, és semmit se magyarul, ugy három nemzetség alatt el fog töröltetni mi Magyar nyelvünk és Nemzetünk.”⁸

A Mindenés Gyűjteménynek egy másik rövid híradásában arról olvashatunk, hogy Pozsonyban a teológusok oktatása és vizsgáztatása bizonyos tárgyakból magyarul folyt a tanév során. Ennek kapcsán a szerkesztő nem mulasztja el megjegyezni;

„Valóban kívánni lehetne, hogy a'mit a Pozsoni Semináriumban a nagy érdemű Professzor Urak már szokásba vettek; ugyan az gyakoroltatnék az apróbb oskolákban is. Ugy két három esztendeig a szegény paraszt gyermekek többre mennének a nekik szükséges Tudományokban, mint most hat esztendeig. Hogy a protestánsok a normától félnek, egyik fő oka az, mert látják, hogy az a Haza nyelvét és a Nemzetet el fogja törölni. Taníttatnának tsak mindenek Magyarul a norma szerint, s maradnának meg az Oskolák a régi vigyázók alatt; mindjárt könnyebben hajlanának hozzá.”⁹

1790 őszén arról tudósít a lap, hogy a megyegyűlésen (Komárom megye) — többek között — az oktatásügyre vonatkozóan is fontos döntés született, nevezetesen az, hogy „A' Norma vagy új tanítás módja meg-tiltatott. A Kom. Direktor Urnak meg-parantsolatott, hogy ezután tsupán Magyarul és Deákul taníttassa az Oskolákat. A T. Vármegyének parantsolatja szerint a Német nyelv sehol sem fog taníttatni.”¹⁰ A hírt nagy örömmel kommentálja a szerkesztő. Mint azt már oly sokszor kifejtette a lap hasábjain, ezúttal is leszögezi, hogy a nemzeti nyelvű oktatás a feltétele hazánk kulturális fejlődésének.

Ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódik Bertits Ferenc írása, amelyet a *Mindenés Gyűjtemény* folytatásokban közölt. A szerző megpróbál választ keresni arra a kérdésre: „Mitől van az, hogy ebben a meg-világosodott században is, ebben a minden- féle tudományoknak tavaszában is a mi Magyar Hazánknak Literaturája elő nem mehet?”¹¹ Nézete szerint kora oktatásügyének legfőbb hiányossága az, hogy az iskolázás korai szakaszában, de a későbbiekben sem szerettetik meg a gyermekekkel az olvasást, az irodalmat, a tudományokat. Hogyan is tehetnének ezt? Hiszen „a kezünkre bízottakat alig tanítottuk meg az AB abot és BA bát kiejteni, már erőszakosan kezdtük a fejekbe verni a latin grammatikát.”¹² Így nem is várható el — szögezi le a szerző — hogy az irodalom s a tudományok iránt érdeklődő, sőt esetleg ezeket művelő nemzedék nőjön fel. Az oktatásügy vezetőinek, az iskolákat irányító testületeknek, de maguknak a mindennapi pedagógiai munkát végző tanároknak is hatalmas a felelőssége az egész

⁵ *Mindenés Gyűjtemény* 1790. III. Negyed 168.

⁶ *Mindenés Gyűjtemény* 1790. III. Negyed 170.

⁷ *Mindenés Gyűjtemény* 1790. III. Negyed 169.

⁸ *Mindenés Gyűjtemény* 1790. III. Negyed 170.

⁹ *Mindenés Gyűjtemény* 1790. III. Negyed 35.

¹⁰ *Mindenés Gyűjtemény* 1790. III. Negyed 233.

¹¹ *Mindenés Gyűjtemény* 1790. IV. Negyed 174.

¹² *Mindenés Gyűjtemény* 1790. IV. Negyed 175.

magyarság jövőjének alakításában. Bertits az angol, a francia és a német példára hivatkozik. Ezek a nemzetek időben felismerték, hogy a nemzeti nyelven történő közoktatás az alapja a helyes irányú fejlődésnek, a nép művelésének, a tudományos és irodalmi élet virágzásának. Szerzőnk követeli:

„Adjunk a Hazai Nyelvnek elsőbbséget, melyet eddig Nemzetünk kárára egy idegen foglalt el, oltuk azzal az olvasásnak és tanulásnak szeretetét gyermekeink szívébe... Szaporítsuk hasznos és gyönyörködtető írásainkat azon nyelven, mely a Magyaroknak kényes, de nemes ízű szívét s száját leginkább ketségteti, és szemlátomást nevedni fog azoknak a számok, kik a tehetősebb lelkeket ébresztetni semmi ki-telhető uton módon se drágállják. Szabadítsuk ki a Deákság és más idegen nyelvek fogságából a kisded esztendőket, oldozzuk fel gyenge tehetségeiket el-viselhetetlen lántzaikból, eresszük, hadd futtathassák kényekre a Magyar pályán tüzes gondolatjokat, és rövid nap mulva tapasztalják, hogy a felséges elméknek s tsuda tehetségeknek szint olyan szülő Hazájok s dajkájok Magyar Ország, mint az Égnek akár mely boldog sarka alatt fekvő tartomány.”¹²

Az előzőekből kitűnik, hogy a felvilágosodás pedagógiai eszméi közül a nemzeti nyelven történő oktatás követelése és fontosságának kiemelése hazánkban különös hangsúlyt kap a 18. század utolsó évtizedében. Íróink, tudósaink minden alkalmat megragadnak, a legkülönbözőbb fórumok adta lehetőségeket is kihasználják a magyar nyelvű oktatás eszméjének népszerűsítése ügyében. Más, neveléssel-oktatással kapcsolatos felvilágosult gondolatok is helyett kaptak természetesen a lapok, így a *Mindenes Gyűjtemény* hasábjain is. Foglalkoztak írások a gyermeki természet alapvető jóságának eszméjével, a nevelésben vetett feltétlen hit kérdésével, korszerű erkölcsi és vallási elvekkel. Szóltak íróink a gyermeki lélek megismerésének szükségességéről, az ehhez igazodó oktatási-nevelési módszerek kimunkálásának fontosságáról és sok egyéb olyan kérdésről, amelyek ellepték a korabeli Európa filozófiai és pedagógiai irodalmát. Mégis, sajátosan a mi helyzetünkre jellemző módon, nálunk a nemzeti nyelvű oktatást követelő írások kerültek túlsúlyba. Mint láthattuk, a *Mindenes Gyűjtemény* pedagógiai vonatkozású írásai hűen tükrözik ezt a tendenciát.

FEHÉR KATALIN

Egy XVIII. század végi verseskönyv kiadástörténete. Molnár Borbála (1760—1825) saját korában igen népszerű volt, mára azonban szinte teljesen kikopott az irodalomtörténeti érdeklődésből is. Ennek tulajdonítható, hogy költői főművéről mindmáig hibás adatok vannak forgalomban. Az alábbiakban a könyvészeti adatok helyesbitéséhez kívánok hozzájárulni néhány adalékkal.

Petrik Géza bibliográfiája a következőt tartalmazza:

„*Molnár Borbála* munkái. 4 darab. (8-r.) Kassán, 1793. Fűskúti Landerer Mihály bet. 2. nyomtatás. 4 darab (8-r. 69, 176, 178, 152 l.) Pozsonyban és Pesten, 1794—95. Fűskúti Landerer Mihály.”¹¹

Gyakorlatilag ez az adat ismétlődik meg Szinnyeinél is, noha jól érzékelhető, hogy Szinnyei kézbe vette a kötetet, s nem egyszerűen átemelte Petrik címleírását:

„*Molnár Borbála munkái.* Kassa, 1793. Négy kötet (Versek. Ajánlás kelt: Sátoralja-Ujhelyben 1792. decz.; 2. kiad. Pozsony és Pest, 1794—95.)”¹²

E két legfontosabb bibliográfiai kézikönyv nyomán aztán ezek az adatok kerültek át a Molnár Borbálával foglalkozó, újabb életrajzi áttekintésekbe.³ Mindenképpen indokolt tehát a pontosítás.

¹¹ *Mindenes Gyűjtemény* 1790. IV. Negyed 182.

¹² Bibl. Hung. 1712—1860. Vol. II/2. 772.

² SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. IX. kötet.* Bp, 1903. 177. hasáb

³ Például: BENEDEK Marcell (szerk.): *Magyar irodalmi lexikon. II. kötet.* Bp, 1965. 262.; *Magyar költők, XVIII. század.* Vál. MEZEI Márta. Bp, 1983. *Magyar remekírók.* 929.; nem pontos az OSZK olvasótermi katalógusa sem, a Régi Magyarországi Nyomtatványok Tárának nyilvántartása pedig csak az első kiadás esetében helyesbített, a második kiadásról szóló katalóguscédulák önellentmondóak.

Molnár Borbála négy kötetes gyűjteményének első darabja: (MOLNÁR BORBÁLÁ [sic!] MUNKÁJI. ELSŐ DARAB. KASSÁN, FÜSKÜTI LANDERER MIHÁLY' BETŰIVEL. 1793). A kötetet ajánlás, majd egy ajánló vers vezet be, ennek dátuma: „[Sátor]. A[lja]. Újhely. December. 1792.” E kötetrel egybekötve található meg a második kötet az OSZK gyűjteményében éppúgy, mint az MTA könyvtárában (MOLNÁR BORBÁLÁ [sic!] KESERVEINEK MÁSODIK DARABJA. MELLY Kézfűlt 1792-dik Efstendöben Sátor-Alja Új-helyben mellyben befoglaltatik az Ő ÉLETÉNEK IGAZ TÜKÖRE [...] KASSÁN, FÜSKÜTI LANDERER MIHÁLY' [sic!] BETŰIVEL. 1793).⁴ Feltűnhet, hogy egyezik a keletkezésre utaló dátum (1792) és a megjelenés évszáma (1793). Ám további bizonyíték is van arra, hogy a két kötet azért van egybekötve, mert egyszerre jelent meg. A második kötet élén ugyanis nincs ajánlás; ráadásul a két kötet lapszámozása folyamatos: az első a 60. lapon ér véget, a másodikban található első kiírt lapszám pedig a 66. lap.

A harmadik kötet egy évvel később jelent meg (MOLNÁR BORBÁLÁ MUNKÁJI HARMADIK DARAB KASSÁN, FÜSKÜTI LANDERER MIHÁLY' betűivel. 1794). Itt a kötet élén ismét van ajánlás; a szerző láthatólag szimmetriára törekedett, amikor megkomponálta az irodalomba való belépését jelentő négy kötet. Ezt nemcsak az bizonyítja, hogy az első és a harmadik kötet élén vannak, a másodikban és negyedikben pedig nincsenek ajánló sorok. Jól érzékelhető a megfogalmazások azonos felépítése is. Az első kötet ajánlása ugyanis így szól: AZ ŰRNAK, | TEKÉNTETES, NEMZETES ÉS VITÉZLŐ | THURIKI | THURÁNSZKY LÁSZLÓ | ŰRNAK, | TEKÉNTETES ABA-ŰJ ÉS TORNA | VÁRMEGYÉK' | HITES TÁBLA-BIRÁJÁNAK. | NÉKEM | KÜLÖNÖS [sic!] KEGYESSÉGŰ | NAGY JÓ URAMNAK. Míg a harmadiké: AZ ASSZONYNAK | TEKINTETES NEMES ÉS NEMZETES | BARTZAY BARTZAY | BORBALA [sic!] ASSZONYNAK | NÉHAI | TEKINTETES NEM. ÉS VITÉZLETT | SZIGETI SZERENTSY FERENTZ UR | EL MARADOTT KEGYES ÖZVEGYÉNEK, | NÉKEM | KÜLÖNÖS KEGYESSÉGŰ JÓLTÉVŐ | ASSZONYOMNAK.

A harmadik kötet egyébként — ebből is következően — a negyedikkel tartozik össze szorosan, noha nem azonos évben jelentek meg (MOLNÁR BORBÁLÁ MUNKÁJI NEGYEDIK DARAB KASSÁN, FÜSKÜTI LANDERER MIHÁLY' betűivel 1795). Az OSZK példányában a két utolsó kötet egybe van kötve. A harmadik kötet előszava (Némely tudófitatok az érdemes Közönséghez) utolsó bekezdésében előre is utal a negyedikre: „Hogy pedig tsekély munkáimhoz Mesét-is egyelitettem: eről ezt jegyzem-meg lfor hogy ez nem mefe vagy loha meg nem történt dolog tellyességgel, mivel a' fzemély a'kit matériául felvettem esméretes volt előttem; ...” (9—10.) A negyedik kötetben pedig rögtön a címlap után, a 3. lapon kezdődik egy 96 lapos vers, amelynek címe: „Mesés Történetek”. Sőt ez a cím a harmadik kötet utolsó lapján is szerepel (178.), nem egészen őrszóként, hiszen annál beljebb olvasható, de mindenképpen ugyanazzal a funkcióval.

A második kiadás kérdése bonyolultabb, mint az elsőé. Az OSZK példánya egybekötve tartalmaz — mint második kiadás — négy kötetet, s innen eredhet a félreértés, hogy a teljes tomsz újbóli kiadására sor került. A kötetek áttanulmányozása azonban másról győz meg.

Az első kötet nyilvánvalóan megjelent még egyszer (MOLNÁR BORBÁLÁ MUNKÁJI ELSŐ DARAB. MÁSODIK NYOMTATÁS. POSONYBAN ÉS PESTEN, FÜSKÜTI LANDERER MIHÁLY költségeivel és betűivel. 1794). Ugyanígy a második kötet is; ez esetben ráadásul a cím is módosult kicsit (MOLNÁR BORBÁLÁ MUNKÁJI MÁSODIK DARABJA. MELLY Kézfűlt 1792-dik Efstendöben Sátor-Alja Új-helyben, mellyben befoglaltatik AZ Ő ÉLETÉNEK IGAZ TÜKÖRE. [...] MÁSODIK NYOMTATÁS POSONYBAN ÉS PESTEN, Fűsküti Landerer Mihály költségeivel és betűivel. 1794).⁵ A harmadik és negyedik kötetben azonban már nem szerepel a „második nyomtatás”-ra utaló kitétel, s arra is van bizonyíték, hogy e kettő — bár egybekötve található a második kiadású két első darabbal — a már leírt első kiadáshoz tartozik. Ugyanis a harmadik kötet első kiadása arról ismerhető fel, hogy téves a lapszámozása: a 191. lapszám után a 170. következik. Így maga a könyv 200 lapos, nem pedig

⁴ A kihagyott, [...] jellel jelölt részben egy vers található a belső címlapon, amely a címleírásához nem tartozik hozzá szorosan, ezért csak jegyzetben közlöm: „Szám ki-nyitám jajjal hogy Anyám fűlt; 's ím tsupa bajjal | Élttem tellyefedett: bűn' tüze mérgefedett. | Kezdetitől fogva fzmorú le-folyáfa zokogva | Terjede; vége felé kint 's nyavalyát hoz elé, | Míg-nem el-ér holtom 's hidegültt testem' fedi bółtom, | Hogy nyugalomra tefzik őt, noha férgék efzik.”

⁵ A kihagyott rész betű szerint egyezik a 4. jegyzetben közölt verssel.

178, ahogy Petrik leírta — a számok felecserélése azonban nem okoz zavart az olvasáskor, mert a szöveg folyamatos. Egy ilyen típusú hibát aligha lehet reprodukálni: ha ezt fedezzük fel a második kiadásként számon tartott kötetben, már szinte bizonyos, hogy ott az első kiadásról van szó.

A másik fontos érv a megjelenés évének vizsgálata lehet. Feltűnő, hogy az első két kötet másodjára ugyanabban az évben jelent meg (1794), mint a harmadik először. Nehezen lehetne máshogy elképzelni tehát a kiadástörténetet, mint a következőképpen: az első két kötet 1793-as megjelenése után 1794-ben jelent meg a harmadik, s ehhez a könyvhöz időzítve adták ki még egyszer a két előzőt, majd ezt követte egy évre rá a negyedik kötet. S hogy ez nem csupán logikai konstrukció, arra perdöntő bizonyíték is van: Molnár Borbála nyilatkozata.⁶ Ezt teljes terjedelemben idézem.

„Mivelhogy az én verseim, a' mellyeket ilyen tzim alatt adtam ki: *Mólnár Borbála Munkái. Első Darab.* Kassán Fűskuti Landerer Mihály betűível 1793, régen el-fogytanak, azonban főken kívánnák azokat meg-szerezni, el-végeztem magamban, hogy azokat újra, még pedig meg-bővítéssel, és tóldalékkal másodsor is ki-adjam; erre való nézve, a' kiknek kedve volna meg-szerzeni, várákózzanak addig, míg a' második ki-adás ki-jön a' sajtó alóll, és ne engedjék magokat meg-tsalattatni azzal a' hírem nélkül való ki-adással, (Nachdruckkal) a' melly Peften, Kassán, Po'sonyban árúltatik. A' minden kéttsegen kívűl van, hogy azok az *exemplárok* mind el-költek, a' mellyeket én nyomtattattam, és azok, a' mellyek most árúltatnak a' bółtokbaa [sic!], az én hírem 's akaratom nélkül való ki-adások. Ugyan tsak ez úttal, midőn az első 's második Darabot bővítéssel 's jobbítással ki-adni fázándékozom; az én munkáimnak harmadik Darabja is ki fog jőnni. Ezen Híradással kívántam az én Verseimet meg-szerzeni kívánókat egy felől, azoknak bizonyosan leendő második ki-jöveletek felől bizonyosokká tenni, más felől pedig hírem nélkül ki-jőtteknek vételektől, mint tőlem idegenektől, óltalmazni.

Sátor-Allya-Újhelly 27-dik Mártziusban.

Mólnár Borbála.”

A nyilatkozat jelentősége nemcsak abban áll, hogy eldönti a kérdést: létezett-e 1794-es második kiadása legalább a harmadik kötetnek? A pontosabb datáláshoz is segítséget nyújt: 1794. március 27-én tehát megjelent már a két kötet második kiadása, de csak ez után volt várható a harmadik kötet! Ami pedig az idézett szöveg értékelését illeti: nincs adat arra, hogy megjelent volna a „meg-bővítéssel és tóldalékkal” ellátott kiadás. Megkockáztatom a feltevést: maga a költőnő sem gondolta komolyan, hogy ez a — gyakorlatilag már harmadik — kiadás megjelenjen és vevőre találjon. Nem annyira szándékbejelentésnek, mint inkább burkolt reklámnak értelmezem a felhívást, a saját népszerűségét ily módon is csillogtatni akaró Molnár Borbála ügyes gesztusának. Nem vádolja — s nem is vádolhatja — a kiadót műveinek megcsonkításával, a szöveg megváltoztatásával: a második kiadás szinte betűhív képe az elsőnek, csak a kötetek lapszámozása változott (árulkodó, hogy Molnár maga is „Nachdruck”-nak minősíti a kiadást). Csupán azt jelenti ki, hogy híre és akarata nélkül jelent meg a két kötet; de hogy ez mennyire sántít, elég csak arra utalni: a szerző nem szakította meg a kapcsolatot a kiadóval, Fűskuti Landerer adta ki 1795-ben a negyedik kötetet is. Ilyenformán tehát Molnár Borbála fő műve egységes tipográfiával és méretben látott napvilágot.

SZILÁGYI MÁRTON

A budapesti Egyetemi Könyvtár jezsuita könyvjegyzékeinek drámakötetei. A XVI—XVIII. századi könyvkatalógusok feldolgozása során nagyon sok tudományág kutatói juthatnak hasznos információkhoz. Már az eddig kiadott könyvjegyzékek¹ is bizonyítják, hogy a könyvtártörténeti szempontokon kívül az irodalomtörténet, a szociológia, és — az iskolai könyvtárjegyzékek esetében — a neveléstörténet szempontjai szerint is feldolgozhatóak, sőt az iskolai színjátszás történetének kutatásában is felhasználhatók.

⁶ *Magyar Hírmondó* 1794. 680. (Tóldalék A' Magyar Hírmondónak Maj 9-dik napján, 1794-ben költt árkusához); erre a nyilatkozatra már Szigetvári Iván utalt, noha nem idézte, de az általa megadott lapszám teljesen téves (Gvadányi Helikoni köre. ItK 1917. 45.)

¹ Jelentős könyvtártörténeti kutatások folynak ma Szegeden. Pl. *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533—1657.* Bp.—Szeged, 1986. és további kiadványok.

A magyarországi iskolai színjátszás történetének eddig feltárt forrásai (annuae litterae-k, historia domusok, vizitációs jegyzőkönyvek, catalogus juventutisok stb.) a konkrét előadási adatok összegyűjtésében voltak a kutatók segítségére. Ezekből megtudhattuk az iskolai előadások helyét, idejét, az előadó osztályt, a darab címét, esetleg rövid tartalmát, a szereplők, a meghívottak, a rendező tanár nevét stb. Az előkerült, nyomtatott vagy kéziratos színlapok és drámaszövegek pedig magukról a darabokról: forrásaikról, a bennük tükröződő irodalmi hatásról, stílusról stb. árulnak el sokat.

Az iskolai könyvjegyzékek feldolgozása az adatok háttérének megrajzolását segíti. A katalógusokból kiderül, milyen volt a humán és a természettudományi könyvek aránya az iskolákban, a humán szerzőkön belül kik voltak a legnépszerűbbek stb. Szűkítve a kört, az iskoladráma-kutatásban a drámakötetek és a drámaelméleti művek vizsgálata a legfontosabb. A drámakötetek számbavétele, az általános következtetéseken túl (a szerzők ismertsége Magyarországon, területi, felekezeti különbségek, nyelvi megoszlás stb.) segít abban is, hogy pl. az adott iskola könyvtárában meglevő kötetek szerzői közül azonosítsuk az adatokban szereplő, ismeretlen szerzőjú darabokat, a bizonytalan olvasatú neveket, címeket pontosítsuk, a fordítások eredetijét megtaláljuk. Az elméleti művek pedig a drámaíró tanárok drámaelméleti műveltségéről, elmélet és gyakorlat viszonyáról adnak képet.

Az iskolai könyvjegyzékek fontossága nem került el a kutatók figyelmét,² sőt az iskoladráma-kutatásban is van példa felhasználásukra. Tomo Matič pl. Pozsega és Zágráb jezsuita kollégiumának drámaköteteire hívta fel a figyelmet,³ nálunk Staud Géza elemelte elsőként ilyen szempontból a soproni jezsuita kollégium könyvjegyzékeit, a drámaköteteket és a drámaelméleti műveket disszertációjának függelékében külön is felsorolva.⁴

Az Egyetemi Könyvtár Kézirattára gazdag anyagot őriz XVIII. századi kéziratos iskolai könyvjegyzékekből. A több mint hatvan katalógus nagyobbik része iskolai könyvtárakról készült: többségük jezsuita, de van köztük piarista, pálos jegyzék is.⁵

Ebben a cikkben 16 jezsuita kollégium könyvjegyzékének drámatörténeti vizsgálatáról szeretnék beszámolni. A jegyzékek 1773–1781 között, az abolíció következményeként készültek, tehát megközelítőleg azonos állapotot tükröznek.⁶ A felosztott rend vagyonának számbavételét Mária Terézia rendelte el. A könyvekről készült összeírások utolsó oldalát hivatalosan lepecsételték, és a kollégiumok igazgatói aláírásukkal is hitelesítették azokat. Annak, hogy ilyen nagyszámú kéziratos könyvösszeírás került az Egyetemi Könyvtárba, az az oka, hogy a jezsuita anyag egy részét, és így a rendházak és kollégiumok könyvtárait is, az Egyetemi Könyvtárba szállították, ahol többségük még ma is megtalálható.⁷ Az előzetes kiválogatás után beszállított könyvekről a könyvtárosok külön jegyzékeket készítettek, a vékony kis füzeteket, 4 kötetbe összefűzve a Kézirattár ma is őrzi, jelzete J 20.⁸

A 16 gimnázium, amelynek könyvtárjegyzékét átnéztem, jól reprezentálja a jezsuita oktatás egészét. A rend gimnáziumainak a számát Magyarországon nehéz pontosan meghatározni: egy-egy rövid időszá-

² Pl. SUGÁR István: *Az egri jezsuita könyvtár 1774-ben a rend felosztásakor*, MKsz 1981. Uő. az 1988-as noszvaji „Iskola-dráma és folklór” c. konferencián előadást tartott „Az egri jezsuita könyvtár drámakötetei” címmel. In: *Iskoladráma és folklór*, Debrecen, 1989. 35–41. 4 református kollégium könyvjegyzékeit tartalmazza a *Partiumi könyvesházak 1623–1730 c. kötet*. (Bp.—Szeged, 1988.)

³ Tomo MATIČ: *Knjižnice zagrebckoga, varazdinskoga, i pozeškoga kolegija i osječke misije*. Fontes et Studia Hist. Societatis Jesu in Finibus Croatorum, Sarajevo, 1940. 47–67.

⁴ STAUD Géza: *Az iskolai színjátékok Magyarországon*, Bp. 1980. Ak. Könyvtár Kt, jelzete: D 8724, 181.

⁵ *Catalogus librorum-manuscriptorum Bibliothecae Universitatis R. Scientiarum Budapestiensis*, Pars prima, Bp. 1889. 210–220.

⁶ Kivétel ez alól a nagyszombati, amit 1690-ben kezdtek el vezetni „ad corrigendum disordinem veteris catalogi”, és amelyről (valószínűleg terjedelme miatt) az abolíciókor nem készült külön másolat. Természetesen a könyvtárakról már korábban is készültek jegyzékek: az 1707-es sárospataki lelőhelye: Országos levéltár, jelzete: E 156107/50), amelyet a „Partiumi könyvesházak 1623–1730” a 89–93. oldalon közöl, vagy az 1727-es soproni, amely Pannonhalmán található, jelzete: 118 E. 9.

⁷ A soproni jezsuitáktól az Egyetemi Könyvtárba került könyvanyagot vizsgálta pl. PAJKOSSY Györgyné (cikke: *Ellebodius baráti körének könyvei*, MKsz 1983.)

⁸ Címe: *Elenchus librorum qui ex Bibliothecis infra specificatis, ductu indicis generalis selecti et ad Bibliothecam Regiae Universitatis Budensi transmittendi sunt*.

Város	Tanárok száma	Tanulók száma	Könyvek száma	Dráma-elm.	Dráma köt.	Össz.	Pld.	Jelzet EKvt. Kt.
Besztercebánya	3	152	4466	5	24	29	32	J 10/7
Buda	6	359	4515	4	21	25	30	J 10/2
Eperjes	3	279	904	6	12	18	18	J 10/4
Komárom	3	230	2150	4	20	24	24	J 10/3
Lőcse	3	240	1733	7	16	23	38	J 10/5
Nagybánya	3	263	1086	4	12	16	17	J 10/6
Nagyszombat	6	455	kb. 6500	10	34	44	71	J 2/1—2
Pozsega	3	141	1659	4	24	28	30	J 10/13
Pozsony	6	587	3095	13	34	47	76	J 10/10
Sárospatak	2	?	858	5	10	15	26	J 10/12
Sopron	6	306	2446	5	23	28	31	J 10/14
Szokolca	3	179	3035	6	22	28	73	J 10/17
Székesfehérvár	3	200	2233	3	23	26	38	J 10/1
Trencsén	3	182	1975	4	16	20	27	J 10/18
Zágráb	6	304	3126	12	33	45	48	J 10/20—21
Zsolna	2	?	973	5	4	9	10	J 10/15
				97	328	425	589	

kon belül is szűntek meg és alakultak iskolák, másrészt ugyanazt az iskolát egyes kutatók gimnáziumként, mások elemi iskolaként definiálják. Ebből adódóan a szakirodalomban meglehetősen eltérő adatok szerepelnek.⁹ A könyvjegyzékek felvételi idejéhez legközelebb eső, 1773-as állapotot vizsgálva Szilas László S. J. tanulmányát vettem alapul.¹⁰ Eszerint 1773-ban a rend 41 középfokú iskolájában összesen 8105 diák tanult az osztrák—magyar rendtartomány magyarországi területén. A 41 középfokú iskola közül 10-ben hat osztályban folyt a tanítás, 6 ill. 5 tanárral. 20 gimnáziumban 5 osztályban tanultak, 3 tanár vezetésével, tehát összesen 30 olyan iskolájuk volt, amelyben retorikát és poétikát is tanítottak. Ebből a 30 „teljes”, (vagy későbbi nevén „nagy”) gimnáziumból pontosan 14, tehát majdnem a fele, szerepel a vizsgálatban. Rosszabb az arány a másik csoport, a 11, kisebb létszámú, 1-2 tanárral működő nem teljes gimnázium esetében, hiszen közülük csak kettőnek a könyvjegyzékét tudtam megvizsgálni. Igaz, ezeknek az iskoláknak a könyvtára is jóval kisebb volt, mint az első csoporté, s a kötelező tankönyveken kívül egyéb (pl. drámaelméleti) műveket nemigen használtak. A tanulói létszámot tekintve is elég széles körűnek tűnik a minta: a vizsgált 16 gimnázium között 100-nál kisebb létszámú, és majdnem 600 fős gimnázium egyaránt van. A 16 gimnázium nagyobbik fele felső-magyarországi, így a területi eltéréseket csak kevésbé lehet számba venni (kivétel ez alól az osztrák—magyar rendtartományhoz tartozó, de teljesen eltérő kulturális hatásokat tükröző pozsegai és zágrábi könyvjegyzék. A 16 könyvjegyzék közül 5 másolat: az 1778-ban készített besztercebányai, székesfehérvári, eperjesi, az 1780-as pozsegai és az 1781-es komáromi könyvjegyzéket a könyvtár őrei, Kovachich Márton György (1744—1821), Wagner Károly (1732—1790) és Schönwisner István (1738—1818) másolták le 1781-ben.

A katalógusok beosztása, terjedelme különböző. A legrészletesebbekben, pl. a zsolnaiban, feltüntették a könyvek szerzőjét, címét, a megjelenés helyét és idejét, a kiadót, a könyvek méretét, kötésének módját, és azt, hogy hány példány volt belőlük. Van olyan jegyzék is, pl. a nagybányai, amelyben csak a szerző, a cím, a méret és a darabszám szerepel. A táblázatban kurzívval szedett városok könyvjegyzékeinek első lapján nem a kollégium, hanem a rendház szerepel tulajdonosként: Zsolnán és Sárospatakon valószínűleg

⁹ HETS J. Aurelián a XVIII. század közepéről 38 jezsuita iskolát sorol fel, közülük 34-et tart gimnáziumnak, a többi csak latin iskola (*A jezsuiták iskolái Magyarországon a XVIII. sz. közepén*, Pannonhalma, 1938. 12—14.). STAUD Géza 45 jezsuita iskola színjátékainak adatait közli 1561—1773 között (*A jezsuita iskolai színjátékok forrásai I—III*. Bp. 1984—88.)

¹⁰ SZILAS, Ladislaus: *Die österreichische Jesuitenprovinz im Jahre 1773*. Archivum Historicum Societatis Jesu, Roma, 1978. 315—316.

nem is volt külön iskolai könyvtár (a sárospataki iskolai könyvtár felmérését bonyolítja a református kollégium könyvtárának bekebelezése majd visszaadása is).¹¹ Székesfehérvár és Komárom esetében a könyvek nagy száma és a könyvtár jellege¹² is azt valószínűsíti, hogy a jegyzék az iskolai könyvtár könyveit (is) tartalmazza, Eperjes és Nagybánya esetében viszont kellett lennie egy bővebb könyvjegyzéknek is, hiszen a tanulók létszámához képest a könyvek száma kirívóan alacsony.

Az adatgyűjtésnél a könyvek két csoportját vettem figyelembe, az általános költészetelmélettel, és ezen belül a drámaelmélettel foglalkozó, és az egy vagy több drámát tartalmazó köteteket. (Bizonyára voltak kéziratos drámakötetek is a könyvtárakban, erre utal néhány kiadási hely és évszám nélküli cím is). Ezek a könyvek a katalógusokban különböző címszavak alatt szerepelnek: „libri humanistici”, „humanistae”, „poetae”, „comici-tragici” stb. A jegyzékek egy része csak betűrendes felsorolást tartalmaz, többségükben azonban a latin nyelvű könyvek tematikus bontásban, és azon belül betűrendben vannak felsorolva, míg a többi könyv a jegyzék végén, csak a nyelve szerint csoportosítva került a listára. Így pl. Besztercebányán kb. 1500 latin nyelvű munkát sorol fel a jegyzék, tartalom szerint, 10-nél több csoportban, ezt követi 706 német, 115 olasz, 112 magyar, 106 szláv, 68 francia, 25 görög, 18 spanyol, 6 héber nyelvű kötet. Ez megnehezíti a pontos adatok gyűjtését, hiszen a nem latin nyelvű drámaköteteket tematikus felsorolás nélkül nehéz kiválasztani, és az is előfordul, hogy ugyanaz a kötet a tematikus és a nyelv szerinti felsorolásban is megtalálható. Eltér ettől a gyakorlattól a nagyszombati könyvjegyzék: ebben a szerzők szerinti betűrend a meghatározó, és ezen belül következik a tartalom szerinti lebontás.

A vizsgált területhez tartozó könyvek száma elég kicsi eltéréseket mutat: a 3 tanáros, 150-300 fős kollégiumokban az elméleti művek száma 3 és 7 között volt, a drámaköteteké 12 és 24 között. Az 5 legnagyobb kollégium közül kettőben (Buda, Sopron) ehhez hasonló értékeket találunk, míg a nagyszombati, pozsonyi és zágrábi könyvtárban kiugróan magas mindkét kategória könyveinek száma (10-13 elméleti mű, 33-34 drámakötet), ami nem meglepő, hiszen ezekben a városokban felsőfokú tanintézmény (egyetem, ill. akadémia) is működött. A szakolcai magas példányszámnak is ez a magyarázata: a város (Győr mellett) a jezsuita tanárképzés egyik központja volt. Összesítve: könyvtáranként átlag 6 drámaelméleti és 24 drámakötetet találunk, összesen tehát 30-at. A drámaelméleti művek alacsony számát az magyarázza, hogy bár (a főleg jezsuita) elméletirók gyakorlati tanácsokat is adtak a drámaíró tanároknak, számukra mégis sokkal nagyobb hasznót jelentettek a drámaszövegek: ezeket változtatás nélkül is előadhatták, fordításokat készíthettek belőlük, vagy mintául használhatták őket saját iskoladrámájuk megírásához. Természetesen nemcsak az iskolai könyvtár kötetait használhatták fel a repertoár kialakításában: jelentős volt a kölcsönként darabok száma is. Staud Géza pl. 7 olyan szerzőt említ a soproni előadásokat elemezve, akiknek a darabjait játszották ugyan, de az iskola könyvtárában nem voltak meg.¹³ Mind a hét megtalálható viszont a vizsgált 15 könyvjegyzék valamelyikében. Azért sem volt szükség több drámaelméleti műre, mert egyrészt, a drámaírók közül többen darabjaik előszavában drámaelméleti nézeteiket is összefoglalták,¹⁴ így sok az átfedés a két kategória között, másrészt, ahogy a ránk maradt nagyszámú kéziratos tanári jegyzet is bizonyítja,¹⁵ a jezsuita tanárjelöltek komoly drámaelméleti képzést, és jól hasznosítható jegyzetanyagot kaptak Szakolcán, Győrben, Leobenben vagy Grazban, a repetentia humaniora keretében.

¹¹ Partiumi Könyvesházak, 84–88. A XVII. század végén, a XVIII. elején a pataki református kollégium kétszeri elköltözésével a két könyvtár anyaga többször is keveredett.

¹² Az EK Kt-ban J10/8-J10/10 jelzettel nemcsak a kollégium, hanem a rendház könyvjegyzéke is megtalálható Pozsonyból. A rendház könyvtárában kb. 1200 tételyi könyv volt, nagyrészt hittudományi munkák, lelkigyakorlatos könyvek (érdekes kivétel egy 1678-as Calderon kötet!), ellentétben az iskolai könyvtár sokszínűbb, a tankönyveket is tartalmazó anyagával, s a kétféle jelleg jól látható.

¹³ STAUD, i. m. 181. A felsorolt szerzők: Carpanus, Neumayer, Cygne, Caussin, Pontanus, Mauris-perg, Cellot. Ez utóbbinak Sopronban is megvolt 3 drámája, csak nem önálló kötetben, hanem a *Selectae PP. Soc. Jesu Tragoediae* c. gyűjteményben.

¹⁴ Ilyen pl. Masenius és Le Jay.

¹⁵ Néhányat ismertet közülük Szabó Flóris (*A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanítóképzőjében*, ItK 1980.)

1. Drámaelméletek

Csak azokat az irodalomelméleti műveket vettem itt figyelembe, amelyeknek drámaelméleti fejezete vagy hosszabb utalása van. Arisztotelész *Poëtika* és Horatius *Ars poetica* c. művét nem sorolom fel a táblázatban, mert mindkét alapmű (általában a szerzők összes munkáját tartalmazó kiadásban), több példányban is, a könyvtárak alapvető könyvei közé tartozott. A szerzők nevét latinos alakban közlöm, a kötet címe után az első kiadás évét adom meg, mivel a könyvtárakban levő különböző kiadások felsorolása nagyon sok helyet venne igénybe. Ebben a táblázatban is helyet kaphatott volna 2 nagy jelentőségű jezsuita teoretikus, Masenius és Le Jay, de a világos áttekintés érdekében a drámaszerzők között sorolom fel őket.

Szerző, cím	Könyv- tár	Pld.	Város
Moesch Lukács (1651—1701): <i>Vita Poetica sive Poesis docens</i> , 1693.	5	8	Komárom, Nagyszombat (2), Székesfehérvár (2), Trencsén, Zsolna (2)
Cygne, Martin du (1619—1669): <i>De arte poetica libri II</i> . 1664.	5	6	Eperjes, Lőcse, Nagyszombat (2), Pozsony, Szakolca
Fabritius, Georgius (1516—1571): <i>De re Poetica</i> , 1560.	4	5	Nagyszombat, Pozsega, Pozsony (2), Zsolna
Pontanus, Jacob (1542—1626): <i>Poeticarum institutionum libri III</i> . 1594.	3	5	Nagyszombat, Pozsony (3), Zágráb
Balbinus, Bohuslav (1621—1688): <i>Verosimilia humaniorum disciplinarum</i> , 1668.	3	4	Lőcse (2), Pozsony, Trencsén
Jouvancy, Joseph de (1643—1719): <i>Institutiones Poeticae</i> , 1726.	2	3	Székesfehérvár, Zágráb (2)
Donatus, Alessandro: (1584—1640) <i>De arte Poetica</i> , 1631.	2	2	Komárom, Szakolca
Scaligero, Giulio Cesare (1484—1558): <i>Poetices libri septem</i> , 1561.	2	2	Eperjes, Sopron
Viperano, Antonio (1530—1610) <i>De re poetica</i> , 1579.	2	2	Nagyszombat, Sopron
Frischlin, Nicodemus (1547—1590): <i>Res Poetica</i> , 1596.	1	3	Pozsony (3)
Vossius, Johannes (1577—1649): <i>Poeticarum institutionum libri III</i> . 1647.	1	1	Lőcse
Aler, Paul (1656—1727): <i>Praxis Poetica</i> , 1702.	1	1	Szakolca
Neumayer, Franz (1697—1765): <i>Idea Poeseos</i> , 1751.	1	1	Szakolca
Boileau, Nicolas (1636—1711): <i>Oeuvres</i> , ¹⁶ 1713.	1	1	Besztercebánya
Diomedes (i. e. IV. sz.) <i>De arte grammatica</i> , 1495.	1	1	Besztercebánya

Két kéziratos munka is szerepel a katalógusokban (valószínűleg jóval több lehetett): „*De comoedia et tragoedia liber scriptus*” (Sárospatak), és „*Observationes Poetae et Oratoriae*” (Buda). Ez utóbbi címmel több kéziratos kötet található ma is az Egyetemi Könyvtár és az OSZK Kézirattárában.¹⁷ Ahogy a táblázatból látható, az elméleti művek egyharmada XVI. századi, többségük XVII. századi, és csak két mű reprezentálja a XVIII. századot. A XVII—XVIII. századi elméletírók a protestáns Vossius, a piarista Moesch Lukács és Boileau kivételével mind jezsuiták.

¹⁶ Az *Art Poétique* c. tanköltemény 1674-ben jelent meg, a táblázatban szereplő évszám a besztercebányai kötet kiadási évét jelzi.

¹⁷ EK Kt, jelzete: F 33; OSZK Kt, jelzetük: Quart. Lat. 3041, Quart. Lat. 3271.

2. Drámakötetek

Klasszikusok:¹⁸

Szerző, cím	Könyv- tár	Pld.	Város
Terentius: Comoediae	13	48	Besztercebánya, Lőcse (4), Komárom, Nagybánya, Nagyszombat (12), Pozsega, Pozsony (15), Szakolca (2), Székesfehérvár, Sopron (3), Trencsén (3), Zágráb (3), Zsolna
Seneca: Tragoediae	12	41	Besztercebánya (3), Eperjes (2), Lőcse (2), Nagybánya (3), Nagyszombat (7), Pozsega, Pozsony, Sopron (3), Szakolca (2), Székesfehérvár, Trencsén (4), Zágráb (2)
Plautus: Comoediae	5	12	Eperjes (2), Nagyszombat (6), Lőcse (2), Szakolca, Zágráb
Euripidész: Tragoediae	4	9	Nagyszombat (5) görögül és latinul, Lőcse, Sopron (2) görögül, Pozsony
Szophoklész: Tragoediae septem	4	7	Lőcse, Nagyszombat, Pozsony (2), Sopron (2) görögül, Lőcse, görögül és latinul
Arisztophanész: Comoediae	3	4	Lőcse, Nagyszombat (2), Sopron
Aiszkülosz: Tragoediae septem	1	2	Sopron (2)
XVI—XVII. századiak			
Simeons, Joseph Anglus (1593—1671): Tragoediae, Tom. 5, 1638.	14	25	Besztercebánya, Buda (4), Eperjes, Lőcse (3), Komárom, Nagybánya (2), Nagyszombat (2), Pozsega, Pozsony (3), Szakolca, Székesfehérvár, Trencsén (2), Zágráb (2), Zsolna
Avancinus, Nicolaus (1612—1686): Poesis Dramatica, I—IV. 1655—1669.	13	30	Besztercebánya (2), Buda (2), Eperjes (2), Komárom (2), Lőcse (3), Nagyszombat (3), Pozsony (2), Sárospatak (2), Szakolca (3), Székesfehérvár (3), Sopron (4), Zágráb, Zsolna
Masenius, Jacob (1606—1681): Palaestra eloquentiae ligatae, Dramatica Pars III. 1657.	9	16	Eperjes, Komárom, Nagyszombat (5), Nagybánya, Pozsony (2), Pozsega, Sopron, Szakolca, Zágráb (3)
Caussin, Nicolas (1583—1651): Tragoediae sacrae, 1621.	9	11	Besztercebánya, Buda, Lőcse, Nagyszombat, Pozsega, Pozsony (2), Szakolca (2), Székesfehérvár, Zágráb

¹⁸ A klasszikusoknál a kiadási évet nem közlöm. Terentiusból 1540—1747 között 12 kiadást, Senecából 1522—1754 között 12 kiadást, Plautusból 1516—1729 között 6 kiadást, Euripidészből 1544—1597 között 7 kiadást, Szophoklészről 1546—1597 között 4 kiadást, Arisztophanészből egy 1542-es és egy 1575-ös kiadást tartalmaznak a katalógusok.

Szerző, cím	Könyvtár	Pld.	Város
Bidermann, Jacob (1578—1639): <i>Ludi theatrales sacri</i> , 1666.	6	7	Besztercebánya, Buda, Nagyszombat, Sopron, Trencsén, Zágráb (2)
Giattini, Giovanni (1601—1672): <i>Tragoediae</i> , 1682.	4	8	Besztercebánya (2), Buda (3), Nagyszombat (2), Székesfehérvár
Cygne, Martin du (1619—1669): <i>Comoediae</i> XII. 1679.	4	5	Nagyszombat (2), Szokolca, Székesfehérvár, Trencsén
Balde, Jacob (1603—1668): <i>Opera poetica omnia</i> , Tom. VI. <i>Dramatica</i> , 1729.	4	4	Nagybánya, Nagyszombat, Pozsony, Székesfehérvár
Rue, Charles de la (1643—1725): <i>Tragoediae duae</i> , 1722.	3	4	Nagyszombat, Szokolca (2), Székesfehérvár
Corneille, Pierre (1606—1684) <i>Tragoediae</i> ¹⁹	3	4	Nagyszombat (2), Szokolca, Zágráb
Molière (1622—1673): ²⁰ <i>Comoediae quator</i> , 1698.	3	3	Nagybánya, Pozsega, Zágráb
Frischlin, Nicodemus (1547—1590): <i>Comoediae</i> , 1583.	3	3	Besztercebánya, Lőcse, Zágráb
Guarini, Battista (1538—1612): <i>Il pastor fido</i> , 1605.	2	2	Sopron, Zágráb
Rettenbacher, Simon (1634—1706): <i>Selecta Dramata</i> , 1683.	2	2	Buda, Szokolca

Ezek mellett még kb. húsz drámaíró munkái voltak meg egy-egy könyvtárban. Közülük néhány:

Scipio Carteromachus (1466—1515): *Comoediae* (Zágráb), Melancthon, Philipp (1497—1560): *Comoediae et Tragoediae* (Pozsony), Schoepper, Jacob (1515—1554): *Comoediae et tragoediae sacrae* (Zágráb), Tucci, Stefano (1540—1592): *Tragoediae* (Komárom), Calderon, de la Barca (1600—1651): *Comoediae*, 1698. (Pozsony).

A felsoroltak mellett nagyon népszerű volt egy XVII. századi drámagyűjtemény is, a *Selectae PP. Soc. Jesu tragoediae*. 1634-ben jelent meg Antwerpenben, 6 szerző (Donatus, Stefanio, Malapert, Petau, Liben, Cellot) darabjait tartalmazza. 10 könyvtár katalógusában szerepel, összesen 13 példányban.²¹

¹⁹ Emellett az 1710-es kiadás mellett a másik két kötet címe: *Theatrum gallica*, 1747, *Poemata Dramatica in tom 5*, 1748. Szokolcán csak egyetlen Corneille drámát őrzött a könyvtár, az *Atila Hunnorum Rex* c. 1668-as darabot.

²⁰ Mindhárom Molière kötet francia nyelvű. A nagybányai *Comediae quator* mellett egy *Comoedia-rum*, 1698 (Zágráb) és egy „comedies serieuses et comiques” (1708) című kötetet találtam a katalógusokban.

²¹ Besztercebánya, Buda (2), Eperjes, Lőcse, Nagyszombat, Pozsega, Sopron, Szokolca (3) Trencsén, Zágráb.

XVIII. századiak

Szerző, cím	Könyvtár	Pld.	Város
Claus, Anton (1691—1754): Tragoediae Ludis Autumnalibus, 1753.	8	10	Besztercebánya, Komárom, Nagybánya, Nagyszombat, Pozsega, Szokolca (3), Székesfehérvár, Trencsén
Exercitationes theatrales, 1750.	5	5	Eperjes, Besztercebánya, Székesfehérvár, Trencsén, Zágráb
Le Jay, Gabriel-Francois (1657—1734): Bibliotheca Rhetorum, Liber dramaticus, 1725.	8	10	Buda, Komárom, Lőcse, Nagyszombat, Pozsega, Pozsony, Székesfehérvár (3), Zágráb
Neumayer, Franz (1697—1765): Theatrum asceticum, 1747.	4	5	Eperjes, Nagyszombat, Székesfehérvár (2), Trencsén
Tragoediae, 1748.	3	6	Nagyszombat (2), Székesfehérvár (3), Trencsén
Porée, Charles (1675—1745): Tragoediae, 1745.	6	11	Besztercebánya, Komárom, Nagybánya, Pozsony, Sopron, Szokolca (5)
Carpanus, Giuseppe (1683—1762): Tragoediae sex, 1745.	5	6	Komárom, Nagybánya, Pozsega, Szokolca (2), Zágráb
Jób Gábor (1693—1759): Fides in Regem et Patriam seu: Georgius de Esztorás. . . 1727.	5	5	Besztercebánya, Komárom, Nagybánya, Nagyszombat, Pozsega
Metastasio, Pietro: (1698—1782) Opera Drammatica, 1743.	4	9	Pozsega, Szokolca (németül és olaszul), Székesfehérvár (4), Zágráb (2)
Friz, Andreas (1711—1790): Tragoediae duae et totidem dramatica, 1757.	4	9	Lőcse, Sopron, Szokolca (6), Székesfehérvár
Világhi István (1705—1740): Arsinoe tragoedia, 1730.	3	3	Besztercebánya, Komárom, Pozsega
Maurisperg, Antonio (1678—1748): Dramata, 1730.	2	2	Pozsega, Zágráb
Kolczava, Karel (1656—1717): Exercitationes Drammaticae, 1703.	2	2	Komárom, Nagyszombat
Weitenauer, Ignaz (1709—1783): Tragoediae autumnales, 1758.	2	2	Eperjes, Komárom
Illei János (1725—1794): Három szomorújáték, 1767.	2	2	Eperjes, Komárom

A XVIII. századiak között is vannak olyan kötetek (bár kisebb számban, mint a XVII. századiaknál), amelyek csak egyetlen könyvtárban voltak meg:

Ilyen pl. Kereskényi Ádám (1713—1777): Ágostonnak megtérése, 1758. (Nagyszombat), Gottsched, Johann Christoph (1700—1794): Dramata Germanice, 1746. (Szokolca), Bohus, Andreas (?—1720): Instabilis Fortuna lusus (Nagyszombat), Contucci, Contuccio (1688—1768): Jaddeaus tragoedia, 1730. (Pozsega), Ringhieri, Pompeo Ulisse (1721—1787): Il vitello d'oro, 1756. (Pozsega).

Az ilyen, ritkán előforduló művek esetében nagyon nehéz a bizonytalan olvasatú neveket megfejtteni (a katalógusokra általában jellemző, hogy nagyon rossz a nevek, címek helyesírása, sok a másoló általi címadás, rövidítés), nehéz azonosítani a szerzőt, a kötetet. Kb. 15 tételnél ez nem is sikerült: ezek címe legtöbbször csak műfaji és nyelvi megjelölést tartalmaz, pl. Dramata dialectica (Zágráb), Dramata per musica (Pozsony), Tragoediae Germanice (Szokolca). A drámaköteteknél is ugyanolyan magas a jezsuita művek aránya, mint az elméletek esetében, a XVIII. századi szerzők pl. (Metastasio kivételével) mind a rend tagjai.

A táblázatokba foglalt drámaelméleteken és drámaköteteken kívül, még három olyan csoportja van a katalógusokban számba vett könyveknek, amelyeket, ha áttételesen is, de az iskolai színjátszásban is felhasználtak.

Az első csoport az eblémagyűjteményeké, amelyek a színdarabok színpadra állításában, a jelmezek, díszletek kialakításában nyújtottak támpontot a rendező tanárnak. Nálunk a gazdag emblematicus irodalomból, a jezsuita könyvtárakban, Andrea Alciatus: *Emblemata* c. 1577-es műve volt a legnépszerűbb (eperjesi, pozsonyi, soproni, szokolcai könyvtár). Mellette Zsámboki János: *Emblemata* (1564) és Cesare Ripa: *Iconologia* (1613) c. műve (az előbbi Sopronban és Zágrábban, az utóbbi Komáromban volt meg), és Masenius: *Speculum Imaginum Veritatis occultae* (1664) c. munkája (Lőcse, Szokolca) szerepel a jegyzékben.

A könyvek második csoportja a drámaíró tanár szövegformálási, stilisztikai gondjain segített: a költői szótárak kész kifejezéseket, metaforákat soroltak fel (a klasszikusoktól), a különféle költői tárgyak poétikus kifejezésének megkönnyítésére. Kilenc könyvjegyzékben is megtalálható közülük Joannes Dekeins: *Observationes poeticae veterum et recentiorum poetarum*... (1688),²² hasonlóan népszerű volt a Flavissae poeticae, sive thesaurus elegantiarum poeticarum c. 1657-ben kiadott kötet is (hat könyvjegyzék).²³

Nem hagyhatók figyelmen kívül a harmadik csoporthoz tartozó, retorikai művek sem, hiszen a drámaíró tanárok a tárgy kiválasztásában, a dialógusok, monológok megformálásában a retorika szabályait alkalmazták, s ezeket a szabályokat gyakorolták az iskolai színjátszáshoz nagyon közel álló deklamációk alkalmával maguk a diákok is.

Ennek a könyvtárnak nagy hányadát kitevő, Arisztotelész, Cicero, Quintilianus, Soarez és még sok más szerző (Jouvancy, Caussin, Neumayer, Le Jay stb.) műveit számtalan kiadásban és példányban tartalmazó gazdag könyvcsoporthoz a vizsgálata azonban — a retorikatanítás szempontjait is figyelembe vevő — hosszabb tanulmányt igényelne.

PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA

Szigethy Mihály könyvnyomtató levelei Aranka Györgyhöz. Aranka György munkássága során több ízben került kapcsolatba nyomdászokkal, a korszak nevesebb könyvnyomatóival. Míg például a bécsi nyomdászokkal erdélyi ágensei útján tartotta a kapcsolatot, az erdélyi nyomdászok legtöbbjével személyes ismeretségben volt, hiszen a kolozsvári székhelyű Kéziratkiadók Társaságának tagjaként, a marosvásárhelyi székhelyű Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság agilis vezetőjeként különböző kiadványok, köztük tudományos jelentésű kötetek megjelentetését szorgalmazta. A két társaság tartós jövőjébe vetett hittel lépett kapcsolatba a korszak kiemelkedő nyomdászaival. Nem rajta múlt, csak a korszak sanyarú körülményein, hogy a gazdag tervek közül igen kevés válhatott valóra. A gazdag kézirattermésből csak kevésből lett nyomtatott könyv — e kevés nagyobb része Aranka György egyéni alkotásai, a kevesebb a két társaság tagjainak munkáiból került ki.

Aranka György hanyatló korszakában — 1806-ban került kapcsolatba Szigethy Mihály nagyváradi könyvnyomdással. Szigethy Mihály ekkorra már bizonyos ismertségre tett szert, hiszen ekkor már több mint két évtizedes nyomdász gyakorlattal rendelkezett. A nyomdászatot Webernél tanulta Pozsonyban,¹ több városban megfordult, majd 1787-ben került segédként Debrecenbe, ahol a papi szeminárium nyomdájában dolgozott, majd a városi nyomda vezetőjeként Marosvásárhelyre jelentkezik nyomdásznak, kísérlete azonban nem jár sikerrel. 1804-ben megvásárolta a diószegi néhai nyomdász Medgyesi Pál nyomdafelszerelését,² amelyet alaposan átalakítva, kibővítve — új betűtípusokkal gazdagítva Nagyváradon akart működtetni.

²² Buda, Komárom, Nagyszombat, Nagybánya, Pozsega, Pozsony, Szokolca, Székesfehérvár, Zágráb.

²³ Nagyszombat, Székesfehérvár, Zágráb, Zsolna.

¹ *Magyar Könyvszemle* 1902. 134.

² *Magyar Könyvszemle* 1901. 364—386.

Szigethy Mihály 1806-ban, a nagyváradai nyomdász pályafutásának kezdetén örömmel vállalja el Aranka György költői műveinek kinyomtatását,³ s bízik benne, hogy a tudós társaság munkáit is ő nyomtathatja majd.

Szigethy Mihály Arankához írott három válaszelevele sok részletkérdésbe enged betekintést: önéletrajzi adatokon túlmenően a levelekben bő adatokat találunk a könyvnyomtatás praktikus kérdéseire vonatkozóan: s nem mellékes az sem, hogy egy-egy kötet előállítására vonatkozó költségvetési tételek vallanak arról, hogy jelentős anyagi áldozatokkal járt a könyvkiadás szerzőre, kiadóra egyaránt.

Szigethy Mihálynak a XIX. század eleji Nagyváradján komoly konkurenciával kellett megküzdenie, minthogy nem az egyetlen helyi nyomdaként működött. A helyi nehézségeknek, és nem Szigethy egyéni kudarcának tudható be, hogy nagyváradai évei nem bizonyultak tartósnak: néhány év múltán Szigethy Mihály nevével, mint miskolci könyvnyomdással találkozhatunk.

Aranka Szigethyhez írott levelei ismeretlenek, viszont az Aranka hagyatékából a három Szigethy levél mellett kiegészítésként, vagy akár függelék gyanánt közölhetjük Bujánovich Lukács nagyváradai, Arankához írott levelét, amelyben a véghez vitt megbízatás, a közvetítés eredményeiről számol be Arankának.

1.

Szigethy Mihály levele Aranka Györgyhez

N[agy]Váradról 4^k Maji 1806.

Méltóságos Császári s Kir[ályi] Tanácsos Ur, s. a. t.

Kegyelmes Uram!

Maros-Vásárhelyen letelepedett Compactor Debreczeni István Sógoromnak 5^k Martiusban irrt s hozzám bocsátott atyafiságos Levelét, ugyanazon Hónap 16 kánn vévém; annak utóljánn volt Szerentsém olvasni a M[é]l[t]osá[gy]os Urnak tulajdon Írását; ide N[agy]Váradra Professor Tertina Mihály Kezébe a Nyomtatás végett kiküldött verseit hogy által vévén, annak kinyomtatásáról környüállásosann tudósítsam a M[é]l[t]osá[gy]os Urat; de Tertina Ur⁴ Budára felküdvén a Censura alá, ekkoráig semmit sem tudott felöle mondani. Tegnep tehát, adpróbalva hozzám hozta a Tiszt[ele]tes Professor Ur, és ma az általnézésére egy kis időt nyervén, kötelességemnek tartom a M[é]l[t]osá[gy]os Urat mindjárt a leg-első Postánn tudósítani e szerint:

1° Minthogy a Typographiát tsupánn a magam tehetségéből állítottam fel: és mig azt végre hajthatam, hét esztendeig a Házmnépét ezen drága időbenn a készből kellett minden kereset nélkül fenn tartanom: azért most szegényebb vagyok, hogy sem a magam költségénn nyomtathassak valamit.

2° Ha valami munkát, valamelyik Erdemes Auctor Ur hozzám méltoztatik küldeni a kinyomtatásra, azt is ugy válalhatom fel, hogy a Nyomtatásért esendő pénznek carciter felét előre kezemhez vehessem; valamint én is a Betüöntőnek és a Papirostsinálónak mindenkor tartozom előre letenni Felpénzü, különbenn semmit sem kapok.

3° A nyomtatáshoz hozzá foghatok ezen Hónap 15 kénn, mert akkor vagy három Legényem is érkezik.

4° Betüim és Nyomtató Papirossaim vagynak Szépek s a betüim mind ujjak. Dolgom is van elég: de mivel a dolog napról-napra szaporodik; azért kívánok Legényeket is szerezni; kik is elérkevénn, a Tit. Tudós Magyar Társaság Munkájának kinyomtatására is ígérem magamat.

5° A Nyomtatás Taxája attól függ, hogy milyen nagyságú betüikkel, milyen formába és hány Exemplárba nyomtatódik valami Munka? P. o. Hogy világosabban írjak a Sub/: ide zárt darabot a milyen betüvel méltoztatik a M[é]l[t]osá[gy]os Ur látni, ilyen nel in 8° ord. jó Nyomtató Papirossra kinyomtathatok

³ Aranka György *Elme-Játékjai*... Nagy-Várad, 1806.

⁴ Terina Mihály (1750. k.—1808) nagyváradai főgimnáziumi tanár, az erdélyi magyar nyelv-művelő társaság tagja. Műveit latinul írta

500 Exemplart árkussát az Alphabetum szerint számlálván is s. a. t., a mennyi árkus leszsz, annyi R[én]forintért. Nevezetesen ezen T[iszte]l Tertina Urtól a megnézésre általvett *Elme Játékjait*; a mint hozzá vetettem leszsz circiter tizenkét árkus; és ha kívánhatnék in 8° ord. 500 Exemplarbann kinyomtatni; esne érte 144 Rhénus-forint. — Ha pedig 1000 Exp. kívántatnék, akkor árkussáért kellene már nem 24 hanem csak 20 Rhénusforintot, 1500-ért nem 30 hanem csak 27 Rhénusforintot, 2000-ért nem 40, hanem 36 Rhénusforintot, ezért van már az, hogy valami könyvből, mentül többet nyomtatnák, annál oltsóbbra lehet egy Exemplárnak árrát szabni, és még is több haszna van a Nyomtatatónak, mintha kevés Számut sokonn adja.

Én csak az elmúlt Pünkösztör, az-az most a jövő Pünkösztre leszen Esztendeje hogy ide N[agy]Várad-ra jöttem a Tekintetes Nemes Vármegye Parantsolatjából lakni; az előtt valami 19. Esztendeig Debreczenben laktam a N[emes] Város Typographiájának Provisora lévén. — Még mikor Pozsonyban az Inasságból kiszabadultam 1787-benn, akkor hivott engemet oda Zilai Sámuel⁵ nevű és oda Professornak mert Tiszt[ele]tes Férjfiú. De akkor Debreczennél tovább nem mehettem; hanem hogy ott a Város Hivataljáról lemondhattam Patikárius Ördög István Komám Uramtól hallván M[aros]Vásárhelynek s nevezetesen a Méltóságos Nagy Urnak is híret reá adtam magamat Feleségestől elfogunk menni és odavaló Typographus fogok lenni, erről irtt Ördög Ur; választ vévén ex offio hivat a Typographiának általvételére. Melyre most Szent György Napkor múlt 2 Esztendeje, hogy bémentem, és jelentettem is magamat a Tiszteletes Professor Uraknál, de máig sem tudom mitsoda Fatális dolog volt az, hogy még csak nem is úgy Szóltak hozzám, mint kellett volna. Tudakoztam a Nagy Méltóságú Gróff Teleki Mihály⁶ és a Méltóságos Nagy Urat is; de azt felelték, hogy egyik sints az olyan nagy urak közül a Városonn, hanem a Mezei Jóságokbann laknak, és csak akkor jönnek bé, mikor Consistoriális Gyűlés van. Én osztán a Typographiáról való opiniomat Tiszteletes Borosnyai Urnál⁷ hagytam, ki is fogadta, hogy mihelyt consistoriális Gyűlés leszsz, bemutatja és a választ elküldi, de mind ekkoráig is jön. Azt observáltam valamennyire, hogy ha a mostani színes máskálással telyes tiszteletet rendkívül tudtam volna tselekedni, talán jobban felkaptam volna Tiszteletes Professor Uraimék előtt: de meg kell vallanom nagy szerentséltenségemre, hogy a kiben olyat tapasztalok, azt is természetel utálok. Elég az, hogy Maros-Vásárhely sokkal jobban tetszett mint Kolozsvár és más sok Magyar Országi Városok is; de a megtekintése 40 Rhénusforintomban került s menet; és még sem lehettem odavaló Typographus. Azért hát, ha ottan nem lakhatom is, tiszta szívből igyekezem az odavaló Titulált Urnak tehetségem szerint szolgálni. — Melynek alázatos jelentésével, magamat Kegyes Uri Gratzijába ajánlván, maradtam mindenkor tisztelettel a Méltóságos Nagy Urnak

alázatos tisztelő szolgálja

Szigethy Mihály N[agy] Várad Privilegiált Könyvnyomtató.

2.

Szigethy Mihály levele Aranka Györgyhöz

N[agy]Váradról 16^k Junii 806.

Méltóságos Consiliárius Ur, s.a.t.!

A Múlt Péntekenn estve 6 óraker vettem érdemess Uri Levelét egész tisztelettel, milyen nem kevésre tsudálkoztam, hogy annyira késett. Ma tehát az első Posta napon alázatos Tudósítasomat irom a Méltóságos Urnak ekképpen:

1° A nyomtatás árrát a leg-illendőbb módon tettem fel, mert itt az ordinaré Nyomtató Papirosnak sem vesszük kötését 4 Rhénusforint 45 krajcár alatta. Mindazonáltal olyan Papirossat választok hozzá, a mely tisztességes leszen, ha mindjárt 6 Rhénusforintba kerül is.

2° Az ordin. Formánál szükségképpen nagyobbnak kell nékie lenni a versek kedviért.

⁵ Zilahi Sámuel (+1800) a marosvásárhelyi református kollégium tanára

⁶ Teleki Mihály, gr. (?—1826) Lajos és Bethlen Kata fia, Marosszék fő királybírája

⁷ Nem tudni, hogy Borosnyai Lukács György (1744—1802) erdélyi református püspökről, vagy pedig Borosnyai Lukács Simon (1731—1802) marosvásárhelyi református lelkészről van-e szó?

3° Azt is megtslekszem, hogy a Méltóságos Ur kívánsága szerint 12 Exemplárért szép Író Papirosra fogok nyomtatni.

4° A Méltóságos Ur Orthographiája nékem nagyon tetszik, és magam lévén a correctora, éppen úgy corrigálom, mint az Írás vagyon; de ha lehet, és méltóztatik a Méltóságos Ur is helybe hagyni, szép lenne ha a mely szó után vocális betű következik, s az a szó ennen végződik, ott az *n* betűt dupláznánk, p.o. *Ebbenn a nemébbenn a* versnek s.a.t. Már ittenn akarátja ellen is vét, *nn* mondódik a nyelv által. — De érdemes Leveléből is observálom a duppla *nn* betűket a Méltóságos Urnak.

5° Az idevaló Uraságok kedvéért vagy 200 Exemplárral bátorlódok többet nyomtatni, a Méltóságos Ur kegyes engedelme szerént.

6° Itt is azonn instálom alázatosann a Méltóságos Urat, hogy a megirtt 144 Rh[énus]forintok minél előbb kezemhez küldeni méltóztasson, mert oly szegény vagyok a betűim kész pénzzel való fizetése miatt, hogy már most a Legényeket is alig fizethetem. Bártak vagy két nyomtató Legényem jönné valahonnan, mindjárt meginditanám a második Sajtómat is. Öt-5 Rhénusforintot adok nékik. Hetenként, és még is szűk a Legény; és ezen fizetést pótloim ingyen qvártélyal és 2 Rhénusforintért Hetenként kösztadással.

Mely alázatos jelentésemmel, magamat hűséges szolgálatjára ajánlván, maradtam mindenkori tisztelettel a méltóságos urnak

alázatos szolgálja
Szigethy Mihály

N.B. Azért írák a pénzt magam kezébe küldeni, hogy most is egynéhány forintok az én részemre Tertina Urnak küldöttek, s ő elköltötte, és már most nem tud fizetni.

Aranka írása: Szigethy Válaszoltam 4 July. Nyomtasson 500 zal többet s adjon nekem 50-et reá.

3.

Szigethy Mihály levele Aranka Györgyhöz

N[agy]Váradról 14^a Augusti 806.

Méltóságos Nagy Ur!

A szorgos dolgaik nem engedik hogy bőven írjak. Tehát rövideden jelentem alázatosan, hogy 30^a Junii a.c. T. Bujánovits Ur^a kezembe adott Kilentzvenhat = 96 Rhénusforintokat azzal a szóval, hogy többet Méltóságod nem küldött, és minthogy a Méltóságod Levelébenn ki nem volt a pénznek mennyisége téve, tartóztam elhinni. — De 15^a Julii vévén Postáról Méltóságodnak Levelét, abból értem, hogy mind a 144 Rhénusforintot méltóztatott által adni. T. Bujánovics Urnak. Azt ugyan modotts a T. Ur, hogy Augustusbann a Méltóságos Gróff Csáky Házánál az Inspector Ur kifogja fizetni, de az Inspector Ur nem tud felőle semmit is. — Ez nékem elég hátramaradást tsinált, mert sem betűt, sem papirossat nem kapok, ha tsak előre pénzt nem küldök nékik. A mely Papirosra a Munkát kezdettem, annak kötése a vecturával 6 Rh[énus]forintokba kerül; még pedig úgy készitenek valamely Papirossat, ha summásan committál az Ember nékik: s ezért három árkusnál többet nem készithettem el, mivel Papirosom olyan egyforma több nints. Még pedig készülhet egy kevéssé várni kell. Hanem már 3 Hete hogy várom, és rövid időnn elérkezik. Ha tsak lehet, a jövő Dienesi Debreczeni Vásárra elfog készülni. Egy Exemplár kerül a Méltóságos Urnak mintegy 17 krajcárjába; tehát 40 krajcáron lehet adni, és a haszon a szerént leszsz, a mint a Munka fog kellendő lenni, már ha 3. s 4. ezer elkene, úgy volna szembe tűnőbb haszon rajta, de mivel így kevés, a haszon is ahoz képpett van. Én Száznál többet nem mertem reá tenni, ha abból is ötvenet Méltóságodnak adok, úgy nem érdemli hogy az hátra lévő árkussait continuáljam. Ez tsak próba és ha kelendő fog lenni, én is Hivatalombann öregkedvén, azonnal reimprimálom, s már

^a Bujánovich Lukáts közvetített Aranka és a nyomdász között. Arankához írott levelét lásd a mellékletben

akkor Méltóságodnak is tudok hasznot hajtani. — Azt is megfontolás nélkül fogadhatom, hogy 12. Exemplart Író Papirosra a magam pénzénn nyomtatok; mert Kontzák tsak 12 garasonn kell már most fizetnem. — De minthogy megfogadtam, szavamat megtartom. — De Méltóságodat is alázatosann kérem, méltóztasson végére járni, hogy hátra maradt 48 Rhénusforint hová lett?

Melyeknek alázatos jelentésével magamat kegyes Gratiájába ajánlván, maradtam mindenkori tisztelettel a Méltóságos Nagy Urnak

alázatos szolgálja
Szigethy Mihály

a kinyomtatott árkusokból küldök egyet-egyet t.i. a nyomtató papirosonn.

Aranka írása: Válasz. Typogr. Szigethy.

4.

Bujánovich Lukáts levele Aranka Györgyhez

Méltóságos Assesor Ur!

Különös szerencsémnek tartom, hogy Méltóságos Urunk én reám bizott dolgait végbe vihettem; ugy mint nékem adott 96 R[hénus]forintot a Nyomtatásért Szigethy Urnak által adtam, a mint rola költ menedek Levél annak idejében meg mutattya; mi több kívátnék méltóztassék tsak reám bizni, nem léssen abban semmi fogyatkozás. A Nyomtatás még ugyan el nem kezdődött, hanem a fent említett Könyvnyomtató meg igéri, hogy Augustusnak végéig a Munka egészen készen léssen. Ha bizonyos okokra nézve Septemberben kellene bé mennem, magammal el hozom. Azon az elől járó Beszédbenn jelentett hiba meg fog jobbitni. Correctorra a Méltóságos Urnak most nintsen szüksége, mert a könyvnyomtató jó Magyar lévén, a Correctiot magára váltoita, és azon fog igyekezni, hogy Méltóságos Urnak Orthographiáját megtarthassa.

Tertina Urnak viszsza küldött Bétsi Annaleseket is által adattam, azon is leszok, hogy a kívánt könyveit a Méltóságos Ur viszsza kaphassa: ugy látzik mintha a T[ekintetes] Ur szeretne másíknak munkáival nem tsak kérkedni, hanem magának hasznát is hajtani, ezért jonak lenni nem itélem vele valamit közleni, vagy ő általa szereztetni, mert utollyára tsak kárt val a Méltóságos Ur, jobb pedig ha más kárán, mint magunkén tanulunk.

Tovább tészem a Méltóságos Ur az emlékeztetőjében emlékezetet bizonyos a Groff Gyulay Horváth országi Bánrol irt versekről; én azokat nem láttam, ámbár jól emlékszem, hogy valami olyast a Méltóságos Urnál olvastam volt. Hogy történt ez a hiba én meg nem magyarázhatom, sajnálom azomban, hogy azok nélkül kell szűkülkednem, mert noha nálunk sokan nem tudnak magyarul, mindazáltal azok az új versek mint a személyre mint a Tárgyra nézve mindnyájunknak kevesek lettek volna. Ha tehát ugy fog tetzeni, méltóztassék egy Exemplart utánnam Kupára (?) küldeni. Többnyire tapasztalt Szivességében ajánlott, különös tisztelettel vagyok Méltóságos Urnak

alázatos igaz szolgálja
Bujánovich Lukáts

N[agy]Váradon 1° Julius Napján 1806.

A Méltóságos Groff Bey Aszszony eo Nagyságával a Lovak eránt alkura nem mehettem, mert rész szerént igen drágán tartotta eo Nagysága, rész szerént tsak levelezés által kéntelen voltam az én vélekedéseimet meg magyarázni; ha ő Nagyságával személyesen beszélhettem volna, nem mondom, hogy végbe nem ment volna az alku. De a mint szoktunk mondani quod differtur non anfertur, s azért méltóztassék az én nevemmel alázatossan tisztelni ő Nagyságát, és engemet jövőendő időkre nézve.

ENYEDI SÁNDOR

Egy szegedi lapalapítási kísérlet 1881-ben. A szegedi Móra Ferenc Múzeum irodalomtörténeti gyűjteménye — Csongor Győző gyűjteményéből — őriz egy *Szerződést*, amelyet 1881. március 24-én a Traub B. és társa cég kötött Pósa Lajossal és Kulinyi Zsigmonddal. A lila tintával írott, a szerződő felek aláírásával hitelesített okmány, mely részletesen szól a *Magyar Újság* címen megindítani szándékozott szegedi lap kiadásának anyagi, szervezeti és személyi föltételeiről, több szempontból is fontos. 1. Legfontosabb hozadéka az, hogy — ilyen jellegű, publikált források híján — ez a szerződés szolgál fontos információkkal nagy vidéki városunk, Szeged nyolcvanas évekbeli sajtóviszonyairól, pontosabban arról, milyen háttére volt a lapalapításnak akkor. Kiderül belőle, mennyi fizetés járt egy főszerkesztőnek, egy belső munkatársnak, milyen munkafeltételek között dolgozhattak, milyen példányszámot tekintettek már elfogadhatónak stb. 2. Kiderül a dokumentumból az is — s ez sem érdektelen —, milyen volt a lap kiadójának és szerkesztőjének jogviszonya: mit várt el s mit adott a kiadó. 3. S végül az sem feledhető, a szerződés Szeged sajtótörténetének megírásához is szolgál adatokkal.

Érdemes tehát közzétennünk a szerződés szövegét, amely — betűhív közlésben — a következő:

Szerződés.

Melyet egyrészt Traub B. és társa szegedi cég, más részt Pósa Lajos és Kulinyi Zsigmond a következőkben kötnek:

1. Traub B. és társa cég mint kiadó — Pósa Lajos mint felelős szerkesztő és Kulinyi Zsigmond mint főmunkatárs egyetértő közreműködése mellett f. évi május 1-től kezdve „Magyar Újság” czim alatt politikai, társadalmi és irodalmi függetlenségi irányú napilapot indít meg Szegeden, mely vállalatra nézve szerződő felek a következő föltételekben állapodnak meg:

2. A lap megindításához szükséges 10500 frtnyi cautiót Pósa Lajos felelős szerkesztő nyújtja és kötelezi magát, hogy e részben a kötelező intézkedéseket idejekorán, tehát még a lap tényleges megindulása előtt meg fogja tenni.

3. A lap tulajdona és hasznai, u. m. előfizetési, egyes eladási bevételek, hirdetési és nyílttéri közleményi díjak egyedül Traub B. és társa céget illetik. Ugyane cég vállalja el ezért a lap kiadásával és adminisztrálásával járó összes költségeket és teendőket, kötelezván magát a f.évi április hó 20-ika és május elseje közt megjelenendő két mutatóvényszámot öt-öt ezer példányban kiállítani és szétküldeni, továbbá a lap elterjedése érdekében mindig és állandóan a lehető legmesszebb ható intézkedéseket megtenni. A kiadó cég vagy ennek jogutódja ezen kívül egyenes kötelezettséget vállal a megindítandó lapot minden körülmények között 1882. évi ápril 1-ig kiadni, és erre az időre terjedőleg Pósa Lajos szerkesztőnek évi 1200 frt, szóval egyezerkétszáz frt, Kulinyi Zsigmond főmunkatársnak 1000 frt, szóval egyezer forint évi fizetést kötelez, mely a nevezettek részére f. évi ápril 15-től majus 1-ig terjedőleg fél hónapra, azon túl pedig mindig havonként előre lesz a kiadó cég által folyóvá teendő. E fizetések azonban, mihelyt a lap nyolczszáz megfizetett példányban elkel, a szerkesztő részére 1500 frt, szóval egyezeröttszáz forintra, a főmunkatárs részére pedig 1200 frt, szóval egyezerkétszáz forintra lesznek emelendők a kiadó cég által. Ezen fölül pedig a kiadó cég az ezer megfizetett példányon túl akár előfizetés, akár egyes eladás útján elkelt lapok árának egy harmadrészét, negyedévi elszámolás szerint, a szerkesztőség rendelkezésére tartozik bocsájtani a végből, hogy ez összeg fölhasználása által a lap szellemi értéke és illetőleg tartalma emeltessék.

4. Egyenes kötelezettséget vállal továbbá a kiadó cég vagy jogutódja a fent jelzett egész időre egy, a szerkesztő által fölfogadandó belmunkatárs részére, szintén előleges havonkénti részletekben 800 frt, szóval nyolczszáz forint fizetést kiszolgáltatni évenként.

5. Ugyancsak a fentebbi időre szóló kötelezettséggel tartozik a kiadó cég helybeli tudósítók részére évenként 420 forintot, sürgönyökre 500 frtot, külmunkatársak közleményeinek díjazására 600 frtot, szerkesztői helyiségére 300 frtot, hirdapok előfizetésére 100 frtot bocsájtani a szerkesztőség rendelkezésére és illetőleg ez összegeket a fölmerülő szükséghez képest a szerkesztő vagy ennek távolléte és akadályoztatása esetén a főmunkatárs utalványára esetről esetre az illető szolgálatot tevők nyugtái iránt kifizetni, — kikötöttvén, hogy a szerkesztőség a fentebb kiszabott összegeken túl e főben utalványokat ki nem bocsáthat, hacsak erre nézve a kiadó cég előleges megegyezését ki nem nyerte.

6. A kiadó cég köteles lesz a szerkesztői irodát két íróasztal, egy pamlag és 6 székkal fölszerelni, valamint a szükséges papírral és írószerekkel éven át mindig ellátni, nemkülönben a lap érdekében teendő szerkesztőségi levelezések porto-költségeit fedezni.

7. A „Magyar Újság” mint a jelenlegi függetlenségi párt elveinek alapján álló hírlap indul meg és tartandó fenn mindaddig, míg erre nézve a szerződő felek között netán ellenkező megállapodás jönne létre. A lap szellemi vezetését, vagyis a szerkesztést illetőleg a kiadónak beavatkozási joga nincs,

ellenben a szerkesztőség kötelezi magát, hogy a lapot mindenkoron tisztas irodalmi színvonalon tartja meg és a maga részéről is minden lehető elkövet annak anyagi boldogulására is. Kötelezik magukat a szerződő szerkesztő és főmunkatárs, hogy a maguk személyes tevékeny közreműködése és a rendelkezésükre bocsátott, e szerződésben foglalt eszközök segítségével a lapot gondosan, pontosan és lelkiismeretesen szerkesztik akként, hogy a lap idejekorán leendő mindenkor kiállításában is soha fönnakadás be ne álljon.

8. A lap alakjára nézve netáni változó kölcsönös megegyezésig határoztatik, hogy az a Budapesten megjelenő „Pesti Hírlap” című napilap alakjában és nagyságában állíttassék ki tetszetősen és jó papirosra. A szerkesztőség rendelkezésére áll a lap hat első, a kiadó hivatal hirdetései részére annak két utolsó oldala, melyek egy részét azonban, ha mennyiben hirdetéssel be nem telnék, a szerkesztőség szintén köteles szöveggel betölteni. Az egyes cikkek szedéséhez használandó betűk minőségét a szerkesztőségnek van korlátlan joga meghatározni.

9. Kiköti a szerkesztőség, hogy a lap vidékre mindenkor az éjjeli postával küldessék el, helyben pedig korán reggel jusson minden előfizető kezébe.

10. A kiadó cég köteles lesa a szerkesztőség által megjelölendő tisztelet- és cserepéldányokat állandóan és pontosan kiszolgáltatni.

11. A lap szerkesztőségéhez beküldött könyv- és lappéldányok kizárólag a szerkesztőséget illetik.

12. Ha a szerződésileg kiszabott időn, t. i. 1882. évi ápril hó 1-én túl a kiadó a lapot tovább is kiadni akarja, az esetben a jelen szerződés ugyanezen föltételek mellett a felek között továbbra is fennáll; ha pedig a lap a kiadó cégnek nem fizeté ki magát és ez a kiadást beszüntetni akarná, akkor a lap tulajdonjogát minden ellenszolgálmány teljesítése nélkül föltétlenül Pósa Lajos szerkesztőnek átengedni tartozik.

Mely szerződés fölolvadás és helyben hagyás után a szerződő felek által három egyenlő példányban aláíratott, megjegyeztetvén, hogy a szerződő felek magukat minden, e szerződésből netán származó peres kérdésekre nézve a szegedi kir. járásbíróság illetőségének vetik alá.

Kelt Szegeden, 1881. évi marczius 24-én.

Előttünk:

Eisner Ignác
mint tanu
Engel Adolf

Traub B. és társa
Pósa Lajos
Kulinyi Zsigmond

[A szerződés üres oldalán, utólagos bejegyzés:]

A jelen szerződést a magam részéről ezennel fölbontottnak nyilvánítom és abból eredőleg semmiféle igényeket nem tartok fönn.

Szegeden 1881. ápril 30.

Kulinyi Zsigmond

A szerződés tartalmának helyes értelmezéséhez tudnunk kell néhány dolgot — mindenekelőtt a „szerződő felekről” s a lap sorsáról.

A kiadásra vállalkozó cég, a Traub B. és társa cég könyvkereskedés volt, de — mint abban az időben más cégek is — földadatát tágan értelmezte. S a képes levelezőlapok kiadásától a könyvkiadásig sok mindenre vállalkozott. Kiadói vállalkozókedvének dokumentuma e szerződés is.

A főszerkesztőséget vállaló Pósa Lajos (1850—1914) ismert alakja a magyar irodalom, kivált a gyermekirodalom történetének. Ekkor azonban még pályája korai szakaszában járt, még nem „Pósa bácsi”, hanem egyre jobb nevű, egyre ismertebb újságíró volt — aki „mellesleg” verseket is írt. (Két kötete már megjelent.) „Írói pályáját — regisztrálja Szinnyi József — a Tóth Kálmán szerkesztette *Bolond Miska* c. humorisztikus lapnál kezdette a 70-es évek elején mint rendes belmunkatárs; ily minőségben 1875-ig Csernátoni *Ellenőrébe* is dolgozott, majd a Toldy István szerkesztésében megjelent *Nemzeti Hírlaphoz* került.” (Szinnyi XI:62.) A nyolcvanas évek elején azonban, úgy látszik, kicsinek találta a számára adott teret, önállósulni akart. *Ez vezethette vidékre: Szegedre is*, ahol aztán 1881-től 1889-ig élt s dolgozott.

A főmunkatárs, Kulinyi Zsigmond (1854—1905), aki a régió — Szentes — szülőtte volt, jórészt Szegeden futotta be pályáját. „Hírlapírói működését a Szegedi Híradónál kezdette, 1873—1875-ig mint tárcaíró; 1874-ben Gelléri Mórral mint társszerkesztő megindította Szegeden az Alföldi Iparlapot és

1874. decembertől 1875. júliusáig társszerkesztője volt; 1875. okt. 3-tól 1876. aug. 27-ig pedig szerkesztője volt a Szentesi Lapnak. 1878-ban mint mukatárs részt vett a Szegedi Napló megindításában; e lapnak 1878—1879-ig külmunkatársa." (Színnyei VII: 441—442.) Pályája neki is ez időben lendült föl, utóbb — már e lapkísérlet után — lett a *Szegedi Napló*nak is főmunkatársa, majd felelős szerkesztője.

Pósa és Kulinyi pályája, ha tovább követjük, érdekes egyezést mutat: e szerződés megkötése után, de még 1881-ben mindketten a *Szegedi Napló* (a város 1919 előtti legjelentősebb napilapja) munkatársai lettek. Ez jelzi a tervezett, de végül meg nem jelent *Magyar Újság* fiaskójának okát: a kis lapot a nagyobb, jobb lehetőségeket biztosító rivális legyőzte, magához vonva a legjobb erőket. A csupán három újságíró foglalkoztatni akaró *Magyar Újság* nem versenyezhetett a nagyobb létszámú, s így jobb munkafeltételeket biztosító, s már „bejáratott” *Szegedi Napló* vonzásával.

LENGYEL ANDRÁS

FIGYELŐ

Kner Imre emléke 1890—1990. Kner Imre sorsa, életpályája, elvállalásai olvastán az embernek önkéntelenül Kazinczy Ferenc jut eszébe. Haláluk időpontját egy jó évszázad választja el egymástól. Mindkettőjükkel epidémia végzett. Az egyiknek azt a nevet adták, hogy kolera, a másiknak, hogy fasizmus. És mind a kettőnek közös neve talán ez lehetne: értelmetlen végtet. De ezen túl is mennyi közöset találunk kettejük sorsában. A nagy literátor az ország egy távoli zugában a száznál alig több lakost számláló Bányácskáról — ő Széphalomnak becézte — irányította egy ország szellemi életét. Közben a megélhetés gondjai sárban, hóban vagy tavaszi verőben irányították lábait a közeli Sátorlajújhelyre, törve a fejét azon, hogy valamilyen ígéretes tehetségnek egy megfelelőbben szerkesztett mondatot vagy találóbbs jelzöt javasoljon.

A másik, a könyv művésze egy 12 ezer lakost számláló nagyközségben, igaz, már fejlettebb népességi és ipari viszonyok között, de ugyancsak távoli messzeségben az országnak egyre markánsabban kirajzolódo szellemi központjától szembesítette magát Thomas Mann jeles gondolatával, amely szerint ha valami szépet alkotunk, attól szebb lesz az egész világ.

Érdemes elnézni Kner Imrének a könyv borítóján lévő fényképét, amelyet a család egyik tagja készített róla 1941-ben. Hová néznek a szemek? A közelbe? Vagy valahová abba a távolba, amely már a közeli véggel fenyegetett? Ugyancsak elgondolkodtató a két egymásra helyezett kézfej. Nem látszik, min nyugszanak, mire támaszkodnak. A valóra? Az az érzésünk, hogy inkább annak égi mására, a féltett szépre. Amihez annyi úton lehet közeledni. Kner Imre a nyomdászatot választotta, az Elzevirek, a Bodonik nyomdokait, hogy így hozzon létre az emberi művelődés számára maradandó, sőt az idő távlatában egyre nagyobb kincssé váló értékeket. Amit a kezünkben lévő könyv teljes címe így hoz tudomásunkra: Kner Imre emléke 1890—1990, születésének századik évfordulójára kiadja a Kner Imre emlékbizottság és a Kner Nyomda.

Az emlék nyolc vallomásból tevődött össze, ezek teszik ki a könyvnek mintegy felét a magyar művelődéstörténet és azon belül a könyvtörténet szempontjából jelentős értékeket képviselő képek mellett.

A bevezető sorok a közelmúltban elhunyt Tolnai Gábor jeles irodalomtörténészünk tollából oly kifejezően idézik Kner Imre alakját, ahogyan a nyomda centenáriuma alkalmából megjelentetett írásában jellemezte: „a betű profétája”. Hiszen a nyomda az alapító atya, Kner Izidor művének folytatójában, a Kner Imre által fémjelzett officinai munkásságban vált nevezetessé, akit a magyarsághoz, a magyar műveltséghez való hajthatatlan hűség és a Kazinczy nyomdokaiban járó európaiság jellemezett. Bár meg kell jegyeznünk, hogy ebben a nekibuzdulásban hűséges segítője volt a három testvér, Erzsébet, Albert és Endre.

A következő írás ezek egyikétől, a könyvkötésben míves Erzsébettől származik. Címe: „Az asztalfőn”. Ezt a helyet foglalta el ugyanis Imre már 18 éves korában apjának halála után. Három évvel azelőtt jött haza Lipcséből, ahol tanulmányokat folytatott, de annyira megemberesedve, hogy amikor 6 éves Albert öccse meglátta a kapunál, bekialtott a konyhába: „Kedves Anya, jött egy úr!”

Tizenöt évesen! Atyja ugyanis a család jövője felől érzett aggodalmában kivette a gimnáziumból, hogy minél hamarabb kenyér legyen a legidősebb gyermek kezében. Igaz, hogy mindezért némi lelkiismeret-furdalást is érzett, mert igyekezett a fiúnak minél gazdagabb könyvtárt összeállítani. Nem eredménytelenül, mert nem kisebb ember, mint Ignótus merte leírni, hogy Kner Imre az ország egyik legokosabb embere. És akik a szép könyvet szeretik, azok számára bátran ideírhatjuk a bátyjától sokat

tanult, de inkább a könyvkötészetben jeleskedő Kner Erzsébet megállapítását: „Már nem sok van hátra évszázadunkból, és ezért megkockáztathatom azt az állítást (vagy jóslást), hogy a Monumenta Literarum az évszázad legszebb könyvsorozatai közé tartozik...”

A következő írás szerzője Nagy Péter irodalomtörténész, aki a budapesti Belvárosi kávéházbeli asztaltársaságban megismert — ha Kazinczy egy évszázaddal később él, bizonyára ő is odajárt volna — Kner Imrét hozza közelünkbe. Az egy generációval idősebb tipográfusra így emlékezik vissza: „Furcsa tőkés volt: ha kalkulált is, mert kalkulálnia kellett, sosem a hasznot nézte, hanem a feladatot; és ha azt magához és akkor már legendásan neves cégéhez méltónak ítélte, nem sajnált sem költséget, sem fáradságot, sem törődést, sem miatta elszalasztott jobb üzleti lehetőséget...” Ilyen irányú vállalkozásaiban sokat segítette a méltatlanul elfeledett Király György irodalomtörténész, valamint a fametsző Buday György.

Rényi Péter a reformer Kner Imrét veszi górcső alá, azt is mondhatnánk, hogy a szociológus vagy a közgazdász szemszögéből. Méghozzá főleg arra a levelezésre támaszkodva, amelyet Kner azzal a filozófus, művészettörténész és református lelkész Fülep Lajossal folytatott, aki oly sok magyar tehetséget állított megfelelő pályára. A könyvművésznek oly oldalát láthatjuk, amelyből akár közgazdászra is gondolhatnánk, vagy a magyar sorson Széphalom és Sátoraljaújhely között töprengő új Kazinczyra. Csak egyetlen kiragadott fél mondat, amelyben előnytelen külkereskedelmünket fájlalja: „a nyugati árucseré során 8-10 vagy még több magyar agrárnapszámot cserélünk egy-egy nyugati napszámra.” Mennyi ilyen új Kazinczy elkelt volna az utóbbi néhány évtized magyar gazdasági életében! És egy másik, ugyancsak Kazinczyra emlékeztető mondat: „Én abban, hogy a magyarságra itt szükség van, és hogy nem pusztulhat el soha, változatlanul hiszek, legfeljebb a magam és családom közelebbi sorsa az, ami bizonytalan.”

Megkülönböztetett figyelmet érdemel a Kner-család könyvművész tagjának, egyben a kötet szerkesztőjének, Haiman Györgynek „A nevelő és tanító” című esszéje. Mint írja, érettségi után került nyomdász-inasként Gyomára, ahol Kner Imre mindenkit szívesen tanított. És taníttatott, mert gyermekeit is mind különböző városokba küldte, hogy elvégezzék a gimnáziumot. És küldözte utánuk leveleit, amelyek — így Haiman — nagybecsű darabjai lesznek a magyar neveléstörténetnek, de akár a szülői helytállásnak, ha egyszer nyilvánosságra kerülnek. Sok mindent idézhetnénk e tanulmányból, de talán Kner Imre egyetlen mondatát írjuk ide az első világháború utáni nehéz időkből: „Egyetlen életlehetőségünk, élethez való jogcímünk az lehet a kelet-európai versenyben, ha komoly kvalitásokkal vehetjük fel a versenyt, ha nemesebb, jobb, művészebb terméket tudunk szállítani, amelyekért szívesen fizet bárki magasabb árat, mint a tömegcikkéért.”

E recenzió keretei között — háládatlanul — már csak röviden említhetjük Kner Zsuzsa „Édesapám-ról” szóló előadását, amely akkor hangzott el, amikor a békéscsabai gimnázium felvette atyja nevét, továbbá Erdész Ádám főlevéltárosnak a Kner-levelekről írt, a kor lelkét, pontosabban lelketlenségét tükröző beszámolóját, végül Hudák Julianna muzeológus tájékoztatóját hazánk egyetlen nyomdaipari múzeumáról. Van-e a recenzió a mulasztásaira *mentség*? E szónál említsük meg, hogy a Kner-nyomda egyik legsikeresebb alkotása Tótfalusi Kis Miklós 1698-ból származó „Mentség” című művének 1940-ben történt újra megjelentetése.

A jól sikerült képekből álló *gazdag* anyagot pontos időrendi tábla zárja. Minden bibliofilnek érdemes nemcsak kézbe vennie, de dédelgetnie is ezt a könyvet, és elgondolkodnia Kner Imre 1919-ben papírra vetett panaszkodásán: „Itt elveszett értékeket kell újra pótolni. Elveszett a régi műhelyek műhelykultúrája, s ez azt jelenti, hogy elveszett az a sok könyvből meg nem szerezhető apró fogás, amely végeredményében minden szakma, minden mesterség legértékesebb kincsét képezi.”

KELECSÉNYI ÁKOS

Adalékok az RMNy I. kötetéhez. A Bibliotheca Dissidentium című sorozat terveiben szerepel egy Enyedi György munkásságát feldolgozó kötet is. Az unitárius püspök tevékenységére irányuló kutatások közben néhány olyan adatra is akadtam, amelyek érintik az RMNy első kötetét.

RMNy 720. Az RMNy 720 (*Enyedi, Georgius: Responsio ad Michaelis Cserényi de Balázsfalva assertiones scholasticas de sanctissima et individua Trinitate. Claudiopolo, 1593, typ. Heltai.*) alatt számon tartott

munkáról ezt olvashatjuk a kutatási eredmények összefoglalásában: „A mai ismeretek birtokában ennek a hitvitázó iratnak nyomtatott volta egyértelműen nem dönthető el.” Sajnos az RMNy ismertetésébe több kisebb pontatlanság is került, amelyek még rejtélyesebbé tették a művet. Pontatlan Szinnyi József munkájára való hivatkozás, mivel nem különbözteti meg Enyedi nyomtatott és kéziratos műveit, hanem csak az unitárius superintendens művei között említi az Unitárius Egyháztörténeti Kéziratra hivatkozva. További pontatlanság az is, hogy Jakab Elek nem említi a Responsiót Enyediről szóló tanulmányában. De említi, hatodik műként sorolja föl a *Keresztény Magvető* RMNy által idézett évfolyamának 236. oldalán. A vitairatnak megvan azonban az eredeti kézirata, amelyet sem Jakab Elek, sem az RMNy írói nem vizsgáltak. A kötetet Enyedi-kódex néven tartja számon a szakirodalom, és Kolozsvárott a volt unitárius kollégium könyvtárában található (Ms. 474). A kódex 253–313. f-ján található Enyedi Responsiója. A mű végéhez Enyedi a következő zárómegjegyzést fűzte: „*Cum haec iam absoluissem, et alijs quoque describere [a] tradidissem, significatum mihi est, istas Assertiones a Christiano quoque Franken esse confutatum.*”

A továbbiakban arról ír, hogy Francken feleleteit — már amelyiket megtalálta — összegyűjtötte és leírta saját feleletei után. Egyébként Franckennek erről a művéről tudott a szakirodalom egy Francken által Gerendi Jánoshoz írt leveléből (1584. XII. 29.), de elveszteként kezelte. Francken kis művének részletei tehát megtalálhatók az Enyedi-kódexben. Enyedinek az a megjegyzése, hogy műve befejezése után azt másoknak odaadta, valószínűtlenné teszi, hogy a munka 1593-ban Kolozsvárott megjelent volna. (A kézirat befejezésének dátuma 1593. XII. 24.) Más forrásból pedig valószínűnek látszik, hogy később sem jelent meg nyomtatásban. A kolozsvári unitárius kollégiumnak egy másik kódexe (Ms. 1959) is tartalmazza a vitairat pontos másolatát 1597-es datálással, benne a fent idézett Enyedi megjegyzéssel és Francken tételeivel. Az, hogy 1597-ben még másolták ezt a művet, mégpedig Francken tételeivel együtt szinte teljesen biztosra teszi, hogy nem jelent meg 1597-ig nyomtatásban. Enyedi halála után (1597. XI. 24.) pedig fő művének megjelentetését szorgalmazták az unitáriusok, amely meg is jelent 1598 legvégén vagy 1599 legelején (RMNy 836). Ezek alapján tehát törölnünk kell a 720-as tételt. RMNy 720 Vacat!

A nagyhirű unitárius püspök egy másik vitairatában viszont utal egy eddig ismeretlen nyomtatványra. Enyedi hosszas vitába keveredett egykori tanítványával, az unitáriusból reformátussá, majd katolikká lett Szivási Jánossal. Vitájuk első szakasza valamikor 1593 őszén kezdődött és 1594 kora tavaszán ért véget. Enyedi egy beszéddel válaszolt Szilvási egyik unitáriusokat támadó prédikációjára. Ezt lefordította latinra, majd egy levél kíséretében elküldte Szilvásinak. Szilvási erre egy Apológiával válaszolt, amely nyomtatásban is megjelent, amint ez kitűnik Enyedi feleletének címéből.

„*Defensio concionis Georgij [Eniedini] adversus Apologia[m] [Johannis Szilvasii] eam edita[vit?]*” A *Defensio* elején Enyedi arról ír, hogy gondolkozott, hogy írjon-e választ az Apológiára, „... *sed quia iam publicata et multis est lecta* ...” válaszolt rá. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy Szilvási Apológiája megjelent nyomtatásban.

RMNy 746A <Szilvási János: Apologia. In Transsylvania, 1594 sine typ.>

Református vitairat. — A vitairat részletei megtalálhatók az Enyedi-kódexben.

RMNy 694 Az RMNy 694 tételszám alatt Gismunda és Gisquardus históriájának Manlius-féle monyorókereki kiadása található. Az RMNy valószínűsíti, hogy ez a kiadás a széphistória ún. „hosszabb” változatához tartozott. A széphistória variánsainak vizsgálata során nyilvánvalóvá vált, hogy az ún. Széll Farkas-kódex (Stoll 63.) másolója előtt ez a monyorókereki kiadás feküdt, mivel a kódexben található magyar cím és az RMNy-ben feltüntetett hitelesnek látszó cím megegyezik és különbözik az összes többi variáns címétől. Ezek alapján bizonyos, hogy a Manlius-féle Gismunda kiadás a széphistória „hosszabb” változatához tartozott és tartalmazta a kolozsvári kiadásban (RMNy 514) is megtalálható prózai magyarázatot is. Textológiai érvekkel — amelyektől itt eltekinthetünk — valószínűsíthető, hogy a monyorókereki kiadás nem közvetlenül az 1582-es kolozsvári kiadásról készült, hanem valamelyik azt megelőző variánsról.

RMNy 586A. Lukács László már közölte azt a levelet, amelyben a jezsuita M. Milanesi beszámolt egy nyomtatott unitárius katekizmusról. (*Monumenta antiquae Hungariae. II. (1580–1586)*. Romae, 1976. 901–907. p.) A levelet 1586. április 29-én akarta elküldeni Vilnában tartózkodó rendtársához, Adam Brockhoz. A városban dühöngő pestis miatt azonban valószínűleg csak május vége felé tudta útjára indítani. A levél utóiratában beszámolt a május 18-án vasárnap történt eseményekről, amikor egy villám belesapott a kolozsvári unitárius templom tornyába. A nyomtatványra vonatkozó rész a következő:

„La domenica de 18 di maggio un Demetrio (Hunyadi Demeter) arriano essecrabile, usurpatore del nome episcopale, haveva fatta quella mattina una scelerata predica contro la divinità di Christo, il papa e suoi papisti. Et mentre al mezzogiorno un suo vicario esponeva al popolo alcun passo d'un suo *diabolico Katechismo, stampato di pochi giorni addietro*, in riferire che la SS. Trinità era un insogno, una bagatella, una invention papistica ...” (906. p.)

Lukács a következő jegyzetet fűzi hozzá: „Catechismus Demetrii Hunyadi apud Szabó Károly, Régi Magyar Könyvtár non recensetur.” (uo.)

Véleményem szerint nem dönthető el ilyen egyértelműen, hogy Hunyadi Demeter írta volna a katekizmust. A második unitárius superintendens művei között nem tart számon semmilyen hasonló jellegű írást az unitárius egyháztörténeti szakirodalom. Bizonyos azonban, hogy az erdélyi unitáriusoknak szükségük volt katekizmusra, de nem tudjuk biztosan, hogy miképpen oldották meg a hiány pótlását. Elképzelhető, hogy önálló művet írtak, de elképzelhető az is, hogy lengyel hittestvéreiktől vették át. Mivel a szerző nem állapítható meg egyértelműen, javaslom, hogy így kerüljön az RMNy-ba: RMNy 586A <Catechismus. Claudiopoli, 1586 typ. Heltai.> XVI. századi adat alapján feltételezhető.

— Unitárius katekizmus.

KÁLDOS JÁNOS

Ars Hungarica. 1989. 1. szám. 1973 óta jelenik meg az Ars Hungarica, az Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának a közlönye. Eddig nem közölt könyvtáriügyi írásokat, most viszont az 1989. évi első számát teljes egészében az 1987 novemberében a kódexek feltárásával, megóvásával foglalkozó tanácskozásnak szentelte és az elhangzott előadásokat 21 cikkben ismerteti.

Csapodi Csaba feleségével együtt összegyűjtötte az 1526 előtt Magyarországon olvasott irodalomra vonatkozó adatokat. Munkájuk első része — 1823 korunkra maradt mű számbavétele — már megjelent. Felsorol minden olyan hazai és külföldi könyvtárban őrzött kódexet és könyvet, amelyről megállapítható, hogy egykor hazánkban használták.

Az egyházi gyűjteményeinkben ma is őrzött kódexekről — Szelestei N. László beszámolója szerint — olyan katalógus készül, amelyik részletesen leírja minden, kötésre, vízjelre, írásra, provenienciára stb. vonatkozó jellegetességüket.

Körmendy Kinga az esztergomi könyvgyűjtemények jelenlegi állományát a 16. századival hasonlítja össze. Ezzel adatszerűen is érkezteti azt az amúgy is tudott tényt, hogy a török fennhatóság milyen magas színvonalú gazdasági és szellemi kultúrát semmisített meg.

A kódexek tartalmával három tanulmány foglalkozik. Török József a mise-oratóiák összehasonlítása révén határozza meg, hogy középkori egyházaink milyen kapcsolatban álltak egymással és a nyugati egyházakkal. Veszprémy László Árpád-kori liturgikus könyveink kalendáriumaiában a helyi szentek tiszteletét vizsgálja. Ennek révén jut fontos adatokhoz a kódexek eredetére és szövegük származási helyére vonatkozólag. Holl Béla két 14. században írt domonkos missálé eredetére, keletkezési helyére keres választ. Négy sequentia magyarországi eredetű, s ebből három 1300 táján keletkezett.

A művészet- és műveléstörténet kutatóit a kódikológia megállapításai közül leginkább a kéziratok keletkezési és őrzési helye érdekli. Ezért fontos a proveniencia és a possessor fogalmának pontos meghatározása. A feltett körkérdésre — ki mit ért ezen — kilenc kutató adott választ és bizony a válaszok nem teljesen azonosak.

Sarbak Gábor az eredetmeghatározáshoz a paleográfiát hívja segítségül és azt latolgatja, hogy a nemzetközi paleográfiai tapasztalatokból mit tudunk hasznosítani. Egyben rámutat a magyar paleográfiai irodalom hiányosságaira. Szendrei Janka ebben a kérdésben a hangjegyzírás szerepére utal, Dobszay László pedig a középkori liturgikus kódexek keletkezési helyének meghatározásánál a liturgiának ad elsőbbséget.

Madás Edit a Pozsonyból a Központi Szemináriumba került kódextöredék-csoport vizsgálja, és az ezzel kapcsolatos kérdéseket próbálja tisztázni. J. Fodor Adrienne az Egyetemi Könyvtárban a nagyszombati rendházból származó kódextöredékek eredetét kutatja és valószínűvé teszi, hogy a jezsuiták a 17. század első felében Nagyszombatban külön könyvkötő műhelyt rendeztek be. Wehli Tünde számos,

jórészt ugyancsak az Egyetemi Könyvtár anyagából kiválasztott példával szemlélteti a töredékkutatás művészettörténeti jelentőségét.

Öt előadás foglalkozik a kötésekkel és restaurálásukkal. A proveniencia és a kötés kapcsolatairól, a kötések kutatásának céljáról, módszereiről és lehetőségeiről szóló beszámoló felkért előadója Sz. Koroknay Éva lett volna, de elhunyt miatt tanulmányát Boross Klára öntötte végleges formába.

Kutatóink Rozsonдай Marianne megállapítása szerint szép eredményeket értek el a gótikus és reneszánsz kötések kutatásában, de még sok a nyitott kérdés. A pontos rendszerezéshez és a műhelyek azonosításához szükséges a díszítőelemek teljes repertóriumának összeállítása.

A kódexek és kötések restaurálása tekintetében még ma sincs biztos módszer. Szalai Veronika előadása figyelmeztet R. Reed megállapítására: a pergamen annyira sajátos tulajdonságú anyag, hogy még a vele dolgozó szakemberek tapasztalatait sem lehet teljes egészében átvenni. Beöthyné Kozocsa Ildikó az illuminált kódexek restaurálásának hazai lehetőségeit mutatja be.

A konferencia két újonnan felfedezett dokumentumról is tájékoztat. Veszprémy László egy, az Árpád-kor végén készült, jelenleg Assisiben őrzött ferences kéziratról ad hírt, Vizkelety András pedig a Topkapi Szeráj könyvtárában levő, 1360 körül Magyarországon készült, s általa „Istambuli antifonálé”-nak elnevezett kódexről. Ez utóbbiról még nem áll rendelkezésünkre teljes mikrofilm, s így több kérdésre, például a készülési helynek pontos meghatározására még várni kell. A benne levő iniciaisokat azonban Wehli Tünde részletesen leírja.

Az 1987-ben tartott kongresszus s az *Ars Hungarica*-ban megjelent beszámolók jelentős mértékben elő tudják segíteni a magyar művészet- és művelődéstörténet kutatását. Mindegyik írásról készült német nyelvű kivonat s ezek olyan részletesek, hogy belőlük az általuk tárgyalt problémákat a magyarul nem beszélők is jól megismerhetik.

VÉRTESY MIKLÓS

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvkötészeti szakirodalom 1989-ben

Rövidítések:

Anschluss-München 1938—1988	= Anschluss-München 1938. Tudományos tanácskozás. Szerkesztette NÉMETH István 1988. szeptember 1—2. Bp. 1988, MSZMP Politikai Főiskola
Kvt	= Könyvtáros
MG	= Magyar Grafika
MKsz	= Magyar Könyvszemle
A Nemzetközi	= A Nemzetközi Munkásmozgalom Történeteiből Évkönyv 1989
Számmer nyomdától...	= Számmer nyomdától a Vörösmarty Nyomdaig. Szerkesztette Mekis János. Székesfehérvár Vörösmarty Nyomda 1989
Térképtudományi Tanulmányok	= Térképtudományi Tanulmányok. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Térképtudományi Tanszékének évkönyve

Általános és elvi kérdések

CSAPODI Csaba: Az 1526 előtt Magyarországon használt és nyomtatott könyvekre vonatkozó adatok gyűjtése = Ars Hungarica 1989. 1. 3—4.
FEKETE Csaba: A debreceni református kollégium Antiqua-Katalógusa. Előzetes beszámoló a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagy-könyvtárában őrzött, 1601 előtti nyomtatványok példány szerinti leírásáról = Könyv és Könyvtár 15. 1987. 7—26.

GALAMB Györgyné—VARGA Ildikó: Példatár régi könyvek formai feltáráshoz. Bp. 1989, OSZK-KMK. 125 p.

LISZTES László: Beszámoló a 2. Országos Bibliográfiai Értekezlet előkészítéséről = MKsz 1989. 4. 410—411.

Bibliográfiák, katalógusok, repertóriumok

ANTALINÉ HUJTER Szilvia: A Kisalföldi Könyvtáros 1958—1986. Repertórium. = Kisalföldi Könyvtáros 1988. 1—2. 1—70.
CSAPODI Csaba—CSAPODINÉ Gárdonyi Klára: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt I. Fönnmaradt kötetek 1. A—J. Bp. 1988, MTA Könyvtára. 447 p. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 23.)
DÖRNYEI Sándor—V. ECSEDY Judit—PAVERCSIK Ilona: A magyarországi iskolai értesítők bibliog-

ráfiája. XVIII. századi érdemsorozatok. Bp. 1989. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. 213 p.

HELTAI János: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1988-ban = MKsz 1989. 4. 419—427.

KÖSZEGFALVI Ferenc: Hódmezővásárhelyi pótlások a Csongrád megyei sajtóbibliográfiához = MKsz 1989. 2. 207—215.

LAKATOS Éva: Magyar irodalmi folyóiratok. Székely Közélet — Táborfűz. Bp. 1988, 2411—

2715. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetek A. sorozat 27—30.)
- LETT Miklós: A Magyar Tanácsköztársaság sajtó- és könyvanyagának adattára. Bp. 1988, MSZMP KB Párttörténeti Intézet, V. 187 p. ill.
- PAVERCSIK Ilona (ed.)—BAYER Lászlóné, FAJCSÉK Magda, KOMJÁTHY Miklósné, P. VÁSÁRHELYI Judit, V. ECSEDY Judit: Magyarország bibliographiája 1712—1860. VII. pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712—1860 c. művéhez. 1701—1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok. Budapest Országos Széchényi Könyvtár 1989, 570 p.
- PESTI Ernő: Az Est-lapok 1920—1939. Repertórium (4.) 1934—1936. Bp. 1988, Petőfi Irodalmi Múzeum, 538 p.
- PESTI Ernő: Az Est-Lapok 1920—1939. Repertórium (5.) 1937—1939. Budapest 1988, Petőfi Irodalmi Múzeum, 427 p.
- SASI Margit: Általános iskolai tankönyvek. 1945—1948. Bp. 1989, OPKM. V. 54 p. (Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványai. Kötetkatalógusok.)
- SASI Margit: Líceumi tankönyvek 1945—1948. Bp. 1989, OPKM. IV, 21 p. (Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványai. Kötetkatalógusok.)
- SASI Margit: Polgári iskolai tankönyvek 1945—1948. Bp. 1989, OPKM. V, 27 p. (Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványai. Kötetkatalógusok.)
- SASI Margit: Szakközépiskolai tankönyvek 1945—1948. Bp. 1989, OPKM. IV, 27 p. (Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványai. Kötetkatalógusok.)
- SAÁD József: Magyar Szemle. Repertórium és tartalom elemzés. Budapest 1989, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár — Eötvös Loránd Tudomány Egyetem. (2 db) 223 + 191 p. (Magyar szociológia történeti füzetek 3.)
- SPÁNYI Balázné: Régi és ritka könyveink. A könyvtár 1800 előtt megjelent könyveinek jegyzéke. Budapest Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Bp. 1988, BME Központi Könyvtára. 81 p.
- Statisztikai Szemle. Repertórium 1983—1987 = Statisztikai Szemle 1989. 8—9. szám melléklete 40 p.
- TÓTHPÁL Józsefné: Gimnáziumi tankönyvek, 1945—1948. Bp. 1989, OPKM. IV, 45 p. (Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványai. Kötetkatalógusok.)
- VANCISISIN Ilona: Szabolcsi tanító 1922—1944. Repertórium. Nyíregyháza 1987, Móricz Múzeum és Városi Könyvtár. XIV, 131 p.

Cenzúratörténet

- FÜLDESI Ferenc: Adalék a „Debreceni Biblia” történetéhez = MKsz 1989. 1. 72—75. (Komáromi Csipkés György Bibliája.)
- KÖNCZÖL Csaba: A cenzúra aranykora 1917—1985. = Kritika 1989. 12. 38—41.
- MÁTRAHÁZI Zsuzsa: A (volt) főcenzor olvasókönyve. = A Könyv 1989. 2. 9—22. (Interjú Lukácsy Sándorral.)
- TAMÁS Pál: Vázlat a szovjet orosz szemizdatról. = Jelkép 1989. 3. 34—38.

Papírtörténet

- BALÁZS József: A diósgyőri papírmalom alapítója. = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 24. 1986. 69—70.
- BORSA Gedeon: Hess nyomtatványainak papírja és kötése. = MKsz 1989. 1—19 p. ill.
- KÖNCZ Pál: Papírmalmok Veszprém megyében 1729—1851. = MG 1989. 6. 28—29.
- KÖNCZ Pál: Solyi papírmalom 1790—1851. Bp. 1989, Papíripari Hagyományok Védelmét Szervező Bizottság. 56, 4 p. [18] t., ill.

Nyomdatörténet

Több évszázadot érintő művek

ARANY MAGYAR Zsuzsa: A régi nyomdászat története Fejér megyében = Számmer Nyomdától... 13—85.

DANÓCZI Balázs: A veszprémi nyomdászat kétszáz éve = MG 1989. 4. 55—58. ill.

NAGY Éva: A pannon táj könyvművészete a XVI—XIX. században = Vasi Szemle 1989. 3. 418—424. (Nyomdák és könyvkötő műhelyek)

PETŐCZI Károly: A Dobay-Nyomda (Gyula) betűminta könyve. Békéscsaba—Gyoma 1989, Kner Nyomda. 100+82 p. ill. (A Kner Nyomdaipari Múzeum 14. és 15. füzete)

SZABÓ Ferenc: A békési Drechsel Nyomda történetének vázlata, 1895—1920 + PETŐCZI Károly: Drechsel Géza nyomdájának mintakönyve. Békéscsaba 1989, Kner nyomda. 64 p. + 32 t. ill. (A Kner Nyomdaipari Múzeum 13. füzete)

TORDA István: A három Trattner = A Könyv 1989. 2. 105—114. ill. (Trattner János Tamás, Trattner Mátyás, ifjabb Trattner János Tamás)

15. század

BENCSIK Gábor: Gutenberg, a vállalkozó = A Könyv 1989. 3. 9—13.

BENCSIK Gábor: A nyomtatott könyv tömegtermelésének kezdetei = A Könyv 1989. 2. 123—126.

BORSA Gedeon: A hazai könyvnyomtatás meg alapítása = MKsz 1989. 4. 338—354.

BORSA Gedeon: Milyen műhelye lehetett Hessnek Budán? = MKsz 1989. 3. 237—246.

16. század

AUGUSTINUS, Aurelius: Szent Ágoston doctornae elmelkedő magan beszellő es naponkent valo imadságit magyarra fordita Peechi Lukach Nagyszombatba MD XCI. Editio facsimile. A kísérő tanulmányt írta URAI Piroska. Bp. 1988, MTA Irodalomtudományi Intézete. (16), 181, (7) + 62 p. Bibliotheca Hungarica Antiqua XVII.)

²De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione libri duo. Albae Juliae 1568. Editio facsimile. Introduced by Antal PIRNÁT. Nieuwkoop: De Graaf — Bp. 1988, Akadémiai Kiadó. LXXVI, 393 p. (Bibliotheca Unitarium. Volume II)

HONTERUS Johannes: Rudimenta Cosmographica. Coronae 1542. Editio facsimile. A kísérő tanulmányokat írták Barthá Lajos, Klinghammer István, Stegena Lajos. = Térképtudományi Tanulmányok... 10. kötet 1987. (88) + 45 p.

JÁNOSY István: Sylvester János. Dráma. = Életünk. 1989. 1—2. 19—44.

KARÁCSONYI Béla—MONOK István—ÖTVÖS Péter: Sylvester János saját kezű számlája 1544-ből = MKsz 1989. 1. 71—72.

SMIDT Erzsébet: Adalékok a bázeli Frobenius nyomda kiadványaihoz = Vasi Szemle 1989. 3. 425—428.

SZLATKY Mária: Az első magyar nyelvű nyomtatott orvosi könyv négy évszázados jubileuma = Orvosi Hetilap 1989. 18. 951—952. (Frankovith Gergely: Hasznos és fölötte szükséges könyv)

VÉRTESY Miklós: Nyomdaalapító írók = Könyvtáros 1989. 7. 421—426.

WERBŐCZY István: Decem divinorum praeceptorum libellus. Viennae 1524. Editio facsimile. A kísérő tanulmányt írta KULCSÁR Péter és SZÉPHELYI F. György. Bp. 1988, MTA Irodalomtudományi Intézete. Akadémiai Kiadó. + (32) + 47 p.

17. század

ifj. BARTHA Lajos: Hevenes Gábor és Magyarország első zsebatlasza = Évfordulóink a műszaki és természetudományokban 1989. 41—45. ill. (Voigt, Leopold. Bécs)

V. ECSEDY Judit: Az Elzevierek nyomdászjegye Magyarországon = MKsz 1989. 2. 126—145. ill.

V. ECSEDY Judit: Szenci Kertész Ábrahám ismeretlen nyomtatványai = MKsz 1989. 1. 20—47. ill.

HOLL Béla: Adalékok a nagyszombati egyetem első kiadványaihoz = MKsz 1989. 2. 183—192.

SÍPOS Gábor: Misztótfalusi Kiss Miklós betűhagyatéka a kolozsvári református nyomdában = Könyv és Könyvtár 15. 1987. 77—87.

SMIDT Erzsébet: A Smidt Múzeum „Elzevirjei” = Vasi Szemle 1989. 1. 106—111. ill.

STOLL Béla: Egy ismeretlen kolozsvári nyomtatvány 1601-ből = MKsz 1989. 4. 385—390.

19. század

BÁTYAI Jenő: Engel Lajos emlékezete = Szegedi Könyvtári Műhely 1987—1989. 1—4. 132—133.

JÁNOSKA Antal: Az Első Magyar Kártyagyár Rt. története (1869—1896) = MG 1989. 2. 43—45. ill.

VARGA Sándor: Eisenfels Rudolfról és nyomdájáról = MG 1989. 3. 71—76.

VARGA Sándor: Emich Gusztáv küzdelme a nyomdért = MG 1989. 4. 60—66.

VERES László: A miskolci nyomdászat története 2. Csöglei Tóth Lajos nyomdája (1842—1850) = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 24. 1986. 65—77.

20. század

CSAPÓ Mária: Iratok a Tevan Nyomda államosításának történetéhez = Békési Élet 1989. 3. 319—330.

FARKAS Gábor: A székesfehérvári nyomdai mun-

kások szervezetei 1902—1949 között = Számmer Nyomdától ... 115—138.

GYENTI Pál: Új utakon járva 1945—1987 = Számmer nyomdától ... 85—113.

KÖSZEGFALVI Ferenc: Ady és József Attila nyomdásza. Kurucz János centenariuma. = Délsziget 1989. 41—44. ill.

MURÁNYI Gábor: Egy lélek, levelei tükrében. Száz éve született Tevan Andor = A Könyv 1989. 3. 95—110. ill.

PAPP János: Tevan Andor Bécsi tanulóévei (1907—1909) = Békési Élet 1989. 4. 515—520. ill.

RÉNYI Péter: Kner Imre, a reformer = Új Írás 1989. 8. 76—88.

VARGA Sándor: Visszaemlékező: Bródy-Maróti Dóra = A Könyv 1989. 3. 155—161. (Hungária Hírlapnyomda Rt.)

Könyvművészet, illusztráció térképészet

Több évszázadot érintő művek

CSENDES László — FRISNYÁK Sándor — GYARMATHY Zsigmond — HRENKÓ Pál: Szabolcs-Szatmár megye régi térképeken. Nyíregyháza 1989, Szabolcs-Szatmár Megyei Pedagógiai Intézet. 144 p. ill. (106 térkép)

FÜLEMLE Ágnes: Viseletábrázolások a 16—17. századi grafikában = Ars Hungarica 1989. 2. 115—132. ill.

GRÓF László: Carta Hungarica. Térképgyűjtemény 1540—1841. Budapest 1988, Interpress Kiadó, 191 p.

JANTSITS Gabriella: Zsámboky János arcképei = Orvostörténeti Közlemények 1985. 217—223. ill.

PAPÓCSI László: A „Földabroszok Magyarországról” című kiállítás megnyitója (Országos Széchényi Könyvtár 1988. július 6.) = Geodézia és Kartográfia 1989. 5. 313—315.

PATAY Pálné — CENTGRÁF Károly — DANKU György — PLIHÁL Katalin: Földabroszok Magyarországról. Válogatás 400 év térképeiből 1528—1900. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása a Budavári Palotában 1989 július-augusztus. Budapest 1989, Országos Széchényi Könyvtár. 71 p. ill.

RÓZSA György: Thesenblätter mit ungarischen Beziehungen = Acta Historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae 1987/88. 3—4. 257—289. ill.

SÖPTEI István: „Carta Hungarica” Térképtörténeti állandó kiállítás a Nádasdy Múzeumban = Vasi szemle 1989. 1. 137—139. ill. (Gróf László 1986-ban adományozott gyűjteményeiből.)

16. század

ifj. BARTHA Lajos: „Égi jelek” egy XVII. századi metszeten = Föld és ég 1989. 2. 46—48. ill. (Ortel, Hieronymus)

BARTHA Lajos: Honterus élete és tevékenysége = Térképtudományi Tanulmányok 10. kötet 1987, 5—19. ill.

Ein Pariser Stundenbuch. (Faksimileausgabe des in der Werkstatt von Gillet Hardouyn zu Paris gedruckten und mit kolorierten Holzschnitten geschmückten Stundenbuches aus dem Jahr 1510, aufbewahrt unter der Signatur Ant 76 in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften in Budapest) + CSAPODI Csaba: Ein Pariser Stundenbuch. Einleitung zur Faksimileausgabe. Budapest 1988 Corvina Kiadó. (184) + (20)

HONTERUS, (Johannes): Rudimenta Cosmographica. Coronae 1542. Editio facsimile = Térképtudományi Tanulmányok 10. kötet melléklete [44] fol.

HRENKÓ Pál: Magyarország 475 éves térképe = Honismeret 1982. 2. 3—5. (A Lázár térképről)

KLINGHAMMER István: Atlasz Minor = Térképtu-

- dományi Tanulmányok 10. kötet 1987. 35—45. ill. (Honter, Johann)
- PLIHÁL Katalin: Egy „ismeretlen” Wolfgang Lazius térkép = Geodézia és Kartográfia 1989. 3. 200—203. ill.
- STEGENA Lajos: A Rudimenta Cosmographica = Térképtudományi Tanulmányok 10. kötet 1987. 21—32. ill.
- VIDA Mária: A reneszánsz orvostörténeti munkája, a „Medicorum Philosophorumque Icones.” = Orvostörténeti Közlemények 1985. 181—194. ill.

17. század

- CZEIZEL Endre — SIBELKA PERLEBERG Artúr: Ulysses Aldrovandi 1642-ben kiadott „A torzszülöttek története” című művének ismertetése és értékelése = Orvostörténeti Közlemények 1986. 9—36. ill. (Coriolanus, Johannes Baptista)
- NÉMETH Gábor: Szikszót ábrázoló rézkarcok a XVII. századból = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 24. 1986. 59—68. ill. (Dilich, Wilhelm)

Könyvkötés-történet

- BEÖTHYÉ KOZOCSA Ildikó: Két XIV. századi héber kódex restaurálása — MKsz 1989. 4. 411—418. ill.
- BEÖTHYÉ KOZOCSA Ildikó: Történeti könyvkötések és illuminált kódexek restaurálása Magyarországon = Ars Hungarica 1989. 1. 75—82. ill.
- CSENKI Éva: Egy kőszegi könyvkötő műhely története = MG 1989. 5. 31—34. (Ruske család)
- CSÚZI Enikő: Egy 18. századi, pergamenbe kötött nyomtatvány restaurálása = MG 1989. 4. 67—69. ill.
- KONCZ Pál: Hajdani könyvkötőkről = Horizont 1988. 10—12
- KONCZ Pál: Egy 200 éves könyvkötői biznyságlevél. (Würzburgi könyvkötő-legény Veszprém-

- ben kétszáz évvel ezelőtt) = Múzeumi Diárium 1989. 17—19. ill. (Prombacher, Oswald)
- Sz. KOROKNAY Éva—BOROSS Klára: Kötéskutatás Magyarországon — Proveniencia és kötés kapcsolatának tanulságai az Egyetemi Könyvtárban. = Ars Hungarica 1989. 1. 57—61. ill.
- LENTE Zsuzsanna: Egy 1536-ban nyomtatott fatablász könyv restaurálása = MG 1989. 5. 35—37. ill.
- ROZSONDAI Mariann: Magyarországi gótikus és reneszánsz bőrkötések. (Vázlat, a feladatok kijelölése) = Ars Hungarica 1989. 1. 63—67. ill.
- TÚRI-TURGONYI Emese: Egy XVI. századi nyomtatvány restaurálása = MG 1989. 6. 30—33. ill.

Könyvkereskedelem-történet,
könyvkiadók története és kiadástörténet

Több évszázadot érintő művek

- M. KONDOR Viktória: A Hornyánszky Nyomda és az Akadémia Könyvkiadása. Budapest 1989, MTA Könyvtára. 203. (4) p. ill. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 22 (97))
- KOVÁCS I. Gábor: Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata. Bp. 1989, Akadémiai Kiadó. 241 p.
- MESZÁROS István: A tankönyvkiadás története Magyarországon. Bp. 1989 Tankönyvkiadó-Dabas Dabasi Nyomda. 183 p. [16] t.
- SZABÓ Kálmán: Az olvasáskultúra demokratizálódása — Az első könyvesboltok és kölesönkönyvtárak Sopronban (1785—1820) = Kisalföldi Könyvtáros 1989. 1. 53—56.

- VARGA Sándor: Könyvtárak egymás között. A Budapest Főváros Levéltára irataiból = A Könyv 1989. 2. 115—122. (XVIII—XIX. század).

16—18. század

- ENYEDI Sándor: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság történetéhez II. = MKsz 1989. 1. 86—94.
- ENYEDI Sándor: Pápai István levelei Aranka Györgyhöz = MKsz 1989. 4. 404—406.
- ENYEDI Sándor: Schedius Lajos és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság = MKsz 1989. 2. 146—165.
- GÖMÖRI György: Magyar szerzők művei a XVI. századvégi Angliában = GÖMÖRI György: Angol—magyar kapcsolatok a XVI.—XVII. szá-

zadban. Budapest 1989, Akadémiai Kiadó. 16—21.

SZLATKY Mária: Magyar nyelvű természettudományos és orvosi irodalom a XVI. században = Orvostörténeti Közlemények 1985. 90—97.

19. század

GLÁSZ Mónika—SERFŐZŐ Sándor: S. Kende bécsi antikvárius levelei és a Magyar Könyvszemlének szánt kiadatlan cikke 1893—95-ből = MKsz 1989. 4. 407—409.

KÁROLYI Zsigmond: Korizmics László, a magyar reformkor elfeledett alakja. = MKsz 1989. 3. 303—307.

KÓKAY György: Bessenyei György „Der Amerikaner”-ének utóélete = MKsz 1989. 4. 399—404.

KÓPHÁZI Ferencné: Cisio, naptár, kalendárium = Múzeumi Diárium 1989. 20—22. ill.

POÓR János: Egy nemesellenes könyv a 19. század elejéről = MKsz 1989. 2. 192—200.

20. század

A Csokonai Kiadó létrejött: Dokumentumválogatás 1977—1988. Összeállította BÉNYEI Miklós. Debrecen 1989, Debreceni Városi Könyvtár — Csokonai Kiadó. 85 p.

A Gondolat kiadványai 1971—1988. (Bp.) 1989, Gondolat. 173 p. ill.

HORVÁTH J. József: Ki tud ma úgy latinul, mint a pinty? = A Könyv 1989. 3. 163—167. ill. (A Mici Mackó latin kiadásai.)

HUBER Kálmánné: A Danubia Könyvkiadó RT története = Baranyai Könyvtáros 1988. 1. 19—21.

JÁVORI Jenő: Književnost naroda Jugoslavije u Madarskoj. Bibliografija, 1945—1987. Predgovor Stepanović Predrag, statistički podaci Edit Varga. Budimpešta 1988 Udruženje Izdavača i Knjižara Madarske. 57 p.

A Kriterion műhelyében: Beszélgetések DOMOKOS Gézával a Kriterion Könyvkiadóról. Gyűjtötte és gondozta DÁLNOKI SZABÓ Dénes. Bp. 1988, Kossuth. 217 p. [4] t. ill.

MÁTRAHÁZI Zsuzsa: Könyvesboltírató a szeretet kórházban = A Könyv 1989. 1. 81—84. (Lukács Mandel Yenni)

TÜSKÉS Tibor: A szemtanú emlékei. A Jelenkor-Magvető kiadványok története (1960—1976) = A Könyv 1989. 1. 71—79.

PETŐVÁRI Ágnes: Az Exodus Kiadó = MKsz 1989. 2. 166—175.

PETŐVÁRI Ágnes: A tankönyvektől a szépirodalomig. A Vörösvári Sokszorosítóipari Kiadóvállalat. = Napjaink 1989. 2. 37—38.

VARGA Sándor: Visszaemlékező: Rác Zoltán = A Könyv 1989. 1. 85—95. (Könyvexport és -import 1930—1960.)

Sajtótörténet, publicisztika

Több évszázadot érintő művek

LŐRINCZ Zoltán: Százéves a Protestáns Szemle = Theológiai Szemle 1989. 3. 146—148.

PETERCSÁK Tivadar: Történelem, politikai propaganda, helyi események a képes levelezőlapokon = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 27. 1988. 297—320. ill.

TÖRÉCZKI László: 100 éve indult a Protestáns Szemle = Confessio 13. 1989. 3. 60—72.

17—18. század

BATÁRI Gyula: Péczeli József és folyóirata a „Mindenes Gyűjtemény” = Évfordulóink a műszaki és természettudományokban 1989. 46—47. ill.

FORGÁCS Zsuzsa: Francia ellenforradalmi röpiratok gyűjteménye a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban = Tanulmányok a francia for-

radalom történetéből. Szerkesztette Vadász Sándor. Bp. 1989, Kossuth Könyvkiadó. 202—234.

Mindenes Gyűjtemény (1789—1792). Válogatta, szerkesztette, az előszót és jegyzeteket írta TÓTH László. Tatabánya 1989, Komárom—Esztergom Megyei Tanács 130 (2) p.

MURÁNYI Lajos: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának két XVII. századi német nyelvű újságleveléről = MKsz 1989. 3. 287—294 ill. (Zenarolla, Paolo)

19. század

BALOGH Mihály: Lappangó 1848-as kisnyomtatványok egy iskolai könyvtárban = MKsz 1989. 1. 48—60.

BALOGH Mihály: Újabb adalékok Petőfi követválasztási kudarcához (Lappangó 1848-as kis-

- nyomtatványok egy gimnáziumban) = Jászkunság 1989. 1. 80—84.
- BATÁRI Gyula: Idegen nyelvű orvosi folyóiratok szakanyagainak ismertetése a hazai gyógyászati időszaki kiadványokban 1857-ig. = Orvostörténeti Közlemények 1986. 113—119.
- BATÁRI Gyula: Orvosi viták a hazai egészségügyi szakajtóban 1850—1867 között = Forradalom után kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Szerkesztette NÉMETH G. Béla. Budapest 1988, Gondolat Kiadó. 517—537.
- DIENES Ottó: Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc a korabeli északfrancia sajtóban II. = Somogy 1989. 3. 83—95.
- FRIED István: Haza, állam, nemzet a magyarországi német sajtóban a XIX. század első felében = MKsz 1989. 3. 247—262.
- FRIED István: „Slavica” a magyarországi német nyelvű sajtóban a reformkorban = MKsz 1989. 1. 94—100.
- JEMNITZ János: Labour Leader (1889) = A Nemzetközi... 1989. 146—148.
- MADERTHANER, Wolfgang: A bécsi Arbeiter-Zeitung első évei. (1889—1894.) = A Nemzetközi... 1989. 140—146.
- RAKÓCZY Rozália: Volt-e a Hadi Lapnak tűzészeti melléklapja 1849-ben = Hadtörténeti Közlemények 1989. 2. 200—207.
- RITTER Aladár: Az első magyar szerkesztő. Emlékezés Kánya Emiliára, a Családi Kör alapítójára. = Jel-kép 1989. 1. 134—139. ill.
- Sárospataki füzetek. Évnegyedes folyóirat. Szerkesztette ERDELYI János. A kiadást szerkesztette és az utószót írta B. BALSAI Jolán. Sárospatak 1989 Comenius Tanítóképző Főiskola és BAZ Megyei Levéltár. 61 p.
- SZABÓ G. Zoltán: Petőfi az egykorú horvátországi sajtóban = Életünk 1989. 3. 211—219.
20. század
- BERTÓK László: Bárdosi Németh János bibliográfia. Pécs 1989, Városi Könyvtár. 124 p.
- DOMAHIDY Miklós—CZIGÁNY Lóránt—HORVÁTH Elemér—FERDINANDY György: Emlékek az új Látóhatárról = Kortárs 1989. 11. 109—114.
- 1956 a sajtó tükrében. 1956. október 22—november 5. Szerkesztette IZSÁK Lajos, SZABÓ József. Budapest 1989, Kossuth. 415 p. ill.
- VERESSNÉ KISS Anna: A nagy októberi szocialista forradalom visszhangja a Népszava hasábjain 1917—1919-ben. = 1917—1987. A nagy októberi forradalom tiszteletére rendezett tudományos emlékülés tanulmányai. Szerkesztette MOJZESNÉ SZÉKELY Katalin. Debrecen 1988, Debreceni Akadémiai Bizottság. 53—58.
- HARSÁNYI Iván: Az emigráns „Der Kampf” és az Anschluss—Anschluss—München 1938. Tudományos tanácskozás 1988. szeptember 1—2. Szerkesztette NÉMETH István. Bp. 1988, MSZMP Politikai Főiskola. 115—128.
- HARSÁNYI Iván: Der Sozialistische Kampf. (1938—1940) = A Nemzetközi... 1989. 154—158.
- INDALI György: 1945 előtti munkásmozgalmi vonatkozású szöveges plakátok a Budapest Gyűjtemény állományában = A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve 1983—1984. Budapest 1988, 99—118. ill.
- JAGASICS Béla: Negyvenéves a „Geodézia és Kartográfia” című folyóirat = Geodézia és Kartográfia 1989. 3. 153—157.
- JEMNITZ, János: Az Anschluss az angol, francia és belga szocialista sajtóban = Anschluss—München 1938—1988, 129—139.
- JEMNITZ János: München és a szociáldemokrata sajtó = Anschluss—München 1938—1988, 260—270.
- JEMNITZ János: Socialisme et Lutte de Classe. (1914) = A Nemzetközi... 1989. 148—152.
- KENYERES Zoltán: A „Nyugat” története rövid előadásokban = Új Írás 29. 1989. 2. 3—26.
- KÉRI Piroska: Supka Géza „Literatúra”-ja. Egy elfeledett kultúrtörténeti folyóirat jelentősége és története (1926—1938) = Új Írás 29. 1989. 7. 104—114. ill.
- LACZKÓ András: Egy folyóirat nyolcvan éve. Gyorskép a Nuori Voimáról = Napjaink 1989. 1. 39.
- LENGYEL András: A liberalizmus újraalapozásának kísérlete. A Szép Szó történetéhez. = Jelenkor 1989. 3. 239—250.
- LENGYEL András: A Szeged története (1920—1925) = MKsz 1989. 4. 369—382.
- LUKÁCS László: Sík Sándor szerkesztői műhelyében = Vigilia 1989. 1. 9—16.
- Magyar Nemzet, 50 év. Emlékkönyv, 1938—1988. Szerkesztette MARTIN József. Bp. 1989, Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat. 336 p. ill.
- MÉSZÖLY Miklós: 40 éves az Új Látóhatár — Életünk 1989. 6. 562—563.
- MONTANELLI Indro: 1956 Budapest, a Corriere della Sera kiküldött tudósítója jelenti Budapest 1989, Transznacionális Radikális Párt. 59 p.
- Most — Punte — Híd. A Tiszatáj kelet-európai szemléiből. Szerkesztette OLASZ Sándor. [Szeged] 1989, Zenit Könyvek. 264 p.

- NAGY László, J.: Il Giornale (1939.) = A Nemzetközi... 1989. 152—154.
- Napról napra: 1956 sajtója. Október 23.—november 4. Válogatta SZALAY Hanna. Bp. 1989, Kolonel. 509 p.
- OTTLYK Ernő: Harminc éves a Theológiai Szemle = Theológiai Szemle 1989. 1. 50—55.
- RÁDICS Károly: Móríz Zsigmond, a Nyugat szerkesztője 1929—1933. Nyíregyháza 1989, Móríz Múzeum és Városi Könyvtár. 401 p.
- RITTER Aladár: A sztálini korszak a korabeli magyar sajtóban. Fejezetek a moszkvai koncepciók peréből. = Jel-kép 1989. 4. 115—125.
- SZABÓ Ferenc: A vásárhelyi folyóiratkiadás hagyományai és megújulása. Jegyzetek a „Juss” első évfolyama után. = Békési Élet 1989. 2. 225—228.
- SZAKOLCZAY Lajos: Egy nemzedék nagykorúvá válása. Az Új Látóhatár egyik vitájához = Kortárs 1989. 11. 103—108.
- 100%, Irodalmi és Művészeti Kultúrszemle. 1927—1928. Sajtó alá rendezte SZABÓ Ágnes. Bp. Kossuth Könyvkiadó. 1987, 368 p. ill. (Editio facsimile)
- SZŐKE Domokos: Az értelmiség ifjúság progresszív mozgalmainak megítélése a konzervatív Magyar Szemlében = Félévszázad múltán a Márciusi Frontról. Szerkesztette Pintér István. Bp. 1989, Reform Lap- és Könyvkiadó Részvénytársaság 144—161.
- SZŐKE Domokos: Szekfű Gyula és a Magyar Szemle irányváltása a 30-as évek elején = Magyar Történelmi Tanulmányok 21. 1988. 57—77.
- VÉRTESY Miklós: „Muzi-Mozi”. Könyvtároshumor 1913-ban. = Könyvtáros, 1989. 5. 299—300. (Az Országos Széchényi Könyvtár vici lapja.)
- ZIMONYI Zoltán: Helikon Fonyódon. Az irodalmi folyóiratok szerepe a szellemi életben. = ZIMONYI Zoltán: Öt közelkép. Tanulmányok. Miskolc 1989, 147—166.
- ZIMONYI Zoltán: Visszapillantás. A Napjaink versrovata 1962—1977 = ZIMONYI Zoltán: Öt közelkép. Tanulmány. Miskolc 1989, 167—181.

Könyvtártörténet

Elvi kérdések

- BÉNYEI Miklós: A könyvtártörténetírás problémái, különös tekintettel a helyismereti munkára. Módszertani tanácsadó. Szombathely 1988, Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár. 59 p.

Több évszázadot érintő művek

- BENCZIKNÉ NEMESHÁZI Erzsébet: Száz éve kezdődött Móron = Kvt 1989. 5. 291—298.
- FRÁTER János: Az MTA Könyvtári Bizottságának iratai 1866—1949. Budapest 1988, MTA Könyvtára. 146 p. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei)
- GUNDA Klára: Kalauz. Készült a komáromi történelmi könyvtár látogatói számára = Komárom Megyei Könyvtáros 1989. 2. 34—49. ill.
- GÜNTNER Anita: Az Országos Rabbiképző Intézet könyvtárának története 1945-ig. = Kvt. 1989. 10. 603—609.
- HARASZTI Erika Ágnes: A Kisfaludy Megyei Könyvtár Milkovich-Zámory különgyűjteménye = Kisalföldi Könyvtáros 1989. 1. 57—60.
- KÖRMENDY Kinga: Középkori esztergomi könyvgűjtemények = Ars Hungarica 1989. 1. 41—46.
- KÖVY Zsolt: A könyvtár különgyűjteményei = A Pápai Református Gyűjtemény. Szerkesztette KÖVY Zsolt. Pápa 1987, A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei. 45—71.
- OJTOZI Eszter: Die ausländischen Frühdrucke und ihre Possessoren in der Universitätsbibliothek zu Debrecen. Debrecen 1989, KLTE Könyvtára. 234 p. + 58 t. ill.
- OJTOZI Eszter—KÁRPÁTI László: Cirillbetűs könyvek Miskolcon, Nyíregyházán és a Pálos Könyvtárban = Könyv és Könyvtár 15. 1987. 139—175. ill.
- RÓZSA György: „A történetileg kialakult gyűjtemények és a legkorszerűbb technológia ötvöztésével...” = Magyar Tudomány 1989. 2. 115—117. (A MTA Könyvtáráról)
- VÉGH Ferenc: 140 éve alapították a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárát = Műszaki Egyetemi Könyvtáros 1988. 2. 1—5.
- VEKERDI László: Egy könyvtár otthonai, eredményei és gondjai = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 1989. 4. 147—153. ill. (Az MTA Könyvtára)
- ŽBIKOWSKA-MIGOŃ, Anna: Joachim Lelewel (1786—1861), a lengyel bibliológia klasszikusa = MKsz 1989. 3. 263—276.

15—18. század

- J. FODOR Adrienne: A nagyszombati jezsuiták könyveiről lefejtett kódextöredékek = *Ars Hungarica* 1989. 1. 51—56.
- LE CALLOC' H, Bernard—BATÁRI Gyula: Kőrösi Csoma Sándor, a Bengáliai Ázsiai Társaság Könyvtárosa = *MKsz* 1989. 3. 299—305.
- MADAS Edit: Adalékok a Központi Szeminárium Pozsonyból származó kódextöredékeinek vizsgálatához = *Ars Hungarica* 1989. 1. 47—50.
- POGÁNY György: A császlóci és a kaplonyi egyház 1444-es könyvjegyzékéről. = *MKsz* 1989. 3. 277.
- SZABÓ György: Torkos Jakab püspök kanonikavizitációjának könyv- és eszméletörténeti tanulmányai = *MKsz* 1989. 4. 391—399.

19. század

- BODA Miklós: Szepes Ignác öröksége = *Baranyai Könyvtáros* 1989. 1. 30—33. ill.
- JAKÓ Zsigmond: Ipolyi Arnold és a Konstantinápolyba került korvinnak megtalálása = *MKsz* 1989. 2. 200—205.
- GAZDAG István: Az első nyilvános olvasóterem Debrecenben = *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1986. 519—528.
- KAPRONCZAY Katalin: A Budapesti Kir. Orvosegyesület könyvtárának története = *Orvosi Hetilap* 1988. 40. 2149—2151.
- REISZ László: Egyleti könyvtárak a dualizmus idején = *Statistikai Szemle* 1989. 6. 620—632.

20. század

- FUTALA Tibor: A műszaki tájékoztatás és könyvtárügy múltja, jelene és jövője = *Tudományos és műszaki tájékoztatás* 1989. 11. 467—472.
- HEGEDŰS Béla: A Jókai- és a helyismereti gyűjtemény a komáromi Jókai Mór Városi Könyvtárban = *Komárom Megyei Könyvtáros* 1988. 2. 25—32.
- JURKOVICS János: Kétszer is a nulláról. Könyvtár-alapítók Tószegen = *Együtt* 1988. 1—2. 79—83.
- KLINDA Mária: Pótlások a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1712 előtti régi magyarországi nyomtatványainak jegyzékéhez = *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve* 1983—1984. Budapest 1988. 87—88.
- MÓNUS Imre: A győri MÉMOSZ-könyvtár állománya és olvasói = *MKsz* 1989. 3. 307—312.
- SIMON Gizella: Levelek ezerkilencszázötvennégyből, avagy a kétszintű igazgatás kezdetei = *Kvt* 1989. 9. 548—553; II. rész 10. 618—622.
- SZELESTEI N. László: Magyarországi egyházi könyvtárakban őrzött kódexek = *Ars Hungarica* 1989. 1. 5—9.
- TAPOLCAINÉ SÁRAY-SZABÓ Éva: Bemutatkozik a József Attila Megyei Könyvtár Helyismereti Gyűjteménye = *Komárom Megyei Könyvtáros* 1987. 3. 29—38.
- TÓTH Róbert: Dienes László életútja = *Kvt* 1989. 6. 357—359.
- VARGA Lajos: A váci Egyházmegyei Könyvtár = *Pest Megyei Könyvtáros* 1988. 2. 14—20.

Bibliofília, könyvgyűjtés, ex librisek

Több évszázadot érintő művek

- KELECSÉNYI Gábor: Magyar bibliofilek. Meditáció egy könyv születéséről = *Olvasó Nép* 1989. 3. 88—94.
- KEVEHÁZI Katalin—MONOK István: Egy Sleidanus-kötet története. Adalék Lőcse művelődéstörténetéhez és a tizenötéves háború eseményeihez = *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 1988. 151—163.
- VILMON Gyuláné: Egy erdélyi könyvgyűjtő orvoscsalád. (A Patakiak gyűjteményének sorsa.) = *Orvosi Hetilap* 1989. 2. 89—91.

16—19. század.

- ALBINA, L. L.: Az író és könyvtára. Fordította Rónai Gábor = *Helikon* 1989. 2. 243—254. (Voltaire)
- BENCsik Gábor: Klasszikusok évjáradékért. Gróf Reviczky Károly (1736—1793) könyvtáráról. = *A Könyv* 1989. 1. 134—136.
- JANKOVICS József: Apponyi Balázs könyvedikái = *MKsz* 1989. 3. 278—283.
- GÖMÖRI György: Ifj. Köleséri Sámuel levelei Sir Hans Sloane-hoz = *MKsz* 1989. 3. 283—287.
- RÁSZLAI Tibor: „A könyv és kép szerető” *Kazinczy* = *A Könyv* 1989. 1. 125—129.

SZÖNYI György Endre: Sir Walter Raleigh könyvtára és magyar vonatkozású könyvei = MKsz 1989. 2. 177—182.

20. század

HORVÁTH Hilda: A XX. sz. elején készült magyar ex librisek tematikai csoportosításának lehetőségei. 5. Tájébrázolások és tájképek. 6. Állatok és keveréklények. 7. Növények az ex libriseken = Kisgrafika 1989. 1—2. 20—31; 3. 17—19. ill. Sz. KÜRTI Katalin: Vadász Endre (1901—1944) debreceni évei és könyvjegyei = Könyv és Könyvtár 15. 1987. 111—127.

SZABÓ Ernő, P.: Erdélyi ex librisek = A Könyv 1988. 3. 121—128.

SZABÓ Ernő, P.: Európai utazások Csernus Tiborral = A Könyv 1989. 3. 111—119. ill.

SZÍJ Rezső: Dedikált könyveim a gyűjteményben. Csorna 1988. Városi Tanács. 147 p. (A Csornai Szíj Rezső—Kovács Rózsa Művészeti Gyűjtemény kiadványai)

SZÍJ Rezső: Mata János. (1907—1944.) = Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1986. 405—481. ill.

Olvasástörténet

KACZIÁN János: Olvasókörök Tolna megyében = Tolna Megyei Könyvtáros 1988. 1—2. 46—54.

KATONA Sándor: A Makó Békési úti Olvasókör működésének 50 éve. = Csongrád Megyei Honismereti Híradó 1988. 99—105.

MARTON Istvánné: Olvasókörök és egyletek Mindszenten = Csongrád Megyei Könyvtáros 1989. 1—2. 71—74. ill.

MURÁNYI Lajos: Adalékok a reformkori Fejér megye olvasáskultúrájához = Fejér Megyei Könyvtáros 1989. 2. 37—48. ill.

PLESKONICS András: Adatok, képek és dokumentumok a Pusztaföldvári olvasókör 100 éves történetéből (1880—1980) = Könyvtári Jegyzések 1989. Különszám 1 + [152] p.

POZSONYI József: Községi élet a balmazújvárosi olvasó-népkörökben = Társadalmi Szemle 1988. 2. 57—65.

UDVARDY József: A hittudományi főiskolák olvasóiskoláinak szerepe a reformkorban = Katolikus Egyháztörténeti Konferencia Keszthely 1987. Szerkesztette HÖLVÉNYI György. Bp. [1989], TIT. 83—88.

A múlt könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói

BENCSEKNÉ KUCSKA Zsuzsa: Egy életmű tanulságai gyermekkönyvtárosok számára = Kvt 1989. 6. 362—364. (Dienes László)

BORSA Gedeon: „Neve fogalommal vált” = Kvt 1989. 9. 545. (Petrik Géza)

BAI József: Apponyi Sándor gróf élete és munkássága = Tolnai emberek. Szerkesztette ROSNER Gyula. Szekszárd 1989. 6—8. ill.

FITZ József köszöntése. Válogatta, szerkesztette és a bevezetőt írta POGÁNY György. Bp. 1988. Magyar Bibliofil Társaság. 91 p.

FUTALA Tibor: Könyvtárszak az Olümposzon = Kvt 1989. 2. 111—113. (Varjas Béla, Waldapfel Eszter, Kóhalmi Béla, Barabási Jenő)

FUTALA Tibor: Az önkéntes neve: Rafanidesz = Kvt 1989. 4. 244—246. (Rafanidesz István)

GERÓ Gyula: Emlékezés a mesterre = Kvt 1989. 5. 257—263. (Sallai István)

HARASZTHY Gyula: Fitz József, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója. = Kvt 1989. 2. 62—66.

HORVÁTH Géza: In memoriam Szinnyei József. = Komárom megyei könyvtáros 1988. 2. 33—37.

HULLÁN Zsuzsa: Dienes László munkásságának időszerűsége = Kvt 1989. 6. 359—362.

KÖVENDI Dénes: Három találkozásom Stefan Gruiával = Kvt 1989. 4. 240—242.

KÖVENDI Dénes: Sallai István „zsenialitása” ügyében = Kvt 1989. 5. 286—287.

LÁSZLÓ Ruth: Műveimet én már az árokparton is megcsinálom. Hamvas Béla üzenete = Kvt 1989. 12. 736—738.

LENGYEL András: Tömörkény István kérvénye „a Somogyi-könyvtár segédkönyvtárnoki állásáért.” = Kvt 1989. 4. 236—237.

MÓRA László: Dr. Herepey Árpád 1888—1968 = Kvt 1989. 3. 181—184. ill.

PAPP Júlia: Képzőművészeti ismeretek és a „művészettörténeti gondolkodás” kezdetei Sándor István írásaiban = MKsz 1989. 4. 355—368.

SOLTÉSZ Zoltánné: Fitz József, a könyvtártörténész = Kvt 1989. 2. 66—88.

SZELESTEI NAGY László: Bod Péter levele Cornides Dánielhez = MKsz 1989. 3. 294—299.

TÓTH Gyula: Szabó Ervin útja az emlékiratig = A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve 1983—84. Budapest 1988. 119—131.

VÉRTESEY Miklós: Szabó Ervin levelei Gárdonyi Alberthez = Kvt 1989. 10. 610—613.

ZÖLD Ferenc: A könyvkereskedő halhatatlansága. = Kvt 1989. 9. 546—548. (Petrik Géza)

HELTAI JÁNOS

SZEMLE

Magyar Könyvművészet 1921—1944. Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Bibliographia Hungarica 1921—1944. Catalogus systematicus librorum in Hungaria editorum. 5. Művészet—Sport—Földrajz—Életrajz—Történelem. Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. Szerk. KERTÉSZ Gyula. Bp. 1989., Franklin Ny. 787 l.

Újabb, darabszám szerint a hetedik, kötet számozás szerint az 5. kötettel gyarapodott a „Horthy-korszak” magyar könyvszete. Ez azt jelenti, hogy a mutatókat nem számítva már csak egyetlen, nem is annyira sürgető, hiszen a tudományos kutatómunkában leghamarább elavuló, a természettudomány területeit felölelő (5-ös és 6-os ETO szakaszok) kötet hiányzik a vállalkozás teljességéhez.

Ez a teljesség kétfajta értelemben fogandó fel. Nemcsak az 1921 és 1944. közötti évek teljes magyarországi könyvtermelésének számbavétele fejeződik be, hanem az a nálunk nagyobb nemzetek némelyike által is méltán irigyelt vállalkozás, amelyet a száz esztendeje elhunyt Szabó Károly indított el a Régi magyar könyvtár, az RMK első és második kötetével. Ennek a történész-bibliográfusnak megkezdett munkáját lelkes utódok olyan ügybuzgalommal folytatták, hogy rövidesen rendelkezésünkre fog állni Hess András 1473-ban Budán felállított officinájának nyomtatványaitól kezdve egészen napjainkig a Magyarországon valaha is sajtó alól kikerült művek teljes nemzeti bibliográfiája. Nemzeti büszkeségünk ez még akkor is, ha ennek egyes régebbi kötetei pontosságban és mélységben kívánni valót hagynak maguk után, és a jövőben pótlásra, kiegészítésre, netán komolyabb átdolgozásra szorulnak.

A most megjelent kötet az ETO 7-es és 9-es szakjait öleli fel, mint a címléírásból kitűnik. Mindez az előző kötetekben már jól bevált, az ETO szakrendjének a használók által ott megszokott

alkalmazásával és összevonásával, továbbá a használhatóságot elősegítő tárgymutatóval.

Az előző köteteknek a folyóiratban megjelent ismertetéseinél már rámutattunk arra, hogy — főleg a humaniorák esetében — olykor csak nehezen lehet az ETO páncélatáiban mozogni. Jelen kötetben is elmondható ez a művészek, de főleg a történelem szakterületéről. Éppen ezért örömmel lehet nyugtázni a sok utalást az előző kötetben, más szakterületen már részletesen feltárt művekre. Például hogy a *Művészet általában* című fejezet bőségesen sorol fel olyan könyvcímeket, amelyek elsősorban egyéb szakterülethez tartoznak. Példaként megemlíthetjük Ralph Waldo Emerson filozófiai műveit, amelyek természetesen elsősorban az 1-es szakba tartoznak, de a tájékozódást megkönnyítendő dicséretesnek mondható a művészet mezején történő említése is, akárcsak a 3-as szakterület sok művének itteni felsorolása. Hiszen a művészet, de még inkább a művészek problémái, azoknak szociális és gazdasági vetületei minkét szakterületen primér jelleggel jelentkezhetnek.

Más szempontból érdekes felülni a *Kiállítások, múzeumi katalógusok* című fejezetet. Ennek — akárcsak például az emlékkönyveknek — analitikus felvételei a mutatók elkészülte után kincsesbányát fognak jelenteni a kutatóknak. Ezzel kapcsolatban meg kell említenünk egy aggodalmunkat. A jelenlegi címfelvételekben a névváltozások, magyarosítások, álnevek nem jelenkeznek. Ezeket a mutatóknak majd fel kell tüntetniük. Vannak ugyan közismert, különösebb gondot nem okozó névváltozások, azonban éppen e recenzió írójában — hajdani személyes ismeretség alapján — felerült a kétely: tudják-e majd a kutatók, hogy a *Filmművészet* fejezetben egymástól mindössze négy tételyi távolságban lévő Krampol Miklós és Kispéter Miklós azonos személyek?

Főntebb szoltunk már az ETO páncélszorításáról, ami különösen érezhető a történelem területén, lévén a história ősrégi és nagyon is szerteágazó

— ha úgy tetszik ágas-bogas — tudomány. E szakterület gazdag, nagy mélységű bibliográfiai feldolgozásokkal rendelkezik, ezek azonban nem nagyon nyúlnak a tizedes osztályozás rendszeréhez. Jelen kötet természetszerűen köteles volt ehhez alkalmazkodni. Némi lazításokkal, eligazító fejezetcímekkel sikerült is a feladatot megnyugtatóan megoldania. Ebben segítségére szolgált az is, hogy a könyvtermelés szempontjából mindössze egy negyed századot kellett felölelnie.

Negyed század... A „Horthy-korszak” könyvtermelése, amelynek megnyugtató feldolgozása olyan sokáig váratott magára. Ebben azonban nem a könyvtárakosok a hibásak. Sokkal inkább a könyvtári ügyek „szakértő, felkészült és jól tájékozott” irányítói, akik között még az a nézet is felmerült, hogy a Horthy-korszakot egyszerűen el kell felejtetni, és teljesen fölösleges bibliográfiájával foglalkozni. Komjáthy Miklósné állt az élen azoknak, akik ezzel a magyar művelődéstörténet és könyvtörténetet kicsúfoló nézettel bátran szembeszálltak, s aki évek hosszú során át irányította, sőt végezte a cédulák összegyűjtésének és rendezésének lélekölő munkáját egészen nyugdíjba vonulásáig, s akinek keze nyomát az eddig megjelent kötetek őrzik.

Most, ha ebben a legújabb kötetben elmélyülten tájékozódik az ember, méltán állapíthatja meg, hogy e negyed század például éppen a történelmi művek területén mennyi értéket, időtálló művet produkált. Lehet, hogy az erre a korszakra következő évtizedek termése számszerűen többet tesz ki. Mint például a *Marxista ismeretek kis könyvtára* a maga másfél százánál több broszúrájával, ill. kötetével, vagy Kádár Jánosnak a szocializmus útján elhangzott és az internacionalizmus jegyében a világhelvelvekre lefordított beszédei, nem is szólva Leninnek válogatott és a könyvtárak polcain ide-oda tologatott, de senki által nem olvasott műveiről. Elfogultság lenne persze azt állítani, hogy az elmúlt négy évtized nem produkált nagy felkészültséggel és erudícióval megírt történeti műveket. Ezeket azonban sokszor megkérdőjelezi, vagy akár elavulttá teszi az éppen érvényes ideológia által belekényszerített bevezetés vagy fejezet. Tagadhatatlan, hogy a Horthy-korszak is produkált olyan utat tévesztett történeteket, mint Baráth Tibor vagy Málnási Ödön — de gondoljunk csak arra, hogy az 1928 és 1943 között hét kiadást megért „Hóman—Szekfű” napjainkban is érdemesnek tartják reprintben megjelentetni. Hasonló módon ki ne forgatná még ma is haszonnal és élvezettel a Domanovszky Sándor által fémjelzett

és a Magyar Történelmi Társulat által 1932 és 1942 között kiadott *Magyar művelődéstörténet* öt kötetét.

A kezünkben lévő bibliográfiából keresztmetszetet kapunk egy korszakról, amely nem ismerte még az aluljárót és az ehhez kapcsolódó „irodalom” mindent elsöprő térfoglalását sem.

KELECSÉNYI ÁKOS

Régi magyarországi szerzők. Összeállította SZABÓ Géza közreműködésével PINTÉR Gábor. A bevezetést írta BORSA Gedeon. Bp., 1989, Országos Széchényi Könyvtár.

Az RMNy Szerkesztőségében készült lajstrom saját bevallása szerint 10 623 magyar szerző nevét és legszükségesebb azonosítót, illetve megkülönböztető adatait tartalmazza az 1800-ig terjedő időszakból, mintegy 3000-rel többet annál, amennyit Szinnyei regisztrált egy évszázada. „Hungarus szerző alatt értendő minden olyan Magyarországon született vagy az alkotás idején itt megtelepedve tevékenykedett személy, aki valamely 1801 előtti nyomtatvány legalább egy önálló része szellemi létrehozásában közreműködött” — szögezi le a bevezető annak megfelelően, ahogy a „hungarus” fogalma az utóbbi évtizedekben hosszasan megbeszélések nyomán és főleg az RMNy munkálatai közben kikristályosodott. A definícióban előforduló fogalmak pontosabb értelmezésére még vagy másfél lapot szán, azonban nem tér el attól a felfogástól, amelyet a szakma már bevett. A munka a régi (1801 előtti), nem magyar nyelvű, külföldön megjelent hungarikák — az ún. RMK III. — felkutatására és az RMNy-hez hasonlóan korszerű és teljes bibliográfiai feldolgozására irányuló vállalkozás előkészületei közé tartozik. Ezért érthető az a megszorítás, hogy a kizárólag kéziratban fennmaradt művek szerzőit kihagyja a sorból. (A cím, persze, ilyenformán megtévesztő, illetve csak a bevezetővel együtt jelöli meg a tartalmat.) Úgy látom, az RMK I—II., illetve az RMNy keretébe tartozók viszont belekerültek, a kötet tehát komplett jegyzéket kíván adni azokról a hungarus szerzőkről, akik 1800-ig bárhol, bármilyen nyelven nyomtatásban publikáltak valamit.

Ahogy saját, a hazai történeti irodalomra irányuló anyaggyűjtésemet nézem, ez a jegyzék körülbelül a harmadrészét tartalmazhatja az 1801 előtt komolyabban munkálkodó magyar (hungarus) írógárda némenklatúrájának, és teljes mun-

kasságának talán ötödrészt képviselheti. A „komolyabban munkálkodó” kifejezés nyilvánvaló jogosultsága az abszolút számok tekintetében valószínűleg alaposan megemeli az arányt, hiszen az a szerző, aki mindössze egyetlen üdvözlő versikével írta bele a nevét a magyar irodalom történetébe, az ez egyetlen bibliográfiai adalékkal 100%-ban képviselve van. A komolyabb szerzők kétharmad része azonban vagy 1800 után jelent meg nyomtatásban, vagy máig sem, olyan is akad, akinek csak az emléke maradt. A nyomtatásból is ismert auktorok mögött pedig nagy tömegben áll a kiadatlan kézirat. Hogy ez a harmad- meg ötöd-rész sok-e vagy kevés, azt nem tudom, az minden-esetre tény, hogy ekkora adatmennyiség még sohasem állt együtt. Kiváló alkalom kínálkozna tehát a kiegészítésre, ha volna, aki rászánja magát.

A kiadvány gyakorlati céllal készült, hiszen efféle kalauz nélkül képtelenség lenne könyvtárak tucatjaiban és százaiiban őrzött könyvek és katalóguscédulák tízmillióiból a hungarus szerzők műveit kiemelni. A dolog egy bűvös körön forog, mert amíg nincs név, addig a kiadvány nem kerül elő, amíg nincs kiadvány, nem tudható, hungarus-e a szerző. Úgy gondolom, hogy ezért a teljesség létrejöttében meglehetősen nagy szerep juthat a véletlennek, azoknak a bibliográfiai tételeknek, amelyek az RMNy munkálatai közben melleleg bukkantak fel. A bevezető a mű forrásai között hivatkozik is a Szerkesztőség saját XVIII. századi adatgyűjtésére. No már most az a helyzet, hogy az olvasó, aki ezt az adattömeget nem látja, nem tudhatja, honnan került elő az a 3000 név, amely — mint idéztem — Szinnyeihez képest többet. A források között feltüntetett Gulyás, RMK, RMNy, a horvát meg a szlovák életrajzi lexikon (az egyik „Bi”-nél, a másik „D”-nél tart) és még néhány más kiadvány ennyi újdonságot kínál? Az összeállítók kétségben hagyják az olvasót a tekintetben, hogy Almádi István, Apácai Tamás vagy Dallos Miklós tényleg idetartozik-e, tehát tényleg megjelent-e valami munkája nyomtatásban 1801 előtt, vagy csak idetartozhat, esetleg. Azt a tényt, hogy én ilyen nyomtatványról nem tudok, természetesen nem használhatom érvként. A tekintélyes többlet valódisága akkor fog bebizonyosodni, ha az említett adatgyűjtés bibliográfiai tételei megjelennek, mint ezt a bevezető ígéri.

Magától értetődik, hogy a másik oldal, amelyen hiányok vannak, könnyebben ellenőrizhető. Az A—C betűt néztem meg tüzetesebben. (Másnak nem ajánlom, mert a kötet percek alatt ízekre hullott.) A tipikusnak mondható szerzők és kiadványok esetében a pontosság és teljesség igazán

imponáló. Van azonban két olyan tekintélyes kör, amely — úgy látszik — egészében elkerülte a szerkesztők figyelmét. Ezek egyike a XVI—XVIII. századi forráskiadványokban megjelent hazai szerzők csoportja. Andreas Ungarus, akit Du Chesne adott ki 1649-ben, Anonymus a Schwandtner-féle *Scriptores* I. kötetében (1746), Hartvik püspök, de Vitéz János is ugyanott a II. kötetben. Rogerius, aki az 1488-as Thuróczy-kiadásokban benne van. Általában, amilyen precíz munkát mutat a későbbi századok feltérképezése, olyan elhanyagoltnak látszik a XV.-é. Mondhatnám Mátyás királyt (levelek, kiad. 1743), Váradi Pétert (kiad. 1776), Nyírkállói Tamást (1798). Nem szerepel Georgius de Hungaria (a „Sebesi Névtelen”), aki a nemzetközi mezőnyben is a XV—XVI. század legtöbbször kiadott szerzői közé tartozott. (A hasonló nevű matematikus megvan.) És így tovább. Majdnem az egész korszak kimaradt.

Kimaradt továbbá egy jóval kisebb jelentőségű, de jóval népesebb társaság, annak ellenére, hogy a bevezető külön kitér erre, jelentvén, hogy hungarusnak, tehát fölveendőnek tartja azt a külföldi személyt, aki hazánkban véleg vagy átmenetileg megtelepedett. Lehet, hogy a „megtelepedett” szóban gyökerezik a félreértés közöttünk. Ez kétségtől hord magában valamit a tartósságból és az egy helyhez kötöttségből, meg van némi hivatalos íze is: állampolgárság, ingatlanszerzés és hasonlók. Ezek azonban olyan tényezők, amelyek egyrészt anakroniztikusak, másrészt az esetek többségében nehezen adatolhatók, harmadrészt semmi közük sincs az irodalomhoz. Negyedrész pedig tág teret nyitnak a szubjektív döntésnek, hacsak nem tűzünk ki merev határpontokat, napban, hónapban megszabva az átutazó és az ideiglenesen itt élő közötti különbséget. A szerkesztők a merevség helyett a szubjektivitást választották, és Galeotto Marziónak megadták az ideiglenes magyar állampolgárságot, de Pietro Ransanónak nem. Hess Andrásnak sem, pedig ő alkalmasint szívesen lakott volna Budán hosszasan is, és ha többet nem is, krónikájának ajánlását itt írta meg. A lengyel Hieronym Laszky diplomata neve benne van a jegyzékben, a másik diplomatáé, a raguzai Felix Petančićé nincs. Egy Csernigai nevű osztrák, mint látom, egyetlen évben járt nálunk, és ezzel beiratkozott a hungarusok közé. Comenius is, aki 3 évig tanyázott itt. Ellenben Dernschwam János hiába húzott le több mint ötven esztendő Magyarországon, a listáról mégis hiányzik, pedig emlékirata (megjelent 1797-ben) nem értéktelen hozzájárulás történeti irodalmunkhoz. Az „átmeneti megtelepedés” (vagy a bevezető egy más, már idézett

helyén „megtelepedve tevékenykedett személy”) eléggé nehezen megragadható és eléggé következetlenül megragadott fogalom, nem erőltetném.

Nem tartom kihagyhatónak azokat, akik hosszabb-rövidebb ideig Magyarországon éltek (jártak vagy tartózkodtak), itt írtak valamit (rendszerint rólunk), és írásuk az adott időhatárig (többnyire azonnal) nyomtatásban megjelent. Ezek pedig főleg az utazók, a diplomata, a katonák, a haditudósítók. Az utóbbiak közül némelyik (például Nikolaus Gabelmann) meg is van, a nagy többség azonban hiányzik: Paolo Amerighi, Hans Jacob Amman, Ludwig von Baden, Thomas Barton, Chevalier de Beaujeu, J. Fitz Berwick, Béthune, Henry Blount, Girolamo Felice Bonini, Samuel Brett, Edward Brown, Giovanni Battista Comazzi, Sebastian Pedro Cubero. És még sokan. Életüket is kockára tették azért, hogy hírül adják, mi történik Magyarországon. És voltak évek, amikor az ő jóvoltukból velünk volt tele a világsajtó. Nem lehetünk olyan hálátlanok, hogy megfélemezünk róluk. Ha kifelejtődtek, pótlólag be kell írni őket, ha elvszerűen maradtak ki, felül kell vizsgálni az elvet. Nem lehet őket átutalni az „RMK IV.” kategóriájába, ahol elvegyülnek a hírlapírók tömegében, elvégre éppen a szóban forgó bibliográfia szempontjából nem mindegy, hogy az egyik Tokaj mellett ír, a másik meg Dijonban lesi a postást.

Van egy olyan réteg, amelyről nemcsak a jelen összeállítás, de egész irodalomtörténet-írásunk is lemond, kiutasítván még az „ideiglenes hungarus” körből is. Jellemző képviselője Jacques Bongars vagy Wolfgang Lazius. Megfordultak nálunk, itt gyűjtötték anyagukat, talán itt is fogalmaztak meg egy-egy részletet. Lazius például történelmünk egyik legszorgalmasabb munkása volt. Az ő nevüket és társaikat nem volna idomos e kötet szerkesztőin számon kérni, de nekem mégis hiányzik. Hol vegyük tudomásul, hogy a magyar történeti forráskiadás Bongarsiuszal kezdődik, ha nem Magyarországon?

Ami az egyes személyek azonosító adatait illeti, megállapításuk rengeteg munkát igényelhetett. Futó áttekintés után azt mondhatom, hogy hiba szinte nincs is. Ami a szemembe akadt, szövé sem tennem, ha Borsa Gedeon nem kérne fel rá a kilátásba helyezett második kiadás érdekében. Martin Albrich 1694-ben halt meg. Bercsényi Miklós 1651-beli bécsi tanuló helyett a kuruc generális adatai vannak megadva. Martin Bertlef 1666-ban született, és 1712-ben halt meg. Paul Brefflt adatai egészen rosszak: neve helyesen Paul Prefling, szü-

letett Nagyszebenben 1643-ban, és meghalt 1710-ben. Calanus püspök szerzősége rég meg van cáfolva. Chiakor György sem létezett, a neve alatt megjelent munkát Nicolaus Buccella írta. „Corylus lásd Nitschmann”, ott azonban nincs, hanem fél lappal följebb van Nietschmann. Paulus Cronsensis meghalt 1517-ben. Csányi János helyesen Johann Tschány, és meghalt 1709 után. Cserényi Mihály Balázsfalván született. Nyilván több is szemébe ötlene annak, aki az egészet végigböngészi, de a precizitást nem tudná megkérdőjelezni.

Az életrajzi adatok önmagukban megfelelnek céljuknak, lehetővé teszik az azonos nevek közötti eligazodást: földrajzi megkötés, időmeghatározás, tevékenységi kör, azaz „a legmagasabb, ill. legjellemzőbb beosztás”. Ez utóbbi helyett praktikusabbnak tartanám, ha a jellemzés elsősorban a meghatározó irodalmi tevékenységet venné figyelembe. Például a 2. Ádám János valóban királyi testőr volt Londonban, azonban a kötetbe nem ezért került bele, hanem azért, mert költeményt írt Londonról. Albelius Simon „ev. lelkész, tanár”, ehelyett többet mondana az „ev. egyháztörténetíró”. Nem tudom, megoldható-e, de az biztos, hogy a kötet egyéb irányú hasznosítását a jelenleginél is jobban szolgálná, és adna valami áttekintő tájékoztatást a literátoraink által művelt területekről is.

Végezetül pedig egy sokkal súlyosabb probléma, amelyre azért kell nyomatékosan felhívnom a figyelmet, mert jóvátehetetlen torzuláshoz vezethet, most azonban még korrigálható. Úgy látom ugyanis, hogy az RMNy Szerkesztőségében folyó tevékenység nem tart kapcsolatot az *Új magyar irodalmi lexikon* munkálataival. Néhány hónappal ezelőtt kapták kézhez a lexikon munkatársai azt a jegyzéket, amely a magyar írók névsorát tartalmazza. Ennek természetesen nem kell egybeesnie az RMNy lajstromával, hiszen a felvétel szempontjai nem azonosak. Azonban annyi elvárható volna, hogy az egybeeső tételek egybeessenek. Erről azonban szó sincs: Ádányi (RMNy)—Adányi (ÜMIL); Almádi—Almády; Alvinci—Alvinczi; Amadé—Amade; Juraj Ambrozi—Ambrózy György; Ján Andricius—Johann Andritsch; Kassai Antonius János—Johannes Antonius Cassovienensis; Armbruster—Armbruszt; Mária Theresia Artner—Artner (Mária) Terézia; Árvay—Árvai; Aszalai Szabó János—Aszalai János; Samuel Augustini—Augustini ab Hortis Sámuel. Ez csak az „A” betű. Lesz tehát egy irodalmi lexikonunk, amelyben más szerzők fognak szerepelni, mint az

ugyanezen irodalomról készült bibliográfiában. Nem az én dolgom, hogy igazságot tegyek a két vállalkozás között. Az azonban bizonyos, hogy ha az egyeztetés elmarad, az egyiknek sem válik a dicsőségére.

KULCSÁR PÉTER

Antalóczi Lajos: Az egri Főegyházmegyei Könyvtár története (1793—1989). Eger, 1989. 64 p.

Rövidesen 200 éve lesz annak, hogy Eszterházy Károly, az utolsó egri püspök létrehozta az általa egyetemnek szánt épületben (ma a Tanárképző Főiskola központi épülete) az egri főegyházmegyei könyvtárat. A külföldön is ismert neves intézményben őrzött hatalmas értékű gyűjteményről eddig már száznál több tanulmány és cikk jelent meg, de annak fejlődéstörténetéről eddig még egy ismertető füzetet sem adtak ki.

Ezért öröndetes tény, hogy a majdnem két évszázados múltú híres intézményről a közelmúltban könyv jelent meg, amelynek szerzője a könyvtár vezetője.

A munka írója a könyvtárra vonatkozó levél és irattári források alapján és az eddigi irodalomra támaszkodva készítette el könyvét. Tanulmánya elején rövid összefoglalót adott a könyv és a könyvtárak hazai és egri múltjáról. Ezt követően a főegyházmegyei könyvtár alapításának előzményeit vizsgálta. E fejezetben kiemelte a Barkóczy Ferenc (1710—1765) püspök által 1754-ben alapított Püspöki Nyomda, valamint Barkóczy és Eszterházy Károly püspök (1725—1799) egyetem alapítási terveinek jelentőségét.

Az előzmények vázolója után az eredeti, 1793-ban megnyitott, egyetemi könyvtárnak szánt, barokk — könyvtárterem és az 1959-ben berendezett kápolna-könyvtár berendezéseinek, az itt látható freskónak a leírását tárta az olvasók elé. (Kracker János Lukács és Franz Anton Maulbertsch alkotásai)

A két bevezető fejezetet követi a munka lényegi része, a könyvtár állományának és történetének a bemutatása. Ebben a részben a szerző először az Eszterházy-féle gyűjteményről szolt. Rámutatott arra, hogy a nagy püspök módszeres gyűjtőmunkát végzett. Fősegítője külföldön Garampi bécsi pápai követ, Magyarországon pedig Büky József könyvtáros volt. Ezenkívül sokat segített Bathány Ignác egri prépost-kanonok is.

A kitartó munka révén 1793. december 28-án nyílt meg Egerben az ország második nyilvános könyvtára 16 000 kötettel. Az állományt gyarapította az alapító püspök hagyatéka, amelynek révén az állomány 20 293 kötetre emelkedett. Ezt nevezzük Eszterházy-gyűjteménynek.

A szerző az alapítás feltárása után a könyvtár 19. századi történetéről írt, különös tekintettel Monte Degoi Albert Ferenc könyvtárosi munkásságára, aki a gyűjtemény első katalógusát készítette el. A könyvtárban 1867-ben már 45 449 kötet volt (31 331 munka), amelyből kilencvenöt mű ősnymtatvány volt. Ebben az időszakban került a gyűjteménybe Toldy Ferenc irodalomtörténész jóvoltából Mikes Kelemen Törökországi Leveleinek kéziratos példánya.

A 19. század végén Michalik Manó Könyvtáros elkészítette a gyűjtemény katalógusát, amely 1900-ig egy kötetben és két pótfüzetben látott napvilágot. A nyomtatott katalógus eljutott a világ minden nagyobb könyvtárába. Ezáltal vált az egri gyűjtemény világszerte ismerté.

Míg a könyv szerzője a 18. és 19. századból a könyvtár öröndetes fejlődéséről adhatott számot, addig az 1900—1983-ig terjedő periódusról ezt nem tehette meg. Ennek oka, hogy a századfordulót követő évtizedekben különböző okok miatt a könyvvásárlás a minimálisra csökkent, megritkultak a hagyaték-adományozások, visszaesett a feldolgozás mennyisége és minősége, valamint a könyvforgalom.

A bibliotéka életének legszomorúbb időszaka 1949 és 1959. közötti évekre esett, amikor a gyűjteménynek el kellett viselnie az államosítás negatív következményeit. 1959 nyaratól, a kápolna-könyvtár megnyitásától, amely együttjárt főkönyvtáros alkalmazásával, a gyűjtemény körülményei és munkája fokozatosan javultak. A könyvtár 1959-től 1983-ig tartó történetében hervadhatatlan érdemeket szerzett Iványi Sándor főkönyvtáros. Az említett évet követő időszakban a gyűjtemény Iványi nyomdokain haladva a könyv szerzőjének vezetésével nagy eredményeket ért el a könyvtár anyagának feldolgozásában.

A könyv összeállítója a történeti leírás után ízelítőt adott a könyvtár kincseiből, felsorolva több fontos munka címét. Ezt követi a könyvtárosok nevének és alkalmazási idejének közlése, majd a felhasznált források jegyzékét olvashatjuk. A kötet a Magyarországon található egyetlen, 1987. június 2-án írt Mozart-levél közlésével zárul.

A munka ismertetése kapcsán szólnunk kell néhány kisebb pontatlanságról is, amely azonban

nem csökkenti a kiadvány értékét. A 29. oldalon (amely mellesleg a nyomda hibájából nincs oldal számmal ellátva) az Eszterházy-féle gyűjtemény elemzésekor közölte a szerző a könyvtár néhány alapvető jelenlegi adatát. Ezeket az adatokat a munka utolsó fejezetében kellett volna ismertetnie. Kisebb pontatlanság a 14. oldalon, hogy a könyv írója az 1949-ben Egerbe költözött Tanárképző Főiskoláról szól, holott az intézmény neve Állami Pedagógiai Főiskola volt. Elírásnak számít a 46. oldal alján „Általános Pedagógiai Főiskoláról” beszélni. A szerző munkájának 6. számú jegyzetében Soós Imre: *Miért nem lett Eger egyetemi város?* című 1973-ból származó kéziratára utalt. Helyesebb lett volna, ha az említett szerzőnek az Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1967-es kötetében olvasható: *Az egri egyetem felállításának terve (1754—1777)* című jobban hozzáférhető dolgozatára utal.

Bár az ismertetett kiadvány az idegenfogalom, a könyvtárba látogató turisták érdeklődésének kielégítésére készült, nyeresége a könyv- és könyvtártörténetnek, a helytörténetírásnak. Bizonyára a szerző elkészíti majd a nevezetes könyvtár részletes monográfiáját is.

SZÉCSKÓ KÁROLY

Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára. Szeged, 1989. 157 p.

Nemes hagyományt folytattak azok a pályatársak és tanítványok, akik hetvenedik születésnapján tanulmánykötet kiadásával tisztelegtek Karácsonyi Béla előtt. Néhány írás a könyvtártudomány körébe tartozik, s ezeket nézzük meg közelebbről.

Ha valaki II. Lajos özvegye, Habsburg Mária királynő könyveinek nyomába szegődik, bevallva vagy bevallatlan a Corvina eddig még nem ismert köteteit szeretné megtalálni. Monok István szerencsére nem ezt a hagyományos, már többször bejárat utat választotta, hanem valóban Mária királynő könyvtárait vette vizsgálat alá, s azokban természetesen hungaricákat keresett és talált, bár igen kis számban. Magyarországon sokáig corvinaként tartották számon a Codex Aureust, amely ma a madridi királyi könyvtárban, az ún. Escorialban van. A címe (*Evangelia quattuor*) nem alkalmas a biztos azonosításra, ezért a kérdés legjobb ismerője, Csapodi Csaba a kétséges corvinák közé sorolja. Monok István most kétséget kizáróan bebizonyította, hogy sajnos semmi köze sincs a Corvinához.

Mindössze két másik könyvről sikerült igazolni, hogy Budáról származik, de ezek hazai könyvtárainkban több példányban is megvannak.

A magyarországi obszerváns ferencesek krónikájának szövegkiadási gondjait, illetve az eddig szerzett tapasztalatokat tette közzé Keveházi Katalin. A *Chronica seu origo fratrum minorum de observantia in provincia Boznae et Hungariae Christo Jesu militantium ab anno 1313* című munka hosszú idő óta alapvető forrása a ferencesek hazai történetével foglalkozó szakirodalomnak. Alapszövegnek a Szegeden őrzött kódexet vette a szerző, és ehhez viszonyítja a többi variánst (Gyöngyösi-kódex, Müncheni-kódex, Nádasdy-omniárium, Gyulafehérvári-kódex, Aradi-kódex). A krónika szerzőinek kérdése máig tisztázatlan, a korábbi feltevések (Szalkai Balázs, Újlaki Gergely, Esztergomi Mihály, Laskai Osvát, Ivanicsi István, Somlyai Mihály) erősen vitathatók, amint ezt Tarnai Andor is hangsúlyozta. A ferences krónika eddigi egyetlen szövegkiadása Toldy Ferenc érdeme. Most, amikor lehetővé vált a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzött kódex tanulmányozása, kitűnt, hogy Toldy ezt vette alapul. Vizsgálódásainak eredményeképpen, óvatosan bár, de megkockáztatja azt a feltevést, hogy a magyarországi obszerváns ferencesek krónikájának esetleg volt egy (vagy több) olyan változata, mely a megörökítésre méltónak tartott dolgokat 1642-ig tartalmazta, és az ez után következő eseményeket önállóan, egymástól függetlenül jegyezték fel egy-egy rendházon belül. Úgy véljük, hogy ez a felismerés jelenti a megfejtés útját.

Kulcsár Péternek jutott az a szerencse, hogy harminc évvel ezelőtt néhány hetet a gyulafehérvári Batthyány-Könyvtárban tölthetett. Az itt talált 565 nyomtatványt azután közzé is tette, miután bizonyossá vált, hogy a tüzetesebb tanulmányozáshoz szükséges fotók soha sem fognak megérkezni, és a visszatérésre sem nyílik egyharmar alkalom. Most azonban azt vizsgálta meg, hogy az 565 mű, mely egytől egyik Batthyány Ignác szerzeménye, hogyan és miként került az alapító püspök tulajdonába. Hosszú sort foglalnak el a polcon a Bécsből elszármazott nyomtatványok. Gyakran bukkannak elő az ottani Szent Jeromos Ferenc-rendi konvent, a jezsuita kollégium, a Szent Dorottya ágostonos kolostor, a Szent Theobald és Bernardin nevére szentelt karmelita zárda possessorbejegyzései, és ismert bécsi neveket fedezhet fel az olvasó: Leonhard Alantsee, Adam Berndt, Johann Fabri, Christoph Pirckhai-mer és hasonlók. A bécsi egyetem filozófiai fakultásának nevével jegyzett kötetek száma a legna-

gyobb, amelyek csaknem egyöntetűen a *Facultas philosophicae viennae 1686* bejegyzést viselik magukon, mégpedig ugyanazon kéztől. Ez annál feltűnőbb, mert maga a bécsi Egyetemi Könyvtárban ma elenyésző számban akadnak csak ilyen provenienciájú ősnymotatványok. Az erdélyi kötetekben egy olajos festésű, mélyfekete bélyegzővel felülnyomták, szinte kibetűzhetetlenül megsemmisítették az egykori tulajdonost. Ismeretes, hogy Migazzi Antal Kristóftól — aki váci püspök és egyúttal bécsi érsek volt — kerültek e kötetek Batthyány Ignáchoz. Kulcsár Péter most bravúros nyomozással bizonyította be, hogy Migazzi félig-meddig illegálisan jutott az eredetileg jezsuiták tulajdonában volt könyvekhez, és mindenáron meg kellett szabadulnia tőlük. Ezért voltak ennyire kedvezőek — alacsony ár, négyéves fizetési határidő — a vásárlás feltételei, mint ahogyan az a megmaradt szerződésből kiolvasható.

A tanulmánykötet magas színvonalú értekezései mindenképpen megérdemelték volna a jobb nyomdai kivítelt.

KÖHEGYI MIHÁLY

Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal telles kert. Pasquillusok a XVII—XVIII. századból. Válogatta, szerkesztette, utószóval és jegyzetekkel ellátta LÖKÖS ISTVÁN. Kiad. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1989. 386 l.

Néhány év leforgása alatt a Magvető Kiadó a régi magyar nyelvű gúnyköltészetből válogatott antológiával immáron kétszer lepte meg az olvasóközönséget. A *Hatvanhat csúfos gajd. XVI—XVIII. századi magyar csúfolók és gúnyversek* 1983-ban látott napvilágot. A kiadvány a versek két nagy csoportját különbözteti meg: a tréfálkozó csúfolókat és a komoly hangú gúnyverseket. Egyik műfaji kategóriát sem tudjuk azonban kellő pontossággal, szabatosan definiálni. Ezért kerültek bele a gyűjteménybe olyan írások, melyek egyáltalán nem vagy olyan mértékben tartalmazzanak ironikus, gúnyos elemeket, hogy ezek nem teszik a verseket csúfolókká, gúnyversekké. Nehezen minősíthető ilyennek pl. a komoly hangú *Adhortatio mulierum* (1548), vagy a párválasztás problémájával tusakodó, a jó feleségnek való kiválasztásához Isten segítségét kérő verselőnek a „Mint az úton járó ...” kezdetű éneke. Nemegyszer a férjhezmenésre vágyakozó leány éneke sem nevezhető (Bánótnja nincs ez világon annak ...)

csúfos gajdnak, mint ahogy a lakodalmakban elhangzó mulatónóta sem („Lakjatok vígan...”), még ha tréfából kieneikli is az ott jelenlévő mestereket. Kétségtelen, a szatirikus hang, az ironikus bíráló, sőt a maró gúny is megjelenik a „Csinom Palkó...”-ban, egészében mégsem tekinthető politikai gúnyversnek, és kiki a csúfos gajdok társaságából, mint ahogy kevés keresnivalójuk van ott a halandzsaverseknek.

Versállományát tekintve Lőkös István kiadványa is hasonlít az előbbihez. Bár a „külömb-külömb féle virágokkal telles kertben” sok mindennek helye akadhat, a *pasquillusok* alcím miatt szigorúbban kell figyelniük a „jó vagy rossz” szagú termékekre. Lőkös a fentebb említett kiadvány „almáfajai” szerinti különböztetéssel nem ügyel. A pasquillusok között publikál panaszverseket, siraloménekeket, mint pl. *Jeremiás prófétának siralma*, *Patria Nimpha plorans* vagy *A Magyar Nemes Hazának panaszkodó versei*. Nem pasquillusok a panaszos feddőzőénekek: *Principio dissimilis finis Hungariae*, *Mostani időkre való versek*, *A Nemes Nemzetes Dupés Urakról*; a programadó serkentő: *Egy igaz Magyar Hazafinak serkengető versei*. Nem pasquillusok Faludinak, Daykának, Gvadányinak a kötetbe felvett szerzeményei, de nem mindig érezzük annak az adott helyzetről, országgyűlési állapotokról általánosságban tájékoztató verseket, melyekre egyébként illenek a sajtó alá rendezőnek a szavai: „céljuk az országgyűlést figyelemmel kísérő közönség tájékoztatása”. A pasquillusnak ilyesfajta tájékoztatás nem műfaji ismérve. A pasquillust az jellemzi, hogy az indulat személyes sérelemként kap hangot, az aljasság, bűn olyan mértékben telíti írójának a lelkét, hogy a személyes ügyének tekintett dologban elfogultan támad, bírál, fedd, ócsárol, rágalmaz, gorombáskodik, nemegyszer trágár módon. (Ez utóbbira találunk példákat a kiadvány darabjaiban, a durvaság, malackodás azonban nem tesz egy verset pasquillussá, csak ha a vaskosságban rabelais-i erő, irodalmiság van.)

Kétségtelen azonban, hogy a kötetben közölt 68 vers többsége pasquillus. Cask nem ennek a gazdagon burjánzó költői hajtásnak a legszebb ága. Az egész nemzetet érintő, országos jelentőségű ügyekről tárgyalnak az országgyűléseken, de a lényeges-kérdések, a nemes szándékok ritkán jutnak kifejezésre az általánosságban elsőkélyesedettnek bizonyuló, irodalmiságából kivetkőzött paskvillversek egyik-másikának részleteiben. Az ismétlődő, elcsépelet mondanivaló kifejezése legtöbbször erőtlen és költőietlen. A provinciális szín-

tű alkalmi költészeti antológia kordokumentumként jelent érdekességet.

Lőkös István anyagának mintegy a negyedrészt meríti a XVII. századból. Hat pasquillust, egy kétstrófás gúnyverset Lórántffy Zsuzsannáról. A 7—16. számú darabok Szentpáli Ferenc (a s. a. r. nem nevezi meg!) *Imago veritatis* c. hosszú korrajzából vett részletek. Valamennyi újraközlés. A XVIII. századi versek közül sok itt jelenik meg először, illetőleg új forrásból készült kiadás. Legtöbbet merített Lőkös az Egri Főegyház-megyei Könyvtár gyűjteményeiből (21 esetben!).

Felesleges lenne arról beszélni, hogy talán érdekesebb anyagon jobban be lehetett volna mutatni a két század gúnyköltészetét. Meg kell azonban emlitenünk, hogy ennek a két századnak a latin nyelvű pasquillus-termése gazdagabb a magyar nyelvűnél. A latin nyelvű versekről a kiadványban említés sem történik. Néhány a XVIII. század elejéről való írás kivételével a versek az 1764—, 1790—91-i országgyűléshez kapcsolhatók. Pedig gazdag visszhangja volt az 1728-as országgyűlésnek. És 1741-ben, 1751-ben is volt országgyűlés, meg a megyegyűlésekről, de más történeti eseményekről is maradt ránk a kiadottakkal vetekedő értékű verselmény. Ezt figyelembe véve hitelesebb és teljesebb kordokumentációként szolgálhatott volna a kiadvány. Bizonyos azonban, hogy az 1764- és 1790—91-es országgyűlést kísérte a minden újítással szemben mereven elzárkózó konzervatív (és főleg protestáns) nemesség érzelmeit, hangulatát kifejező versfaragók legdúsabb termése.

Egy személyes jellegű vers, mint amilyen a pasquillus, annyira alkalmi írás, hogy a keletkezés körülményeinek, a szereplő személyeknek, magának a szóban forgó ügynek ismerete híján a verset nem tudjuk megérteni. Ha az olvasó nem látja a sorok mögött meghúzódó célzásokat, nem tudja a néven nevezett személyeknek ki- és milétét, az ügghöz való viszonyulását, a sötétben botorkál. A sajtó alá rendezőnek nagyobb gondot kellett volna fordítania a háttér megvilágítására. Egy-két problémátlan vers kivételével alig van a kiadványnak olyan darabja, melyet a jegyzetapparátus segítségével teljesen megérthetne az olvasó. Bizonyára a Kiadó igényelte a maximális tömörséget. De vajon a kiadói szerkesztő gondatlansága, hogy a versek nincsenek sorszámozva sem a szövegkiadásban, sem a tartalomjegyzékben? Így aztán nem sok hasznát vesszük annak, hogy számozva vannak a szövegek forrásjegyzékében. Legalább itt tájékoztatni kellett volna a versek keletkezésének időpontjáról.

A sajtó alá rendezőnek nagyobb gondot kellett volna fordítania az egyes darabok kommentálására, a jegyzetelésre, következetesen kellett volna eljárnia. Pl. az *Annagrammatica descriptio Tabulae Regiae* című kollektív pasquillus valamennyi személyéről (13!) olvashatunk a jegyzetben. A *Gúnyvers az Ung megyei kurucokról* névadatából mindössze kettőről kapunk tájékoztatást a tizenhét magyar név közül, de ebből is az egyik azonosításnak nem vesszük itt hasznát.

Nyilván, sok személy azonosítása ma már nemcsak sok fáradsággal jár, de néha lehetetlen. De mindenképpen a nehéz esetek felgöngyölítésére kell törekedni. Felesleges volt a közzét szövegek megértéséhez olyan bőséges magyarázat, mint amilyent a sajtó alá rendező adott az antik (Achilles, Diana, Ovidius, Seneca stb.), a bibliai (Dániel Illés, Judit, Pilátus, Salamon stb.), a vallási (Antichristus, Bassus, Arnobius, Loyola Ignác, Ruffius, Tertullianus, Calvinus, Luther stb.), a magyar irodalmi (Dávid Ferenc, Dayka, Etelka, Szaitz Leo stb) személyekről. Ezeknek az azonosítása nem jelentett problémát, annál inkább az országgyűlésen szereplő sok-sok, a mai olvasó számára ismeretlen személyé.

Nehezen lehet az *Ad Graecos pannigeros* 7. sorának Mehmet császára azonos IV. Mehmeddel (1641—1691), mikor a versben arról van szó, hogy a görögök nem őrizték meg tőle Konstantinápolyt. Az *Ad Papistas*ban Bassus nem lehet a IV. században élő püspökkel azonos, minthogy Irenaeus (+ 200 k.) idején élt. (Ő II. században élt vallásbölcselő, aki tagadta Krisztus emberségét.) A *Contra Franciscum Illesy* című gúnyversben a következő sorokban: „Akkor ő eszében már meg boldulván „Ördögös Pinthia vére fel bordulván” (javítani kellett volna: fel bozduvánra!) Illésyt Pinthiahoz hasonlítja. Lőkös az ókori pithagoreus filozófussal *Pinthias*-sal azonosítja. Minden biztonnyal Apollón delphoi jósnőjére, *Pythiára* történik itt hivatkozás; a másoló nem a név utolsó betűjét, az *s*-et hagyta el tévesen, hanem egy *n* beiktatásával rontotta el a nevet. Mért nevezné a filozófust ördögösnak, akinek a vére felbuzdul (felforr)? Pythia vére buzdukt fel, és a mérges gázoktól öntudatlan állapotában „Eszétül a teste eppen el tágult”. E három példával arra utalunk, milyen gonddal kell végezni az azonosításokat.

Bőkezűbben kellett volna osztogatni a szövmagyarázatokat is. Rengeteg szó maradt azonosítás nélkül. Az ismeretlen szavak miatt számos esetben értelmetlenül áll az olvasó a szöveggel szemben. A jegyzet tudtul ad ilyen jelentéseket, hogy mi a diárium, examen, kurafi, papistaság, pispék, por-

tio, praedikator, tyrannus stb., de nem mondja meg pl. mit jelent a peniczel (ecsettel), kokónak (koholt hírnek — Thaly értelmezése!), kordélyban (gondviseletlenül), biflangos (sallangos, cifra), strógnalni (kószálni), pipite (csecsebecse), post-scriptáddal (seggeddel), pillangós kard (csillogó kard), ázag (nyárs) stb. (A példák a *Gúnyvers az Ung megyei kurucokról*-ból valók.). Sajnálatos módon a megmagyarázatlan szavak tömege fordul elő a kiadott szövegekben. Talán azért, mivel a Kiadó profiljába nem fért bele a bőségesebb szóazonosítás? Akkor nem kell ilyen igényeket támasztó könyveket kiadnia.

Lőkös István helyenként []-be tett betűkkel, szavakkal javít a kéziratok rontott, értelmetlen helyein. Az eljárást helyeseljük. De a javítás, szótagkiegészítés még több helyen kívánatos lett volna. A *Patria Nimpha plorans* 2. sorában: „Csak nem vízzé válván, mint *Biblia* könyvében” — nyilvánvalóan *Biblis* könyvét (= könnyét) rontotta el. Ugyanitt a 37. sorban „Apollo *Hasamat* gyakran látogatta” — bizonyára a *Házamat* szót hibázta el a másoló. A javítást megkönnyítette kell, hogy az egi kéziraton kívül a vers megvan az OSZKKt-ban a Fol. Hung. 1109. 212—216. lapjain is. A *Mostani időre való versek 1790 75.* sorában másolási hiba következtében állhat ez az értelmetlenség: „Kösd fel oldaladra a *sarkaknak Handját*.” Az utolsó szó minden bizonnyal *Kardját* kell, hogy legyen; az előtte álló egyelőre megoldatlan. Vagy ezekben a sorokban, egyszerűen sajtóhibát követett el a nyomda? Mint ahogy kétségkívül sajtóhiba a 357. oldalon a *gyakandó* szó helyett álló *gyanakvó*. Vagy pl. a 376. lapon Spielenberglapjának a címében a *Politico* a *Politicae* helyett. A felvett pasquillusok közül nem a XVII. századiak képviselik az első szövegközlést, mint ahogyan a 333. oldalon olvasható, hanem a XVIII. századiak egy része.

És a kiadványnak ez a tény az egyik nem lebecsülendő értéke. Eddig ismeretlen forrásokból ad ki új szövegeket. Hogy közöttük vannak érdekesebbek, értékeesebbek és kevésbé izgalmasak, ez a sajtó alá rendezőtől független tény. Lőkös István érdeme, hogy a kiadvánnyal a még mindig kevésbé ismert XVIII. századot közelebb hozta hozzánk.

VARGA IMRE

István Futaky — Kristin Schwamm: *Die Ungarn betreffenden Beiträge in den Göttingischen Gelehrten Anzeigen 1739—1839*. Bp. 1987, MTA Könyvtára 309 l.

A 18. század második felében és a reformkorban a németországi folyóiratok viszonylag sokat foglalkoztak hazánk kulturális, tudományos és politikai viszonyaival. Főként a magyarországi német és latin nyelvű, de elvétve a magyar nyelvű könyvekről is szívesen írtak recenziókat, kritikákat. Ezeknek teljes számbavétele mind ez ideig nem történt meg, bár jelentős publikációk is jelentek meg már e tárgyban. Ilyen volt pl. Karl-Heinz Jügeltnak az *Allgemeine Literatur Zeitung* magyar vonatkozású cikkeiről készült feldolgozása (*Die Recensionen der ungarischen und Ungarn betreffenden Schriften in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“ (1785—1803)*). E magyar vonatkozású és a külföldi sajtóban megjelent publikációknak a teljes feltárása mind tudománytörténeti mind pedig kapcsolattörténeti szempontból nagyon fontos lenne.

Futaky István és Kristin Schwamm összeállításának újabb jelentős lépést jelent a fenti cél elérése szempontjából. Ők a legrégibb német recenziós folyóiratnak, a ma is élő és már a 242. évfolyamánál tartó *Göttingische Gelehrte Anzeigen* első évszázadának magyar vonatkozású cikkeit tárták fel a kutatás számára. Felvilágosodás- és reformkori tudományosságunk élénk kapcsolatai már jól ismertek a neves göttingai egyetemmel, melynek hallgatói között számos magyarországi diák is volt. E kapcsolatoknak, melyeket igen sokan tovább ápoltak, hazatérésük után is, igen jelentős megnyilvánulásai voltak a göttingai Akadémia folyóiratának magyar vonatkozású cikkei is. A lap fénykorának legnevesebb szerkesztői: J. D. Michaelis és Ch. G. Heyne egyszersmind az egyetem neves professzorai is voltak. Heynéről ismeretes, hogy az egyetem könyvtárába frissen beérkező könyvekről nyomban recenziókat íratott. E könyveknek mintegy fele külföldi eredetű volt. Mindezekből és még Heynének a magyarok iránti szimpátiájából következőleg történhetett meg, hogy ebben az időszakban a göttingai folyóiratban csaknem hatszáz magyar vonatkozású recenzió látott napvilágot. Ezeknek feltárása, kivonatos

ismertetése már csak azért is nagy jelentőségű a kor kutatása szempontjából, hiszen ennyi ismertetés a korabeli magyar sajtóban együttvéve sem igen jelent meg.

A feldolgozás értékét tovább növeli az a körülmény, hogy a folyóirat göttingai példányaiban található kézírásos bejegyzések alapján a szerzők feltűntethették az eredetileg névtelenül megjelent recenziók íróinak nevét is. Ez valóban ritka és irigylésre méltó alkalom volt a 18. században oly gyakori sajtóbeli névtelenség megfektetésére! A kritikák szerzői között egyébként gyakran szerepelnek az olyan jól ismert és tekintélyes nevek mint Michaelis, Heyne, Gatterer és Kästner.

A kötet az anyagot négy tárgyi csoportban, ezeken belül időrendben sorolja fel, a recenziók kivonatolt ismertetésével. Ezt követően különböző mutatók könnyítik meg a kiadvány használatát.

A magyar–német kulturális és tudományos kapcsolatok történetének újabb fejezeteit feltárni hivatott kiváló segédkönyv megjelentetését — stílszerűen — szintén magyar–német együttműködés eredményének köszönhetjük. A göttingai szerzők gondos munkáját a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára adta ki.

KÓKAY GYÖRGY

Paisey, David L.: Deutsche Buchdrucker, Buchhändler und Verleger 1701–1750. Wiesbaden, 1988, Harrassowitz. XIII, 361 p. — 24 cm.

A régi, kézzel nyomtatott könyvek, azaz az 1801 előtti kiadványok közül a legrégebb korszakban, a 15. században készült ún. ősnymtatványok feltárása már hosszú ideje gondozott a Berlinben működő *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* c. kiadvány szerkesztősege által. A további három század nyomdatermékeinek azonban e téren összehasonlíthatatlanabbul sanyarúbb sora van. Nemzetközileg az utóbbi évtizedekben mind több jelentős vállalkozás igyekszik ezt a súlyos lemaradást részletekben felszámolni. Természetesen erre csak fokozatosan és lassan lehet számítani, hiszen óriási mennyiségekről van szó. Amíg összesen kb. 30 000 fajta ősnymtatvánnyal kell számolni az egész világról, addig a következő század szedett betűkkel előállított kiadványait mintegy félmillió bibliográfiai egységben lehet — természetesen csak roppant hozzávetőleg — kifejezni. A 17. és 18. századra vonatkozólag — tudomásom szerint — eddig még becslésekbe sem mert bocsátkozni

senki. Az bizonyos, hogy ez sok-sok millió. Ha pedig a példányok számára gondol az ember, úgy az valóban iszonyatos mennyiség, hiszen százmilliókról lehet szó.

Mindennek előrebocsátása azért tűnt szükségesnek, hogy fogalmat lehessen alkotni, hogy micsoda mennyiségekről van nemzetközileg szó a régi nyomtatványok bibliográfiai feltárása során. Ehhez kimagaslóan hasznos segítséget és támaszt nyújt a korábbi idők nyomdászainak és kiadóinak, tehát a könyvek hivatásos előállítóinak és forgalomba hozóinak bizonyos területek, ill. korszakok szerinti csoportosított összeállítás. A régebb századok nyomdatermésének előbb döntő, majd jelentős többségét Német-, Olasz- és Franciaország területén állították elő. Saját, szükségszerűen igen csak elnagyolt becslésem szerint pl. a 16. század mintegy félmillió féle kiadványa közül kb. 180 000 a német, kb. 120 000 az olasz és kb. 80 000 a francia nyelvterületen készült.

E három legfontosabb terület közül a francia 16. századi nyomdászokról és kiadókról még 1970-ben jelent meg összefoglalás: Muller, Jean: *Dictionary abrégé des imprimeurs/éditeurs français du seizième siècle*. (Baden-Baden 1970.). Ez mintegy segédlete a 16–18. századi franciaországi nyomtatványok nyomdahelyek szerint összefoglaló bibliográfiájának: *Répertoire bibliographique des livres imprimés en France*. (Baden-Baden 1968—). Ez lényegében a retrospektív francia nemzeti bibliográfia, amelyből a 16. század — Párizs és Lyon leszámításával, amelyek külön vállalkozások keretében nyernek regisztrálást — több mint harminc füzetben elkészült. A 17. századból mintegy tucatnyi, míg a 18.-ból csupán néhány kötet látott eddig napvilágot.

Itáliához magam készítettem el az 1601. év előtt ott működött nyomdászok és kiadók jegyzékét: *Clavis typographorum librorumque Italiae 1465–1600. I–II*. (Bp.—Baden-Baden 1980.). Jól hasznosítja ezt a segédkönyvet — mások mellett — a 16. századi olaszországi nyomtatványok itáliai központi katalógusa: *Le edizioni italiane del XVI secolo. Censimento nazionale*. (Roma 1985—Rövidítése: EDIT 16. — Eddig az A és B-betűs szerzők munkáit tartalmazó első két kötet látott napvilágot.) A 17–18. század kiadványainak feltárására még nincs terv.

A három óriás közül utoljára maradt a német nyelvterület, amely a korábbi századokban a messze legnagyobb számú nyomdai kiadványt mondhatta magáénak. Egyedül a 16. századi kiadványok távolról sem véglegesnek szánt első összefoglalása lát mostanában folyamatosan napvilá-

got: *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*. (Stuttgart 1983— Rövidítése: VD 16. — A XII. kötet eljutott az M-betűbe.) A nyomdászok és kiadók feletti áttekintést ehhez e terület egykori kimagasló szaktekintélye, Josef Benzing biztosította. Ő egyrészt külön dolgozta fel a nyomdászokat és külön a kiadókat, másrészt a 16. mellett feltárta a korábbiól még sokkal kevésbé ismert 17. századot is: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts in deutschen Sprachgebiet*. (2. Aufl. Wiesbaden 1982.) és *Die deutschen Verleger des 16. und 17. Jahrhunderts, eine Neubearbeitung*. (Archiv für Geschichte des Buchwesens (AGB) 18. 1977. 1077—1322.). Benzing mindkét összeállítását folyamatosan csi-szolta, hiszen a nyomdászokról előtte már két ízben, a kiadókrol egy alkalommal készített összefoglalót. A német területen is a nyomdász/kiadói áttekintés előtte járt a bibliográfiai feltárómunkának. Az erre vonatkozó 17. századi terveket még csak kovácsolgták, míg a 18. század kiadványai-val még ilyen szinten sem foglalkoztak.

Benzing városonként és azon belül tevékenységük időrendjében ismertette a nyomdászokat és külön a kiadókat. Mindegyikhez sommás szöveges összefoglalót is adott, amely az esetleges családi összefüggésektől a jelentősen eltérő névalakokon és a pontos címen (cégér, utcanév stb.) át a legfontosabb életrajzi adatokig sok fontos adatot tartalmaz. Ehhez járul még az illető nyomdászra vonatkozó legfontosabb szakirodalom közlése is. Ezzel kiváló munkaeszközt adott a régi nyomtatványokkal foglalkozók kezébe. De mint minden ilyen jellegű összeállítás, Benzing munkái is kiegészítésre és igazításra szorulnak, párhuzamosan azzal, hogy a régi könyveket világszerte egyre intenzívebben dolgozzák fel. Eltekintve Benzing könyve ismertetéseiben felvetettektől (pl. *Buchhandels-geschichte* 1983. 25.) az első összefoglaló jellegű pótlást a 17. századra vonatkozólag David L. Paisey, a londoni British Library munkatársa adta közre: *German printers, booksellers and publishers of the seventeenth century: some amendments and additions to Benzing*. (Gutenberg Jahrbuch 1989. 165—179.).

Hangsúlyozni kell, hogy a londoni British Library, ill. jogelődje a British Museum könyvtára a régi nyomtatványok feltárásában már hosszú évtizedek óta nemzetközileg is élenjáró intézmény. A mintaszerű ősnymtatvány-katalógustól kezdve, a 16. századi kiadványok országok szerint csoportosított és rövidített címleírást tartalmazó (STC) katalógusain át immár átlépték a mások számára többnyire még elérhetetlen távolságban lebegő

1600. esztendő, és immár a 17. századi állományuk részletesebb számbavételével is foglalkoznak. Ezt a feladatot a német nyelvterületen az említett Paisey végzi. (Itt kell megjegyezni, hogy a régi könyveknek ebben a világon leggazdagabb londoni gyűjteményében folyik a magyar STC összeállítása is. A mi sajátos, az élvonaltól mindig elmaradó fejlődésünknek megfelelően a felső időhatárt az (1850. évben vonták meg. Az igényes összeállításon a kitűnő magyar hungarológus, Geoffrey J. Arnold dolgozik.) Paisey tehát munkájának mintegy értékes „melléktermékeként” adta közre igazításait Benzing munkáihoz.

A neves angol szakember azonban egyben tovább is lépett, amikor a 18. század első feléből a német nyomdászoknak és kiadókknak összesítő jegyzékét a világon első ízben elkészítette. Tekintettel a roppant nagy területre és az érintett személyek nagy számára, most a század első felének adatait foglalta össze. Ehhez a British Library óriási anyagán és a szakirodalmon felül igénybe vette a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek nyomdahelyek szerinti katalógusát. (Ennek az igen jelentős és értékes régi könyvekkel rendelkező gyűjteménynek ez a katalógusa világviszonylatban is a kevesek közé tartozik, és így szinte egyedülálló áttekintést ad a régi nyomdahelyekről és azokon belül nyomdászok/kiadók szerint a Wolfenbüttelben őrzött könyvekről. A magyarországi adatok kivonatolása ebből már sok évvel ezelőtt megtörtént.) Így állította össze Paisey rendkívül hasznos adattárát, amelyet ő barátainak, kollégáinak a jelenben és a jövőben dolgozó könyvtárosoknak ajánlott. Joggal tette ezt, hiszen egyrészt a régi nyomtatványokkal foglalkozók ezt a kiadványt szinte bibliáként fogják forgatni nem csupán most, de még hosszú idő múltán is.

A kötet több mint három és félezer nyomdász és kiadó nevét tartalmazza betűrendben. Az elfogadottól jelentősen eltérő névformákról utaló található. A működés helye és időköre mellett betűjeles meghatározás áll az illető tevékenységi körének jellemzésére. A nyomdászok között, attól függően, hogy ha nem önállóan, hanem rendszeresen valakinek a megbízásából, ill. alkalmazásában dolgozott, megkülönböztet akadémiái (egyetemi és gimnáziumi), püspöki, udvari, udvari és hivatali, hivatali, tanácsai és egyházi nyomdászt. A kiadók nem kis részét akkoriban a könyvkereskedők és a könyvkötők alkották, akiknek nem volt saját tipográfiai felszerelésük. Ezek sorában a könyvkereskedők között akadémiái (oktatási intézményhez tartozó), vizsgatétel és udvari, míg a könyvkötőknél udvari, valamint udvari és hivatali alcsoportot

különít Paisey el. Ezekon felül regisztrálja még a könyvekkel kapcsolatban álló több más szakmához tartozást is, mint amilyen a kisebb kiadványokat előállító és terjesztő un. Briefmahler, a főleg fametszetekkel foglalkozó Formschneider, a műkereskedő és a rézmetsző. A fenti csoportok már szinte önmagukban bemutatják a 18. század első felében a német könyvvilág működési színterét: kik is foglalkoztak könyvek vagy hasonló sokszorosítványok előállításával és forgalomba hozatalával hivatásszerűen.

Nem kevesebb, mint 436 város adatai szerepelnek Paisey kötetében Aechentől Kronstadtig (Brassó) és Revaltól (Tallin) Bozenig (Bolzano). Hatalmas terület, amely keleti irányban jelentősen túlmutat a Benzing által számításba vetten. Ez utóbbi ugyanis az összefüggő német nyelvterületre szorítkozott. Paisey ezt tágitotta: megtalálható nála Olmütz (Olomouc) és Brünn (Brno), Reval és Riga, Raab (Győr) és Ofen (Buda), Hermannstadt (Szeben) és Kronstadt (Brassó) stb. Ha alaposabban szemügyre veszi az ember a Kárpát-medence városait, úgy a kötet használója időnként elbizonytalankodhat. Kétségtelen, hogy a 18. század első felében a németeknek keletre történő kirajzása már csaknem elérte nálunk csúcspontját. A hazai városok lakóinak többsége németül beszélt. Ez volt a helyzet a fentiekben említett helységek mindegyikében, valamint a Paisey által ugyancsak feldolgozott Oedenburgban (Sopron), Eisenstadtnban (Kismarton) és Pressburgban (Pozsony) is. Ugyanakkor azonban az ember hiába keresi pl. Bártfát, Kőzeget, Késmárkot, Lőcsét, ahol a lakosság zömmel ugyancsak németül beszélt. De ugyanezt a nyelvet használhatták — legalább is családnévük alapján — pl. a három hazai jezsuita műhely vezetőinek túlnyomó többsége is Nagyszombatban, Kassán és Kolozsvárott.

Félretéve ezt a bizonytalansági tényezőt, a sok ismert adat mellett érdekes újra is lehet találni. Így kiderült, hogy a Győrött 1746-ban kiadóként működött Simon Holtzer könyvkötő ezt megelőzően Innsbruckban folytatott hasonló tevékenységet, amiről a hazai szakirodalom eddig nem tudott.

A nyomdászok és kiadók betűrendes névsorát Paisey kötetében a városok szerinti mutató követi. Ebből kiolvasható — legalábbis az ott tevékenykedettek számát alapul véve — a 18. század első felének a könyvek közreadásában legfontosabb német városainak rangsora. Az élen — mintegy 150-150 céggel — Augsburg és Leipzig (Lipce) áll, melyeket — kb. 100-100 névvel — Frankfurt a. M., Köln és Nürnberg követ, majd — átlag-

ban 75 személlyel — Halle a.S. és Hamburg, végül pedig — átlag 50 névvel — Basel, Berlin, Jena és Wien (Bécs). Igen érdekes ez a rangsor, hiszen egyrészt a két vásárváros már előkelő helyen áll, ugyanakkor a később fontossá vált Berlin még mindössze egyharmada az egykori fényéből hamarosan sokat veszítő Augsburgnak stb.

Paisey munkájának többszáz tételes forrásjegyzéke a kiadvány végén egyben kitűnő szakbibliográfiának is beillik. Közöttük — a két brassói száz írásán felül — négy magyar szerzőtől származik: kettő németül, egy franciául és a nyelvileg szinte semleges Petrik VI. kötet. Nyelvünk sajnos továbbra is jelentős akadályt gördít az elé, hogy szakirodalmunk nemzetközileg használttá válhassék.

Bizonyosak lehetünk, hogy mindenki, aki régi nyomtatványokkal foglalkozik, legyen az könyvtáros, bibliográfus, antikvárius, könyvgyűjtő stb. csakis őszinte háláját fejezi ki Paiseynak eme értékes könyve közreadásáért. A hiányos impresszumadatok ezrei lesznek segítségével a jövőben megnyugtató módon feloldhatóak. Szeretnénk remélni, hogy a neves angol szakember a 18. század második felének hasonló jellegű adattárával is megörvendezteti majd a nemzetközi szakmát.

BORSA GEDEON

Schmidt-Künsemüller, Friedrich-Adolf: Bibliographie zur Geschichte der Einbandkunst von den Anfängen bis 1985. Wiesbaden, 1987, Reichert Verlag. XVIII, 511 l.

A németek mindig elől jártak a könyvcsinálásban. Sok minden igazolhatja ezt, most éppen Schmidt-Künsemüllernek a könyvkötésművészetről összeállított vaskos bibliográfiája a maga 8033 tételével, s az ehhez csatlakozó összesen 40 oldalas ötféle indexével. Schmidt-Künsemüller 43 fejezetbe sorolva a kezdetektől 1985-ig terjedően rendszerezte bibliográfiájában a könyvkötésre vonatkozó szakkönyveket, tanulmányokat és cikkeket. Jó száz év anyagáról van szó. Hasonlót Wilhelm Meyer 1925-ben adott ki Lipcsében (*Bibliographie der Buchbinderei-Literatur*), majd a folytatását 1932-ben Hermann Herbst, ugyanezen a címen. Nincs az a bibliográfia, amely vállalni tudná a teljességet. Schmidt-Künsemüller is bizonyos megszorításokkal veszi be bibliográfiájába a könyvkiállítási, antikvár- és aukció-katalógusokat (ez utóbbi kettőt csak akkor, ha azok kizárólag kötéseket ajánla-

nak), és csak a könyvtörténeti szempontból fontos *kötéstechnikai* munkákat. Nem foglalja magában ez a bibliográfia az egyes könyvművészekről szóló általános művészeti és bibliográfiai műveket sem.

Az egyes tételek a fejezeteken belül a cikkek keletkezésének *időrendjében* következnek; néhány kivétel pl. a 8a fejezetbe sorolt nemzetközi kötéskiállítások vagy a 8c fejezetben a helyi kötéskiállítások, amelyek a város *betűrendjében* követik egymást. A fontos monográfiákhoz és az összefoglaló művekhez a különösen jelentős recenziók bibliográfiai adatait is hozzárendeli.

A tételeket folyamatosan számozza 1-től 8033-ig. Egyes cikkek témájuknak megfelelően több helyen is előfordulhatnak, de mindenütt ugyanazon az egyetlen számon. Pl. Vera Sacknak Peter Schöffert gótikus díszítésű kiadói kötéseiről írt cikke a német gótikus kötések fejezetében (18b) kap számot: 2983. tétel, majd újra megtalálható a kiadói kötések története fejezetben (39) eredeti számán, mely itt kerek zárójelben áll. Az egész bibliográfia rendszere világos, egyfajta szakkatalógusként kezelhető. A kutató a fejezetek és alfejezetek témája szerint kereshet benne, de rendelkezésre állnak hátul a betűrendes indexek: a szerzők, a könyvkötők, a könyvkötések gyűjtői, és a helynevek (a címben szereplő helynevek) mutatói. Ezen kívül van még egy tárgymutató is, amelyben olyan tárgyszavak vannak mint pl. *alla greca*, vagy a kötések ára, vagy az egyes országok kötései korszakok szerinti bontás nélkül. A folyóiratcímek rövidítési jegyzéke (mintegy 180 folyóiraté) a mű elején, az előszó után áll. A bibliográfia tehát igen sokoldalú használatot tesz lehetővé.

Az 1. fejezetben vannak a korábbi kötésbibliográfiák, a-tól d-ig terjedően alcsoportokba rendezve, pl. periodikus, retrospektív, speciális stb. Ezt követik a kötésművészeti szakszótárak (2), majd a gyűjteményes munkák (3). Az 5. fejezet a köteszkutatás irodalmát foglalja magában, és olyan alfejezetekre oszlik, mint pl. terminológia, módszertani kérdések, köteszkatalógizálás vagy kötéshamisítások. A 10. fejezettől kezdődik a könyvkötéstörténet általában, majd az egyes országokra bontva. Ezt követi az antikvitás könyvszerve (11), a középkor kötései (12), a kora keresztény, pl. kopt, bizánci kötések (13), a rendkívül értékes, nemesfémekkel, drágakövekkel díszített ötvöskötések (14), a karoling (15), a román kori kötések (16), a bőrrajzos és bőrmetszéses kötések (17). A gótikus kötések nagy száma megkivánja az országok szerinti besorolást (18a–o), de külön fejezetben vannak a díszítetlen középkori kötések (19) és a különleges díszítésű,

pl. festett kötések (biccherna táblák, 20b). Nem túl nagy fejezet a keleti és a távolkeleti kötések (23, 24) csoportja. A több századot, de nem a teljes kötéstörténetet tárgyaló munkák a 25. fejezetben, országokra bontva találhatók, s csak ez után következnek a reneszánsz (28), a XVII. (31), a XVIII. (34), a XIX. (36) és a XX. század (38) kötéstörténeti bibliográfiája, mindig előbb az általános munkák, majd az egyes országokra vonatkozóak. A 40. fejezetben a köteszkuriózumok között búvárkodhatunk. A 41. fejezet a kötéstechnika fejlődését a XIX. század közepéig, a 42–43. a könyvkötőipar alakulását a XIX. század végéig követi.

A hihetetlenül gazdag forrásból nemcsak a köteszkutató, hanem az általános könyvtörténész is haszonnal meríthet. Kellemes meglepetés, hogy milyen gondosan összeszedték ebbe a bibliográfiába a magyar vonatkozású anyagot. Amíg név szerint ismert magyar könyvkötő nem túl sok van (tíz tétel), addig a hatvankilenc magyar szerző könyvei és cikkei olyan fontos anyaggyűjtést jelentenek, hogy Hunyady József könyvének (*A magyar könyvkötés művészete a mohácsi vészig*, Bp. 1937) ötven oldalas bibliográfiája óta nem jelent meg hasonló a magyar köteszkutatásról itthon sem. Olyan magyar könyvgyűjtő, aki esetében a kötések is fontosak, négy van mindössze: Vitéz János, Mátyás király, Oláh Miklós és Apponyi Sándor. Legalábbis róluk jelentek meg cikkek és könyvek. Ehhez annyi kiegészítés kívánczik, hogy bár Mátyás király könyvtáráról és kódexeiről több könyv és sok cikk megjelent, ez a bibliográfia is azt mutatja, hogy szigorúan a korvinák *kötéseiről* alig írtak, s ez a téma még mindig várja kutatóját. De ha a tárgyszóindex alapján a kíváncsi olvasó vizsgálja pl. „a romániai kötések”-et, olyan román szerzőkkel találkozik, akiknek cikkei nem lehetnek közömbösek a magyar kutató számára sem: pl. Nyugat-Transzilvania könyvkötései, vagy Kolozsvár régi román könyveinek katalógusa stb. (5120–5122. tétel).

Nem lehetett könnyű a kis nyelveken, pl. lengyel, lett, cseh, magyar, román nyelven írott cikkek, könyvek feldolgozása. Ezek esetében az eredeti cím mellett ennek német fordítását is megtaláljuk. Elvétve hiba is előfordul. Pl. a 6056. tételben: Pór Nándor: *A modern festőművészet hatása a német könyvkötésszervezésre* (Der Einfluss der ungarischen Malerei auf die deutsche Einbanddekoration) In: Magyar Grafika 8. 1927, S.29/30, 267/270. Vagy pl. Temesvári Pelbárt európai népszerűsége a könyvkötések alapján — ez a cikk (3710a tétel) az általános reneszánsz (28) fejezetbe

került, holott a Pelbárt-műveket borító eredeti kötéseknak csak egy része reneszánsz, a művek nagyobb része még gótikus bőrkötésben van. Sokszor nem sikerült a magyar elválasztás, vagy felcserélődött az sz és a zs, pl. kö-nyvtár, kö-nyve, kö-nyvkötés, renes-zánsz-kötések stb.

A 3973. tételeszám kétszer szerepel, az egyik nyilvánvalóan 3073. helyett, ahogy 4554. helyett 4544-nek kell lennie. Mindkét szerzőnél (Fiorillo és Fraknoi) az indexben helyesen van a tételeszám. Téves lehet viszont a névalak a szerzői betűrendes mutatóban Anton Kisa, ill. Anton Kiss esetében, mindkettőnél 5227. a tételeszám, s a kérdéses cikk szerzőjének neve helyesen Kisa. Ahogyan sajtóhiba miatt áll Cobden-Sanderson helyett Cobden-Anderson a szerzői betűrendes indexben (a könyvkötők mutatójában helyesen szerepel ugyanez a név). Nem sikerült megállapítani, hogy Elisabeth Soltésznek melyik cikke lehet a 3647-re tévesen besorolva, vagy Anton Kobergernek mi köze lehet az 1997-es tételhez. Mindezek persze apró sajtóhibák, a bibliográfia értékét aligha csökkentik.

Alapvető kézikönyvet kapunk tehát Schmidt-Künsemüller-től. Dicsérendő az egész bibliográfia jó áttekinthetősége, könnyű kezelhetősége, kellemes tipográfiája. Ennek a műnek minden nagyobb könyvtár kézikönyvtárában ott a helye.

ROZSONDAI MARIANNE

Barker, Nicolas: Treasures of the British Library. Compiled by N. BARKER and the Curatorial Staff of The British Library. London 1988. The British Library. 272 p. 30 cm. 140 színes, 190 fekete-fehér képpel.

A British Library három évezred szellemi kincseit őrzi. A szerző, Nicolas Barker, tartalmilag és kiállításában egyaránt csodálatos könyvével, meghívja olvasóját, hogy kiválasztott kincsek bemutatásával a világ egyik legnagyobb és leggazdagabb könyvtárában kalauzolja. A könyv fejezetei nagyjából a könyvtár és egyes gyűjteményei történetét követik.

Egyáltalán nem könnyű meghatározni, hogy melyek is egy nagy könyvtár kincsei. Egy múzeum vagy galéria darabjai egyenként műtárgynak számítanak, a könyvtárak állományát viszont jobbra ezekben vagy folyóméterekben méri. Még a legkiválóbb könyv is csak eszköze valamely cél-nak, s a könyv értéke abban van igazán, amit olvasója nyer általa. A könyvek értékesebbek együtt, mint egyenként. Egy nagymúltú könyvtár

minden egyes könyve az egész könyvtár történetéhez járul hozzá a magáéval, s csakis ezáltal válik az adott könyvtár története teljessé. Egy nemzeti könyvtár igazi értéke, hogy benne helyeztetett el a nemzet kollektív bölcsessége. Nicolas Barker gondolatai ezek a könyv előszavában.

A British Library az 1753-ban alapított British Museum könyvtárából nőtt ki, s ma Nagy-Britannia nemzeti könyvtára. Évszázadokon keresztül összekapcsolódott a könyvtár és a múzeum története. 1973-ban szétválasztották a könyvtárat és a múzeumot, s lett a könyvtár új neve British Library. Ekkor csatolták hozzá a Szabadalmi Hivatal könyvtárát (Patent Office Library) és a központi nemzeti könyvtárat (National Central Library), amely az ország public library rendszerének magja volt. 1982-ben csatlakozott az India Office könyvtára, 1983-ban pedig a Nemzeti Hangarchívum (The National Sound Archive). Persze a régi osztályok is átalakultak, mind nevükben, mind szerkezetükben.

1. A British Library egy sor különgyűjteményből jött létre. Alapítójának Sir Hans Sloane (1660—1753) tekinthető, orvosi és természettudományi könyvek írója, korának egyik legnagyobb gyűjtője, aki a könyvek és kéziratok mellett képet, grafikát, térképet, érmet, hangszert, pecsétet, ásványt, állatokat és növényeket is gyűjtött. Később a Royal Society elnöke lett. Könyveit nem önzónféltőn szerette, hanem nagylelkűen kölcsönözte is. Így történt például, hogy ifj. Köleséri Sámuelnak, kérésére, elküldött egy walesi nyelven nyomtatott bibliát. (Barker is kiemeli ezt, de bővebben írt a kölcsönzés körülményeiről Gömöri György a *Magyar Könyvszemle* 1989/3. számában, és tőle tudhatjuk meg, hogy éppen Sloane javaslatára Köleséri a Royal Society tagja lett 1729-ben. Az angol Tudományos Akadémiának ő az első magyar tagja.)

Sloane végrendeletileg a nemzetre hagyta nagy értékű könyvtárát és természettudományos gyűjteményét, a British Museum létrehozására vonatkozó olyan feltételekkel, hogy azokat az angol Parlament nem hagyhatta figyelmen kívül. Az alapítást tehát 1753 júniusában királyi jóváhagyással szentesítették, sőt II. György (1721—1760) az ún. Old Royal Libraryt 1757-ben a British Museumnak adományozta. A tudós és érdeklődő közönségnek a British Museum és könyvtára 1759. január 15-én nyitotta meg kapuit. 1823—57 között új épületet kapott, 1854—57 között emelték bámulatos kupolatermét, a legendássá vált olvasótermet. Ennek képe látható Barker könyvének elején. 1882-ben a természettudományos

gyűjtemény a South Kensington múzeumba került.

2. Az *Old Royal Library* anyaggyűjtésének kezdete IV. Eduárd (1442—1483) nevéhez fűződik, s ettől kezdve az angol királyok és királynők, akik olykor maguk is könyvek szerzői voltak — hadd utaljuk pl. VIII. Henrik Luther ellen írott munkájára, vagy a sok autográf bejegyzésre egykori könyveiben, amelyeket ma a British Library eme gyűjteményében őriznek — tudatosan gyűjtötték a kéziratokat és a könyveket. I. Erzsébet korából e könyvtár állományáról egy vázlatos katalógus tájékoztat, s ez időre esik az Elisabethan Society of Antiquaries megalakulása (1586), amelynek tagjai főúri könyvgyűjtők voltak. De kiemelhetjük I. Jakab királyt (1603—1625), aki a tudományok patrónusaként kora tudósaival levelezett. Az *Old Royal Library* története egy kicsit Anglia királyainak is története.

3. A British Museum 1753-as alapítását megelőzően már mások is próbálkoztak nemzeti könyvtár létrehozásával. Sir Robert Cotton (1571—1631) és a két Harley, Robert (1661—1724) és fia, Edward (1689—1741), mind a bibliofilek legnemesebb fajtájából valók voltak. Nemcsak felbecsülhetetlen értékű kódexeket gyűjtöttek — ilyen például a VII. századból való Lindisfarne Evangélium, a VIII. századi angolszász Psalterium, avagy a legfontosabb angolszász nyelvemlék, az óangol epikus költszet remeke, a Beowulf unikum példánya —, hanem okleveleket is. Az első angol történetészek, a fentebb említett Elisabethan Society of Antiquaries tagjai, a szó legszorosabb értelmében régiségbúvárok voltak, angol nemesek, akiknek nem csupán akadémiai kérdés volt címereik, titulusaik, birtokleveleik, kinevezési okmányaik és egyéb okleveleik stb. gyűjtése, hanem egyéni, jól felfogott érdekük, jogaik és kiváltságaik bizonyítása. A Cotton-gyűjteményben található az 1215-ben kelt Magna Charta egy eredeti példánya is. Robert Cotton érdeklődése nemcsak Angliára és Európára terjedt ki, hanem Keletre, sőt a Távol-Keletre is. (Gyűjteményében kínai kéziratok is találhatók.) 1700-ban Cotton unokája a mérhetlenül gazdag családi könyvtárat felajánlotta az államnak. — Edward Harley könyvtárában korának tudósai, írói és költői (pl. Pope, Swift) és más gyűjtői is megfordultak, épp a British Museum alapítója, Hans Sloane is gyakori vendég volt ott. A Harley-féle gyűjtemény Anglia legkiemelkedőbb magánkönyvtára volt. Különösen gazdag latin és görög klasszikusok kézírataiban, pl. Cicero *De oratore* című műve IX. századi másolatban van meg, vagy Livius műve Petrarca annotációi-

val, ill. részben az ő másolásában! Az ifjabb Harley nyilvános közkönyvtárat akart alapítani, de mielőtt kivitelezhetné volna nemes tervét, meghalt. Könyvtárából sokmindent eladtak, de a kéziratgyűjteményt, beleértve a kódexeket, leánya határozott kívánságára a Cotton-könyvtárhoz csatolták, s így együtt kerültek a British Museum Könyvtárába.

4. A British Museum az ún. Montague-házban kezdte működését, s a könyvtárnak juttatott értékesebb adományok továbbra sem szűntek meg. Ezek története teszi ki a negyedik fejezetet. Közülük ki kell emelni Clayton Mordaunt Cracherode (1730—1799) gyűjteményét. Ez az első olyan kollekció, amelyben tudatosan érvényesült a külső szépség, így a kódexek pazar kiállítása, a könyvek szép kötése is. Cracherode az angolok közül az első, aki Grolier- és Maioli-kötéseket vásárolt és gyűjtött. A Londonba érkező tehetséges német könyvkötők patrónusa volt, de igazi kegyeltje a kortárs Roger Payne, minden idők talán legnagyobb angol könyvkötőművésze. Ez a gyűjtemény ma is együtt van, speciális költséggyűjteményként kezelik.

5. Anglia történelmében a legnagyobb külföldi vállalkozás India volt. Az angol kereskedők által 1600-ban ott alapított Kelet-Indiai Társaság (East India Company) kereskedelmi, politikai s közvetett kulturális hatása a British Museumra is nagy befolyással volt. Az Indiában évekig szolgáló angol hivatalnokok közül sokan gyűjtöttek keleti kéziratokat, régi térképeket, indiai miniatúrákat. Megnőtt az érdeklődés a hindu kultúra, a szanszkrit dokumentumok, egyáltalán a keleti nyelvek, a nyelvi és irodalmi emlékek iránt. Sorra alapították az angol tudósok a folyóiratokat: *Oriental Magazine*, *The Asiatick Miscellany* (mindkettőt 1785-ben), az *Asiatic Researches* (1788-ban). Ugyanakkor angol betűmetszők elkészítették néhány indiai írás: bengáli, módi, gudzsarati stb. betűit. Ennek előmozdításában elévülhetetlen érdemei vannak Charles Wilkinsnek (1749—1836), a majdani India Office Library and Records egyik kezdeményezőjének. De feltétlenül meg kell említenünk Sir William Jones (1746—1794) nyelvész, orientalista (eredetileg jogász) nevét is, aki a szanszkrit, görög, latin és gót nyelvek közötti rokonság felfedezésével megvetette az indoeurópai nyelvészet alapjait. A Kelet-Indiai Társaság iratai, az ottani angol adminisztráció jegyzőkönyvei (bár jó részük mint elévültnek ítélt veszendőbe ment), az ott élő, ott született vagy elhunyt angolok anyakönyvei stb. végül is az East India Company 1801-ben megalapított könyvtárába kerül-

tek. És természetesen sok orientalista angol tudós és Indiában tevékenykedő magasrangú angol hivatalnok gyűjteménye, sok régi könyv, kódex, metszet, amatőr és művészi rajz és akvarell, később fotó, térkép stb. is a Társaság könyvtárának kincsévé lett. Az új alapítású könyvtárnak nyújtott első nagy adomány az a dokumentumanyag volt, amelyet Robert Orme (1728—1801) gyűjtött össze a Társaság történetének megírásához.

E gyűjtemények további történetében (11. fejezet) az India Office veszi át a Társaság szerepét. Az India Office könyvtára már 1867-ben törvényesen megkapta az indiai könyvek kötelezpéldány jogát, amelyet tíz évvel később kénytelenek voltak módosítani a könyvek nagy száma miatt. A könyvtár ezután csak válogatott könyveket fogadott, s ma már az Indiában megjelent könyvekért fizetnie is kell. A XX. század derekára, India függetlenségének idejére, a brit-indiai kapcsolatok mintegy 350 éves történetének inkább tudományos értékűvé váló dokumentumai számára egy összevont könyvtár és levéltár (India Office Library and Records) létrehozása vált szükségessé, melynek felügyelete 1982-ben a külügyminisztériumból a British Library jogkörébe ment át. Ez a British Library minden addiginál nagyobb gyarapodását jelentette.

6. A svájci származású Joseph Planta (1743—1827) 54 évet szolgált a British Museum könyvtárában, s ebből 28 évig a könyvtár élén állt. Kiváló képzettsége és jó szervezőkészsége folytán a könyvtárnak olyan struktúráját alakította ki, amely az 1973-as nagy átszervezésig működőképes volt. Igazgatása alatt kapta meg a könyvtár a kötelezpéldány jogot, s jutott további felbecsülhetetlen értékű gyűjteményekhez (pl. William Pitt hagyatéka). E fejezet címét, *The King's Library*, mégis III. és IV. György király könyvtárának a British Museumba kerülése határozta meg. Ehhez azonban új könyvtárpépület, s benne a királyi könyvtár befogadására méltó terem kellett, amit 1828-ban meg is valósítottak.

7. Plantához méltó igazgatót kapott a Könyvtár Antonio Panizzi személyében. Panizzi Modena mellett született 1797-ben, s Itália függetlenségéért játszott szerepe miatt kényszerült Angliába menekülni 1823-ban. 1831-ben került a British Museum könyvtárába, és 1837-ben már a Department of Printed Books élére. Határozott egyéniségből következően tevékenységének jegyeit a könyvtár mind a mai napig magán viseli. Az ismertetésben lehetetlen felsorolni azokat a kincseket, első kiadásokat, amelyeket a könyvtár ez idő tájt szerzett be (pl. az 1472-ben Folignóban nyom-

tatott Dantét vagy az első, 1470-ben Franciaországban nyomtatott könyvet, Gasparino Barziza: *Epistolae* c. művét, vagy kínai és héber könyvritkaságokat). De Panizzi nemcsak a válogatottan jó és ritka könyvek beszerzését, hanem egy ritka jó könyvtárosi kollektíva létrehozását is célul tűzte maga elé. (Akkor is, ha netán egyik-másik kollégával enyhén szólva nem volt baráti viszonyban.)

8. Ha az előző fejezet a nyomtatott könyveknek volt szentelve, akkor természetes, hogy a 8. fejezetben a Kézirattár kerül sorra. Sir Frederic Madden (1801—1873) már fiatalon nevet szerzett magának mint paleográfus. 1826-ban került a British Museumba, majd 1828-ban a Kézirattárba. 1837-től 1866-ig volt a Kézirattár vezetője. Neki is fantasztikus kéziratokat sikerült megszereznie, pl. Lope de Vega autográf színdarabjait 1624—28-ból, vagy egy Tours-ból származó, IX. századi, karoling minuszkulával írt *Evangelariumot*, két csodálatos *Herbariumot* (az egyik Paduából az 1400 körüli évekből való), hóraskönyveket, Michelangelo-leveleket, Leonardo da Vinci vázlatkönyvét stb.

9. A következő fejezetben a Keleti Gyűjtemény fejlődését mutatja be a szerző az előzőekhez hasonló élénk és olvasmányos stílusban. A British Library kiemelkedő dél-ázsiai könyvészeti és kéziratgyűjteménye a csaknem 200 éves indiai angol uralomnak köszönhető. Csak a figyelmet tudjuk felhívni ezekre az oldalakra, a recensens meg sem kísérelheti a kopt, török, tibeti, perzsa, kínai, arab, indiai, örmény, egyiptomi, japán irodalmi, nyelvészeti, történeti, csillagászati, orvosi, művészeti stb. kincsek felsorolását. Egyetlen nevet azonban nekünk magyaroknak meg kell jegyeznünk a British Library Keleti Gyűjteményével kapcsolatban: a magyar származású indológus és régész Sir Stein Aurélét. Neki és 1900—01-es, 1906—08-as és 1913—16-os expedícióinak köszönhető, hogy ez az osztály ma a világ leggazdagabb közép-ázsiai dokumentumgyűjteménye. Utazásairól, régészeti ásatásainak történetéről naplót vezetett. Leletei nemhogy az addigi kora ázsiai gyűjtemény jellegét változtatták meg nagyon, de átformálták a korai civilizációról addig kialakított történelmi képet. A Stein Aurél-gyűjtemény zöme kézirat, de van benne hűz nyomtatvány is, amelyek egyike a világhírű Gyémánt Sutra 868-ból. Ez a világ legrégebbi nyomtatott könyve!

10. Egy nagy könyvtár sem teljes földgömbök és térképek nélkül. A British Museum könyvtárában 1867-ben önálló osztállyá lett Térképtár is több mint kétszáz éves múltra tekinthet vissza. Természetesen igen gazdag történeti atlaszokban

és glóbuszokban, hiszen szinte mindegyik irodalmi hagyaték, amely a British Museumba került, tartalmazott térképeket, pl. a Cottonian Library is. Olyan térképek is találhatók itt, amelyekből nincs több a világon: Giovanni Matteo Contarini 1506-os világtérképe az első, amelyen már Amerika is látható. De ahogy a térképgyűjtemény nem különíthető el élesen a Kézirattártól, ugyanúgy a zenei gyűjtemény sem. A térképek, ill. kották mellett mindkettőben vannak kéziratok anyagok, levelek, jegyzetek, vázlatok stb. A Harley-féle kéziratok között van a leghíresebb angol középkori zenei kéziratgyűjtemény. A legtöbb komponistától őrznek autográfot.

12. Bár először a Cracherode-féle gyűjteményben (4. fejezet) találkozhattunk kimondottan a kötésükért megszerzett könyvekkel, azért a korábbi gyűjtemények, pl. a Sloane-féle vagy az Old Royal Library is gazdagok történeti könyvkötésekben. Ez utóbbi éppen hogy bővelkedik a királyi család tagjai számára készített, gyakran címerrel díszített kötésrekezekben. II. Károly udvari könyvkötője Samuel Mearne volt (megh. 1683), akinek neve a könyvkötéstörténetben az ún. all-over és cottage-roof stílus megteremtésével kapcsolódott össze. Az első nagyobb könyvkötésgyűjtemény, amelyet tudatosan úgy gyűjtöttek, hogy darabjai a kötéstörténet fejlődését illusztrálják, Felix Slade-é, akinek hagyatéka 1868-ban került a British Museumba. Nicolas Barker néhány kiemelkedő példát hoz a British Museum kötésgyűjteményéből, kezdve X. századi nemesfém ötvöskötésektől XX. századi csodás modern kötésekig. Persze közben találkozhattunk az angol könyvkötéskutatás nagy neveivel is, mint W. Y. Fletcher, W. H. J. Weale, H. M. Nixon stb. A legnagyobb kötésgyűjtemény, amely mindezekig a British Libraryba került, a Henry Davis-féle gyűjtemény. Erről külön két nagy kötetben számolt be M. M. Foot (vö. a *Magyar Könyvszemle* 1990/1 számában a könyvismertetést). Ugyanebben a fejezetben olvashattunk a British Library folyóiratrézlegéről (Newspaper Library) és a szintén felbecsülhetetlen értékű bélyeggyűjteményéről.

13. A könyvek és kéziratok XX. századi gyarapítása nagyon tudatosan folyik az angol Nemzeti Könyvtárban. A sok értékes szerzemény említése mellett azonban nem lehetett szó nélkül hagyni a századunkra eső háborús pusztítást sem. A II. világháborúban a British Museum délnyugati szárnyát bombatalálat érte, s 150.000 könyv pusztult el, köztük XVI. századi pótolhatatlan görög nyomtatványok. De kellemesebb témára térve vissza, néhány magyar szerzeményt szeretnénk itt

kiemelni: Thuróczy János *Chronica Hungarorum* c. művét Augsburgból 1488-ból, Misztótfalusi Kis Miklós magyarul Amszterdamban nyomtatott 1685-ös Bibliáját, Bessenyei György *Ágis tragédiáját* (Bécs 1772), Jókai Mór *A gazdag szegények* teljes kéziratát, végül Ady Endre összes műveit 25 egységesen bekötött kötetben. Még érdekességként hadd említsük meg, hogy 1934-ben a British Museum megvette a szovjet kormánytól a IV. századi Codex Sinaiticus görög kódexet 100.000 fontsterlingért.

14. Az utolsó fejezetet a szerző az egykori angol kolóniák: az Egyesült Államok, Ausztrália, Új-Zéland stb. könyvtári kapcsolatainak szenteli.

A British Library története, mint ahogy Nicolas Barker könyve is, több szálból fonódik össze. A szerző követi az időrendet, de a párhuzamos történeteket is csak egymás után mondhatja el. Így fordulhat elő, hogy összefüggő részek egymástól messzebbre kerülnek. Például az 5. fejezet, a Kelet-Indiai Társaság könyvtára és levéltára története majd a 11. fejezetben az India Office könyvtárának történetével folytatódik, s mindkettőtől független, de ugyancsak keleti vonatkozású a British Library Keleti Gyűjteménye. A szakmabeli sem fogja bizonyára a könyvet egyváltéban elolvasni, hanem egy-egy éppen őt érdeklő fejezetet tanulmányoz majd. Mindegyik fejezet gazdagon van illusztrálva (330 kép!), így az is érdeklődéssel és haszonnal lapozgathatja, aki nem akar a részletekben elmélyedni.

Ez a gyönyörű albumkötet nemcsak arról győz meg bennünket, hogy a British Library micsoda kincsek őrzője, hanem arról is, hogy ez a könyv maga is kincset ér.

ROZSONDAI MARIANNE

Bibliographie des écrivains français de Belgique 1881—1960. Tome 5 (O—P—Q) sous la direction de Jacques DETEMMERMAN, Bruxelles, Palais des Académies, 1988. 249.

Belgium 1830-ban lett független ország, az újabb belga irodalomtörténet jobbára mégis 1881-re datálja a belga irodalom megszületését. Az előzményeket Gustave Charlier *Le mouvement romantique en Belgique (1815—1850)* című monumentális monográfiája (I. köt. 1948, II. köt. 1959) és más kézikönyvek ellenére is többnyire elhanyagolják. Ez magyarázza a címben az 1881-es dátumot.

A Bibliográfia első kötete egy ember, Jean-Marie Culot műve volt. Nevét az ötödik kötet címlapján mint alapítót tüntetik fel. A második, harmadik és negyedik kötetet Roger Brucher irányításával könyvtárosok kis csoportja hozta létre.

1981 márciusában a királyi Akadémia Bibliográfiai Bizottsága megbízta Jacques Detemmermant és munkatársait (A. Art, J. Blogie, R. Brucher, R. Fayt, C. Prins, R. Van De Sande) az ötödik és további kötetek elkészítésével. Munkájukat különböző intézmények, könyvtárak, a *Le Soir* című brüsszeli napilap támogatták. A kutatók központja az Archives et Musée de la Littérature volt, mely az elmúlt évtizedben a belga irodalomtudomány egyik legfontosabb (ha nem a legfontosabb) műhelyévé vált. Ez az ötödik kötet, a korábbiakkal ellentétben, kollektív vállalkozásnak tekinthető.

Az ötödik kötetben ötvenegy szerző (költő, regényíró, drámaíró, esszéista, irodalomtörténész) szerepel. Az 1881-es határt természetesen nem veszik mereven, hiszen például a költő, drámaíró, történész és filozófus Charles Potvin (1818–1902) esetében feltüntetetik többtucatnyi 1881 előtt kiadott művének adatait is.

Minden cikk három jól elkülönülő részre oszlik: címre, a tulajdonképpeni cikkekre (a szerző műveinek bibliográfiájára) és a *consulter* alcímen a szerzőre vonatkozó bibliográfiára.

1) A cím tartalmazza a szerző irodalomban használatos nevét (családnév vagy állandó írói álnév, keresztnév), születési és halálozási adatait, további alkalmi álneveit. Amennyiben állandó álnevet használ, a cím végén a családnévét is feltüntetik.

2) Minden cikk a következő részekből áll:

a) a szerző műveinek bibliográfiai leírása (cím, alcím, esetleges előszó vagy illusztráció, a kiadás helye, a kiadó neve, oldalszám, a kötet(ek) formátuma, sorozat. Újrakiadás esetében az azonos kiadót „idem” jelzi, más kiadót pedig leírása.

Fordítás esetén a nyelvek ábécé sorrendben követik egymást. Közlik a fordítás címét, a fordító, (esetleges) előszóíró nevét, a megjelenés helyét, a kiadó nevét és a kiadás dátumát.

A bibliográfia műnek (*ouvrage*) tekint minden olyan könyvet, melyet legfeljebb három szerző írt, tíz lap terjedelmet elérő különlenyomatot, az értékkritériumra figyelve minden olyan antológiát vagy szövegválogatást, melynek nem célja az, hogy a kísérő tanulmányt illusztrálja. A bibliográfia továbbá műnek tekinti más szerzők művének tudományos igényű kritikai kiadását.

b) a szerző más szerzők műveire írt előszavai, utószavai, jegyzetei

c) a szerző fordításai

d) a szerző részvétele antológiákban, folyóiratok különszámaiban, háromnál több szerzőt tartalmazó könyvekben.

d) folyóirat és napilap közlemények (évszámmal jelölve)

3) az a *consulter* a szerzőre vonatkozó szakirodalmat ismerteti. Első tétel: általános irodalomtörténeti összefoglalás(ok).

Második tétel: a szerzővel foglalkozó önálló kiadványok.

Harmadik tétel: folyóirat és napilap cikkek (a cikk írója, a periodika neve, a cikk pontos dátuma: év, hónap, nap, oldalszám. A szakirodalmat 1965. december 31-ig közlik.

A Bibliográfia rendkívül könnyen használható, szép szedésű, jól áttekinthető kiadvány. Hátránya viszont, hogy a műveket csupán 1960-ig, a szakirodalmat pedig csupán 1965-ig gyűjtötték. Ezért néha már megjelenése pillanatában is teljesen elavult. Nem tájékoztat az 1922-ben meghalt Panssaers „feltámadásáról”, sem az 1952-ben elhunyt Plisnier folyamatos népszerűségéről. A Bibliográfia egészét tekintve rendkívül hasznos és megbízható mű.

FERENCZI LÁSZLÓ

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc igazgató

Budapest, 1991. — Nyomdai táskaszám: 19567

Felelős szerkesztő: Kókay György

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 8,4 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0171

TARTALOM

<i>Gerics József—Ladányi Erzsébet</i> : Szent István királlyá avatása és egyházszerzése Theotmar krónikájában.	93
<i>Veszprémy László</i> : Ransanus krónikája Géza-Sz.t. István fejezetének forrásproblémája	99
<i>Pavercsik Ilona</i> : Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem a 18. század közepén II.	113

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : Új példánya került elő az első hazai nyomtatványnak	129
<i>Grüll Tibor</i> : Lackner Kristóf könyvtárának maradványai	132
<i>Fehér Katalin</i> : A Mindenes Gyűjtemény és a felvilágosodás kori pedagógia kérdései	134
<i>Szilágyi Márton</i> : Egy XVIII. század végi verseskönyv kiadástörténete	137
<i>Pintér Márta Zsuzsanna</i> : A budapesti Egyetemi Könyvtár jezsuita könyvjegyzékeinek drámakötetei.	139
<i>Enyedi Sándor</i> : Szigethy Mihály könyvnyomtató levelei Aranka Györgyhöz	147
<i>Lengyel András</i> : Egy szegedi lapalapítási kísérlet 1881-ben	152

FIGYELŐ

<i>Kelecsényi Ákos</i> : Kner Imre emléke 1890–1990.	155
<i>Káldos János</i> : Adalékok az RMNy 1. kötetéhez.	156
<i>Vértesy Miklós</i> : Ars Hungarica 1989. 1. szám	158

BIBLIOGRÁFIA

<i>Hellai János</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1989-ben	160
---	-----

SZEMLE

Magyar könyvészet 1921–1944. Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke.	
Bibliographia Hungarica 1921–1944. Szerk. Kertész Gyula. Bp. 1989. <i>(Kelecsényi Ákos)</i>	170
Régi magyarországi szerzők. Bp. 1989. OSZK <i>(Kulcsár Péter)</i>	171
Antalóczi Lajos: Az egri főegyházmegyei könyvtár története. Eger, 1989. <i>(Szecskó Károly)</i>	174
Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára. Szeged, 1989. <i>(Kőhegyi Mihály)</i>	175
Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal telles kert. Pasquillusok a XVII–XVIII. századból. Szerk. Lőkös István. Bp. 1989. <i>(Varga Imre)</i>	176
István Futaky—Kristin Schwamm: Die Ungarn betreffenden Beiträge in den Göttingischen Gelehrten Anzeigen 1739–1839. Bp. 1987. <i>(Kókay György)</i>	178
Paisey, David L.: Deutsche Buchdrucker, Buchhändler und Verleger 1701–1750. Wiesbaden, 1988, Harrassowitz. <i>(Borsa Gedeon)</i>	179
Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf: Bibliographie zur Geschichte der Einbandkunst von den Anfängen bis 1985. Wiesbaden, 1987. Reichert. <i>(Rozsondai Marianne)</i>	181
Barker, Nicolas: Treasures of the British Library. London, 1988. <i>(Rozsondai Marianne)</i>	183
Bibliographie des écrivains français de Belgique 1881–1960. V. Bruxelles, 1988. <i>(Ferenczi László)</i>	186

Antalóczi, Lajos: L'histoire de la bibliothèque de l'archidiocèse d'Eger. — Eger, 1989. (<i>Szecskó, Károly</i>)	174
Études en l'honneur du soixante-dixième anniversaire de la naissance de Béla Karácsonyi, Szeged, 1989. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	175
Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal telles kert. (Un jardin plein de fleurs de diverses espèces, sentant bon et mauvais.) Pamphlets du XVII ^e et du XVIII ^e siècles. Réd. par István Lőkös. Bp. 1989. (<i>Varga, Imre</i>)	176
István Futaky—Kristina Schwamm: Die Ungarn betreffenden Beiträge in der Göttingischen Gelehrten Anzeigen 1739—1839. Bp. 1987. (<i>Kókay, György</i>)	178
Paisey, David L.: Deutsche Buchdrucker, Buchhändler und Verleger 1701—1750. Wiesbaden, 1988, Harrassowitz. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	179
Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf: Bibliographie zur Geschichte der Einbandkunst von den Anfängen bis 1985. Wiesbaden, 1987, Reichert. (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	181
Barker, Nicolas: Treasures of the British Library. London, 1988. (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	183
Bibliographie des écrivains français de Belgique 1881—1860. V. Bruxelles, 1988. (<i>Ferenczi, László</i>)	186

SOMMAIRE

<i>Gerics, József—Ladányi, Erzsébet</i> : Le sacre du roi Saint Étienne et l'organisation de l'Église hongroise dans la chronique de Theotmar	93
<i>Veszprémy, László</i> : Le problème de source du chapitre de la chronique de Ransanus se rapportant à Géza et à Saint Étienne	99
<i>Pavercsik, Ilona</i> : Johann Gerhard Mauss et le niveau du commerce de livres à Pest au milieu du XVIII ^e siècle, II.	113

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Borsa, Gedeon</i> : Un exemplaire récemment retrouvé du premier imprimé de Hongrie	129
<i>Grüll, Tibor</i> : Les restes de la bibliothèque de Kristóf Lackner	132
<i>Fehér, Katalin</i> : La revue <i>Mindenes Gyűjtemény</i> (Collection Universelle) et les problèmes de la pédagogie de l'époque des Lumières.	134
<i>Szilágyi, Márton</i> : L'histoire de la publication d'un recueil de vers de la fin du XVIII ^e siècle.	137
<i>Pintér, Márta Zsuzsanna</i> : Les volumes de drames des Listes de livres jésuites de la Bibliothèque de l'Université de Budapest	139
<i>Enyedi, Sándor</i> : Les lettres de l'imprimeur Mihály Szigethy à György Aranka	147
<i>Lengyel, András</i> : Une tentative de fonder un journal à Szeged en 1881	152

CHRONIQUE

<i>Kelecsényi, Ákos</i> : La mémoire d'Imre Kner, 1890—1990	155
<i>Káldos, János</i> : Contributions au vol. I. des Anciens Imprimés Hongrois (RMNY)	156
<i>Vértesy, Miklós</i> : <i>Ars Hungarica</i> , N° 1, 1989.	158

BIBLIOGRAPHIE

<i>Heltai, János</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 1989	160
---	-----

REVUE

Bibliographie Hongroise 1921—1944. Un registre spécialisé des livres imprimés en Hongrie. Bibliographia Hungarica 1921—1944. Réd. par Gyula Kertész. Bp. 1989. (<i>Kelecsényi, Ákos</i>)	170
Anciens auteurs de Hongrie. Bp. 1989, OSzK (Bibliothèque Nationale Hongroise) (<i>Kulcsár, Péter</i>)	171